

**ЛИПЕНЬ-
СЕРПЕНЬ
2017
№ 4 (136)**

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самойленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Остряк

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Савитович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Рєєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 1 від 31 серпня 2017 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Келембет С. Олег-Павло Ігоревич, князь Курський та великий князь Чернігівський. 3

Подлевський С. Латинські графіті XVII ст. у Чернігові. 14

Адрюг А. Гравюри І. Щирського другої половини XVII ст., надруковані у Чернігівській друкарні. 22

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Невідома праця краєзнавця Тимофія Бридуна про Хорольський повіт (Зубанівська волость) (підготував до друку, прокоментував Ю. Мицик) 29

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Блакитний М. Документи до історії видання єпархіального часопису «Вера и жизнь». 34

**ДО 50-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»**

Соболь Ю. Півстоліття праці на ниві охорони культурної спадщини. . . 40

Васюта О. До питання про давньоруську аутентичність назви кургану Чорна Могила у Чернігові. 46

Михеєнко Н. Моніторинг температурно-вологісного режиму Успенського собору XII-XVII ст. Єлецького монастиря у м. Чернігові. 52

Травкіна О. До історії чернігівських Єлецького, Троїцько-Іллінського та Любецького Антонієвських монастирів у кін. XVII – сер. XVIII ст. . 59

Гаркуша А. До питання про розміщення сюжетів стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові. 72

Руденко В., Новик Т. До історії вивчення Антонієвих печер Чернігівського Іллінського монастиря у другій половині XIX – першій чверті XX ст. 80

Сергєєв С. Перебудови та ремонти в спорудах чернігівського будинку губернського правління першої третини XIX ст. 88

Ванжула О. Доля чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. XX ст. 94

Непотенко І. Корекція просторової традиційності Чернігова у 1920-х рр. 107

Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках XX століття. 116

Миколайко Т. Живопис першої половини XIX ст. у Троїцькому соборі. 123

Нижник Л. П'ятницька церква у 1943-1963 рр. згідно з документами Державного архіву Чернігівської області. 129

Доценко А. Будинок полкової канцелярії в Чернігові: новітня історія. 137

Литовченко О. Екранізація повісті М. Гоголя «Вій» на Чернігівщині (до 50-ї річниці виходу кінострічки на екрани). 146

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ.

Киричок Б. Я – син «ворога народу». 154

РОЗВІДКИ

Мицик Ю. Уродженці Батуринської і Борзенської сотень – студенти Києво-Могилянської академії. 171

Маслійчук В. Освітня реформа в Чернігівській губернії: виникнення та функціонування нових навчальних закладів 1804–1819 рр. (держава – спільнота – освіта). 175

Сагач О. Адміністративно-територіальний устрій України: ретроспективний аналіз та сучасний стан. 189

Чуткий А. Німецький вектор взаємин України у сфері освіти і науки: до історії співпраці на початку XX ст. 197

Пилипенко О. Вітчизняна історіографія історії православної церкви в Україні у XVII – XIX ст. 205

Тимошик М. Районні газети як організатори сількорівського руху в умовах ствердження в Україні комуно-більшовицької системи. . . 215

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Забіяка І. Прихована в архівах правда: з приводу виходу в світ двотомової праці М. Тимошика «Село». 223

Демченко Т., Шара Л., Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: інститут історії України НАН України, 2016. – 344 с. 233

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477) + 929.5

Станіслав Келембет

ОЛЕГ-ПАВЛО ІГОРЕВИЧ, КНЯЗЬ КУРСЬКИЙ ТА ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЧЕРНІГІВСЬКИЙ

У статті здійснено спробу ідентифікації великого князя Олега Чернігівського, ченця Павла, який поминається у Введенсько-Печерському пом'янику. Автор вважає, що мова йде про князя Олега Курського, суперника Михайла Всеволодовича, який у 1225 – 1226 рр. міг короткочасно посідати чернігівський стіл. Деякі дані пом'яника свідчать на користь тотожності цього князя з Олегом-Павлом Ігоровичем, троюрідним дядьком Михайла з молодшої лінії Ольговичів.

Ключові слова: Введенсько-Печерський пом'яник (ВПП), Любецький синодик (ЛС), Чернігів, династія Ольговичів, літописи, історіографія.

У 2007 р. було опубліковано пом'яник Введенської церкви у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври (далі – Введенсько-Печерський пом'яник, ВПП), започаткований у 1654 р. Ця публікація принесла для дослідників Давньої Русі справжнє відкриття: виявилося, що в складі ВПП міститься список князів Чернігівських XI – XV ст., близький до знаменитого Любецького синодика (ЛС), започаткованого в 1751 р. Крім того, що ВПП є на ціле століття старшим за ЛС, він не містить багатьох помилок переписувача ЛС (чи його протографа), а також подає значно більшу кількість князівських імен. Навряд чи може викликати сумнів, що список кн. Чернігівських був перенесений до ВПП з синодика Чернігівського Єлецького монастиря, укладеного місцевим єпископом Зосимою Прокоповичем, який одночасно був і «блюстителем» саме Ближніх печер Києво-Печерського монастиря¹.

Першим серед тих князів, які пропущені в ЛС, у ВПП поминався великий князь Олег Чернігівський, у чернецтві Павло. Втім, цей князь згадувався також і у втраченому Новгород-Сіверському синодику, використаному архієпископом Філаретом (Гумілевським). Але, по-перше, у виписці Філарета Олег-чернець Павло не має титулу вел. кн. Чернігівського, а по-друге, Філарет не вказав точного місця його поминання в Сіверському синодику – а це не давало можливості більш-менш надійно ідентифікувати дану особу. Лише після публікації ВПП така можливість, як ми вважаємо, нарешті з'явилася; це питання і є темою пропонованої статті.

Спочатку є доцільним навести записи про князів кінця XII – середини XIII ст., які поминаються у ВПП перед Олегом-ченцем Павлом, а також відразу після нього². Ідентифікація цих князів зараз жодних сумнівів не викликає, оскільки ВПП спростовує кілька помилкових читань ЛС (наводимо їх у дужках), що завдавали певних «проблем» попереднім дослідникам пам'ятки, перш за все, Р. В. Зотову. Проставлена нами нумерація записів є чисто умовною, зробленою виключно задля зручності при посиланнях, і не враховує початкової частини ВПП з іменами князів XI – XII ст.

1) «Вели(к): Кня(з): Ярослава Черниговского, Въ иноце(х) Василия. и Кн(я)гину его Ирину». Безперечно, тут поминається Ярослав Всеволодович, молодший син вел. кн. Всеволода Ольговича († 1146). Він посів чернігівський стіл на початку 1180 р.,

але ще у тому ж році повернув його старшому брату Святославу, вимушеному втекти з Києва³. У 1181 р., після остаточного утвердження Святослава в Києві, Ярослав знову став князем Чернігівським (згадується у 1184 р.⁴ і далі), яким залишався до своєї смерті у 1198 р.⁵.

2) «Инока Великаго Кн(я)ся Феодосія Черниго(в)ско(го) и Кн(я)г(и)ню Его Ефросинію». У цьому запису дуже важливе значення має слово «Инока» (у ЛС пропущене): воно дозволяє впевнено ототожнити ченця Феодосія зі знаменитим Ігорем Святославичем, у хрещенні Георгієм⁶ – молодшим двоюрідним братом Ярослава Всеволодовича, який став його безпосереднім наступником на чернігівському столі у 1198 р.⁷. Окрім Ігоря, з жодним іншим вел. кн. Чернігівським ченця Феодосія ототожнити просто неможливо. Помер кн. Ігор Чернігівський у 1201 р.⁸.

3) «Вели(к): Кня(з): Данила Всеволода С(вя)тославича (у ЛС явна описка – «С(вя)тослава) Черниговского, и Кн(я)г(и)ню его Настасію». Всеволод Святославич Чермний, син Святослава Всеволодовича, успадкував Чернігів після свого старшого брата Олега-Костянтина у 1201 р., хоча й поминається перед ним. Також займав і київський стіл – уперше у 1206 р., вдруге у 1207 р. і втретє з 1210 р., відступивши при цьому Чернігів Рюрику Ростиславичу⁹. У 1212 р. Всеволод Святославич був вигнаний з Києва Мономахівцями та втік до Чернігова, де тоді ж і помер¹⁰.

4) «Вели(к): Кн(з): Константина Олга (у ЛС помилково – Олго(в)ча)), Черниговского, и С(ы)новъ его, Д(а)в(и)да, и Глѣба, и Александра». Безперечно, мова йде про Олега, старшого сина Святослава Всеволодовича, який князував у Чернігові після смерті Ігоря Святославича у 1201 р.¹¹. Помер кн. Олег Святославич Чернігівський у 1204 р.¹². Старший з його синів, Давид Ольгович, онук Святослава Всеволодовича, згадується також у Київському літописі протягом 1190 – 1196 рр.¹³.

5) «Вели(к): Кн(з): Пахомія. Глѣба Черниговского, и Кн(я)г(и)ню его Настасію». Гліб Святославич, єдиний серед вел. князів Чернігівських з таким іменем, у 1212 р. захищав Чернігів від Мономахівців. Під час цієї облоги помер його старший брат, Всеволод Чермний, який утік до Чернігова з Києва¹⁴. Вірогідно, Гліб зайняв чернігівський стіл ще після смерті Рюрика Ростиславича, який отримав Чернігів у 1210 р., але мав померти не пізніше 1212 р. (коаліцію Мономахівців, що виступили проти Всеволода Чермного на Київ, очолювали його племінник Мстислав Романович та син Володимир Рюрикович). З 1212 р. Гліб Святославич точно був князем Чернігівським, згадується як такий у 1215 р., але зимою 1220/21 р. в Чернігові сидів уже його молодший брат, Мстислав Святославич (№ 8)¹⁵.

6) «Вели(к): Кн(з): Михаила, Че(р)ниговского Всеволодича, С(вя)тославля внука, и Боярина Его Феодора, Непоклонившемуся С(о)лнцу і неходившимъ около куста, і того ради убіенны о(т) татар за правовѣрную вѣру. Князя Михайловы. Кн(я)гиню Евдокію». Знаменитий Михайло Всеволодович володів Черніговом у 1223 – 1235 та 1241 – 1246 рр., протягом 1235 – 1237 рр. він сидів у Галичі, а 1237 – 1239 та 1241 – 1243 рр. посідав великокняжий стіл у Києві. Михайло, безперечно, був сином Всеволода Святославича Чермного (№ 3), а не Всеволода Святославича Трубчевського († 1196), як це намагався довести О. В. Журавель¹⁶.

7) «Кн(з): Бориса Владимира С(вя)тославича. Кн(я)гиню Елену». Це син Святослава Всеволодовича, який досить часто згадується у подіях останньої чверті XII ст. У найдавніших літописах повідомляється про смерть восени 1200 р. кн. Володимира Чернігівського¹⁷ (деякі пізніші зведення помилково звуть його Всеволодовичем¹⁸). Але ми точно знаємо, що тоді в Чернігові сидів Ігор Святославич (№ 2). Володимир був рідним братом аж чотирьох вел. князів Чернігівських, але через відносно ранню смерть своєї «черги» на чернігівський стіл так і не дочекався. Саме тому у ВІІІ Володимир Святославич титулується просто князем, хоча й поминається «в оточенні» вел. князів Чернігівських.

8) «Вели(к): Кн(з): Пантелеїмона, Мстислава (у ЛС помилково – «Мстиславича») Че(р)ниговского, и Кн(я)гиню его Марфу». Мстислав II Святославич, наймолодший син Святослава Всеволодовича, насправді князував у Чернігові перед своїм племінником, Михайлом Всеволодовичем (№ 6), після брата Гліба (№ 5). Вперше як кн. Черні-

гівський згадується зимою 1220/21 р., а загинув у битві на р. Калці 31 травня 1223 р.¹⁹

9) «Кн(з): Бориса С(вя)тослава и Олговича. и Кн(я)гиню его Настасію». Святослав-Борис Ольгович, син Олега Святославича, кн. Новгород-Сіверського, народився у 1165/66 р.²⁰ Після смерті батька у 1180 р. отримав від дядька, Ігоря Святославича (№ 2), уділ Рильський. З Рильська у 1185 р. ходив у знаменитий похід на половців²¹, після чого більше не згадується.

10) «Кн(з): Гавріла, Яропо(л)ка Ярославича. и Кн(я)ги(н): его Василису». Ярополк, молодший син Ярослава Всеволодовича (№ 1), у 1197 р. був висланий батьком на княжіння до Новгорода Великого²². У 1212 р., перед втечею Всеволода Чермного з Києва, разом зі старшим братом Ростиславом (№ 14) захищав Вишгород (вірогідно, вони володіли цим містом у Київщині) та потрапив у полон до смоленських Ростиславичів²³. У Чернігівській землі, можливо, був співправителем чи наступником брата Ростислава у Сновську.

11) «Вели(к): Кн(з): (у ЛС – просто «Кн(з)») Антонія Володимира. Игоревича, и Петронеллу». Мова тут іде про Володимира Ігоревича, старшого сина Ігоря-Георгія Святославича (№ 2). Але літопис повідомляє, що Володимир Ігоревич, який народився 8 жовтня 1170 р., в хрещенні був названий Петром²⁴ (а не Антонієм). Ще архієпископ Філарет (Гумілевський) здогадувався, що ім'я Антонія було чернечим, а не християнським ім'ям Володимира Ігоревича²⁵. Цієї ж версії дотримується і Л. Войтович²⁶. Натомість Р. В. Зотов вважав, що Володимир-Петро, який народився у 1170 р., незабаром помер, а наступні літописні свідчення про Володимира Ігоревича відносяться до його молодшого брата, Володимира-Антонія²⁷. Однак така версія є малопереконливою тому, що Володимир Ігоревич уже в 1188 р. був батьком²⁸, тобто навряд чи міг народитися після 1170 р., пізніше за Володимира-Петра. Навряд чи Володимир-Антоній міг бути і старшим братом Володимира-Петра, оскільки останній народився, коли його батьку, Ігорю, було всього 19 років²⁹. Ще один теоретичний варіант, за якого і Володимир-Петро, і Володимир-Антоній Ігоревичі жили одночасно, також є дуже маловірогідним: протягом X – XIII ст. у династії Рюриковичів не зафіксовано жодного випадку, щоб одночасно діяли два рідних брати з однаковими іменами. Таким чином, найвірогіднішим залишається припущення Філарета, за яким Володимир-Петро помер у чернецтві, прийнявши ім'я Антонія (цілком можливо, у ВПП та ЛС було пропущено слово «Инока», що читалося в їхньому протографі).

Уділом Володимира Ігоревича в Чернігівській землі був Путивль, де він сидів уже в 1185 р., коли вирушив звідти у знаменитий похід на половців³⁰. У 1206 р. Володимир посів князівський стіл у Галичі³¹ (певні права на який мав, будучи сином дочки Ярослава Осмомисла), але в 1208 р. був вигнаний звідти братом Романом та уграми, після чого втік до свого Путивля³². У 1211 р. вдруге закликаний на галицький стіл, але у вересні того ж року знову втік із Галича, рятуючись від наступу угорських військ (тим часом як його молодші брати, потрапивши у полон, були повішені галицькими боярами)³³. Після цього Володимир Ігоревич більше не згадується. Можливість його князювання у Чернігові є мінімальною, практично нереальною.

Чому ж тоді у ВПП Володимир Ігоревич названий великим князем, хоча й без характерного уточнення «Черниговского»? На це запитання може бути дві відповіді. 1) У ВВП слово «Вели(к)» додане помилково, а правильне читання збереглося у ЛС (просто «Кн(з)»). 2) Великим князем Володимир Ігоревич названий тому, що деякий час він посідав княжий стіл у Галичі, який тоді вже нічим не поступався чернігівському (добре відомо, що великим князем на початку XIII ст. титулувався Роман Галицький³⁴). Особисто ми надаємо перевагу другому варіанту, зважаючи на однозначний пріоритет тексту ВПП перед ЛС.

12) «Вели(к): Кня(з): Олга Черниговского, Въ иноце(х) Павла: Кн(я)г(и)ню его Ефросинію» (у ЛС запис пропущено). Ідентифікація цього князя є темою даної роботи.

13) «Кн(я)ся: Дмитрія: Кня(з): Андрія: Кня(з): Іоанна: Кня(з): Гаврила Мстиславичевъ, и Кн(я)ги(н) их Єлены и Раиды» (у ЛС запис пропущено). Напевно, це були сини Мстислава Святославича (№ 8), які за літописами даними взагалі не відомі.

14) «Кн(з): Іоана Ярославича: и Кн(я)г(и)ню его Настасію» (у ЛС запис пропу-

щено). Ростислав-Іван, син Ярослава Всеволодовича (№ 1), народився в день пам'яті свого святого покровителя у 1171 р.³⁵. У січні 1203 р. згадується як удільний володар Снов-ська³⁶. У 1212 р., разом із молодшим братом Ярополком, захищав київський Вишгород від смоленських Ростиславичів і потрапив до них у полон (див. № 10).

15) «Вели(к): Кн(з): С(вя)тослава Всеволодича. Черниго(в)ского Въ иноце(х) Онуфрія: И кн(я)г(и)ню его Марію: и С(ы)на его Бориса». Цей князь з інших джерел невідомий; вел. кн. Святослав Всеволодович († 1194) поминається у ВПП значно раніше, причому з іншим чернечим іменем та іншим іменем дружини³⁷. Ми вважаємо, що Святослав IV Всеволодович, у чернецтві Онуфрій, займав чернігівський стіл після загибелі Михайла Всеволодовича у 1246 р. (але це вже тема окремої роботи).

16) «Вели(к): Кн(з): Феодора Мстислава Глѣбовича Черниговского». Мстислав III Глѣбович, син Глѣба Святославича (№ 5), сидів у Чернігові під час галицького та київського князювань Михайла Всеволодовича, у 1235 – 1239 рр. (йому ми також плануємо присвятити окрему роботу).

* * *

Отже, з перерахованих записів ВПП залишається не ідентифікованою лише одна особа – вел. кн. Олег Чернігівський, у чернецтві Павло (№ 12). Аналогічний запис: «к. Олега, во иноцѣхъ Павла, и княгиню его Евфросинію», – читався також у Новгород-Сіверському синодику, відому архієпископу Філарету (Гумілевському). Філарет навів його в примітці до поминання у ЛС «князя Феодосія черн. и княгиню его Евфросинію» (№ 2), роблячи висновок: «Отже, це сіверський князь Олег Святославич 1164 – 1176 р. Ім'я Феодосія звичайно ім'я хрещення»³⁸.

Однак ігнорувати титул вел. князя Чернігівського, яким у ВПП названо і Олега-ченця Павла, і ченця Феодосія, ми не можемо. Р. В. Зотов з цього приводу писав: «Повідомлення Сіверського синодика, що частково доповнює і роз'ясняє цю статтю рукописного Любецького синодика (з ім'ям вел. кн. Феодосія Чернігівського. – **С. К.**), за нашою думкою, скоріше може відноситися до князя Олега Святославича, сина Святослава Всеволодовича, який був вел. кн. чернігівським з 1202 по 1204 р., по рік своєї смерті. А може бути й те, що Сіверський синодик говорить, у наведеній Філаретом статті, про сіверського князя Олега Святославича, сина Святослава Ольговича, а Любецький синодик у статті, що розбирається, говорить зовсім про іншого, саме про чернігівського князя. У цих двох різних князів могли бути однойменні дружини і ця обставина не може точно вирішити тотожність Олега Святославича сіверського з князем Феодосієм чернігівським. Для визначення ж дійсної особистості князя Олега, який згадується у Сіверському синодику, потрібно знати між якими князями, чи з якими князями поруч, він вміщений у цьому Синодику, чого до надрукування Сіверського синодика зробити не можна»³⁹.

Після публікації ВПП з'ясувалося, що вел. кн. Олег Чернігівський-чернець Павло не може мати жодного відношення до «Инока Великаго Кн(я)ся Феодосія Черниго(в)ско(го)». Щоправда, недавно А. В. Шеков не виключив можливості (хоча й не наполягав на ній), слідом за Філаретом, ототожнення вел. кн. Феодосія з кн. Олегом, у чернецтві Павлом – Олегом Святославичем Новгород-Сіверським († 1180). Цей Олег, за думкою дослідника, з 1176 по 1180 рр. міг князувати у Чернігові⁴⁰. Однак Шеков не пояснює, чому одна й та сама особа поминається у різних місцях ВПП, а головне – яким чином Олег міг носити відразу два чернечих імені, Феодосія та Павла (навіпаки, проти всякої логіки вважаючи це аргументом на користь гіпотези Філарета!). Насправді ченця Феодосія, нагадуємо, однозначно слід ототожнити з Ігорем-Георгієм Святославичем, вел. кн. Чернігівським (1198 – 1201), оскільки він поминається після вел. кн. Ярослава Чернігівського (1180 – 1198) та перед вел. князями Данилом-Всеволодом Святославичем (1204 – 1210) і його старшим братом, Костянтином-Олегом (1201 – 1204).

Ким же, врешті-решт, був вел. кн. Олег Чернігівський-чернець Павло? З Олегом Святославичем, кн. Новгород-Сіверським († 1180), ототожнити його ми не можемо. По-перше, літописи жодного разу не називають цього Олега князем Чернігівським. На-

віть якщо і погодитися з версією А. В. Шекова, що на момент смерті Олег таки посідав чернігівський стіл (теоретично це дійсно можливо), постає наступне, головне питання. Чому б цей Олег поминався у ВПП аж *після семи* великих князів Чернігівських, які були такими після його смерті, протягом 1180 – 1246 рр., і переважно належали вже до наступних поколінь Ольговичів? А також після кількох удільних князів наступного покоління, в т. ч. його власного сина – кн. Бориса-Святослава Ольговича (№ 9)!

Обидва Олеги, які реально князували в Чернігові протягом XIII ст. – Олег-Костянтин Святославич (1201 – 1204) та св. Олег Романович, у ченцях Леонтій (кінець XIII ст.), – поминаються в інших місцях ВПП. Дублювання першого з них – причому тепер із його чернечим, а не хрестильним іменем, – є практично нереальним. То, можливо, Олег-чернець Павло був князем XIII ст., про правління якого в Чернігові інші джерела не зберегли прямих свідчень, подібно як і про найближчих наступників Михайла Всеволодовича? Такий варіант є цілком припустимим. А саме, ми вважаємо Олега сучасником Михайла, який цілком міг на короткий час захопити Чернігів іще за його життя, а, можливо, деякий час був і співправителем Михайла.

Мова йде про кн. Олега Курського, який фігурує у двох літописних звістках 1220-х рр. Уперше цей князь згадується, коли він брав участь у битві з монголами на р. Калці 31 травня 1223 р.⁴¹. А в 1226 р. Георгій Всеволодович, вел. кн. Володимиро-Суздальський, разом зі своїми племінниками «ходи в помочь Михайлу Всеволодичю на Олга Курського, и створи миръ межѣ ими, зане по смотренью Божью приключися ту быти, прислану Володімером Рюриковичем (Київським. – **С. К.**), митрополиту Кирилу»⁴². Давні літописи нічого не повідомляють про причини конфлікту Михайла Чернігівського та Олега Курського, а також по батькові останнього. Але, зважаючи на масштаби конфлікту (залучення до нього найвпливовіших руських князів і самого митрополита), можна припустити, що його причиною була боротьба за чернігівський стіл.

Уперше такого висновку дійшов ще В. М. Татищев, який, у своїй «фірмовій» манері, власні здогади та вигадки подавав у вигляді «унікальних» повідомлень – начебто запозичених із давніх літописів, нікому, окрім нього самого, більше не відомих⁴³. А саме, під 1226 р. Татищев пише: «Олеґъ Игоревичъ Курскій, возвратясь отъ Калки съ малымъ войскомъ, и видя Черниговъ безъ Князя; ибо онъ былъ старѣйшій во градѣ, взялъ оной, а Михайлу Всеволодичю давалъ удѣлъ. Михайлъ почитая себѣ за обиду отцовскаго лишиться, но не имѣя силы, оное войною достать, послалъ просить зятя Великого Князя Юрія въ помочь (...) (подальша розповідь аналогічна літописній, але Татищев вигадує ще моралістичну промову митрополита Кирила до Юрія, у якій той указує на правоту Олега. – **С. К.**) и едва Митрополитъ упросилъ, чтобы помирились. Олеґъ уступилъ Михайлу Черниговъ, взявъ другіе города, какъ при отцѣ его было»⁴⁴. Насправді Олег не міг захопити Чернігів відразу після битви на Калці (яку Татищев помилково відносить до 1224 р.), хоча б тому, що в 1224 р. Михайло «съ черниговьци» ходив на допомогу Юрію Всеволодовичу, своєму шурина⁴⁵.

Однак «припущення-повідомлення» Татищева про тотожність Олега Курського та Олега Ігоревича, який народився у 1174/75 р.⁴⁶, а отже, був на покоління старшим за Михайла Всеволодовича і мав більше за нього прав на Чернігів, дуже «зручно» пояснює запис Олега-ченця Павла у ВПП. Тим більше, що в 1225 р. Михайло був відсутній у Чернігові, виїхавши князувати до Новгороду Великого⁴⁷, а тому й обставини для захоплення Олегом Чернігова були якнайбільш сприятливими. Версія про Олега Ігоревича Курського, який був старшим за Михайла Всеволодовича й тому оспоровав його права на чернігівський стіл, набула значного поширення і в історіографії. Зокрема, її дотримувалися С. М. Соловйов⁴⁸, М. П. Погодін⁴⁹, Філарет (Гумілевський)⁵⁰, М. Д. Квашнін-Самарін⁵¹, П. В. Голубовський⁵², М. С. Грушевський⁵³, В. В. Мавродін⁵⁴, О. К. Зайцев⁵⁵, М. Ф. Котляр⁵⁶.

Але існує й інша, не менш поширена версія (точніше, навіть дві версії) щодо походження Олега Курського. Вона заснована на літописному повідомленні про те, що в 1228 р. Всеволод Костянтинович, кн. Переяславський, оженився «в Руском Переяславли, поять за ся Олгову дщерь Святославича»⁵⁷. За думкою ряду дослідників, «цей Олег і Олег Курський – одна й та ж сама особа. Така версія видається достатньо

правдоподібною: досить вірогідно, що через шлюб свого племінника Всеволода володимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович прагнув встановити дружні відносини зі своїм недавнім противником – курським князем Олегом»⁵⁸. Д. І. Багалій⁵⁹, Р. В. Зотов⁶⁰, В. Г. Ляскоронський⁶¹, О. М. Рапов⁶², С. О. Павленко (з посиланням на Зотова)⁶³ вважали, що Олег Курський був сином Святослава-Адріана Ігоревича, кн. Перемишльського, повішеного галицькими боярами у 1211 р. Тим часом курський краєзнавець І. С. Чеканов вважав, що якщо у Святослава Ігоревича й були діти, то вони, майже напевно, були повішені разом із батьком у 1211 р. Олег же Курський, за версією дослідника, був сином Святослава Ольговича Рильського, який після смерті дядька Всеволода Святославича у 1196 р., скоріш за все, посів курський стіл⁶⁴. Олег Курський названий сином Святослава Ольговича ще в довідниках Д. Донського⁶⁵ та Л. Войтовича⁶⁶. До цієї ж версії більше схиляється й О. І. Раздорський⁶⁷.

Дослідники, які заперечували тотожність Олега Курського та Олега Ігоревича, наводили на свою користь, окрім згадки про Олега Святославича у 1228 р., ще наступні аргументи. Р. В. Зотов писав: «Олег Ігоревич, який народився у 1175 р., був у 1224 р. 50-ти років, а Олег Святославич, який народився, за всією вірогідністю, близько 1197 р. мав у 1224 р. близько 20 років (? – С. К.). Тому думаємо, що Олег Святославич, як більш молодий порівняно з Олегом Ігоревичем, міг скоріше бути тим «кріпко бившимся» князем у Калкській битві, про якого говорять літописи». Але вік у 48-49 років був не таким уже й застарим, аби завадити князю завзято битися з ворогом. Завважимо також, що слова «кріпко бившимся» в Галицькому літопису відносяться не конкретно до Олега Курського, але також і до Данила Галицького, і загалом до їхніх полків⁶⁸. Далі Зотов продовжує: «Потрібно ще зазначити, що якби це був Олег Ігоревич, то він був би згаданий у літописах при переліку князів, що у 1224 р. зібралися проти татар, як старший перед Михайлом Всеволодовичем, який згадується у цьому переліку і доводився йому племінником»⁶⁹. Мова йде про князівський з'їзд у Києві, на якому було прийнято рішення про похід проти монголів. Але Олег Курський міг бути і не присутнім на цьому з'їзді, як не було на ньому, зокрема, навіть одного з «старіших» князів – Юрія Всеволодовича Володимиро-Суздальського⁷⁰.

Нарешті, у пізньому Густинському літописі (компіляції XVII ст.) повідомляється, що Олег Ігоревич помер ще у 1205 р.⁷¹ Цю звістку приймали на віру О. М. Рапов⁷² та Л. Войтович⁷³. Але навіть О. І. Раздорський, який вважав Олега Курського Святославичем, зазначав, що «в Густинському літописі зустрічаються неточності у по батькові деяких князів»⁷⁴. Тим часом, у більш давніх та достовірних зведеннях говориться про смерть у 1204 р. Олега Святославича Чернігівського⁷⁵. З огляду на «джерельну цінність» Густинського літопису, не викликає жодного сумніву, що його укладач і прийняв цього Олега Чернігівського, по батькові якого в деяких літописах не вказано⁷⁶, за Олега Ігоревича, про народження якого він знав із давнього Київського літопису.

За нашою думкою, після публікації ВПП з'явилися нові дані, що дають змогу досить упевнено ототожнити Олега Курського 1223 – 1226 рр. з Олегом Ігоревичем, який у вказаній пам'ятці записаний з чернечим іменем Павла й титулом вел. кн. Чернігівського. Аргументи на користь саме такої версії є наступними.

1) Олег-чернець Павло у ВПП записаний *відразу* після Володимира Ігоревича, старшого сина Ігоря-Георгія Святославича. Отже, цілком логічно буде припустити, що мова тут йде про двох рідних братів.

2) Олег у ВПП поминається лише з чернечим іменем Павла, без імені хрестильного. Подібні випадки для пом'яників – надзвичайна рідкість, і найвірогіднішим їх поясненням є те, що такі князі постригалися в чернецтво з тим самим іменем, яке отримали при хрещенні (змінювати його зовсім не вважалося обов'язковим правилом⁷⁷). Тим часом відомо, що Олег Ігоревич, який народився у 1174/75 р., у хрещенні був названий саме Павлом⁷⁸. Такий збіг навряд чи може бути випадковим.

3) Ім'я Георгій (Юрій), яким у хрещенні був названий Ігор Святославич, було дуже поширеним саме серед представників Курської гілки Ольговичів – настільки, що в XIII ст. його носили відразу батько й син. Зокрема, у ВПП далі зустрічаємо «Кн(з): Георгія Курска(го) и С(ы)на [єго] Кн(з): Юрія» (у ЛС: «Кн(я)зя Георгія курскаго и

с(ы)на єго Кн(я)зя Георгія»)⁷⁹. Цілком логічно припустити, що Георгій Курський був сином Олега Курського, онуком Ігоря-Георгія Святославича, на честь якого і отримав своє ім'я; цим же самим ім'ям він назвав потім і власного сина.

4) Нарешті в історіографії давно помічено, що Олег Курський міг мати права на чернігівський стіл лише у тому разі, коли він був сином Ігоря Святославича, тобто троюрідним дядьком Михайла Всеволодовича. Тим часом Олег Святославич, син чи то Святослава Ольговича, чи то Святослава Ігоревича, доводився Михайлу молодшим чотириюрідним братом і через це жодних прав на Чернігів мати не міг. Інших же князів з іменем Олега, які у XIII ст. могли б претендувати на Чернігів, ми просто не знаємо (звичайно, окрім Олега-Костянтина Святославича та Олега-ченця Леонтія Романовича, також записаних у ВПП).

Отже, співставляючи літописну звістку про масштабний конфлікт між Михайлом Чернігівським та Олегом Курським у 1226 р., з одного боку, та запис у ВПП вел. кн. Олега Чернігівського, у ченцях Павла (й місце цього запису), з іншого, ми приходимо до наступного висновку. Олег Курський був сином Ігоря Святославича, троюрідним дядьком Михайла Всеволодовича. І за правом родового старшинства, яке серед Ольговичів мало силу закону, і за правом «отчинним» – його батько сидів у Чернігові перед Всеволодом Чермним, – Олег Ігоревич мав перевагу перед Михайлом Всеволодовичем, хоча той і походив зі старшої гілки роду. Саме тому Олег і розпочав боротьбу з Михайлом, вірогідно, під час його перебування у Новгороді 1225 р. зайнявши Чернігів. Наступного року, за посередництвом найвпливовіших руських князів, Юрія Володимиро-Суздальського та Володимира Київського, а також самого митрополита Кирила, сторони таки помирилися. Про умови цього миру джерела нічого не повідомляють, але ми цілком припускаємо, що між Михайлом та Олегом було укладено компроміс – угоду про фактичне співправління («дуумвірат»). Адже широко відомий приклад такого «дуумвірату», укладеного в 1181 р. між претендентами на київський стіл, Святославом Всеволодовичем та Рюриком Ростиславичем: тоді Рюрик відступив Святославу Київ, але взяв собі «всю Рускую землю» (Київщину), з титулом великого князя і правом успадкування Києва після смерті Святослава⁸⁰.

Подібну угоду цілком могли укласти між собою щодо Чернігівської землі й Михайло Всеволодович з Олегом Ігоревичем у 1226 р. Якщо це було дійсно так, то слід визнати, що Олег, скоріш за все, помер до 1235 р., коли Михайло відступив Чернігів своєму двоюрідному брату, Мстиславу Глібовичу⁸¹ (хронологія правління цього князя – це вже тема окремої роботи). Перед смертю Олег Ігоревич постригся у ченці з тим самим ім'ям, яке отримав при хрещенні – Павла. У ВПП (та його протографі) вел. кн. Олег Чернігівський-чернець Павло був записаний після Михайла Всеволодовича та відразу після свого старшого брата, вел. кн. Володимира Ігоревича (Галицького), але до вел. кн. Федора-Мстислава Глібовича Чернігівського. Його нащадки володіли Курським князівством до останньої чверті XIII ст., але на Чернігів, здається, вже не претендували.

Що ж стосується кн. Олега Святославича, на дочці якого у 1228 р. одружився Всеволод Костянтинович, кн. Переяславський, то його ми вважаємо особою, окремою від Олега Курського. Напевне, він був сином Святослава-Бориса Ольговича, який народився у 1165/66 р., а востаннє згадується у 1185 р. як кн. Рильський (див. вище, № 9). Сином же Святослава Ігоревича (версія Р. В. Зотова) Олег Святославич, дочка якого вийшла заміж у 1228 р., не міг бути через свій вік. Це добре видно з наступного хронологічного розрахунку. Син дочки Олега та Всеволода Костянтиновича, кн. Василь Всеволодович Ярославський, помер у лютому 1250 р., залишивши малолітню дочку, пізніше видану за кн. Федора Ростиславича зі Смоленських⁸². Ця князівна могла народитися, щонайпізніше, в рік смерті свого батька – 1250-й. Приймаючи середнім віком репродукції потомства навіть таку низьку цифру, як 19 років, вираховуємо, що Василь Всеволодович міг народитися не пізніше 1231 р., дружина Всеволода Костянтиновича, дочка Олега – не пізніше 1212 р., сам Олег Святославич – не пізніше 1193 р., а його батько Святослав – не пізніше 1174 р. Але остання дата не узгоджується з відомим роком народження Святослава Ігоревича – 1176-м⁸³. На практиці ж середній вік репродукції потомства, протягом чотирьох поколінь підряд,

за даними X – XV ст. завжди перевищував 20 років. Отже, народження Олегового батька слід досить упевнено відносити до періоду перед 1170 р., а це цілком відповідає відомій даті народження Святослава Ольговича – 1165/66 р.

Після смерті свого батька (дата невідома) Олег Святославич, скоріш за все, також князував у Рильську. Його онуками, гадаємо, були князі Рильський і Липовицький, які згадуються наприкінці XIII ст. та носили характерні для цієї лінії імена – відповідно Олег і Святослав⁸⁴.

1. Див.: Келембет С. Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 19-37.

2. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 17; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 163в.-173в.

3. ПСРЛ. – М., 2001 [СПб., 1908]. – Т. II. – Стб. 613, 615; літочислення тут на одиницю нижче березневого, що видно з порівняння з Новгородським I літописом (Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 200).

4. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 628; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 201.

5. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 707; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 209. У Лаврентіївському літописі смерть Ярослава, явно помилково, записана під 6708 (1199) ультра-березневим роком (ПСРЛ. – М., 2001 [Л., 1926-1928]. – Т. I. – Стб. 415; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 86).

6. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 422.

7. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 707-708; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 209.

8. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 417; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 86-87 (літочислення ультра-березневе).

9. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 105, 106, 108.

10. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 109. У Новгородському I літопису, хронологія якого для початку XIII ст. є недостовірною, похід Мономаховичів на Київ помилково записано під 6722 (1214) г. (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.:Л., 1950. – С. 53; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 257-258).

11. Помилкове читання ЛС – «Олго(вича)» замість «Олга» призвело Р. В. Зотова, а також і нас шість років тому до конструювання версії про «Рюрика-Костянтина Ольговича». Про відмову від цієї версії, після ознайомлення з текстом ВПП, ми вже мали нагоду повідомити раніше (Келембет С. Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – 27, 36, прим. 62).

12. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 104.

13. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 668, 674, 691.

14. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 109.

15. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 110, 117-118.

16. Див. про це: Келембет С. Михайло Всеволодович, великий князь Чернігівський і Київський: деякі питання походження, біографії та складу родини // Сіверянський літопис. – 2017. – № 1-2. – С. 11-19.

17. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 416; М., 1995. – Т. XLI. – С. 123; Т. XVIII. – С. 38; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 86.

18. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 100 та деякі інші зведення. Ніякого *брата* Володимира у Святослава та Ярослава Всеволодовичів бути не могло, інакше він, напевне, згадувався б у численних «чернігівських» повідомленнях Київського літопису за 2-гу половину XII ст., а у 1198 р., після смерті Ярослава, саме він, а не Ігор Святославич, мав би успадкувати чернігівський стіл.

19. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 119, 121. Про дату битви див.: Бережков Н. Г. Хронология... – С. 106-107, 317-318.

20. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 74; Т. II. – Стб. 526; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – С. 177. Спостереження Бережкова тут потребують деякого уточнення. Московське зведення кінця XV ст., а точніше, використаний ним Київський літопис

ХІІ ст., протягом 6674 – 6678 рр. притримується строго ультра-березневого стилю. Тим часом у Київському літопису (за Іпатіївським та Хлебніковським списками) первісна стаття 6675 ультра-березневого року чомусь розбита на дві – під 6674 та 6675 рр., – а потім літочислення цього зведення починає на рік випереджати ультра-березневе (і аж на два роки – березневе); про це свідчать повні дати під 6678 р., а також порівняння з Новгородським І та Лаврентіївським літописами.

21. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 638, 644.
22. Новгородская первая летопись... – С. 43.
23. Новгородская первая летопись... – С. 53; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 257-258.
24. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 562 (під 6681 р.). У хронології Київського літопису тут спостерігається сильна плутанина; насправді народження Володимира, як і попередні події, слід відносити ще до 6678 березневого року, як це впливає з порівняння з Новгородським І та Лаврентіївським літописами (Бережков Н. Г. Хронология... – С. 184, 187).
25. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 39-40, прим. 39.
26. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 406-407.
27. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 73-74.
28. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 659; літочислення тут на одиницю нижче за березневе (Бережков Н. Г. Хронология... – С. 203).
29. Ігор народився 3 квітня 1151 р. (ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 422; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 152).
30. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 638.
31. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 427; М., 2004. – Т. XXV. – С. 105; Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 77.
32. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 107; Галицько-Волинський літопис. – С. 78.
33. Галицько-Волинський літопис. – С. 79-80; ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 108.
34. Галицько-Волинський літопис. – С. 77.
35. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 568; літочислення тут аж на три одиниці випереджає березневе (Бережков Н. Г. Хронология... – С. 189).
36. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 100.
37. Шеков А. В. О ранней части помянника черниговских князей в составе синодиков типа Любецкого // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2016. – № 4. – С. 29-30.
38. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 38, прим. 30.
39. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 41-42.
40. Шеков А. В. О ранней части помянника черниговских князей в составе синодиков типа Любецкого // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2016. – № 4. – С. 31-32.
41. Галицько-Волинський літопис. – С. 87; ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 120.
42. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 448; Т. XXV. – С. 122, і т. д.
43. Див. про це напр.: Толочко А. «История российская» Василия Татищева: источники и известия. – М.; К., 2005. – С. 21-22, і далі.
44. Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. – М., 1774., Кн. III. – С. 443-445.
45. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л. 1950. – С. 64; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 268-269.
46. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 600; повідомлення записане під 6683 ультра-березневим, тобто 1174/75 р. (Бережков Н. Г. Хронология... – С. 193). У Татищева ж – взагалі під 6684 (1176) р. (Татищев В. Н. История российская... – Кн. III. – С. 209).
47. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 64.
48. Соловьев С. М. Сочинения. – М., 1988. – Кн. I. – С. 607, 711.
49. Погодин М. П. Древняя русская история до монгольского ига. – М., 1846. – Т. III. – Отд. 2. – С. 49-50.

50. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 42, прим. 55.
51. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – С. 220.
52. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. – К., 1881. – С. 182.
53. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905 [К., 1992]. – Т. II. – С. 244, 326, прим. 2.
54. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). – Л., 1940. – С. 286.
55. Зайцев А. К. Черниговское княжество X – XIII вв. – М., 2009. – С. 120. Дослідник писав: «Можна припускати, що суперечка йшла через чернігівський стіл і що Олег Курський займав або новгород-сіверський, або, скоріше всього, чернігівський стіл. У будь-якому випадку, з відомих у цей час Ольговичів він найбільш вірогідний претендент на стіл, що звільнився після загибелі чернігівського (1219(7) – 1223 рр.) Мстислава Святославича».
56. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 192.
57. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 122.
58. Раздорский А. И. Владельческая принадлежность Курского княжества в XI – XIII вв. // Очерки феодальной России. – М., 1998. – Вып. 2. – С. 17.
59. Багалеї Д. Історія Северської землі до половини XIV ст. – К., 1882. – С. 263. Дослідник припускає, що у 1224 р. Олег змусив Михайла Всеволодовича піти з Чернігова до Новгороду.
60. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 100-101. Разом з тим, слідом за Філаретом, дослідник Зотов пише про короткочасне князювання Олега в Чернігові в 1226 р.
61. Ляскоронский В. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. – К., 1903. – С. 375. Дослідник також приймає повідомлення Татішчева про князювання Олега Святославича (а не Ігоревича) у Чернігові протягом 1224 – 1226 рр., а потім ще у 1227 р.!
62. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977. – С. 125. Дослідник помилково пише про Олега, нібито «на курському княжінні він пробув до 1284 р., коли був вбитий підсланими до нього вбивцями». Тут Рапов плутає Олега Курського з Олегом, кн. Рильським і Воргольським – скоріш за все, онуком Олега Святославича 1228 р.
63. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів, 1996. – С. 14.
64. Чеканов И. Очерки церковно-политической истории Курского княжества // Курские епархиальные ведомости. – 1893. – Часть неофициальная. – № 7. – С. 151-155. Цю ж версію див. також: Просецкий В. Рильск. – Воронеж, 1977. – С. 11.
65. Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. – Ренн, 1991. – Ч. 1: (Сер. IX – нач. XIV вв.). – С. 96, 132, 340.
66. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 407, 411.
67. Раздорский А. И. Владельческая принадлежность Курского княжества в XI – XIII вв. – С. 17-18.
68. Галицько-Волинський літопис. – С. 87. Щоправда, у Софійському І літопису, а також деяких інших пізніх зведеннях, тут стоїть однина – «крѣпко бующеся» (ПСРЛ. – М., 2000. – Т. V. – Вип. 1. – Стб. 281). Але «дослідники не один раз відзначали, що при укладенні спільного протографу літописів новгородсько-софійської групи регулярно запозичувались південно-руські повідомлення, що стосуються відносин з монголо-татарами, зокрема, був використаний текст про битву руських князів з татарами на річці Калці, запозичений з Галицько-Волинського літопису» (Майоров А. В. Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. Ч. I // Rossica antiqua. – 2012 – № 1. – С. 36-37; тут же див. і літературу питання).

69. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 100-101.
70. Галицько-Волинський літопис. – С. 86.
71. ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. II. – С. 329.
72. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977. – С. 120.
73. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 407 (з помилковим посиланням).
74. Раздорский А. И. Владельческая принадлежность Курского княжества в XI – XIII вв. – С. 16-17.
75. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 104, і т. д.
76. ПСРЛ. – М., 2007. – Т. XVIII. – С. 39.
77. Напр., у 1206 р. постриглася в черниці Марія, дружина вел. кн. Всеволода Юрієвича: «и нарекоша ей имя Мария, в то ж имя крещена бысть преже» (ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 424).
78. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 600; (Бережков Н. Г. Хронология... – С. 193). Припущення про те, що Олег-чернець Павло, записаний відразу після Володимира Ігоровича, міг бути його братом Олегом-Павлом, запропонував А. В. Шеков, але у дуже обережній формі (Шеков А. В. О ранней части помянника черниговских князей в составе синодиков типа Любецкого // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2016. – № 4. – С. 32).
79. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. – С. 18; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Арк. 19.
80. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 624, 630, 636, 681.
81. Щоправда, папський посол Дж. Плано Карпіні, повертаючись з Орди у травні чи червні 1247 р., писав: «І при виїзді з Команії ми знайшли (...) і живого понині князя Алогу (Aloha) та його товаришів. З нами з Команії виїхав також посол князя Чернігівського і довго їхав з нами по Русії» (Плано-Карпини Д. дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны. – М., 1957. – С. 82). Як бачимо, згаданий тут Олег не був князем Чернігівським, наступником Михайла Всеволодовича. Це цілком міг бути вел. кн. Олег Інгварович Рязанський, який у 1242 р. поїхав до монгольського хана (ПСРЛ. – М., 2000. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 228), а у 1252 р. був відпущений татарами до своєї землі (ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 142), а може, і якийсь інший князь.
82. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 141; Т. X. – С. 154.
83. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 604; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – С. 194.
84. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 154-155, і т. д.

В статтє предпринята попытка идентификации великого князя Олега Черниговского, в монашестве Павла, который упоминается во Введенско-Печерском помяннике. Автор считает, что речь идёт о князе Олеге Курском, сопернике Михаила Всеволодовича, который в 1225 – 1226 гг. мог кратковременно занимать черниговский престол. Некоторые данные помянника свидетельствуют в пользу тождества этого князя с Олегом-Павлом Игоревичем, троюродным дядей Михаила из младшей линии Ольговичей.

Ключевые слова: Введенско-Печерский помянник (ВПП), Любецкий синодик (ЛС), Чернигов, династия Ольговичей, летописи, историография.

Stanislaw Kelembet. Oleg Paul Igorevich, Prince of Kursk and the Grand Prince of Chernigov.

The paper tries to identify the great Prince Oleg of Chernigov, named Paul as a monk, who is mentioned in Vvedensk-Pechersk pomyannik. The author believes that we are talking about Oleg the Prince of Kursk, who was the opponent of Michael Vsevolodovich, who could briefly occupy the throne of Chernigov in 1225 – 1226. Some data of pomyannik testify in favor of the identity of Prince Oleg-Pavel Igorevich, the second cousin of uncle Michael from the younger Olegovich's line.

Keywords: Pechersk-Vvedensky pomyannik (PVP), Lyubetsky Synodicon (LS), Chernigov, Dynasty Olegoviches, chronicles, historiography.

Святослав Подлевський

ЛАТИНСЬКІ ГРАФІТИ XVII ст. У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена латинським графіті XVII ст., що були зафіксовані у культових спорудах Чернігова та пов'язані з періодом його перебування в складі Речі Посполитої.

Ключові слова: епіграфіка, модерні графіті, Чернігів.

Період XVII ст. був надзвичайно бурхливим для Чернігова в плані культурно-політичних змін. Знаходження в епіцентрі польсько-московських конфліктів не сприяло збереженості його пам'яток. Це – головна причина того, що автентичних джерел, які б свідчили про життя тогочасного міста, збереглося небагато. Сказане стосується, перш за все, невеликого періоду перебування Чернігова у складі Речі Посполитої з 1618 по 1648 рік. Довгий час він лишався майже недослідженим. Лише в останні роки вийшла низка праць, присвячених темі зв'язків Чернігівщини з польською державою у XVII ст. [1; 2; 3]. У контексті розвитку даного напрямку досліджень цікаво звернутися до тогочасних джерел особового характеру, які збереглися на пам'ятках архітектури Чернігова – епіграфічних надписів.

Досить довгий час епіграфічним пам'яткам у Чернігові не надавали значної ваги. Зазвичай вони ставали лише об'єктом побіжних спостережень. З огляду на це, автором даної статті та його колегами була здійснена робота, спрямована на виявлення та фіксацію графіті в Успенському соборі Єлецького монастиря. У результаті вдалося зафіксувати рештки давньоруських надписів та нашарування графіті доби Модерну. Серед останніх значну частку складали латинські надписи з датами, створені в межах першої половини XVII ст. Подальші дослідження дозволили отримати дані щодо існування подібних надписів і на стінах Іллінської церкви та суміжних з нею Антонієвих печер, а також Борисоглібського собору. Останні, на жаль, не збереглися, однак відображені у матеріалах звітів про реставрацію другої половини XX ст.

На меті даної статті – запровадження в науковий обіг латинських графіті, відкритих на пам'ятках Чернігова. Спочатку в ній буде розглянуто вже не існуючі написи з Борисоглібського собору та Антонієвих печер. Слід відзначити, що у першому випадку відоме лише одне графіті. Воно зафіксоване у звіті про реставрацію, внаслідок якої і було втрачене. Перебудови собору під час його відновлення «у формах XII ст.» призвели до майже повної втрати давніх тинькованих поверхонь, що фактично унеможливило нові подібні знахідки.

В Антонієвих печерах, навпаки, подальші дослідження можуть дати позитивні наслідки. У наш час тут також відоме лише одне графіті латиницею, а на стінах печер переважають сучасні написи, втім при детальнішому вивченні є можливість виділити серед них більш ранні, доби Модерну чи навіть Давньої Русі.

Напис у Борисоглібському соборі був зафіксований на хорах у ході реставрації під керівництвом М. В. Холостенка у 40-х роках. У звіті про його роботи наведена фотографія графіті [4, фото 47]. На жаль, вона роздрукована у дзеркальному відображенні; не відомо також, наскільки повно вона охопила напис.

На фото зафіксовано один рядок, який можна умовно поділити на кілька фрагментів: **ІАКП// (В) // С(К). МІС(S) // bonh** (Рис.1). Графіка написання є латинською, хоч деякі графеми нетипові. Закінчення **mics** у другому слові може свідчити, що це

© Подлевський Святослав Володимирович – аспірант Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, старший лаборант Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

вираз латиною. Водночас це може бути записом імені та прізвища. При деяких допущеннях трактовки останніх трьох графем, які мають пошкодження, перша його частина є іменем **Iakub** (Якуб). Тоді наступне слово буде прізвищем **C(k)(o)micz** (Хоміч). Остання літера у цьому випадку трактується як **Z**, з огляду на те, що вона може мати зворотну графіку написання. Третє слово надпису може бути початком додаткового прізвища, яке не збереглося. Виникло графіті, скоріш за все, коли Борисоглібський собор відійшов домініканському ордену. Як відзначає П. Кулаковський, це відбулося ще до 1627 року [1, с.70].

Надпис у Антонієвих печерах був зафіксований під час противарійних та археологічних досліджень в 1972–1973 роках [5, с. 52]. Його виявили на стіні глухого коридора, що розміщений зліва від церкви Миколи Святоші [5, фото 91]. Цікаво, що у цьому ж коридорі, але на іншій стіні, тоді ж зафіксували кириличний надпис «Господи спаси раба свого Тарасія».

Згадане латинське графіті можна тлумачити як: **.minsky** (Рис.2). У звіті про дослідження відмічено, що це лише закінчення надпису, його початок не зберігся. Найвірогідніше це було власне польське ім'я або ж прізвище, однак яке саме – встановити проблематично. Датувати надпис можна також тільки умовно. Враховуючи хронологію більшості датованих латинських надписів польського походження у Чернігові, його можна віднести до 1628 – 1648 років.

Окрім цього графіті, під час досліджень у печерах були зафіксовані залишки інших латинських надписів. Переважно – окремі літери чи пошкоджені фрагменти слів, що не піддаються інтерпретації.

Слід ще раз наголосити на тому, що комплекс Антонієвих печер та суміжної з ними Іллінської церкви все ще може зберігати значну кількість невідомих графіті. У цьому зв'язку слід згадати, що під час архітектурно-археологічних досліджень Іллінської церкви під керівництвом О. Є. Черненко за участі автора у 2015–2016 роках [6; 7] вдалося зафіксувати цілий комплекс надписів XVII ст. Вони збереглися на північному фасаді церкви на рівні її другого ярусу, що примикає до схилу гори. Серед написів є і один латиницею. Він розміщений в арці проходу на хори, на висоті 187 см від порогу. (Рис. 3).

На жаль, нашарування пізнішого тиньку перекривають початок та кінець цього надпису: **...vob.v.yd.**

Рис. 1. Латинське графіті з Борисоглібського собору.

Рис. 2. Латинське графіті з Антонієвих печер.

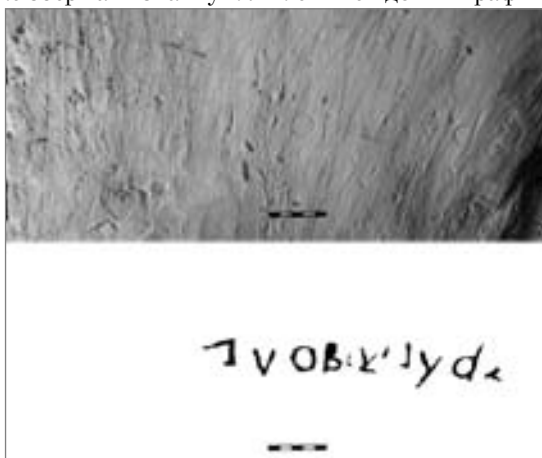

Рис. 3. Латинське графіті з Іллінської церкви.

З огляду на це, інтерпретувати його можна лише умовно, за аналогією з іншими, як власне ім'я автора графіті. Втім цікавим є сам факт його знаходження серед загалу кириличних напівскоросписних надписів кінця XVII ст. Є також підстави допустити існування інших латинських надписів під тиньком.

У цілому згадані графіті вказують на існування досить значної кількості латинських надписів на стінах культових споруд Чернігова. Однак інформативність написів вкрай мала, що зумовлено їх поганою збереженістю та недостатньою вивченістю пам'яток.

Набагато більш інформативним є комплекс латинських надписів Успенського собору Єлецького монастиря. Фактично, всі вони розміщені в нартексі собору. Умовно їх можна розділити на дві групи: 1) надписи в апсиді т.зв. «хрещальні» 2) надписи на стінах нартексу.

Особливою рисою комплексу надписів Успенського собору є те, що майже кожен другий з них містить дату. Водночас значні нашарування пізніших «текстів», у

більшості випадків, роблять інтерпретацію цих дат та власно текстів гіпотетичною. Проблемою є навіть саме їхнє виокремлення, що значно ускладнює дослідження. Ті надписи, які вдалося на даний момент прочитати, складають лише частину комплексу. Серед них – сім латинських графіті в апсиді та дві великі групи зі стін нартексу: південної та західної.

Майже всі латинські надписи в апсиді розміщені на висоті 40–120 см від сучасної підлоги, переважна більшість близько верхньої означеної межі. Перший з них розміщений на північній стіні апсиди та є одним із найбільших (Рис. 4). Його можна тлумачити як: **.(H)C Hl(e)bovsky**. Досить імовірно, це польське прізвище з ініціалами: **Н.С. Hlebosky**, що могло звучати як Хлебовський або Глебовський.

Ще два графіті (друге та третє) розміщені в центрі апсиди під фрескою Оранти. Фреска тут має значні пошкодження, є скупчення пізніших кириличних надписів, що ускладнює виділення латинських літер та робить їхнє визначення дещо гіпотетичним.

Другий з надписів добре прорізаний, графеми достатньо великі (Рис. 5). У ньому можна виділити два рядки: 1) **(J)ER(Z)Y** 2) **An(n)o 16(4)3**. Початок першого рядка дещо стертий; записане слово можна тлумачити як польське ім'я **Jerzy** (Єжи). Другий рядок містить дату, чому відповідає формула **Anno**, яка є вживаним скороченням від **Anno Domini** – у рік Божий.

Рис. 4. Успенський собор: графіті № 1 з північної стіни «хрещальні».

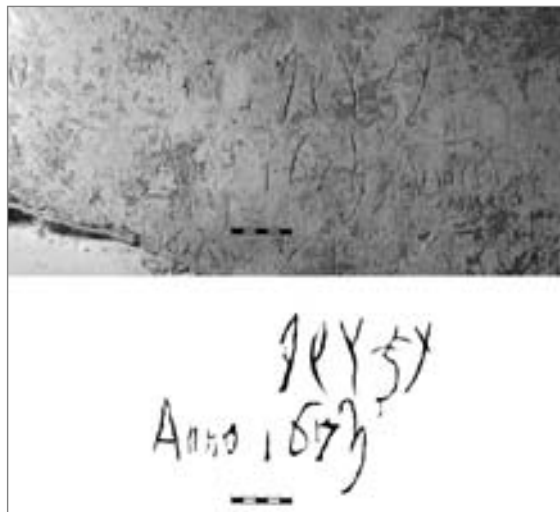

Рис. 5. Успенський собор: графіті № 2 з фрески Оранти.

Перші дві цифри дати читаються досить чітко, однак третя має пошкодження. Втім, враховуючи час перебування Чернігова у складі Речі Посполитої (1618 – 1648 роки), найвірогідніше, що це була дата **1643**.

Третій надпис розміщений дещо нижче (Рис. 6). У ньому також два рядки, однак через погану збереженість виділити їх можна лише приблизно. Не виключено, що це – залишки двох окремих надписів: 1) **164(4)** 2) **AN(o)64(8)ZI(A)NAG**. У першому рядку досить упевнено можна виділити дату 1644. Другий рядок розпочинається з літер **AN**, що може бути частиною вже згаданої скороченої формули **Anno**.

Ще чотири надписи розміщені на південній стіні апсиди. Четвертий, по загальній нумерації, пошкоджений тріщинами в тиньку. Він складається з трьох рядків: 1) **Henrich Swy(c)**.. 2) **ANNO** 3) **1646**. Загальна схожість написання, однаково глибоке прорізання знаків і компактно розміщення дозволяють розглядати їх як цільне графіті (Рис. 7). Слід відзначити, що під його третім рядком були зафіксовані інші, тонше прорізані, латинські графеми, які можуть бути більш ранніми.

Відзначений надпис з трьох рядків можна тлумачити як ім'я Генріх з прізвищем, що не збереглося, та датою 1646 рік. Зважаючи на деяку нехарактерність імені Генріх для польських графіті даного періоду, є підстава припустити, що це міг бути представник західноєвропейського народу. З огляду на те, що тодішня Річ Посполита активно залучала німецьких найманців, це досить імовірно.

П'яте графіті розміщене трохи нижче четвертого. Воно збереглося значно гірше (Рис. 8). У ньому можна виділити два рядки та, досить приблизно, кілька літер з датою: 1) **(S)OW..4N....N(O)W** 2) **4(0) 164(7)**. Припустимо, це також був пам'ятний запис. Тоді перший рядок є ім'ям його автора.

Останні два надписи з південної стіни апсиди (шостий та сьомий) розміщені вище за інші, на рівні людського зросту. Шостий представлений лише одним рядком, перебивається тріщинами і частково затертий (Рис. 9).

Його можна тлумачити як: **.(N).(i)ko(l).i St(e)mpko(r/v)(n)(o)k...A**. Закінчення надпису трішки пошкоджене, однак рядок можна вважати більш-менш повним. Враховуючи спотворення початкових літер, перше слово умовно визначається як:

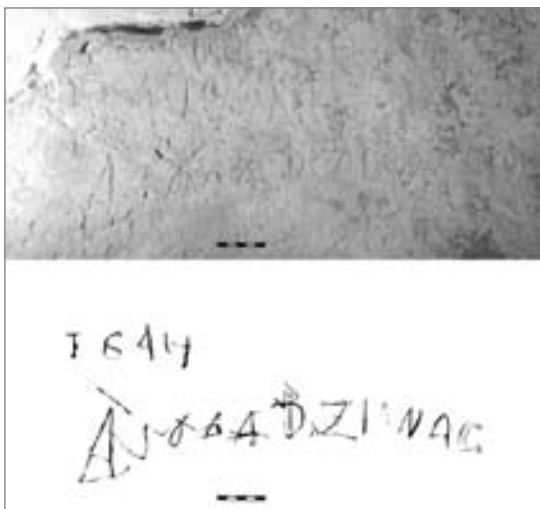

Рис. 6. Успенський собор: графіті № 3 з фрески Оранти.

Рис. 7. Успенський собор: графіті № 4 з південної стіни «хрещальні».

Рис. 8. Успенський собор: графіті № 5 з південної стіни «хрещальні».

Рис. 9. Успенський собор: графіті № 6 з південної стіни «хрещальні».

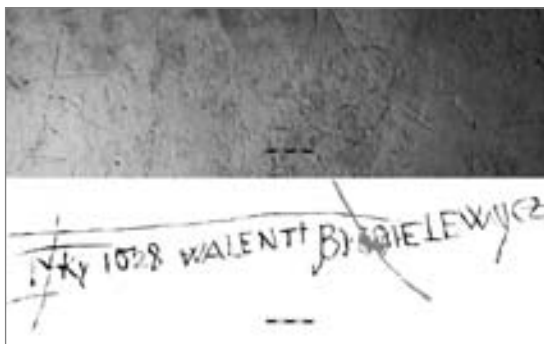

Рис. 10. Успенський собор: графіті № 7 з південної стіни «хрещальні».

Nikolai (Миколай). Початок другого слова читається досить чітко: **St(e)mpko**, однак визначити його закінчення проблематично. Можна запропонувати два варіанти: 1) **St(e)mpkovsky** 2) **St(e)mpkov**. Останні літери могли бути фрагментом слова чи скорочення.

Варто відмітити, що в Успенському соборі латинські надписи-прізвища зустрічаються рідше, аніж датовані пам'ятні записи. Переважна ж більшість латинських надписів в Успенському соборі має характер саме пам'ятних записів, у той час, як кириличні цього ж періоду зазвичай є поминальними.

Сьомий латинський надпис в апсиді також є пам'ятним. Він розміщений вище шостого, складає один рядок і читається досить чітко, хоча в деяких місцях є затертим: **.ny.(1)628 WALENTI B... IELEWICZ** (Рис.10). Якщо дата та ім'я не потребують особливих тлумачень, то для прізвища можливо кілька варіацій: 1) Bielewicz 2) Bargelewicz.

Слід наголосити на тому, що за датою даний надпис є найбільш раннім поміж інших відомих латинських графіті Чернігова. Таким чином, вони з'являються тільки через десять років після включення Чернігова до Речі Посполитої. Можливо, їхня поява пов'язана зі змінами у конфесійній приналежності храмів міста, у тому числі – Успенського собору, що відбулася близько 1626 року. Чи створені ці графіті власне поляками, питання дискусійне, оскільки місцеве населення також могло використовувати в цей час латиницю. Враховуючи належність Успенського собору до уніатів, серед відвідувачів могли бути як їхні місцеві представники, так і з Білорусі чи Волині.

Як відомо, 23 березня 1626 року було відновлено Чернігівську архимандрію, що надавалася уніатові Кирилові Ставровецькому [1, с.71]. Її фактичним центром став

Єлецький монастир. Досить імовірно, що латинські графіті в Успенському соборі з'являються тільки після передачі монастиря уніатській церкві.

Слід також згадати, що саме Кирило Ставровецький розпочав відбудову Успенського собору після значних руйнувань, спричинених військовими діями початку XVII ст. Однак реалізувати цей свій задум йому не вдалося через нестачу коштів, мізерну підтримку унії як місцевим населенням, так і польською владою. Фактично одразу після смерті Кирила Ставровецького у 1647 році уніатська церква у Чернігові занепадала [1, с.192].

Наступною буде розглянута велика група надписів, № 8 по загальній нумерації, що була зафіксована на південній стіні нартексу Успенського собору (Рис.11). Вона знаходиться на значній висоті, близько 3,5 м від сучасної підлоги, і складається з 10 рядків: 1) **Anno.K(j)** 2) **1647** 3) **Michal(z) ..** 4) **Sokolo(m)sky** 5) **Alexander** 6) **K(o)narzenisky** 7) **(V).alenti** 8) **(P)rzym.noi..(n)dz** 9) **(S/T)a(l)una(t)ko** 10) **(w)ovi..**

Надписи йдуть по краю фрескового розпису стовпцем та лише у деяких місцях заходять на нього; останні три рядки затерті. У цілому їх можна інтерпретувати як перелік імен та прізвищ під датою Anno 1647. Судячи з усього, імена належали одній групі осіб. Допустимо також, що цей «список» міг бути трохи ширшим. Про це свідчать затерті фрагменти літер з його правого боку, на фресковому розписі.

Оскільки більшість латинських надписів в Успенському соборі мають структуру: ім'я + прізвище чи ініціали + прізвище, логічним є припустити таку ж структуру надпису і в цьому випадку. Однак через утрати частини тексту співвідношення конкретних імен та прізвищ можна визначити досить умовно.

Цікавою є причина створення цього переліку імен саме в указаний рік. Установити її точно навряд чи можливо, однак можна висловити з цього приводу кілька припущень. Перше: надпис може бути пов'язаний зі вже згаданою смертю Кирила Ставровецького у 1647 році. Це міг бути список якимсь чином причетних до цієї події осіб.

Друге припущення: «список» пов'язаний з першим відзначенням у ньому прізвищем – Соколовський. Прізвище Олександра Соколовського, католицького єпископа київської дієцезії, згадується досить часто в контексті справ Чернігівського воєводства [1, с.191]. Відомо, що з 1637 року він брав участь у королівській граничній комісії по встановленню путівельської ділянки кордону. Остаточне розмежування цієї ділянки припадає на липень 1647 року [1, с. 203]. Що цікаво, з 1636 року в згадках про королівську граничну комісію фігурує також брацлавський каштелян Габріель на прізвище Стемпковський. Таке прізвище було відзначене і серед надписів Успенського собору. Од-

Рис. 11. Успенський собор: група надписів № 8 з південної стіни нартексу.

Рис. 12. Успенський собор: графімі Solta(m), група надписів № 6 з західної стіни нартексу.

нак упевнено пов'язати «список» з діяльністю комісії неможливо: судячи з позиції прізвища Соколовський у «списку», воно відноситься до імені Міхал. Окрім того, інші згадані там само прізвища не зустрічаються серед переліку причетних до її діяльності осіб.

Наступні кілька надписів походять із групи, № 6 по загальній нумерації, яка була зафіксована на фресковому фрагменті західної стіни нартексу. Переважну більшість у ній складають кириличні надписи, але є і п'ять латинських.

Першим буде розглянуто найбільший з них, що знаходиться в центрі групи. Його можна інтерпретувати як: **SOLTA(M)** (Рис. 12). Він складається з 6 досить чітких літер. Лише остання літера **M** має пошкодження, що робить її визначення відносним. Поперечні мачти в третій літері можуть бути випадковими подряпинами. Надпис, скоріш за все, є шляхетським прізвищем Солтан. Це прізвище досить часто фігурує в документах першої половини XVII ст., у тому числі – у зв'язку з Єлецьким монастирем. Так, наприклад, є згадки, що у 1626 році село Виблі (сьогодні – Куликівського району) належало Василю та Павлу Солтанам [3, с. 304], а вже у 1635 році його власником записаний Чернігівський Єлецький монастир. Є також згадка Миколи Солтана серед земських урядників Чернігово-Сіверщини (1621–1648 роки) [1, с. 416]. Відомо, що він походив із Київського воєводства, брав участь у регіональних воєнних експедиціях та був чернігівським писарем з 1633 по 1648 рік. Не виключено, що графіті могло належати комусь із вище названих осіб.

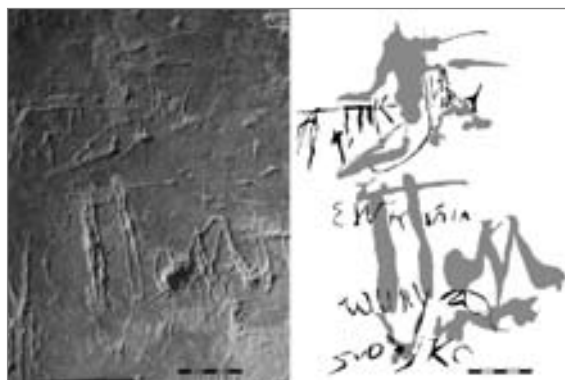

Рис.13 Успенський собор: три латинські графіті, група надписів № 6 з західної стіни нартексу.

Наступні три графіті розміщені в центрі групи (Рис.13). Гіпотетично їх можна визначити як імена: **EWH(E)NI(A)//W(O)N(Y)A // (?)SVOYK(O)**.

Вони накладаються на великий кириличний надпис та в порівнянні з іншими слабше прорізані. Це могли бути як скорочення від повних імен, так і своєрідні прізвиська. Аналогічно до інших латинських надписів Успенського собору їх можна віднести до першої половини XVII ст.

Останнє латинське графіті у цій групі розміщено в нижній частині збереженої ділянки фрескового розпису. Воно розпочинається фрагментами квадратних дужок, має кілька збережених літер та затерті цифри: **\SC(A).1(6)4(0).IS** (Рис. 14). Зліва від нього були зафіксовані залишки літер, які б могли бути його початком. Інтерпретувати дане графіті можна як латинський запис з датою та аббревіатурою імені автора: **(ANNO) \SC(A) 1640 IS**. Дата підтверджує відношення надпису до першої половини XVII ст.

Рис.14 Успенський собор: латинське графіті з датою, група надписів № 6 з західної стіни нартексу.

Загальна кількість латинських надписів в Успенському соборі свідчить про його активне відвідування за часів уніатів. Однак нам точно невідомо, в якому стані на той час був храм та чи можна було у ньому вести богослужіння. Нині в соборі збереглася досить обмежена кількість фресок, тому робити загальні висновки щодо цього лише за надписами з нартексу навряд чи можливо. Однак вони, безумовно, вказують на особливе значення цієї локації в сприйнятті відвідувачів, які залишили графіті саме в цьому місці у такому скупченні.

На останок варто зазначити, що комплекс надписів з Успенського собору Єлецького монастиря розширює джерельну базу до вивчення періоду перебування Чернігова у складі Речі Посполитої. Невеликі фрагменти латинських надписів з інших культових пам'яток лише підтверджують дані писемних джерел щодо процесів, які у той час відбувались. Утім, досить перспективним є подальше дослідження Антонієвих печер та Іллінської церкви у пошуках інших, досі ще невідомих графіті. Можливо також, що дослідження в інших містах Чернігово-Сіверщини дозволять суттєво поглибити наші знання щодо тих процесів середини XVII ст., про які нині ми маємо досить приблизне уявлення.

Окремо автору хотілося б подякувати І. В. Кондратьєву та І. Л. Калечиц за консультації щодо деяких надписів під час написання даної статті.

1. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання / Павло Кулаковський. – К.: Темпора, 2006.
2. Кондратьєв І. В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.) / І. В. Кондратьєв. – Чернігів, 2005.
3. Кондратьєв І. В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І. В. Кондратьєв. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 384.
4. Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР-1718. Борисо-Глебський собор в г. Чернигове. Материалы обследования / Н. В. Холостенко. – К., 1948.
5. Науковий архів національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». ЧГАИЗ КП-2. Отчет экспедиции спелео-археологической секции, проводившей противоаварийные работы и археологические исследования Антониевых пещер в Чернигове в период с марта 1972 г. по март 1973 г. – Чернигов, 1973.
6. Черненко О. Є. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви у Чернігові / О. Є. Черненко, Т. Г. Новик, К. М. Міхеєнко // Археологічні дослідження в Україні 2015. – К., 2016. – С. 228–230.
7. Черненко О. Є. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові 2015 р. / О. Є. Черненко, Т. Г. Новик, К. М. Міхеєнко // Могилянські читання. Зб. наук. праць. – К., 2016. – С. 193–196.

Стаття посвящена латинским граффити XVII в., которые были обнаружены в культовых сооружениях Чернигова и связаны с периодом его пребывания в составе Речи Посполитой.

Ключевые слова: эпиграфика, современные граффити, Чернигов.

This article is devoted to the Latin graffiti's of XVII century, that were discovered in religious buildings of Chernihiv and associated with the period of his stay in the Polish–Lithuanian Commonwealth.

Keywords: epigraphy, modern graffiti, Chernihiv.

ГРАВЮРИ І. ЩИРСЬКОГО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст., НАДРУКОВАНІ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ДРУКАРНІ

Стаття присвячена творам видатного українського гравера І. Щирського, надрукованих у чернігівській друкарні. Маються на увазі ілюстрації до книг Лазаря Барановича (Благодать і істина), Лаврентія Кривоноса (Redivivus Phenix, Ilias oratoria) та великий станковий твір «Дедикація «Кіот срібнокований». Їм притаманний високий художній та технічний рівень виконання. Твори без підпису автора, які приписують І. Щирському, вимагають ретельних досліджень і ґрунтовного аргументування.

Ключові слова: І. Щирський, мистецтво гравюри, українське мистецтво, чернігівська друкарня.

Іван Щирський (в чернецтві Інокентій) – видатний український гравер, поет, рисувальник, іконописець, релігійний і культурний діяч. Вважається, що він народився близько 1650 р. в Чернігові, а помер 1713 (1714) р. в Любечі. Навчався в Києво-Могилянській колегії (академії), працював у друкарні Києво-Печерської лаври. Вчився у Вільно. У 1707-1709 роках викладав курс поетики в Чернігівському колегіумі. Опанував видавничу справу, досконало володів технікою гравюри на дереві і металі. Працював і друкувався у Києві і Чернігові [4, с. 666; 9, с. 602].

20 грудня 1683 р. у чернігівській друкарні побачила світ книга Лазаря Барановича «Благодать і істина» обсягом у половину аркуша. Вона має 19 аркушів. Зміст книги викладено у заголовку на титульному аркуші, в обрамленні якого вжиті вишукані прикраси, що складають рамку з геометричним орнаментом і рослинними елементами. «Благодать и истинна Иисусом Христом бысть егда от него Иоанн Алексеевич знаменующий благодать и Петр Алексеевич знаменующий истину. Поставлены суть царе над горою святою его высокого достоинства великия державы православного царствия российского. На нем же яко благодать и истинна царствуют. О сем Л. Баранович архиепископ черниговский, новгородский и всего Севера со всею паствою своею радуюся трудолюбием своим описа сию Благодать и Истин, и типом повеле издати в друкарни Св. Троицкой Ильинской Черниговской». Отже, це панегірик царям Івану і Петру Романовим, у тексті якого викладене прохання Л. Барановича надати допомогу в оздобленні чернігівського Троїцького собору, який тоді будувався.

Поліграфічне оздоблення видання не дуже багате, навіть скромне. Текстові сторінки у складаних рамках. Орнаментовано один ініціал, заставка і дві кінцівки. У заставці в оточенні пишного рослинного орнаменту зображений баран з хрестом (натяк на Л. Барановича), над яким напис «агнец божий». Уперше вона була вжита в 1678 р. у новгород-сіверському виданні «Мінея святкова», потім 1682 р. в чернігівському виданні «Октоїху». Після «Благодаті і істини» 1683 р. вона з'явилась у «Тріоді цвітній» (Чернігів, 1685 р.). Дві кінцівки віддруковані з двох дощок. Одна з них, мабуть, уперше була надрукована у Новгороді-Сіверському 1678 р. («Мінея святкова»). Вона має просту форму із листя аканта, що звужується донизу. Пізніше була вжита у семи чернігівських виданнях XVII ст. по кілька раз у кожному. У другій

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, член Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України.

Малюнок 1: Щирський І. Дедикація «Кіот срібнокований».
 Чернігів, 1696 рік. Фрагмент.

кінцівці бачимо голівку херувима в оточенні густого рослинного орнаменту. Спочатку була вжита в «Мінеї святковій» (Новгород-Сіверський, 1678 р.) циноброю. Потім у Чернігові 1683 р. («Благодать і істина») і «Тріоді цвітній» 1685 р. Книга має три ілюстрації. Дві подібні між собою ілюстрації мають вигляд невеликих хрестів (15 x 13 мм та 15 x 12 мм) із власного герба Л. Барановича і вжиті лише у цьому виданні 1683 р. Всі вони не мають підписів граверів і, як бачимо, використовувались не один раз. Імена їх поки що назвати не можна.

До цієї книги вклеїли велику ілюстрацію як авантитул (481 x 352 мм, гравюра на міді). Вона має біля правого нижнього кута підпис: «Ioannes Szczyrski Sculpsit». Розміри гравюри свідчать про можливість використання її і як станкового твору. Ця композиція І. Щирського спирається на іконографічні особливості ікони «Софія Премудрість Божа», яка була храмовою Софійських соборів України і Росії. Вона не зустрічалася на православному Сході і зовсім невідома в католицьких країнах. Найвідоміші два різновиди цієї ікони – новгородський і київський. Новгородський тип поширений на півночі Росії, і тут на першому плані виступає постать молодшої людини з крильми червоного вогняного кольору. Київська ікона виглядає інакше. Діва Марія стоїть на серповидному місяці під ротондою із сімома стовпами, з піднятими догори руками і з немовлям Ісусом у лоні. Місяць підтримує хмара, а під нею амвон із семи сходинок. На кожній з них, починаючи з нижньої, зроблені написи: Віра, Надія, Любов, Чистота, «Смирненне», Благодать та Слава. На сходинах стоять праотці й пророки із символічними знаками і сувоями в руках. На колонах ротонди на кругах під капітелями представлені у вінках емблемами 7 Дарів Святого Духу з відповідними написами із Апокаліпсиса. На карнизі ротонди напис в один рядок: «Премудрость созда себе дом и утверди столбов седмь». Угорі у саяві Бог-Отець, під ним Святий Дух у вигляді голуба. Обабіч – ангели і архангели. Вважається, що ікона київського типу сформувалася дещо пізніше під біблійним впливом, без західних запозичень [3]. В. Г. Брюсова в іконопису «Софії Премудрості Божої» виділила три іконографічні типи. У київському типі Софія виступає як Богоматір – мати Еммануїлова. У новгородському має вигляд Діви і також в такому ж образі. Про це сказано в Євангелії від Матвія: «Ось діва в утробі зачне, і сина породить, і назвуть йому ймення Еммануїл, що в перекладі є: з нами Бог» (2, 23). Ярославський тип близький до київського. Кожний іконографічний тип існував у різних варіантах.

Ця ікона виступає як ілюстрація до дев'ятої притчі (приповіді) Соломона. («Мудрість свій дім збудувала, сім стовпів своїх витесала») та 44 псалому Давида («Отрыгну сердце мое и красен добротою паки сынов человеческих излился в благодать во устах твоих»). Софія Премудрість Божа – це вищий розум, який діє творчо. Христос-Боголюдина поєднав у собі довершене Божество і довершене Людство. Премудрість – невгамовна жадоба пізнання світу. Поняття Софії пов'язано переважно з моральною стороною життя. На першому і другому Вселенських соборах сформульовано визначення, яке набуло сили догмату. Премудрість Божа є другою особою Трійці. Софія виступає як творча властивість іпостасі другої особи Трійці. Згідно з тлумаченням, Премудрість – це Ісус Христос, а храм – Богородиця. [2, с. 4 – 5, 179 – 180]. Павло Халебський, подорожуючи по Україні в середині XVII ст., у неділю 2 липня 1654 р. відвідав Софійський собор у Києві. Він умістив короткий опис ікони «Софії» у іконостасі цього храму. В 1871 р. цієї ікони в соборі вже не було [6, с. 71]. Іконографічна схема храмової ікони Софійського собору в Києві була відтворена на печатці Києво-Софійської кафедри на грамоті 1742 р. архієпископа Київського, Галицького і Малоросії Рафаїла Заборовського ієрею села Процівка Л. Левицькому про його призначення хрестовим священиком. Грамота нині зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (Інв. № АЛ – 868). Печатка має вигляд овалу, по краях якого йде напис: «Премудрость созда себе храм и утверди столпы седмь». Угорі Бог Саваоф (Бог-Отець), нижче Бог-Дух у вигляді голуба. Внизу – семистовпний храм і Богоматір з дитиною на грудях. Зображення не дуже чітке з огляду на невеликі розміри печатки [8, с. 773].

Композиція графічного аркуша, вклеєного до книги Л. Барановича «Благодать

і істина», побудована на засадах симетрії щодо центральної вертикальної осі. Саме вздовж неї розташовані головні змістові зображення, які смугою ідуть знизу догори. Центральне місце посідає зображення храму біля нижнього краю аркуша, який займає майже половину його висоти. Храм має сім струнких колон коринфського ордеру, розміщених по три з обох боків і одна по центру дещо вглибині. Простір між колонами має перекриття, яке виходить до глядача у вигляді дещо зрізаного півкола. На ньому напис в один рядок: «Премудрость созда сей храм и утверди столп седм». На колоні ліворуч у медальйоні напис: «Аз утвердих», а так само на колоні праворуч: «столпы его». Нижче зазначено: «Псалом 74». Все це свідчить про те, що тут маємо частину композиції ікони «Софія Премудрість Божа» київського типу. На відміну від храмової ікони Софійського собору в Києві, де архітектурні деталі майже відсутні, І. Щирський ретельно зображує всі деталі коринфського ордеру. На іконі колони розташовані інакше – три зліва і чотири праворуч [4, іл. на с.130]. Від амвона зображені лише дві верхні сходинки. Замість Богоматері під склепінням храму великий двоголовий орел з трьома коронами і розпростертими крильми. У лівій його лапі – щит, а з правої йдуть блискавки. На грудях орла гербовий щит з двома серцями.

До храму підводять погляди глядачів промені від двох сонць з обох боків. Сонця знаходяться дещо вище храму на рівні, на якому височать три постаті. У центрі на невеликому постаменті, що спирається на храм, стоїть на повний зріст І. Христос з розведеними руками. Над ним і з обох боків стрічки з написами утворюють разом з хмарами внизу овальне обрамлення постаті І. Христа. Обабіч нього теж на невеликих п'єдесталах стоять на повний зріст царі Іван та Петро Олексійовичі Романови. Вище по центру на хмарі стоїть Богородиця. Над нею Бог-Саваоф (Отець) тримає корону. Це – композиція «Коронування Богородиці». Постать Богоматері завершує пірамідальну композицію центральної частини аркуша, яка тримає на собі все зображення графічного аркуша.

Верхня частина загальної композиції вище храму складає майже дві третини висоти всього аркуша і вона присвячена силам небесним. Саме звідти йдуть стріли блискавок, які дістають до ворожих сил в образі османських воїнів. По обидва боки від храму веде бій з турками хоробрий боець на коні із занесеною над головою шаблею. Його зображення симетрично повторене зліва і праворуч і уособлює православне воїнство, яке за допомогою сил небесних неодмінно переможе нападників. Упевненість у перемозі і становить, мабуть, один із головних задумів твору. Актуальність цього збільшується, коли згадати про розгром турків у вересні 1683 р. біля Відня, тобто за кілька місяців до виходу в світ книги «Благодать і істина». Така складна композиція твору доповнюється ретельною розробкою деталей архітектурної споруди, різнохарактерного одягу, зброї, шрифтових елементів. Художник виявив знання прямої перспективи у зображення підлоги храму, викладеної плитками. Всі лінії мають точки сходу за храмом. У всьому відчувається впевнена рука досвідченого рисувальника і гравера.

Крім цього твору, вклеєного у книгу Л. Барановича «Благодать і істина», у чернігівській друкарні були надруковані ще дві роботи І. Щирського, підписані автором. Це – гравюри на титульних аркушах чернігівських видань Л. Крщоновича «Redivivus Phenix» 1683 р. та латиномовного курсу риторики «Pias oratoria» 1698 р. (в цьому випадку можлива участь Л. Крщоновича). Щодо інших графічних творів без підписів гравера, які відносять до творчого доробку І. Щирського, то вони вимагають подальших ретельних досліджень і ґрунтовного аргументування. Винятком є графічне оздоблення Любецького синодика, яке не потрапило до реєстру творів І. Щирського, складеного Д. В. Степовиком. Любецький синодик зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського (Інв. № АЛ – 330). Завдяки йому була реконструйована генеалогія чернігівських князів. Він має оправу із двох дубових дощок, обгорнутих світло-коричневою шкірою. Спинка оздоблена рослинним орнаментом і має напис золотом на червоному тлі: «СИНОДИКЪ ЛЮБЕЦКАГО АНТОНІЕВСКАГО МОНАСТЫРЯ». Судячи з маргіналій, оправка зроблена в 1902 р. на замовлення Г. О. Милорадовича у Петербурзі. До цього додано факсиміле, виготовлене за рішенням

Малюнок 2: Щирський І. Графічна композиція до книги «Благодать і істина». Чернівці, 1683 рік.

Чернігівської архівної комісії від 20 жовтня 1897 р. і здійснене в 1902 р. За форзацем ідуть нумеровані аркуші. На четвертому аркуші є титул Синодика, зроблений рукою Г. Милорадовича з написом: «Любеч 1693». За цими аркушами починається оригінал рукопису чотирма нумерованими аркушами. Потім іде власне Синодик. Ні первісна обкладинка, ні титульний аркуш до наших днів не збереглися. Синодик написаний на папері з водяним знаком «Герб міста Амстердама» з написом «BEAUVAIS» і вензелем GVN («Gilis van Hoven»), який вироблявся у 1712, 1715, 1720, 1722, 1726 роках у французькому місті Бове на замовлення голландського купця Гіліса ван Хована. Всі аркуші Синодика прикрашає декоративна рамка з рослинним орнаментом (гілки з квітами), виконана в техніці гравюри на металі. У той час в Любечі знаходився Іван Щирський. Тому цілком логічно автор публікації про Синодик зробив висновок, що гравером декоративної рамки став саме Іван Щирський [7].

Окремо треба сказати про великий твір, гравірувальні роботи для якого виконав І. Щирський. Мається на увазі «Дедикація (присвята) «Киот срібнокований». Один відомий примірник його нині знаходиться у Бібліотеці Польської академії наук у Гданську. Відбиток на папері зроблено із семи гравірувальних дощок. За відомостями працівників бібліотеки, розмір аркуша складає 168х98,5 см. Твір має складну композицію, яка по вертикалі поділяється на дві рівні частини. У верхній маємо графічне відтворення чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» разом зі срібною шатою кіота. Під самою іконою на білому тлі зроблено напис: «Истинное изображение чудотворныя иконы Пресвятыя Богородицы в монастыру Свято Троицком Ильинском Черниговском». Ця частина подібна до самої шати кіота, яка після реставрації експонується у Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського. Більше відмінностей у нижній частині. Тут центральне місце займає текст «Дедикації» за підписом «От трудов Лаврентия Крщоновича». Нижче текст у два стовпчики. Обабіч фігури святих – засновників чернецтва і пустельників. Вони стоять у чотирьох нішах. Зображені також пророк Ілля і Антоній Печерський як нагадування про продовження традиції та те, що Іллінська церква в Чернігові зведена біля Антонієвих печер.

У центрі нижнього регістру в пишному картуші бачимо взяття турецьких фортець 1695 р. На нашу думку, автором ідеї, змісту і загальної композиції був Лаврентій Крщонович. Це засвідчує двічі повторений підпис. Гравірувальні роботи виконав І. Щирський, про що свідчить його підпис: «Inocentiy Szszyrski sculpsit». Створена «Дедикація», вірогідно, у проміжок часу від осені 1695 р. до осені 1696 р. в Чернігові. Цей твір за композиційною побудовою та високим художнім та технічним рівнем виконання можна віднести до кращих досягнень українського мистецтва того часу [1, с. 145-151]. Гравюри І. Щирського, віддруковані у Чернігові, засвідчили непересічний талант митця і його вагомий внесок до скарбниці вітчизняної культури.

1. Адруг А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНП, 2017. – 198 с.: іл.
2. Брюсова В. Г. София Премудрость Божия в древнерусской литературе и искусстве / В.Г. Брюсова. – М.: Белый город, 2006. – 207 с.: ил.
3. Лебединцев П. София Премудрость Божия в иконографии севера и юга России / П.Лебединцев // Киевская старина. – 1884. – Т.Х. – Декабрь. – С. 555 – 567.
4. Митці України: Енцикл. довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – 848 с.
5. Національний заповідник «Софія Київська» / Авт.-упоряд. Ж. Арустам'ян, Л. Виноградська, О. Дивавіна та ін. – К.: Мистецтво, 2004. – 432 с.: іл.
6. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1897. – Выпуск второй (От Днестра до Москвы). – 202 с.
7. Ситий І. М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або Останній твір Івана Щирського / І.М.Ситий // «Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі»: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.191 – 196.
8. Ситий І. М. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI –XVIII століть / І.М. Ситий. – К.: Темпора, 2017. – 972 с.: іл.
9. Хижняк З. І. Щирський Іван / З.І.Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII-XVIII ст. : Енцикл. видання. – К., 2001. – 736 с.: іл.

Анатолій Адруг. Гравюри І. Щирського второй половины XVII ст., напечатанные в черниговской типографии

Стаття посвящена произведениям выдающегося украинского гравера И. Щирского, отпечатанных в черниговской типографии. Речь идет об иллюстрациях до книг Лазаря Барановича (Благодать и истина), Лаврентия Крщоновича (Redivivus

Phenix, Ilias oratoria) и большое станковое произведение «Дедикация (посвящение) «Киот среброкованный». Им присущи высокий художественный и технический уровень исполнения. Работы без подписи автора, которые приписуют И. Щирскому, требуют тщательных исследований и обоснованной аргументации.

Ключевые слова: *И. Щирский, искусство гравюры, украинское искусство, черниговская типография*

Adrug Anatoliy. Engravings of I. Shchirsky of second half of the 17th century (printed at Chernihiv printing house).

The article is dedicated to works of the outstanding Ukrainian engraver I. Shchirsky, which were printed in Chernihiv printing house. It comes about illustrations for books of L. Baranovich (Blagodat i istina), L. Krshonovich (Redivivus Phenix, Ilias oratoria) and about great easel's work «Dedication». They have high artistic and technical level.

Works without the author's signature need for further thorough research.

Keywords: *I. Shchirsky, engraving art, Ukrainian art, Chernihiv printing house.*

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

НЕВІДОМА ПРАЦЯ КРАЄЗНАВЦЯ ТИМОФІЯ БРИДУНА ПРО ХОРОЛЬСЬКИЙ ПОВІТ (ЗУБАНІВСЬКА ВОЛОСТЬ)

(підготував до друку, прокоментував Ю. Мицик)

Історію свого роду і тих місцевостей, з якими вони були пов'язані, я давно хотів написати, але за нагальними науковими працями на це катастрофічно не вистачало часу. Все ж я спромігся написати студію про історію материнського роду, об'єднавши цей нарис з тими, що написали мої земляки й родичі (Микола Чабан та Леонід Добрянський), де йшлося також і про села Майорка та Волоське (1). Вони розташовані на правому березі Дніпра, біля Сурського й Лоханського дніпрових порогів. Після цього я вирішив приступити до історії батьківського роду, який походив з с. Зубані Глобинського (до 1960 р. – Великокринківського) району Полтавської області. Але у 2010 р. мене вдарив інсульт, тяжкі наслідки якого я відчуваю й досі. Все ж потроху починаю збирати матеріал для реалізації задуманого. Тут слід сказати, що Полтавщина, яка відносно непогано забезпечена джерелами (все ж входила до складу Гетьманщини, архіви якої досить добре збереглися), не може похвалитися своєю краєзнавчою літературою на відміну хоча б від Чернігівщини. Через це про Зубані, та й переважну більшість населених пунктів області, можна знайти лише куці відомості в «Історії міст і сіл Української РСР», та й то пореволюційного періоду.

У пригоді стала несподівана знахідка в Інституті рукопису (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – НБУВ) рукопису Тимофія Бридуна «Місто Хорол та його повіті» (2). Це зовсім незнана особа. Бридун жив у Хорольському повіті Полтавської губернії, брав участь у громадському русі початку ХХ ст., цікавився історією краю і створив свій твір, де веде розповідь про історію міста Хорол, а потім усього повіту, характеризуючи кожну волость. Рукопис написано українською мовою чітким почерком. Очевидно, його було переписано на початку 20-х рр. ХХ ст. і направлено в Академію наук для публікації, але через черговий наступ Москви на Україну, згортання українізації, репресії тощо рукопис не був опублікований. Тепер публікуємо фрагмент з нього, який стосується села Зубанів і Зубанівської волості. Він досить стислий, але ці відомості мають не лише історіографічну, але й джерельну цінність.

Насамперед вони дають майже фотографічний опис Зубанів та їхніх околиць, як вони виглядали на рубежі ХІХ-ХХ ст. Правда, лаконізм перешкодив автору описати ближчі до Зубанів (3-4 км) села: Іваново-Селище, Демченки, Руду, хутір мого дитинства Луку (на жаль, уже неіснуючий), не кажучи про місцевості: Родзянчине (від роду Родзянок), Щочине (від пана Щочки), Мирютине (дубовий гай на острові р. Хорол), Вороньки (острів на р. Хорол, де добували торф), Деркачка (глибока й холодна затока Хорола між Демченками і Радалівкою, яка забрала життя не одного плавця) та ін. Лаконізм та видно відсутність історичної освіти Бридуна не дали йому можливості глибше зазирнути в історичне минуле волості. Адже Зубані (Зубанівка) та Радалівка не тільки позначені на мапі французького інженера і мемуариста Гійома Левасера де Боплана (3), який тривалий час (1630-1647 рр.) працював в Україні. Бридун про це згадує, але не пише, що в Зубанях була потім маєтність роду полтавського полковника доби Руїни Лазаря Горленка (його нащадки отримували універсали-привілеї гетьмана Данила Апостола), що тут учителював український письменник Степан Васильченко і згадував про це село в своїх творах... Але є в рукописі дані про повстання 1789-1793 рр.

у с. Турбаях (7 км від Зубанів). Вони відрізняються від тих, що усталилися в українській історіографії (4). У студії краєзнавця зафіксовано той погляд на протест, який був поширений у волості дореволюційних часів (усі турбаївці, як відомо, були виселені в безводні місця Таврійської та Херсонської губерній, а керівників опору заслали до Сибіру). Шкода, що автор не згадав про участь зубанівців у повстанні (їх усе ж не виселяли) та причини заворушень (козаки повстали проти спроб закріпачити їх). Т. Бридун оминув і народну думу про повстання (певний час вона входила до шкільної програми з української літератури, і я вчив її в школі). Дивує, чому автор, розповідаючи про гроші Базилевських, не згадав популярного в цих селах переказу (я чув його в дитинстві) про човен із золотом Базилевських (за іншим варіантом – 12 бочок із золотом), який затопили у р. Хорол...

Однак у цілому нарис Тимофія Бридуна важливий, особливо для всіх зацікавлених історією місцевого краю, і тому я наводжу ту частину його, де розповідається про Зубанівську волость. Відзначу, що при публікації збережено особливості авторського правопису (лише в деяких випадках він поправлений з метою наблизити його до сучасного).

- 1) Мицик Ю., Чабан М., Добрянський Л. Чуя ваш голос. Родоводи надпорізьких сіл Волоського і Майорки. – К., 2008.
- 2) НБУВ. – ІР. – Ф. Х. – № 11510.
- 3) Боплан де Г.Л. Опис України. – К., 1990.
- 4) Див.: Смолій В.А. Турбаївське повстання 1789–1793 // Енциклопедія історії України. – К., 2013. – Т.10. – С.178.

* * *

«Зубанівська волость».

Зубанівською волостю кінчається низка волостей, що лежать по р. Хоролу. Головними своїми селищами розташовується вона в поймі цієї річки, а степовим боком межує з Кременчуцьким повітом. До Кременчука має тяжіння й головною волостю село Зубані. Зубані – велике козацьке село, лежить по Хоролу, розташоване в солонцюватій місцевості. Селище давнє, зазначається на мапі Боплана. Село, коли глянути з боку, має непривабливий вигляд внаслідок малої кількості дерев. Хати тут, як і в інших селищах Хорольського повіту, глинобитні, але покрівлі будуються не так, як наприклад, у Ново-Оврамівці.

Мешканці малосимпатичні, дуже пиячать. Більша частина мешканців козаки, але є й селяни, колишні кріпаки Родзянок. Тільки кілька родин у селі більш-менш заможні, всі ж інші землі мають по 5-6 дес., на якій і ведуть абияк архаїчним засобом своє господарство. Зубані, як і всі козацькі села, виділили з себе хутори, що у великій кількості розкидані в районі зубанівських земель. У хуторах мешканці заможніші, тут можна зустріти козаків, володіючих 70-80 і навіть сотнею десятин землі. В селі мається дерев'яна, звичайної будівлі, церква, вища початкова школа, що міститься в гарному цегляному збудованому на кошти зубанівської громади, будинкові. Дуже гарний будинок волосної управи, влаштований у 1912 році. Такий гарний будинок волості мається лише в Семенівці та ніде більше. Багато мешканців Зубанів займаються рибальством у р. Хоролі; рибу забирають скупщики й відправляють до Полтави. В давній час при селі був маєток, що належав Родзянкові. Маєток перейшов до Орленка, а від нього до Білаша, від останнього він дістався Уманову, котрий розпродав землю мешканцям.

За чотири верстви від Зубанів, вгору по Хоролу лежить велике, дворів у 400, село Радалівка. Селище теж давнє, виникло ще до Хмельниччини. Населення села складається з козаків та бувших кріпаків поміщика Родзянки. Поміщицька садиба міститься посередині села, якраз проти церкви й складається з гарного парку й овочового (*тут це слово взите як синонім «плодового»*. – Ю.М.) саду. Садиба займає площу в 9 дес. Коли глянути на садибу, то глядач дивує своєю надзвичайною довжиною будинку. Він одноповерховий, досить високий і по фасаду має більше 20 великих вікон.

В середині будинку багато гарних кімнат. Особливо зі смаком влаштована вітальня – велика кімната з колонами. Стіни вифарбовані в гарний яскраво-червоний колір, а колони вкриті якимсь молочно-білим составом, рівним, блискучим і дуже гарним. Сполучення цих двох кольорів створюють надзвичайно витворний вигляд кімнати, але ця кімната служить збіжницею. Від Родзянки садиба перейшла до генерала Чернова, який володів нею недовго, а від нього сучасному власникові, заможному козакові Гелеті. У садибі, крім будинку, інших будівель нема, вони очевидно були розібрані раніше, й величезний двір заріс високим бур'яном. Гелета – дід років 75, справами сам вже не займається, а спокійно з такою ж старою жінкою доживає свої довгі дні. Господарство ведуть сини, старший з котрих – народний учитель. Дід з бабою займають одну кімнату й по одній – сини, а весь останній будинок або порожній, або зайнятий хлібом і різним господарським добром.

Проти поміщицької садиби, на невеликій площині, стоїть дерев'яна церква, дивної й оригінальної форми й тутечки будинок земської школи.

Село дуже глухе, дуже віддалене від міст і залізниць, до найближчої станції Глобино верстов 40. У селі є заможненькі, але багато й бідноти, є один, на прізвище Клен, навіть дуже заможний: він має 300 дес. землі, хоча ця земля розкидана в 75 клатях. У селі, крім поміщицької садиби, мається ще садиба старого мірника Стрижака. Стрижак досить заможна людина, має 140 дес. землі й у селі садибу з будинком, у котрому й мешкає. Синам він дає вищу освіту.

До Зубанівської волості належать село Яновщина й Сіренків, що знаходяться на межі з Кременчуцьким повітом. Перше населено селянами, колишніми кріпаками поміщика Козинця, садиба котрого з невеликим парком і одноповерховим дуже давнім будинком, знаходиться зараз при в'їзді в село. В садибі мешкає старий власник її, Козинець, а син козацький офіцер, знаходиться на службі на Кавказі. Землі при садибі біля 100 десятин, котру віддають мешканцям села в оренду. Село Яновщина знаходиться на межі двох повітів, так і належить до двох повітів; ліворуч від шляху вважається Хорольського повіту, а праворуч – Кременчуцького. Та частина села, що належить до Кременчуцького повіту, належить й другому поміщикові. Цією частиною колись володіли Оболонські (*це слово можна читати і як «Оволонські»*). – **Ю.М.**), зовсім прожившись вони виїхали відтіль назавжди. Останній нащадок їх відставлений військовий мешкає в Хоролі та отримує за службу пенсію, а дочка його стара дівчина, служить в хорольській жіночій гімназії «класною дамою».

Хутір Сіренків – невеликий хутірець, але має школу, в якій займається гарний учитель, який любить свою справу й гарно учить мешканців.

Верстов за десять від Зубанів, по шляху до Кременчуцького повіту на лівому березі Хоролу в безладді розкинувся невеличкий хутір під назвою «Жалібний». Назва нещоденна і при першому знайомстві з нею здалося мені щось визначаюча. Розпитуючи мешканців про історію цієї назви, я взнав, що вона дана хутору в ознаку сумної події, що трапилася тут багато років тому. Ось історія цієї події: в останній чверті 18 століття на місці теперішнього хутора «Жалібного» (*офіційна нова назва села – «Скорбное»*). – **Ю.М.**) було велике село Турбаї, в якому малося більше тисячі дворів. Населення села було козацьке, але була частина й селян, що лічилася за поміщиком Базилевським. Тут в селі знаходилась й поміщицька садиба з усіма необхідними будівлями. У садибі в описаний час проживали два поміщика – парубки Базилевські й незаміжня сестра їх, Ганна. Брати Базилевські хоча й отримали освіту в Гетингенському університеті, але не служили ні в громадській, ні у військовій службі, а старанно займались господарством у своїх численних маєтках, крім того, маючи великі капітали готівкою, віддавали їх у позики під закладні нерухомих майнів. В той час контора їх у Турбаях уявляла собою подобию сучасних банків, так багато лічилося в ній виданих різним особам. Маючи в Турбаях декілька десятків підлеглих селян, вони почали всілякими засобами відтягати в козаків кращі шматки сіножаті, вигонів й орних земель. Натурально, що при таких відношеннях передали справу до суду, де вона тяглась декілька років і нарешті, прийшла до кінця, розрішеною на користь турбаївських козаків. Одного чудового травневого вечора члени Голтвинського

нижнього суду прибули в Турбаї для оголошення судової постанови зупинились в будинкові Базилевських. Козаки, побачивши, що суд зупинився у Базилевських, припустили, що справу розрішено на користь поміщиків й тому стали хвилюватися. Чи спали Турбаї цієї ночі невідомо, але хтось ранком крикнув, що з двору послали чередників забирати на користь Базилевських сільську череду. Піднявся крик, галас і юрба народу повалила до панського двору. Було пів на десяту, але в будинкові ще всі спали – мабуть через прибуття гостей звечора довго не лягали спати. Крик розбудив сплячих, але невеселий був їх прокид: у будинок увірвалася юрба народу, яка з озвірінням почала бити турбаївських панів. Членам суду дісталось лише по потиличнику й їх відпустили на всі чотири боки, звичайно, вони зараз же відступили з Турбаїв. Самовидець каже, що озвіріння було таке велике, що коли здавалось вбита сестра Базилевських очуняла й піднялася з підлоги на ноги, хтось з юрби побачив це у вікно й зараз же сповістив своїх товаришів, котрі увірвалися в кімнату до нещасної й добили її. Вчинивши злочин, юрба розійшлася по селу, в кожного на душі був жах належної відплати, але пройшов день, другий, третій – ніхто не з'являвся. Поховали вбитих і оголосили, що треба взяти в охорону майно вбитих, щоб його ніхто не розікрав. А майно в Базилевських було дуже велике, крім численних табунів коней, рогатої худоби та овець, крім великих запасів хліба в зерні, в будинку було багато золотих і срібних речей, а в коморах засіки були набиті мідною монетою. В той час гроші не ховали в скринях, а засипали їх в засіки й верхній шар установляли одноманітними монетами руба й туго забивали їх молотками так, що навіть при відчиненій коморі голими руками гроші не можна було взяти.

У перші часи мешканці дійсно нічого з майна не займали, але потім, бачачи, що ніхто з родичів не з'являється, почали потроху тягати нишком то те, то друге з комор і дровників, продавали, а гроші пропивали в шинку. Два брата Базилевських zostалися живими, але боялися з'явитися в Турбаї. Вони почали прохати начальство про відплату вбивцям. Так тяглося цілі півроку, за який час майно було зовсім розкрадено й пропито. Завдяки награваним коштам в Турбях йшло безкінечне пияцтво. Та всьому буває кінець, настав кінець і турбаївській втісі. Приїхала влада, зробила слідство, але з'ясувати нічого не вдалося: в справу було замішано 300 чоловік. Через кілька часу знову приїхали допитники й, кажись, прийшлося виїжджати їм ще раз, коли головний керівник убивства виказав деяких осіб не дуже то й винних і вони понесли належну відплату. Але братів убитих це не задоволило, вони приставили опис майна, розкраденого турбаївцями, з проханням повернути кошти за це майно. Кілька разів вони подавали місцевому й вищому начальству й із справи видно, що досить таки набридли своїми вимогами. Нарешті вони подали прохання на найвище ймення, й попало воно на розпорядження всесильному Потьомкінові якраз у той час, коли він був заклопотаний заселенням Новоросійського краю. Довідавшись від доповідчика в чому справа, він скоро не думаючи наклав таку постанову: мешканців села Турбаїв переселити половину в Херсонську, а половину в Катеринославську губернію, будівлі знести, а місце розорати. Через кілька місяців після означеної постанови під вечір у село Турбаї вступив піхотний полк, який повинен був допомагати владі виконати постанову світлішого. Коли мешканцям оголосили про запавший вирок, то піднявся плач і ридання. Переселенню підпадали всі без винятку й, звичайно, цій карі підпадали люди зовсім невинні, не бувши навіть на панському дворі під час того, як сталося вбивство, але робити було нічого, військова сила була напоготові й, звичайно, про опір нічого було й думати. Поплакали, посумували й врешті решт навалили на підводи манатки й необхідний хліб і потяглися довгими валками, на-завжди прощаючись з рідними місцями й дорогими могилами. Після цього минуло 140 довгих років, а й тепер, кажуть, в Херсонській й Катеринославській губерніях нащадки турбаївців з захованою журбою згадують мальовничі береги Хоролу, на котрих колись жили їх предки.

Церкву, що була в Турбях, продали в Малі Кринки, де вона стояла до 1906 року, а потім була зламна й замінена новою, тому, що була дуже стара.

Місце, на котрому стояло село й землі, що належали мешканцям, дісталися Ба-

зилевським, які в невідомий для нас час населили на місці бувшого села невеликий хутір, давши йому назву «Жалібний». Проти хутора, на другому березу Хорола, влаштували економію та повели широке господарство.

Поронщик вказує місце, де колись стояв панський будинок, де знаходилася церква й вам дивно припустити, що на цих тихих болотяних Хорольських берегах року 1782 було село, населенням більше тисячі дворів.

Населення хутора Жалібного вбоге й мешканці його дуже непоказні на вигляд або внаслідок великої болотяності цих місцевості, або внаслідок поганих умов життя взагалі. Базилівських тут давно й духу нема, землю з економією продали кременчуцькому купцеві Борідкову, який прислав сюди господарювати сина, котрий замість господарювання день і ніч пиячить.

Між хутором і економією через всю пойму насипано греблю, на котрій в різних місцях раніш стояли водяні млини.

Родивонівська волость.[...]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. Х. – № 11510. – С. 131. – Оригінал).

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК94 (744)

Максим Блакитний

ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ ЄПАРХІАЛЬНОГО ЧАСОПISУ «ВЕРА И ЖИЗНЬ»

У статті йдеться про документальні матеріали, які висвітлюють обставини появи нового церковного видання Чернігівської єпархії – часопису «Вера и жизнь». Наведено їхні тексти.

Ключові слова: часопис, «Вера и жизнь», Чернігівська єпархія.

У Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербург у фонді № 776 («Главное управление по делам печати Министерства Внутренних дел») зберігається справа № 211 «Дело II отделения Канцелярии Главного управления по делам печати «Об издании в гор. Чернигове журнала «Вера и Жизнь» (1912 р.), яка висвітлює окремі обставини появи нового церковного видання Чернігівської єпархії. Окремі документи з цієї проблематики знаходяться у Державному архіві Чернігівської області – фонд № 127 («Черниговское Губернское Правление»), а саме, переписка керівництва губернії з Головним управлінням у справах друку за 1910-1912 рр.

З вищезгаданих документальних матеріалів постає, що ще у 1911 р. Чернігівська духовна консисторія надіслала до Святійшого Синоду листа з пропозицією замінити «Черниговские епархиальные известия» журналом «Вера и жизнь». Зокрема, про це йдеться у листі чернігівського віце-губернатора Т. Рафальського від 14 лютого 1912 р. Цим питанням зацікавилася Головне управління у справах друку при Міністерстві Внутрішніх Справ Російської імперії, яке просило чернігівського губернатора М. Маклакова «сообщить, было ли, в действительности, Вами выдано упомянутое выше свидетельство (на видання часопису «Вера и жизнь») и, в утвердительном случае, доставить копию этого документа» (лист від 25 лютого 1912 р.). На цей запит віце-губернатор повідомляв, що указом Святійшого Синоду від 16 лютого 1912 р. за № 2277, «разрешено в г. Чернигове издание вместо «Епархиальных известий» журнала «Вера и жизнь», каковой журнал за январь и февраль и выпущен уже в свет» (лист від 1 березня 1912 р.).

Через деякий час чернігівський губернатор М. Маклаков надіслав офіційного листа до Головного управління у справах друку, в якому зазначив, «что журнал «Вера и жизнь» издается Черниговской духовной консисторией с 1 января 1912 года вместо упраздненного журнала «Черниговския Епархиальные Известия» согласно указа Святейшаго Синода... Установленное законом свидетельство на издание означенного журнала не выдавалось, так как заявление о выдаче такового ко мне не поступало» (лист від 14 квітня 1912 р.). Головне управління у справах друку відповіло, «что выпуск в свет в гор. Чернигове журнала «Вера и жизнь» состоялся с нарушением... и что

© Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.

типография местного Губернского Правления не имела права приступать к печатанию названного издания без соблюдения требования» (лист від 19 квітня 1912 р.).

Чернігівський губернатор бажав скоріше залагодити це непорозуміння, тому швидко відповів, «что журнал «Вера и жизнь» же вновь народившееся издание, а оно заменило лишь издававшийся ранее «Черниговские Епархиальные Известия». В виду того, что журнал «Вера и жизнь» заменил лишь «Черниговские Епархиальные Известия» и разрешен был Синодом, мною и не было дано установленного... свидетельства. В виду же полученного разъяснения Главного Управления мною 4 сего мая за № 9852 выдано ответственному редактору журнала Сергею Васильевичу Савинскому свидетельство» (лист від 5 травня 1912 р.). Також було додатково зазначено, що часопис видавався єпархіальним братством св. Михаїла князя Чернігівського (лист від 1 травня 1912 р.).

Таким чином, можна говорити про те, що початок видання часопису «Вера и жизнь» де-юре було здійснено з порушеннями. Чернігівська духовна консисторія, братство св. Михаїла князя Чернігівського, редакція, друкарня Чернігівського губернского правління почали друк єпархіального журналу, не маючи відповідних дозволів. Так, часопис «Вера и жизнь» за січень-лютий 1912 р. був надрукований (і далі друкувався), хоча дозвіл від Синоду було отримано лише 16 лютого 1912 р., а від чернігівського губернатора 4 травня 1912 р.

Документи друкуються мовою оригіналу згідно з сучасними нормами правопису з дотриманням стилістичних та лексичних особливостей оригінального тексту.

Лист [1]

М.В.Д.

Черниговский

Вице-Губернатор

Декабрь 1911 г.

Г.Черниговскому Полициймейстеру.

По имеющимся сведениям, с 1-го Января будущего 1912 года предлагается, взамен издаваемых в г.Чернигов «Епархиальных Известий», издание двухнедельного журнала «Вера и Жизнь». В виду сего, предлагаю Вашему Высочородию, немедленно представить мне сведения о том, действительно ли с 1-го января 1912 года прекращается выпуск «Черниговских Епархиальных известий»; и вместо их будет выходить журнал «Вера и Жизнь», и в утвердительном случае представить мне экземпляр 1-го № этого издания.

[підпис]

Вице-Губернатор

[вірно]

И.д. Секретаря

Державний архів Чернігівської області. Ф. 127, оп. 8, спр. 185, арк. 21.

Лист [2]

Министерство

Внутренних дел.

Черниговский

Вице-губернатор

Февраля 14 дня 1912 г.

№96

г.Чернигов

В Главное Управление по делам печати.

Вследствие циркулярного распоряжения, от 2 ноября 1910 года за №11931 имею честь уведомить Главное управление, что, как видно из сообщенных мне 12 сего февраля за №24, Цензором Черниговской Епархии сведений, издававшийся в г.Чернигове

«Епархиальные известия» предложено с начала текущего 1912 года заменить журналом «Вера и Жизнь». Ходатайство о разрешении такой замены Епархиальной властью положено в святейший Синод в прошлом году, но ответа еще не получено.

К этому присовокупляю, что на 1 сего февраля новых периодических изданий в г. Чернигове не выходило, ранним образом не было и таких изданий, которые всеобновили свое существование после временного прекращения.

За Вице-Губернатора
Старший Советник

[підпис]

И.д. секретаря

[підпис]

*Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург (далі – РДІА).
Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 1.*

Лист [3]

М.В.Д.

Главное Управление
по делам печати

25 февраля 1912 г.

№2614

Господину Черниговскому Губернатору

В Главное Управление по делам печати потупил №1 отпечатанного в типографии Черниговского Губернского Правления журнала «Вера и Жизнь», за январь месяц текущего года, между тем в Управлении до настоящего времени нет сведений о выдаче на издание этого журнала установленного законом свидетельства [ст.17 прилож к ст.114 Уст. о ценз. и печ. по продолж. 1906 г.]

В виду сего Главное Управление просит Ваше Превосходительство сообщить, было ли, в действительности, вами выдано упомянутое выше свидетельство и, в утвердительном случае, доставить копию этого документа.

[підпис]

начальник Главного Управления по делам печати Бельгард

[скрепив]

Исп. об. Правителя Дел Граф Головин

РДІА. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 2.

Лист [4]

Министерство
Внутренних дел.
Черниговский
Вице-губернатор

Март 1го дня 1912 г.

№137

г.Чернигов

В Главное Управление по делам печати.

Вследствие циркулярного распоряжения, от 2 ноября 1910 года за №11931, и в дополнение к представлению, от 14 минувшего Февраля за №96, имею честь уведомить Главное управление, что, как видно из сообщенных мне 24 того Февраля за №31 Цензором Черниговской Епархии сведений, указом Святейшего Синода, от 16 Февраля сего года за №2277, разрешено в г.Чернигове издание вместо «Епархиальных известий» журнала «Вера и Жизнь», каковой журнал за Январь и Февраль и выпущен уже в свет.

К этому присовокуплю, что на 1 сего Марта новых периодических изданий в г. Чернигове не выходило, равным образом не было и таких изданий, которые прекратили бы свое существование или возобновили бы таковое после временного прекращения.

За Вице-Губернатора
Старший Советник [підпис]

И.д. секретаря [підпис]
РДИА. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 3.

Лист [5]
М.В.Д.
Черниговского
губернатора
По Канцелярии.

14 апреля 1912 г.
№8164
г. Чернигов

В Главное Управление по делам печати.

Вследствие отношений, 25 Февраля сего года за №2614, имею честь уведомить Главное Управление, что журнал «Вера и Жизнь» издается Черниговской Духовной Консисторией с 1 января 1912 года вместо упраздненного журнала «Черниговские Епархиальные Известия» согласно указа Святейшего Синода от 16 февраля сего года за № 2277 на имя Епископа Черниговского и Нежинского.

Установленное законом свидетельство на издание означенного журнала не выдавалось, так как заявление о выдаче такового ко мне не поступило.

Губернатор
Двора Его Величества Камергер [підпис]

Управляющий Канцеляриею [підпис]
РДИА. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 4.

Лист [6]
М.В.Д.
Главное Управление
по делам печати

19 апреля 1912 г.
№5198

Господину Черниговскому Губернатору

Вследствие отношения от 14 сего Апреля, за №8164, по поводу издания в гор. Чернигове журнала «Вера и Жизнь», Главное Управление по делам печати уведомляет Ваше Превосходительство, что, согласно Временным правилам о повременных изданиях (ст. 15-20 прилож. к ст. 114 Уст. о ценз. и печ. по продолж. 1907 г.), свидетельства на право издания всех без исключения повременных органов печати в городах могут быть выдаваемы только подлежащими Губернаторами или Градоначальниками, при чем, по силе ст. 18 упомянутого приложения, без указанного выше свидетельства ни одна типография не в праве приступить к набору и печатанию повременного издания.

В виду сего, Главное Управление по делам печати находит, что выпуск в свет в гор. Чернигове журнала «Вера и Жизнь» состоялся с нарушением ст. 15 и след. прилож. к ст. 112 Ценз. Уст. и что типография местного Губернского правления не имела права

приступить к печатанию названного издания без соблюдения требования, изложенного в ст. 18 того же приложения.

Сообщая об изложенном, Главное Управление по делам печати, просит Ваше Превосходительство о последующих по сему предмету с Вашей стороны распоряжениях уведомить Управление.

[підпис] И.д. Начальника Главного Управления по делам печати граф Татищев
[скрепив] Исп. об. Правителя Дел Граф Головин
РДИА. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 5.

Лист [7]

М.В.Д.
Черниговского
губернатора
По Канцелярии.

*5 мая 1912 года
№10004
г.Чернигов*

В Главное Управление по делам печати.

Вследствие отношений, от 19 минувшего апреля за №5198, имею честь уведомить Главное Управление, что журнал «Вера и Жизнь» же вновь народившееся издание, а оно заменило лишь издававшееся ранее «Черниговские Епархиальные известия».

Журнал этот разрешен Указом Святейшего Правительствующего Синода от 16 февраля сего года за №2277. Об этом Черниговским Вице-Губернатором было сообщено Главному управлению 14 февраля и 1 марта сего года за №96 и 137.

В виду того, что журнал «Вера и Жизнь» заменил лишь «Черниговские Епархиальные Известия» и разрешен был Синодом, мною и не было дано установленного ст. 15 прилож. к ст. 114 уст. о ценз. и печ. свидетельства.

В виду же полученного разъяснения Главного Управления мною 4 сего мая за №9852 выдано ответственному редактору журнала Сергею Васильевичу Савинскому свидетельство, установленное ст. 15 прилож. к ст. 114 уст. о Ценз. и Печ.

Программа журнала следующая:

- а.) богословско-философский отдел – научно-популярные статьи по различным вопросам православно-христианского богословия и философии;
- б.) пастырско-миссионерский отдел – статьи по разным сторонам и вопросам пастырской практики, проповеди, беседы и тому подобное;
- в.) церковно-исторический отдел – статьи по церковной истории, археологии и т. под.;
- г.) литературно-педагогический отдел – статьи по литературе, педагогике, художественные приложения;
- д.) церковно-общественный отдел – хроника местной и общественной жизни, библиография, смесь и
- е.) официальная часть.

Журнал выходит два раза в месяц книжками не менее 6-7 печатных листов, в количестве 1350 экземпляров; цена издания 6 руб. 50 коп. в год с пересылкою.

Губернатор
Двора Его Величества Камергер [підпис]

Управляющий Канцеляриею [підпис]
РДИА. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 6.

Лист [8]
М.В.Д.
Черниговского
губернатора
По Канцелярии.

1 мая 1912 года
№13394
г.Чернигов

В Главное Управление по делам Печати.

В дополнение к отношению от 5 мая 1912 года за №10004 имею честь сообщить Главному управлению по Делах печати, что вследствие заявления ответственного редактора издаваемого Братством Св. Михаила князя Черниговского журнала «Вера и Жизнь» коллежского советника Савинского о перенесении печатания журнала из типографии Черниговского Губернского Правления в Епархиальную типографию в г.Чернигове, принадлежащую названному Братству, мною выдано ему новое свидетельство от 30 апреля сего года за №13208.

Губернатор [підпис]

За Управляющего Канцеляриею [підпис]
РДИА. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 7.

-
1. Державний архів Чернігівської області. Ф. 127, оп. 8, спр. 185, арк. 21.
 2. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург (далі – РДІА). Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 1.
 3. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 2.
 4. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 3.
 5. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 4.
 6. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 5.
 7. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 6.
 8. Ф. 776, оп. 17, спр. 211, арк. 7.

Блакитный М.М. Документальные материалы к истории издания епархиального журнала «Вера и жизнь».

В статье говорится о документальных материалах, которые освещают обстоятельства появления нового церковного издания Черниговской епархии – журнала «Вера и жизнь». Приведены их тексты.

Ключевые слова: журнал, «Вера и жизнь», Черниговская епархия.

Blakytny M.M. Documentary materials for the history of publishing the diocesan magazine «Faith and Life».

The article refers to the documentary materials that illuminate the circumstances of the appearance of a new edition of the Church of the Diocese of Chernigov – the magazine «Faith and Life». Results of their texts.

Keywords: magazine «Faith and Life», Chernigov diocese.

ДО 50-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

ПІВСТОЛІТТЯ ПРАЦІ НА НИВІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

50 років – то вже історія. Є що розповісти і передати нащадкам. Успіхи та невдачі, високі здобутки і унікальні придбання, піднесені поривання та нездійсненні мрії, великі сподівання та буденна реальність, коротше – всі складові частини пазлів під назвою «досвід» та «історія». А досвід, який би він не був, матеріал цінний, який не так легко отримати, підсумовуючи пройдене та пережите, піддавши його переоцінці. А історія... Історія заповідника – це історія міста і його пам'яток, без якого і яких не було б і заповідника. Адже важко уявити собі Україну без її Північної Пальмири – Чернігова з його багатовіковою історією, неповторною красою і величністю архітектурних ансамблів і окремих пам'яток. Культурно-історичний внесок міста у формування української нації змушує червоніти і вишуканий Київ, і гоноровий Львів, і Південну Пальміру України – Одесу з її неперевершеним шармом. Чернігів як дорогоцінна перлина в «Намисті Славутича» не випадково викликає незмінний інтерес і потрапив у попередній список об'єктів, які мають бути включені до списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО, а пам'ятка підземної архітектури Антонієві печери XI-XVIII ст. стала номінантом Всеукраїнської акції «Сім чудес України» 2007 року.

Зараз у місті знаходиться 26 пам'яток національного значення XI-XIX ст., з яких 6 – домонгольського періоду. З усіх міст України Чернігів зберіг найбільше давньоруських пам'яток, а ще й неповторний ландшафт – зелені пагорби високого правого берега річки Десни, увінчані білокам'яними силуетами храмів. Завдяки цьому місто набуло значення містобудівної пам'ятки всесвітнього значення. А враховуючи унікальність цих храмів як архітектурних пам'яток для їх збереження, реставрації, вивчення та популяризації і був у Чернігові створений архітектурно-історичний заповідник.

Питання збереження культурної спадщини завжди були в центрі уваги органів влади і громадськості, адже пам'ятки архітектури, особливо минулих епох, потребують постійної уваги, турботи, охорони. Вітчизняна й зарубіжна практика довели, що в системі державних установ найдієвішою формою охорони пам'яток, їхнього вивчення і реставрації є організація заповідників, а історичних міст – виділення на їхній території ділянок з особливим режимом охорони, забудови і використання.

Система створення архітектурно-історичних, історико-архітектурних та історико-культурних заповідників почала формуватися ще в 20-х роках XX ст., коли було створено перших 10 державних заповідників. Серед них і заповідник у Чернігові, до складу якого ввійшли тоді Троїцько-Іллінський і Єлецький монастирі та найвизначніша і найвідоміша з пам'яток – Спасо-Преображенський собор поч. XI ст.

Але історія створення і діяльності Чернігівського державного історико-культурного заповідника на першому етапі, впродовж кінця 20-х – початку 30-х років XX ст., залишається під питанням. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України та у Держархівах Київської і Чернігівської областей були знайдені унікальні, але поодинокі документи, що частково проливають світло на його діяльність у цей період (звіти про роботу та відрядження, план роботи установи, кошторис та інше). Але цей інформаційний матеріал не дає повної картини діяльності заповідника у той період, тим більше, що проіснував він недовго, вже на початку

30-х років був закритий, як і більшість заповідників. Після війни деякі з них відродилися. Але заповідник у Чернігові, незважаючи на те, що під час Другої світової війни місто було істотно зруйноване, а пам'ятки архітектури значно пошкоджені, був відроджений лише майже через чверть століття після лихоліття 1941-1945 рр. Хоча пам'ятки потребували негайної відбудови й охорони, і така державна інституція, яка займалася б цими питаннями, була вкрай необхідна. Але саме подібна установа – Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник – був створений лише у 1967 році постановою Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. і на правах філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (м. Київ) з передачею йому 11 пам'яток архітектури Чернігова XI-XIX ст. Через 11 років постановою Ради Міністрів УРСР від 22 червня 1978 р. заповідник став самостійною установою з філіалом у Новгороді-Сіверському, якому передано було вже 34 пам'ятки архітектури: 22 – в Чернігові і 12 – у Новгороді-Сіверському, і який охоплював найцінніші терени історичного середмістя Чернігова та Новгорода-Сіверського. Указом Президента України від 29 грудня 1998 р. заповідник отримав статус національного.

Згодом Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження (від 23 квітня 2003 р. № 233-р) про передачу цілісного майнового комплексу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» із спільної власності територіальних громад Чернігівської області у державну власність з віднесенням його до сфери управління Держбуду. На баланс заповідника відповідно постанови Чернігівської обласної ради було передано 26 пам'яток архітектури національного значення.

Таким чином, для архітектурно-історичного заповідника розпочався новий період діяльності у зв'язку з присвоєнням йому статусу національного та передачею установи у державну власність.

До складу заповідника ввійшли визначні пам'ятки світової культури: Спасо-Преображенський собор XI ст., Борисоглібський собор XII ст., архітектурний ансамбль Єлецького монастиря XI-XVIII ст., комплекс Троїцько-Іллінського монастиря XI-XVIII ст., П'ятницька церква XII-поч. XIII ст., Катерининська церква XVIII ст. та інші.

Нині Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» – один з провідних науково-дослідних та культурно-освітніх музейних закладів України, створений на базі комплексів пам'яток архітектури, археології, історії та природи, що мають загальнодержавне значення, і призначений для дослідження, вивчення, охорони, зберігання та використання цих комплексів пам'яток. Пам'ятки архітектури заповідника є невід'ємною частиною національної культурної спадщини, яскраво репрезентують головні етапи історичного розвитку міста і загалом України, розвиток культури і, зокрема, архітектури, вони є окрасою міста, надаючи йому неповторності та унікальності.

У пам'ятках архітектури заповідника знаходиться 10 постійнодіючих музейних експозицій, а також експонуються тимчасові виставки провідних художників України. За 50 років діяльності закладу їх відвідало більше 11 млн туристів майже з усіх країн світу.

Основними завданнями заповідника є: державний облік та збереження пам'яток архітектури, археології, історії і культури, їхня наукова паспортизація, фотофіксація, вивчення, обстеження, визначення їхньої історичної, наукової, художньої або інших культурних цінностей, складання облікових документів; забезпечення належного утримання об'єктів культурної спадщини; захист, зберігання та відповідне використання; організація археологічних розкопок на території охоронних зон заповідника; забезпечення дотримання релігійними організаціями особливого режиму пам'яток та заповідних територій; комплектування, облік, охорона, збереження, реставрація, наукова інвентаризація музейних фондів та створення умов для їхнього використання в експозиційній роботі та інші.

Відповідно до цих завдань колективом проводиться значна пам'яткоохоронна, науково-дослідна, ремонтно-реставраційна, виставкова та просвітницька робота.

Але пріоритетним видом його діяльності протягом 50 років залишається пам'яткоохоронна діяльність. Ведучим відділом заповідника є відділ охорони та реставрації пам'яток архітектури, оскільки закладу з дня його створення були передані, як згадувалося вище, вся територія княжого Дитинця зі Спасо-Преображенським і Борисоглібським соборами, Колегіумом, будинком Я. Лизогуба (полковою канцелярією), будинками архієпископа і губернатора, а також з прилеглими до Дитинця Катерининською і П'ятницькою церквами та приміщеннями Єлецького і Троїцько-Іллінського монастирів з Антонієвими печерами. Усі ці пам'ятки в трьох архітектурно-просторових комплексах формують історико-архітектурну панораму міста з боку Десни і придеснянської заплави, серед якої знаходиться історичне урочище «Святе». Заповідник опікується і охоронними зонами цих пам'яток.

Працівниками заповідника повністю проведена паспортизація пам'яток архітектури національного значення, разом з Чернігівським міжміським бюро технічної інвентаризації виготовлено інвентаризаційні справи, ведеться робота щодо незалежної оцінки майна для бухгалтерського обліку. Проведено державну реєстрацію речового права (право власності) на нерухоме майно – пам'ятки архітектури національного значення. Укладено охоронні договори та договори строкового безоплатного користування з релігійними громадами на об'єкти культурної спадщини, виконання яких контролює постійнодіюча комісія заповідника. Генеральним планом розвитку, який було прийнято у 2008 році, визначені межі й режими використання територій заповідника та його зон охорони. На цих територіях фахівцями здійснюється контроль за проведенням реставрації та реабілітації пам'яток, забезпечується охорона традиційного характеру середовища, відтворення втрачених об'єктів, видове розкриття пам'яток, збереження історико-архітектурного ландшафту, регламентується висотність нового будівництва та інше. Окрім цього, виконується також графічна та фотографічна фіксація, постійна і копітка щоденна робота з нагляду за пам'ятками, а саме за їхнім технічним станом, температурно-вологісним режимом, виявленням тріщин, проводиться встановлення «маяків» та нагляд за їхнім «рухом», вирішення питань щодо влаштування охоронної та охоронно-пожежної сигналізації, нагляд за санітарним станом пам'яток та благоустроєм прилеглих територій з зонами охорони. При цьому, одним з головних напрямків роботи відділу охорони і реставрації пам'яток є замовлення та розробка науково-проектної документації та здійснення контролю за проведенням ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках архітектури національного значення.

На момент створення заповідника у 1967 р. відбудова пам'яток архітектури і містобудування, які натовді входили до його складу і які значно постраждали під час II Світової війни, була повністю або частково завершена. У зв'язку з цим основний акцент у контексті пам'яткоохоронної діяльності було зроблено на їхньому збереженні, наукових дослідженнях та реставрації, а також музеєфікації і популяризації. Втім, пріоритети обраних заходів визначалися цільовим використанням пам'яток. І хоча пам'ятки були відновлені, але протягом 50 років неодноразово потребували реставрації, яка і проводилася силами заповідника. На сьогодні відреставровано пам'ятки архітектури на території Дитинця, П'ятницьку і Катерининську церкви, виконаний значний обсяг роботи з відновлення Троїцько-Іллінського монастирського комплексу і Антонієвих печер. Це ремонти дахів, укріплення фундаментів, стін, тинькування і побілення фасадів, нанесення сануючого тиньку на цокольні частини соборів і Колегіуму, ремонти відмостки навколо пам'яток, реставрація фрагментів фрескового розпису в Спаському і Успенському соборах, монументального олійного живопису Спаського і Троїцького соборів, позолочені куполи 2-х соборів: Спаського і Троїцького, 2-х церков: Катерининської та Іллінської, 2-х дзвіниць: Єлецького монастиря та Колегіуму. А після передачі релігійним общинам у користування в 1988 р. – Троїцького монастирського комплексу, 1990 р. – Спаського собору, 1992 р. – Єлецького монастирського комплексу, 1993 р. – П'ятницької церкви, релігійними громадами були продовжені ремонтно-реставраційні роботи.

В останнє десятиліття XX ст. спостерігався і реставраційний бум Антонієвих пе-

чер: обстежено і розчищено завали печер, розчищено і укріплено печерний земляний храм давньоруського періоду, влаштовано вихід на поверхню з нижнього ярусу печер, а біля виходу відбудовано капличку, реставровано керамічну підлогу в підземних церквах — св. Антонія і св. Феодосія, встановлено входні металеві двері й ґрати на ділянках, які не призначені для відвідування, а головне — відкрито і облаштовано для відвідування туристами нижній і частину верхнього ярусів печер. Окрім цього, здійснено благоустрій території навколо Іллінської церкви, побудовано гранітні сходи до Іллінської церкви, вимощені доріжки, зроблено відмостку тощо.

У більшості пам'яток проведено електроосвітлення і центральне опалення, здійснено благоустрій території.

Але ряд пам'яток ще потребують реставрації. Це Спаський собор XI ст., Колегіум XVIII ст. та Іллінська церква XI ст., які знаходяться в аварійному стані.

Наступним важливим напрямком діяльності заповідника є наукові дослідження. Зі створенням заповідника з перших місяців його діяльності були розпочаті наукові дослідження пам'яток архітектури. Вони здійснюються за поточними й перспективними планами. За 50 років виконано великий обсяг наукових робіт у кількох напрямках.

У напрямку архітектурно-археологічних досліджень пам'яток: Спаський собор (XI ст.) — виконано обміри споруди всередині й зовні, виявлено контури західного притвору XI-XVIII ст., фрагменти фрескового розпису, біломармурові колони XI ст., графіті на західній стіні, виконана їхня графічна фіксація, відкрито монументальний розпис XIX ст., досліджено стіни й рівні підлоги різних періодів, виконані зондажі стін з орнаментальним муруванням. Борисоглібський собор (XII ст.) — підтверджено відсутність розпису, виявлено руїни кладок галереї XII ст. та поховання в цегельному саркофазі, досліджено склеп св. Феодосія Углицького. Єлецький монастир (XI-XVIII ст.) — виконано зондування північно-західної частини Успенського собору (XII ст.), визначено стан його конструкцій, виявлено фрагменти фрескового розпису, знайдено склеп XVII ст., виявлено на північному фасаді графіті й виконана їхня фіксація, здійснено графічну фіксацію південно-західних келій, обміри руїн і підземних приміщень трапезної. П'ятницька церква (XII-XIII ст.) — уточнено рівень давньої підлоги і виявлено залишки фрескового розпису XII-поч. XIII ст., виконано ескіз реконструкції прибудов XVII-XIX ст. Іллінська церква (к. XI-поч. XII ст.) — виявлено фрагменти фрескового розпису, визначено рівень давньої підлоги і контури притворів. Антонієві печери (XI-XVIII ст.) — виконано обміри, досліджено розташування галерей, здійснено графічну і фотографічну фіксацію підземних споруд, розкрито і розчищено кімнатію. Троїцький собор (XVII ст.) — виявлено раніше невідомі конструктивні й архітектурні деталі, виконано обміри підлоги і склепу. Колегіум (XVIII ст.) — виявлено залишки давніх будівель, які існували на місці споруди, досліджено ґрунт, проведено археологічні дослідження в підвальних приміщеннях, проведено археологічні дослідження фундаменту споруди.

2. У напрямку археологічних досліджень на території охоронних зон: визначено рівень залягання материка і топографію території охоронних зон Спаського собору, П'ятницької церкви, Єлецького монастирського комплексу, місце розташування рову на межі Дитинця і окольного граду, абрис обводного рову кургану «Безіменний», виявлено залишки житла давньоруського періоду Борисоглібського та Іллінського монастирів, залишки плінфовипалювальної печі, наявність Ново-Антонієвих печер, напівзасипаних приміщень XVII-XVIII ст. на території Дитинця, знайдено і передано до фондів пам'ятки матеріальної культури: фрагменти будівельних конструкцій, деталей, фрескового розпису, кераміки, скла, художнього і чорного металу тощо, проведено великий обсяг археологічних досліджень Будинку дворянських зібрань з обробкою археологічних знахідок.

3. У напрямку дослідження пам'яток монументального мистецтва: графічно зафіксовано, виконано науковий опис і аналіз сюжетів фрескового розпису Спаського і Успенського соборів, а також композицій олійного розпису Спаського і Троїцького соборів, досліджено і описано іконостаси Спасо-Преображенського і Троїцького соборів, Іллінської церкви.

4. У напрямку пошукової роботи здійснено ряд науково-пошукових експедицій у межах Чернігова і по області, завдяки яким виявлено, обстежено, зафіксовано десятки раніше невідомих пам'яток архітектури, народного побуту, мистецтва, а також прийнято до фондів заповідника сотні унікальних музейних предметів — творів іконопису, різьблення, художні вироби з металу, стародруки, фотодокументи тощо. Завдяки цим експедиціям і археологічним дослідженням було покладено початок фондовим колекціям заповідника. На сьогодні вони нараховують біля 66 тисяч предметів основного фонду і більше 50 тисяч — науково-допоміжного. Фондові колекції оригінальні і багатопрофільні. Це колекції, які систематизовані за 14 (чотирнадцятьма) групами зберігання: будівельних матеріалів (таврованої плінфи та цегли), кахлів, домового різьблення, творів мистецтва, ікон і сучасного живопису, колекція народної вишивки і ткацтва, документальний фонд, стародруки, колекція художніх виробів із дорогоцінних металів, фрескового розпису, предметів побуту тощо. Досить сказати, що лише унікальних фрагментів давньоруських фресок XI-XII ст. в заповіднику зберігається біля 50 тисяч. Серед них значна кількість фрагментів з написами-графіті, які дають змогу вивчати стан писемності й рівень освіти того часу.

Але, на жаль, лише мізерна частина цих речей експонується в музеях заповідника. Безпосередньо під музеї заповідника використовуються Борисоглібський собор з 1972 р., Колегіум з 1978 р., Іллінська церква та Антонієві печери з 1968 р. У них створено 10 постійнодіючих експозицій. Таким чином, із 29 пам'яток заповідника лише 4 — музеї, останні ж: 2 — використовуються під сховища архівних документів та музейних цінностей, 1 — історичний музей, 3 — у спільному користуванні релігійних громад і заповідника, останні 19 — використовуються Чернігівським єпархіальним управлінням, духовним училищем регентів-псаломщиків і Єлецьким жіночим монастирем. У Борисоглібському соборі діє 4 постійнодіючі експозиції: власне, експозиція, присвячена собору як пам'ятці архітектури XII ст., «Фреска чернігівських храмів», «Архітектура і ремесло Чернігова XI-XIII ст.» та на хорах храму «Церковні старожитності XVIII-XIX ст.», в Колегіумі 5 експозицій: «Професійний іконопис XVII-XVIII ст.», «Народний іконопис Чернігівщини», «Мистецтво старообрядців», «Чернігівський колегіум — перший навчальний заклад підвищеного типу в Лівобережній Україні» та «Чернігів і чернігівці 100 років тому». В Антонієвих печерах — експозиція, присвячена цьому унікальному підземному культовому комплексу.

Недостатні експозиційні площі колектив заповідника намагається компенсувати організацією тимчасових виставок з музеїв Києва та приватних художників.

Разом з тим заповідник здійснює обмін виставками з іншими музеями України. Так, у Національному Києво-Печерському заповіднику експонувалися 4 виставки із фондів чернігівського заповідника, у заповіднику «Софія Київська» — 2, в Українському музеї Нью-Йорка, Музеї гетьманства, музеї історії міста Кам'янське, у Національному історичному музеї України (м. Київ), у Національному культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький арсенал» та інших.

З метою осмислення культурно-історичної спадщини Чернігова, привернення уваги громадськості до проблем реставрації, вивчення та охорони пам'яток архітектури заповідника започатковані наукові читання «Чернігівські старожитності» та «Карнабідівські читання». Дослідження пам'яток архітектури з 2013 р. здійснюється в межах двох державних науково-дослідних тем — «Пам'ятки архітектури і археології Чернігівського Дитинця» та «Комплекс сакральних і культових споруд Болдиногірської гряди». Наукові співробітники заповідника також постійно беруть участь у міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях. Ними підготовлено біля 600 наукових праць. За результатами конференцій та семінарів друкуються наукові збірники та книги. З метою поліпшення наукової діяльності у 2008 р. прийнято рішення видавати щорічно почергово наукові збірники: «Чернігівські старожитності» та «Карнабідівські читання».

В останні роки активізувалася і видавнича діяльність заповідника. Було видано ряд знакових ґрунтовних наукових і науково-популярних видань, серед яких «Ікони іконостасів Іллінської церкви та Троїцького собору м. Чернігова», «Спас

Чернігівський», «Собор Різдва Богородиці в Козельці», «Катерининська церква м. Чернігова». Вони ставали переможцями обласного конкурсу «Краща книга року» в номінаціях «Наукова література» і «Науково-популярна література», а видання «Спас Чернігівський» було відзначено премією міського голови, а також обласною премією ім. М. Коцюбинського.

Використання пам'яток архітектури тісно пов'язане з популяризаторською роботою. За час існування заповідника його пам'ятки відвідало біля 11 млн туристів з різних куточків світу, для яких висококваліфікованими науковцями заповідника було проведено більше 140 тис. екскурсій, прочитано біля 5 тис. лекцій, надано більше 30 тис. консультацій.

Окрім інформаційних засобів обслуговування відвідувачів, проводяться концерти духовної музики у виконанні музичних колективів у Борисоглібському соборі — Будинку хорової спадщини.

Заповідник працює для відвідувачів без вихідних днів. Уведено пільгове обслуговування: безплатно відвідують заповідник діти дошкільного віку, вихованці інтернатів, інваліди та ряд інших категорій пільговиків. Заповідник практикує Дні відчинених дверей: 18 травня — в Міжнародний день музеїв, 21 вересня — День міста, 27 вересня — Всесвітній день туризму.

Науковці започаткували, розробили й здійснюють програми співробітництва зі школами міста та Чернігівського району: «День заповідника у школі», цикли уроків-лекцій, уроків-екскурсій. Розроблено 24 тематичні й 7 оглядових екскурсій з повною методичною документацією до них. Ці екскурсії розкривають найцікавіші сторінки історії міста та його пам'яток.

Заповідник брав участь у ряді Міжнародних туристичних салонів 1997 — 2017 років. Це є завжди добра нагода заявити про себе і свої пропозиції щодо туристичного і культурно-освітнього обслуговування, тим важливіше, що на таких форумах музейні заклади, зазвичай, майже не представлені.

Плідною є співпраця заповідника з засобами масової інформації. Науковці часто виступають із цікавими повідомленнями на сторінках газет, по телебаченню, зроблено 20-хвилинний фільм про Чернігів, заповідник та його пам'ятки. З 2008 року існує WEB-сторінка заповідника в мережі Internet.

У заповіднику працюють 3 висококваліфікованих реставратори, дякуючи яким багато експонатів було повернуто до життя і вони зараз прикрашають експозиції заповідника.

Таким є Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» за півстоліття.

Юрій СОБОЛЬ,
генеральний директор
Національного архітектурно-історичного
заповідника «Чернігів стародавній»

Олег Васюта

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАВНЬОРУСЬКУ АУТЕНТИЧНІСТЬ НАЗВИ КУРГАНУ ЧОРНА МОГИЛА У ЧЕРНІГОВІ

У літописній статті 1147 р. згадується «Чорна Могила». Окремі дослідники вважають, що тут мова йде про відомий однойменний чернігівський курган. На основі даного заключення також була висунута і версія історичної персоніфікації «господаря» цього поховання. У представленій статті спростовується теза про таке трактування літописної згадки про «Чорну Могили».

Як у давнину, так і в наш час фактично у всьому світі були присутні чи функціонують і сьогодні населені пункти, назви яких мають свій епонім (з давньогрецької – буквально «надаючий ім'я»). Простіше кажучи, їхнє найменування є похідними від імен богів, героїв, легендарних чи реальних людей, на честь яких і були названі ці населені пункти. Останні присутні і в сучасній Україні. Але історія деяких з них налічує вже не одне століття, а своє найменування подібним шляхом вони отримали ще на зорі утворення Київської Русі, середньовічної східнослов'янської держави.

З даного приводу в Іпатіївському літописному зводі під 1206 р. знаходиться унікальне у своєму роді повідомлення: «Приведоша же Галичане Мьстислава (пересопницького князя. – **О. В.**) на Бенедикта (корманіча угорського війська, яке перед тим захопило Галич. – **О. В.**), и прииде к Галичу и не оупевшю емоу ничто же. Щепановичь Илия возведь и (Мстислава. – **О. В.**) на Галичиноу могилоу (підкреслення. – **О. В.**), осклавився реч емоу: «княже оуже еси на Галичине могыле поседель тако и в Галиче княжилъ еси», смехоу бо ся емоу воротися в Пересопницю. И по семь скажемъ о Галичине могиле и о начатыи Галича, откоудоу ся почаль (підкреслення. – **О. В.**)» [1, стб. 722]. На жаль, свою обіцянку літописець не виконав, але і так зрозуміло, що у давньоруський час згадану Галичину Могили пов'язували із заснуванням та походженням назви м. Галич. Розглядаючи це літописне повідомлення, М. С. Грушевський цілком справедливо відзначив: «Про початок міста в XIII в., видко, була якась традиція: коло Галича була «Галичина могила» і її зв'язували з початком міста ... Очевидно, се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці (Галиця, прикметник Галичина), фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвалося, як Київ від Кия, а з тим, видко, початок Галича переносився в якісь далекі часи» [2, с. 466]. Однак далі історик додав: «Недавніми часами пробували відгадати сю могилу в різних могилах Галицької околиці й розкопували їх, але розуміється, без результатів» [2, стб. 466]. Нагадаємо, що це писалось більше ста років тому.

Після довготривалих пошуків на сьогодні літописна Галичина Могила дослідниками була ототожнена з великим (первісний діаметр разом з стінкою-крепідною складав 26 м) курганом, розташованим на городищі давнього Галича [3, с. 4-5]. Археологічні розкопки, здійснені у 1991-1992 рр., засвідчили, що дана пам'ятка являється кенотафом (решток небіжчика поховання не утримувало) [3, с. 7]. Однак у центральній частині курганного майданчика був виявлений укопаний човен (довжина 3,5 м), свого часу накритий тканиною, у якому знаходились предмети озброєння: щит (збереглась тільки

© Васюта Олег Олегович – заступник начальника відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

пляма золотої фольги діаметром 42,6 см), вістря дротиків та стріл, кинджал-скрамасакс і три бойові сокири [3, с. 5-7]. Згідно з висновками дослідників, спорудження кургану відбулося у середині X ст., а саме поховання відноситься до кола старожитностей так званої «дружинної культури» [3, с. 7, 9]. У часі його здійснення збігається з появою перших оборонних споруд давнього Галича [3, с. 7]. Все це разом з літописною звісткою 1206 р. дозволило науковцям історично персоніфікувати людину, на честь якої і було насипано даний курган. Як вони вважають, останній символізував місце поховання князя – засновника міста Галича [3, с. 9; 4]. Однак тут ще раз хотілося б зауважити, що сам курган Галичина Могила, як і його найменування, згадуються у джерелі давньоруського часу. Відповідно, назва цієї пам'ятки має літописний характер.

У Чернігові ще в кінці XIX ст. серед місцевих старожилів також побутувала легенда, що місто у далекому минулому також було засноване князем, якого звали Чорним [5, с. 37]. Століттям раніше з цього приводу О. Ф. Шафонський відзначив: «Назву Чернігова по-різному письменники виводять. Одні приписують це засновнику та володільному його князю, Чорним названим, якому на честь та пам'ять за отриману над Козарами перемогу, мешканці міста Чернігова на тому місці, де він під містом похований, насипали велику могилу і назвали її чорною (підкреслення. – О. В.) ... Інші стверджують, що місто Чернігів від чорного лісу отримало свою назву» [6, с. 247-248].

Перший варіант походження назви Чернігова, який у кінці XVIII ст. навів О. Ф. Шафонський, пов'язаний з курганом Чорна Могила. Розташований він на території сучасного міста біля Свято-Успенського Єлецького монастиря, а у києворуський час знаходився в межах передгороддя давнього Чернігова. Чорна Могила дослідниками вже давно визнана унікальною давньоруською поховальною пам'яткою дохристиянської доби. Передусім, вражають розміри цього кургану. Його висота сягає 11 м, довжина по колу – 125 м, а діаметр становить близько 40 м. Свого часу насип також оперізував рів завширшки до 7 м. Для епохи середньовіччя на теренах Східної Європи такі розміри є рекордними. Як свідчать відповідні розрахунки, на спорудження цього кургану було витрачено 1500 людоднів праці [7, с. 197].

У 1872-1873 рр. археологічні дослідження Чорної Могили здійснив Д. Я. Самоквасов. Розкопками було встановлено, що даний курган є захороненням кількох людей, похованих за обрядом тілоспалення на місці. Своєю кількістю вражає колекція виявлених тут знахідок: побутові та господарські речі (рештки відер, ножі, точильні камені (один у срібній з позолотою оправі), ключі, замки, серпи, долота, пряслице, кістяні вироби, прикраси, металеві посудини (одна утримувала гральні кістяні «бабки» та бронзову битку, інші – кістки барана), великі ритуальні ножі, кінська зброя, фігурка скандинавського бога Тора, зброя та військові обладунки (два мечі, шабля, сокира, вістря списів і стріл, два шоломи, дві кольчуги, рештки щита), три золоті візантійські монети, два великі турячі роги зі срібним окуттям (одне являє собою складну композицію) [8, с. 4-36]. Поховання датуються 60-ми рр. X ст. [9, с. 29]. Відтак дане визначення часу здійснення цього захоронення спростувало легенду про засновника Чернігова, який, згідно з останньою, був похований у Чорній могилі, бо, як відомо, навіть у письмових джерелах перша згадка про місто відноситься до 907 р. [1, стб. 22].

Уже більше ста років дослідники вивчають матеріали Чорної Могили. За цей період ними було розглянуто досить широкий спектр питань, пов'язаних з даною пам'яткою, окремі з яких (реконструкція елементів обряду поховання, кількість похованих, етнічна приналежність «господаря захоронення» та ін.) залишаються дискусійними і до сьогодні [10]. Однак дана дискусія не торкається того положення, що Чорна Могила, як і згадане вище галицьке поховання, також належить до кола старожитностей так званої «дружинної культури».

До наших днів стосовно соціального статусу «господаря» Чорної Могили істориками було висунуто три версії: жрець, боярин, князь [10, с. 6-9]. На сьогодні ж серед дослідників не викликає заперечень саме остання, яка і, на наше переконання, найбільше відповідає дійсності. Крім того, свого часу науковцями також були висловлені думки і щодо історичної персоніфікації «господаря» цього чернігівського кургану.

Першим даної теми торкнувся Д. О. Мачинський. Стосовно часу спорудження Чорної Могили історик приймав більш широку дату – 960-990 рр. [11, с. 16]. Також

щодо соціального статусу головного похованого у даному кургані дослідник дотримувався «боярської» версії. Відтак, виходячи з цього та спираючись на наявність у захороненні окремих артефактів (шабля) і літописну звістку 968 р. про укладання під Києвом миру між лівобережним воєводою Претичем та печенізьким ханом, під час якого вони обмінялися зброєю, науковець висловив думку, що у Чорній Могилі й був похований саме цей воєвода Претич [11, с. 16-17]. Тут треба зауважити, що, хоча даний історичний персонаж і згадується у джерелах, але на сьогодні далеко не всіма дослідниками приймається трактування артефакту, на присутності якого у захороненні побудована версія Д. О. Мачинського, як шаблі. Наприклад, О. С. Щавелев цей предмет вважає скрамасаксом, бойовим кинджалом, що зрідка трапляється у давньоруських дружинних похованнях, але у Скандинавії представлений досить широко [12, с. 136].

Ще один варіант з цього приводу був запропонований Т. Г. Новик і Ю. Ю. Шевченком, прихильниками «князівської» версії стосовно соціального статусу «господаря» Чорної Могили. Згідно з їхніми висновками, дане поховання належало князю Сфенгу, відомому з візантійських джерел, де він згадується у зв'язку із війною у Криму під 1016 р. як брат київського правителя [13, с. 100]. Згодом ця персоніфікація отримала ще і генеалогічний додаток у роботі Ю. Ю. Шевченка, у якій автор зазначив: «Близькість здійснення поховання у Чорній Могилі до рубежу X-XI ст. надає можливість співставити похованого князя зі Сфенгом як сином чи родичем Свенельда (відомий літописний воєвода X ст. – **О. В.**), з роду княгині Сфандри (від неї посол Шигоберн) та її чоловіка Уліба (в угоді з Константинополем 945 р.). Можливою ознакою приналежності до одного роду слугує співзвучність імен (Сфан – Сфен – Свен), маючих спільну семантику (напр.: звучання імен Святослав у Костянтина Парфирогенета)» [14]. Відзначимо, що у даній версії одразу впадає в очі присутність неузгодженості у самих висновках автора. Як видно, Чорну Могилу Ю. Ю. Шевченко датує більш раннім часом, ніж у джерелах згадується той діяч, з яким він і пов'язує це поховання.

Черговий варіант історичної персоніфікації головного похованого у Чорній Могилі належить О. П. Добриці. Його історик вважає чернігівським князем та скандинавом за етнічним подженням [15, с. 6-7; 16, с. 88]. Співставивши черговість у переліку головних міст Русі у русько-візантійській угоді 907 р. з черговістю у переліку членів родини та близьких родичів київського князя у подібній угоді 945 р., дослідник зробив висновок, що у Чорній Могилі у 60-ті рр. X ст. був похований Ігор, племінник київського володаря Ігоря Рюриковича (вбитий деревлянами у 945 р.) [15, с. 7-11; 16, с. 89-90]. На думку О. П. Добриці, історично реальним стало і прізвище «Чорний», яке захоронений у даному кургані князь міг отримати від кольору свого волосся чи від назви м. Чернігова [15, с. 10; 16, с. 89-90]. Зауважимо, що у цій версії можна відзначити оригінальність пошуку в розв'язанні піднятого питання, але доказова база кінцевого висновку все ж таки не є достатньою.

За останні роки вивченню Чорної Могили багато уваги було приділено російським істориком О. С. Щавелевим. Ним також був запропонований свій варіант визначення особи «господаря» даного поховання [7; 12, с. 138-140; 17]. За етнічним походженням останнього дослідник вважає скандинавом, а за соціальним статусом – князем [7, с. 204-205]. Виходячи з назви самого кургану, яка, на переконання О. С. Щавелева, первісно звучала як «Черна Могила», історик дійшов висновку, що ім'я захороненого тут князя було «Чернь чи Чернь» [7, с. 204]. Продовжуючи свою думку з даного приводу, дослідник відзначив: «Оскільки це ім'я не увійшло до ономастикону династії Рюриковичів, то, швидше за все, перед нами незалежний чи напівзалежний чернігівський князь» [7, с. 204]. Як вважає О. С. Щавелев, обрання саме такого імені, співзвучного назві міста, було спричинене бажанням підкреслити укоріненість місцевої династії та легітимність її прав на чернігівський престол [7, с. 205]. З приводу ж того, що дане ім'я є не скандинавським, історик зазначив: «Слов'янське ім'я князя не суперечить скандинавським рисам поховання, оскільки саме в період зведення Чорної Могили (960-990 рр.) починається асиміляція скандинавських династій. Наприклад, з'являється перший Рюрикович зі слов'янським ім'ям – Святослав» [17, с. 103].

Побудова наведеного висновку О. С. Щавелева стосовно «господаря» Чорної Могили базується на тому, що історик назву цього кургану, як і Галичиної Могили,

яку бере за приклад, вважає також літописного характеру. На підтвердження цього дослідник наводить уривок зі статті 1147 р. Іпатіївського зводу: «и ста Изяславъ идеже есть Черная Могила» [1, стб. 357; 17, с. 100]. Обґрунтовуючи тезу, що тут згадується саме чернігівський курган, О. С. Щавелев указує: «Біля неї (Чорної Могили. – **О. В.**) київський князь Ізяслав призначив зустріч своєму брату Ростиславу під час війни проти Святослава Ольговича та його родичів і союзників. З контексту даного повідомлення цілком зрозуміло, що у цьому і подальших епізодах мова йде дійсно про околиці Чернігова» [17, с. 100-101]. З даного приводу історик також згадує і прочитання цього повідомлення у Єрмолаєвському літописі, в окремих списках якого замість «Черная Могила» стоїть «Черные Могилы». На його думку, це прямо перегукується з сусідством чернігівських Чорної Могили та кургану «княжни Черни» (знищений у середині XIX ст.) [17, с. 101]. Крім того, дослідник звертає увагу на пізніше дописання літери «я» стосовно слова «Черная» і вважає, що первісною літописною назвою була саме «Черна Могила» [17, с. 101].

Свого часу такої локалізації літописної «Чорної Могили» також дотримувався і О. М. Насонов [18, с. 162, 232, 254]. Інші ж історики, які звертали увагу на цю звістку Іпатіївського зводу, відомий чернігівський курган з літописною «Чорною Могилою» не пов'язували. Наприклад, ще у середині XIX ст. М. П. Погодін, торкаючись даного питання, вказував, що, виходячи з напрямку походу київського князя Ізяслава Мстиславича, відображеного у статті 1147 р., «урочище Чорної могили треба шукати десь у північних повітах Полтавської губернії (південь суч. Чернігівської обл. – **О. В.**)» [19, с. 441]. Згідно ж з думкою історика радянських часів Л. Є. Махновця, літописна «Чорна Могила» знаходилась недалеко від давньоруського м. Переяслав (суч. м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.) [20, с. 576]. Ми також вважаємо, що остання ніяк не може бути ототожнена з відомим чернігівським курганом. Засвідчує це і сама літописна стаття 1147 р.

Її автором дослідники вважають Петра Бориславича, близького до київського князя Ізяслава Мстиславича боярина і, відповідно, добре обізнаного у всій кон'юктурі тогочасних подій [21, с. VII; 22, с. 143-146]. Відтак не дивує те, що дана стаття за своїм обсягом достатньо велика і стосовно останніх утримує багато різного роду подробиць [1, стб. 339-360]. До її складу входять відомості про: обрання нового київського митрополита; події у Чернігово-Сіверській землі; вбивство у Києві князя Ігоря Ольговича; міжкнязівську боротьбу за Переяслав та про організацію київським князем Ізяславом Мстиславичем походу проти Юрія Довгорукого і його союзника Святослава Ольговича, новгород-сіверського володаря, що не був здійснений у задуманому масштабі й закінчився військовою виправою під м. Глібль, розташоване у чернігівській волості «Задесення» [1, стб. 339-360]. Саме у зв'язку з цим походом і пов'язана літописна згадка про «Чорну Могилу» [1, стб. 357]. Відповідно, щоб з'ясувати район її місцезнаходження, треба прослідкувати маршрут пересування військ Ізяслава Мстиславича.

Про початок походу київського князя у Іпатіївському зводі зазначено: «Иде же (Изяслав Мстиславич. – **О. В.**) на Лто и оттоле иде къ Нежатиноу и отъ Нежатины шедъ и ста оу Роусотины полкы своими» [1, стб. 344]. На сьогодні літописне «Лто» дослідниками локалізується у м. Бориспіль (Київська обл.), а «Нежатин» та «Роусотина» пов'язуються з городищами біля, відповідно, сс. Княжичі й Русанів, який розташований біля р. Трубіж (права притока р. Дніпро) (Броварський р-н Київської обл.) [20, с. 554, 567; 23]. Виходячи з даної локалізації, видно, що згадані літописні пункти знаходилися на території Київської та Переяславської земель, контрольованих Ізяславом Мстиславичем.

Як повідомляється в Іпатіївському зводі, від «Роусотины» київський князь надіслав посла до чернігівських володарів Давидовичів, а сам, згідно вже Лаврентіївського зводу, «поиде на Супой (р. Супій, ліва притока р. Дніпро, впадає в останній нижче р. Трубіж, у нижній течії якої розташоване м. Переяслав. – **О. В.**)» [1, стб. 344; 24, стб. 315]. Зважаючи на такий маршрут, досить легко з'ясувати, куди надалі планував іти Ізяслав Мстиславич. Він рухався на територію чернігівської волості «Задесення», яка на півночі межувала з Переяславським князівством, і, швидше за все, київський

князь тоді вже перетнув цей кордон, але, отримавши звістку про зраду Давидовичів, «взворотися въспять» [1, стб. 345; 25, с. 80, Рис. 2].

Після розриву між Ізяславом Мстиславичем та Давидовичами, у Києві відбувалося вбивство ув'язненого у монастирі Ігоря Ольговича, двоюрідного брата останніх. Потім у літописі зазначено: «В то же время стояше Изяславъ верхъ Соупоя (верхів'я р. Супій. – **О. В.**) и тоу присла к нему Володимиръ (брат кийвского володаря. – **О. В.**), поведая емоу Игореву оубиство» [1, стб. 354]. Після цього, закликавши брата Ростислава Смоленського приєднатися до походу на чернігівсько-сіверських правителів, київський князь рушив на південь до Переяслава [1, стб. 356]. Надалі: «Изяславъ поиде потиха, ожидая брата своего Ростислава, и ста Изяславъ идеже есть Черная Могила (підкреслення. – **О. В.**), и тоу приде к нему брат Ростиславъ» [1, стб. 357].

Таким чином, як засвідчує літописна стаття 1147 р., за період від виступу з Києва до зустрічі з братом, київський князь до Чернігова не доходив і пересувався фактично в межах Переяславського князівства. Стосовно ж згаданої тут «Чорної Могили» джерело чітко вказує, що до неї Ізяслав Мстиславич підійшов, рухаючись у південному напрямку від верхів'їв р. Супій до Переяслава. Відповідно, ця літописна «Чорна Могила» ніяким чином не може бути ототожнена з відомим чернігівським курганом. Відтак і наведена вище версія О. С. Щавелева також втрачає свій базовий аргумент, що позбавляє її усякого змісту.

На початку статті ми не даремно так широко згадали про Галичину Могилу. Остання являє собою класичну ілюстрацію прикладу, коли літописні відомості про історичну пам'ятку були підтверджені результатами археологічних досліджень, що у поєднанні надало можливість науковцям дійти переконливих висновків щодо цього галицького поховання. Про Чорну Могилу у Чернігові, на жаль, такого сказати не можна. Навіть мізерна інформація про неї у давньоруських джерелах відсутня. Без наявності ж останньої будь-які спроби історичної персоніфікації «господаря» даного чернігівського захоронення безперспективні. Крім гіпотетичності, претендувати на щось більше вони просто не можуть.

1. Полное собрание русских летописей. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – XVI с. + 938 стб.

2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 2: XI-XIII вік. – 634 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

3. Баран В. Д. Літописний курган Галичина Могила у Крилосі / В. Д. Баран, Б. П. Томенчук // Галичина: Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 1998. – № 1(2). – С. 4-10.

4. Майоров А. В. Проблема основания Галича в современной историографии / А. В. Майоров // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 231-241.

5. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – Москва: Синодальная типография, 1908. – 119 с.

6. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.

7. Щавелев А. С. Имя черниговского князя, погребённого в Черной Могиле / А. С. Щавелев // Фетисов А. А. Викинги. Между Скандинавией и Русью / А. А. Фетисов, А. С. Щавелев. – Москва: Вече, 2013. – Приложение V. – С. 197-205.

8. Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины / Д. Я. Самоквасов. – Москва: Синодальная типография, 1916. – 101 с.

9. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. – № 11: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов / Под ред. Н. Н. Воронина. – Т. 1. – С. 7-93.

10. Васюта О. О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності / О. О. Васюта // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 3-18.
11. Мачинський Д. О. Чорна Могила – поховання воєводи Претича? / Д. О. Мачинський // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.) Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988. – С. 15-17.
12. Щавелев А. С. Черная могила / А. С. Щавелев, С. П. Щавелев // Вопросы истории. – 2001. – № 2. – С. 134-141.
13. Новик Т. Г. Княжеская династия Чернигова и киевские Рюриковичи / Т. Г. Новик, Ю. Ю. Шевченко // Деснянские древности. Сборник материалов межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. – Брянск, 1995. – С. 96-100.
14. Шевченко Ю. Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной Могилы / Ю. Ю. Шевченко [Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН]. Режим доступа: http://www.kunstkamera.ru/files/lib/mae_xlvii/mae_xlvii_01.pdf
15. Добриця О. П. Чернігівські князі / О. П. Добриця. – Чернігів: Вид-во «Десна». – 54 с.
16. Добриця О. П. Забута спадщина / О. П. Добриця. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. – 174 с.
17. Щавелев А. С. Известие Ипатьевской летописи о Черной могиле (К вопросу об имени погребенного князя) / А. С. Щавелев // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Чернігівська міська рада; НАН України: Інститут археології, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Редколегія: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 100-105.
18. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – 261 с.
19. Погодин М. П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств 1054 по 1240 год // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – № 9. – С. 429-471.
20. Махновець Л. Є. Географічно-археологічно-етнографічний покажчик / Л. Є. Махновець // Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 529-577.
21. Махновець Л. Є. Від перекладача / Л. Є. Махновець // Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. V-XIV.
22. Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X-XIII ст. / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 2005. – 364 с.
23. Колибенко О. В. До питання про літописне «Льто» або знову про Бориса і Гліба / О. В. Колибенко, О. В. Колибенко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 169-177.
24. Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1. : Лаврентьевская летопись. – 496 с.
25. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. К. Зайцев // Древнерусские княжества X-XIII вв. – Москва: Изд-во «Наука», 1975. – С. 57-117.

В летописной статье 1147 г. упоминается «Черная Могила». Отдельные исследователи считают, что здесь речь идет об известном одноименном черниговском кургане. На основе данного заключения также была выдвинута и версия исторической персонификации «хозяина» этого погребения. В представленной статье опровергается тезис о такой трактовке летописного упоминания про «Черную Могилу».

In the chronicle article of 1147 the «Black Grave» is mentioned. Some researchers believe that here we are talking about the well-known Chernigov burial mound of the same name. On the basis of this conclusion, a version of the historical personification of the «owner» of this burial was also put forward. In the presented article, the thesis about such interpretation of the chronicle mention of the «Black Grave» is refuted.

Наталія Михеєнко

МОНІТОРИНГ ТЕМПЕРАТУРНО- ВОЛОГІСНОГО РЕЖИМУ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ XII-XVII ст. ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ У м. ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена моніторингу температурно-вологісного режиму Успенського собору Єлецького монастиря у м. Чернігові як одного з засобів, необхідних для збереження пам'ятки. Охарактеризовано комплекс заходів, що сприяють нормалізації мікроклімату у споруді храму.

Ключові слова: Успенський собор, температура та відносна вологість повітря, регулювання та нормалізація мікроклімату та моніторинг.

На захід від стародавнього Дитинця, на Єлецькій горі правого берега р. Десни, розташований один із найдавніших духовних закладів Чернігово-Сіверщини – Єлецький Свято-Успенський монастир XII-XVII ст.

Його архітектурна домінанта – мурований Успенський собор XII ст., побудований майже в центрі монастирського двору. Час побудови його невідомий. Але більшість дослідників схиляються до датування споруди кінцем XI – початку XII ст., що аргументовано характером мурування, розміром цегли і знаками на ній [8, с. 63-64].

Успенський собор є пам'яткою архітектури національного значення, який входить до цілісного майнового комплексу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» та включений до Державного реєстру України як об'єкт національної культурної спадщини. Серед інших його відрізняє величність, досконала пропорціональність архітектурних форм та бездоганність будівельної техніки. Однією з характерних і визначальних особливостей церковної споруди є збереженість фрагментів фрескового розпису, які за площею найбільші серед Чернігівських храмів давньоруського періоду [11, с. 1-390].

Успенський собор належить до типу шестистовпних, хрестовокупольних, тринавічних, триапсидних храмів з нартексом і вбудованої в південно-західний кут хрещальної. У плані собор являє прямокутник, витягнутий з заходу на схід, його довжина 26,57 м, ширина 16,28 та висота 26,34 м. Загальна площа храму становить 525,8 м², територія забудови 541,4 м², будівельний об'єм 7940 м³ [9, с. 6-7, 16-19]. Біля західного, північного та східного фасадів пам'ятки розташовано підземні приміщення-склепи, які було виявлено під час археологічних розкопок у 1981 році на глибині 2,5 м від поверхні землі. Також приміщення склепу знаходиться під підлогою нартексу [10, с. 8-9].

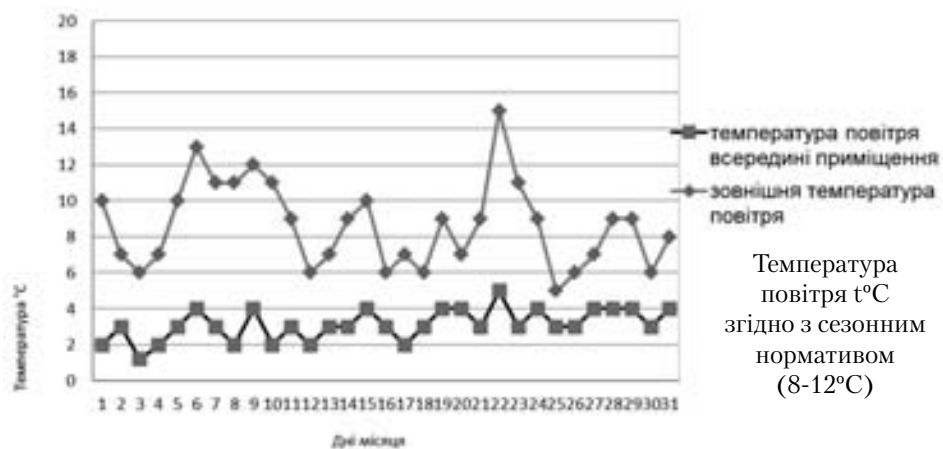
Собор складається з основного об'єму, до якого з південного боку примикає теплий храм св. апостола Якова кінця XVII ст. Прибудова двоповерхова, зведена як усипальниця полковника Якова Лизогуба [14, с. 164].

Архітектурно-планувальне рішення інтер'єру собору достатньо своєрідне: нартекс зроблено у вигляді ізольованого об'єму, який пов'язаний з храмом отвором по вісі центрального нефу, а хрещальня відділяється від нартексу потрійною аркадою і виступає всередину храму апсидою, прикрашеною аркатурним пояском [14, с. 154-155].

© Михеєнко Наталія Анатоліївна – молодший науковий співробітник відділу охорони, експлуатації та реставрації пам'яток Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

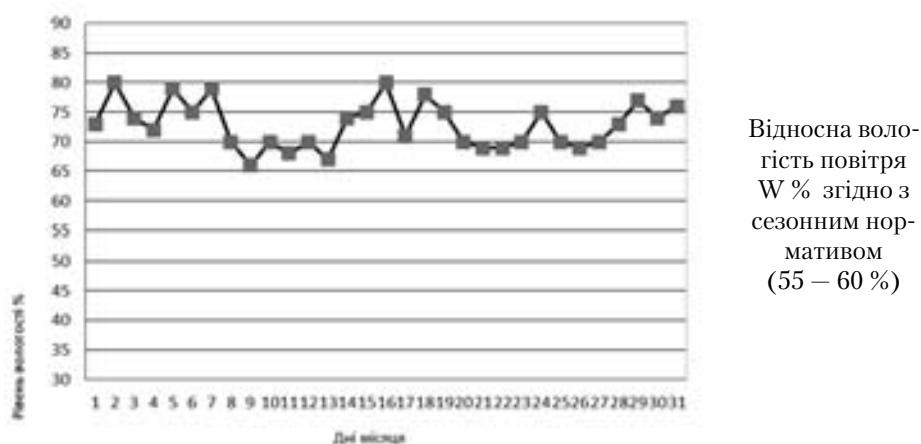
Таблиця 1

Графік температурного стану Успенського собору за березень 2017 р.

Таблиця 2

Графік вологісного стану Успенського собору за березень 2017 р.

Внутрішнє планування споруди чітко виражене на фасадах напівколоннами та двоступінчастими пілястрами. Декоративні елементи викладено з лекальної (фігурної) плінфи. Фасади первісно було вкрито тонким шаром тиньку, розчленованого на квадрати. На сьогодні фасади собору потиньковані та пофарбовані. Сучасний вигляд собору – результат перебудов XVII ст.

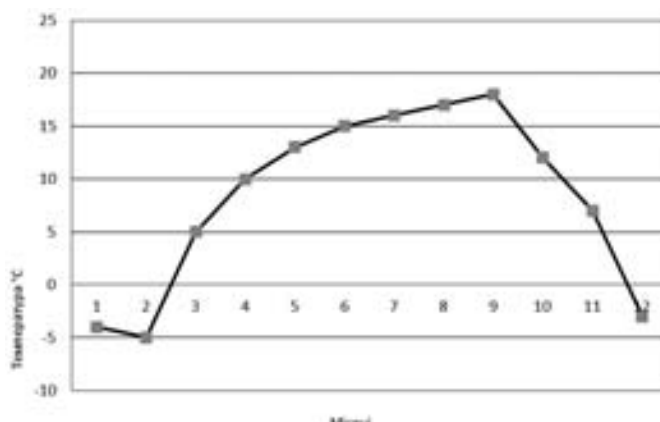
Більша частина фрескового розпису Успенського собору була знищена чи постраждала у різні історичні періоди. Серед них – композиційні фрагменти «Страшний суд», «Три отроки в печі огненній», «Хрещення», «Оранта» та постаті невідомих святих. Загальна площа фресок XII ст. – 110 кв.м, з якої більша частина у хрещальні та нартексі. Збережений фресковий розпис надає Успенському собору унікальності [11, с. 1-390]. Повністю втрачені в інтер'єрі собору кольорові вітражі вікон та багатобарвна керамічна підлога.

Окрім фрескового розпису, інтер'єр собору прикрашає сучасний іконостас, установлений на початку XXI ст. [14, с. 162-164].

Під час Другої світової війни Єлецький монастир, включаючи Успенський собор, постраждав від бомбардувань. У 1946-53-х роках XX ст. було проведено архітектурно-археологічне дослідження пам'ятки архітектором Н. В. Холостенком за участю

Таблиця 3

Графік температурного режиму Успенського собору за 2016 р.

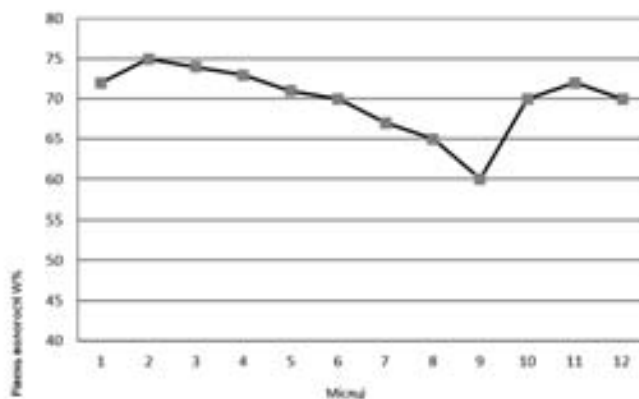

Температура повітря
t°С згідно з сезонними
нормативами

- в холодний період
року 8- 12°С
- в теплий період
року 18-20°С

Таблиця 4

Графік вологісного режиму Успенського собору за 2016 р.

Відносна вологість
повітря W % згідно
з сезонним норма-
тивом

- в холодний період
року 55- 60%
- в теплий період
року 50- 55%

архітекторів Д. С. Вероцького і М. М. Говденко. Проводились обміри, фотофіксація, дослідження плінфи, фрескового розпису, складався проект реставрації. У 1961 році було завершено перший етап відновлювальних робіт. Другий етап реставрації собору було проведено у 1980-84-х роках ХХ ст. за проектом київського архітектора М. М. Говденко, за яким пам'ятка набула первісного вигляду [10, с. 4-5]. Роботи з реставрації настінного фрескового розпису було закінчено у 1991 році, які виконав київський художник-реставратор О. М. Остапчук за участю художника-реставратора І. П. Дорофієнка та мистецтвознавця О. Е. Мамолат [11, с. 1-390].

Успенський собор як пам'ятка архітектури національного значення знаходиться під охороною держави, її охоронний № 250043/1-Н. Задля охорони, збереження та поліпшення мікроклімату пам'ятки заповідником систематично здійснюється моніторинг температурно-вологісного режиму споруди за допомогою портативного цифрового термогігрометра Testo 605-H1. Кліматологічні обстеження проводяться у західній частині будівлі – нартексі та хрещальні, крім того, у трьох навах – північній, центральній та південній. Фіксується температура й відносна вологість, а показники реєструються у спеціальному журналі. Наприкінці кожного місяця складаються графіки стану температурно-вологісного режиму приміщень пам'ятки [Додаток 1-2]. Раз на місяць, на основі щоденних даних, визначається середньомісячна температура й вологість, а також складається річний графік [Додаток 3-4]. На підставі цих

показників визначаються заходи з нормалізації температурно-вологісного режиму пам'ятки. Здійснюється щоденна фіксація погодних умов, аби мати можливість проаналізувати вплив зовнішніх та внутрішніх факторів температурно-вологісного режиму пам'ятки [2, с. 1-120].

Щодо мікроклімату Успенського собору, то споруда не опалюється, за винятком південної прибудови. Вона використовується як культова споруда тільки в теплий період року – травень-вересень. Решта часу будівля відчиняється тільки на провітрювання за умови сприятливих погодних умов.

Задля регулювання мікроклімату неопалювальної культової споруди Успенського собору потрібно здійснювати низку заходів, необхідних для регулювання мікроклімату природними засобами: своєчасно готувати споруду до осінньо-зимового періоду (ущільнити вікна, двері тощо), проводити провітрювання приміщень згідно з розробленою заповідником внутрішньомузейної інструкції з провітрювання приміщень пам'яток архітектури, регулювати відвідування [7, с. 1-2]. У разі недотримання визначених заходів у храмі спостерігається погіршення повітряних та кліматичних параметрів, збільшується залежність внутрішнього мікроклімату від зовнішніх факторів (швидкості осіннього «остигання» внутрішнього повітря та захисних конструкцій, зниження температури повітря у холодну пору року, уповільнення процесів прогрівання й просихання споруди у весняний перехідний період [1, с. 326-330, 539]. Аби запобігти конденсації вологи, у соборі проводиться провітрювання у сухі дні, коли температура в храмі й надворі близька за своїми показниками. У спекотні дні провітрювання не рекомендується. Коливання температури під час провітрювання не перевищує 2 – 3°C [7, с. 1-2].

Відповідно до спостережень температурно-вологісного режиму 2016–2017 рр. мікроклімат Успенського собору має свої характерні особливості, які пов'язані, насамперед, з архітектурно-конструктивним рішенням споруди.

Собор має розвинутий внутрішній простір, особливістю побудови якого є органічне поєднання ізольованого об'єму нартексу з центральною частиною храму. Використання культової споруди здійснюється тільки протягом певного часу. Споруда не опалюється та забезпечена лише системою енергопостачання. Крім того, в нартексі собору та поряд з фасадами розташовані підземні приміщення-склепи, які є своєрідним водозабором, що впливає на температурно-вологісний режим пам'ятки взагалі.

У 90-х роках ХХ ст. було проведено науково-дослідні роботи пам'ятки інститутом «Укрпроектреставрація» м. Києва під керівництвом архітектора В. І. Косьяненко. За результатами досліджень було зроблено висновки щодо необхідності комплексного обстеження підземних порожнеч на території монастиря, до яких можуть належати печери та підземні галереї-склепи ХІІ-ХІХ ст. Неконтрольоване існування підземних приміщень негативно впливає на гідрогеологічний режим території, статику Успенського собору, а саме його «огороджувальних» конструкцій та є своєрідним водозабором у зв'язку з відсутністю відповідної системи водовідведення від стін собору. На сьогодні дослідження підземних порожнин на території Єлецького монастиря в повному обсязі не проведено [13, с. 1-2].

Важливою умовою для збереження та довговічної експлуатації пам'ятки є вологісний стан кладки стін, а саме кладки стін «огороджувальних» конструкцій. За умови незадовільного вологісного стану кладки неможливо уникнути прогресуючого процесу розповсюдження таких негативних чинників, як висоли, мікологічного ураження штукатурного оздоблення та глибинної деструкції будівельних матеріалів [5, с. 5-12]. Оптимізація температурно-вологісного стану внутрішніх приміщень пам'ятки має пряму залежність від стану «огороджувальних» конструкцій будівлі – вологісного стану кладки стін. У 2002 р. Державним науково-технологічним центром консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «КОНРЕСТ») м. Києва було виконано заміри вологості кладки стін пам'ятки за допомогою приладу-вологоміру Hydromette UNI-2. Результати досліджень показали, що по всьому периметру цокольної частини споруди (як на зовнішніх, так і на внутрішніх поверхнях стін) вологісний стан кладки незадовільний. Середні показники вологості місцями перевищували 14,0%, що вдвічі

більше допустимої норми. Вологість мала тенденцію до розповсюдження на висоту до 1,5 м по фасадах та на 1,0 м в інтер'єрі. За результатами досліджень було зроблено висновок щодо необхідності стабілізації вологісного стану цокольної частини споруди. Як один із засобів нормалізації температурно-вологісного стану пам'ятки було проведено роботи з влаштування сануючої штукатурки цокольної частини споруди, а також внутрішніх поверхонь стін. На сьогодні, за відсутності вимірювальних приладів, провести заміри вологісного стану кладки стін собору немає можливості [12, с. 1-12].

Враховуючи всі вищезазначені чинники та моніторинг температурно-вологісного режиму Успенського собору, можна зробити наступні висновки. Взимку всередині собору протягом грудня встановлюється «негативна» температура повітря $-1-3^{\circ}\text{C}$, при відносній вологості повітря 65-70% (норма 55-60%). Пік «мінусової» температури припадає на кінець січня – лютого та становить $-2-5^{\circ}\text{C}$, при цьому відносна вологість повітря змінюється залежно від погодних умов. У морозну погоду вона знижується до 55-60%, а в період потепління підвищується до 80%, тому в середині пам'ятки створюються умови для випадіння конденсату. В сполученні з промерзанням захисних конструкцій, яке відбувається протягом зими, це явище негативно впливає на стан настінного живопису. Контролювати цю ситуацію можливо тільки за умови задовільного технічного стану пам'ятки та своєчасної підготовки споруди до осінньо-зимового періоду [3, с. 207-216]. У березні у храмі стає холодніше, ніж назовні. Відносна вологість повітря збільшується до 70-80%. Температурні показники тримаються в межах $+1-4^{\circ}\text{C}$. Внутрішні поверхні конструкцій храму продовжують віддавати холод до кінця травня. При цьому з початку квітня внутрішнє повітря повільно прогрівається та відповідає нормативним показникам $+8-12^{\circ}\text{C}$. Швидкість прогрівання приміщень собору залежить від масивності захисних конструкцій, зовнішньої температури та дотримання правил провітрювання [4, с. 103-118]. Щодо показників відносної вологості повітря, то суттєвих змін не спостерігається. Можливо припустити, що підвищенню вологості повітря у соборі сприяє надмірна зволоженість підземних приміщень-склепів. Щоб запобігти конденсації вологи в приміщеннях собору, проводиться провітрювання в суху та ясну погоду за умови, що різниця внутрішньої і зовнішньої температури не перевищує 2°C , а відносна вологість зовнішнього повітря становить не більше 55%. Однак нестабільні погодні умови, які спостерігаються останнім часом, не дають змоги постійно проводити провітрювання. Як показали спостереження, найсприятливіші погодні умови для регулярного провітрювання собору та нормалізації температурно-вологісного режиму приміщень з'являються влітку та на початку осені [6, с. 148-154].

У теплу пору року, коли повільно підвищується температура внутрішнього повітря (з кінця травня до кінця серпня), спостерігається загальна тенденція зниження відносної вологості всередині споруди. У вересні температурно-вологісний режим приміщень собору найсприятливіший та тримається у межах норми. Протягом травня – вересня у соборі проводяться богослужіння. Цей період часу є найсприятливіший для проведення богослужінь та відвідування собору. Вплив відвідувачів на температурно-вологісний режим пам'ятки незначний, за винятком несприятливих погодних умов. Задля нормалізації температурно-вологісного режиму собору під час богослужінь (при оптимальних показниках мікроклімату) рекомендовано відкривати входні двері, крім того, після закінчення богослужінь – проводити вологе прибирання та провітрювання приміщень протягом 30-40 хв., після чого двері зачиняти. При негативних показниках мікроклімату (особливо під час опадів та туману) після богослужінь рекомендовано проводити сухе прибирання та провітрювання протягом 10-15 хв. Ці заходи сприяють нормалізації мікроклімату в соборі [4, с. 37-40].

З кінця жовтня поступове зниження температури внутрішнього повітря супроводжується поступовим підвищенням відносної вологості. Якщо зовнішні метеорологічні умови стабільні, то добове колювання температур та відносної вологості повітря становить не більш 5%, що не впливає на стан будівлі в цілому [5, с. 25-26].

Отже, проведений моніторинг дозволяє зробити висновки, що Успенський собор знаходиться у природному повітряно-тепловому режимі. Його температурно-вологіс-

ний стан має пряму залежність від температури та відносної вологості зовнішнього повітря в будь-яку пору року. Як показали спостереження, найсприятливіший мікроклімат у приміщеннях пам'ятки спостерігається у теплий період року. В інший час мікроклімат споруди не відповідає нормативним показникам. Тільки за умови задовільного технічного стану споруди, її «огороджувальних» конструкцій, дахового покриття, віконних та дверних отворів, влаштування необхідної системи водовідведення від стін собору, своєчасної підготовки споруди до осінньо-зимового періоду, дотримання норм та правил провітрювання можливо створити у соборі оптимальні кліматичні умови та зберегти унікальну пам'ятку для нащадків.

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія : посібник / Фрідріх Вайдахер [пер. з нім. – В. Лозинський та ін.]. – Л.: Літопис, 2005. – 629 с.
2. Девина Р. А. Микроклимат церковных зданий / Р. А. Девина. – М.: ГосНИИР, 2000. – 120 с.
3. Жданова Д. А. Моніторинг температурно-вологісного режиму в експозиційних об'єктах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника / Д. А. Жданова, І. І. Масалова // Могилянські читання : зб. наук. пр. – 2004 : Музейне збереження пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє. – К., 2005. – С. 207-216.
4. Игнаткин И. А. Охрана памятников истории и культуры : [справ. пособие] / И. А. Игнаткин. – К.: Выща шк., 1990. – 223 с.
5. Кроплау Е. К. Температурно-влажностный режим музейных зданий / Е. К. Кроплау. – М.: [ГБЛ], 1977. – 51 с.
6. Комаренко О. І. Моніторинг температурно-вологісного режиму приміщень деяких музеїв м. Києва / О. І. Комаренко, І. Г. Лушпійко // Наукові доповіді IX між-нар. наук.-практ. конф. (27-31 травня 2013 р.) / ННДРЦУ. – К., 2013. – С. 148-154.
7. Внутрішньомузейна інструкція по провітрюванню приміщень в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній». – Чернігів, 2007 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, 2 арк.
8. Холостенко Н. В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове / Н. В. Холостенко // Памятники культуры. – М., 1961. – С. 63-64.
9. Єлецький монастир. – Чернігів, 2010 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, інв. № 13877, арк. 6-7, 16-19.
10. Касьяненко В. И., Таранущенко Т. М. Памятник архитектуры XI в. Успенский собор Елецкого монастыря в г. Чернигове. Т 1. Детальное инженерное обследование. – К., 1991 [Рукопись] // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», інв. № КН-1831/22, Дф – 1120, 112 арк.
11. Дорофиев И. П., Остапчук А. Н., Мамолат О. Е. Отчет по реставрации настенных фресковых росписей XII в. в юго-западной части нартекса Успенского собора Елецкого монастыря в г. Чернигове. – К., 1991 [Рукопись] // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», інв. № КН – 955, Дф – 636, 390 арк.
12. Пам'ятка архітектури XI-XII ст. Успенський собор Єлецького монастиря у м. Чернігові. Звіт про науково-технологічне обстеження. – К., 2002 [Рукопис] // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Дд – 1815/81, 12 арк.
13. Касьяненко В. И., Артюх С. И. Памятник архитектуры XI в. Успенский собор Елецкого монастыря в г. Чернигове. – Результаты обстеження та програма першочергових ремонтно-реставраційних робіт з врахуванням сучасного стану і попередніх науково-проектних рішень та їх реалізації на 1997 рік. – К., 1997 [Рукопис] // На-

ціональний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», інв. № 32, 17 арк.

14. Тарасенко А. Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбниці потрібной» Ионникия Галятовского в русском переводе / А. Ф. Тарасенко. – Чернигов, 2013. – 312 с.

Наталья МИХЕЕНКО

Мониторинг температурно-влажностного режима Успенского собора XII – XVII в. Елецкого монастыря в г. Чернигове.

Статья посвящена мониторингу температурно-влажностного режима Успенского собора Елецкого монастыря в г. Чернигове, который осуществляется с целью сохранения памятника. Охарактеризовано комплекс мероприятий, с помощью которых регулируется микроклимат здания.

Ключевые слова: Успенский собор, климатологические исследования, температура и относительная влажность воздуха, регулирование и нормализация микроклимата, мониторинг.

Natalia MYKHEIENKO.

Monitoring of Temperature and Humidity Conditions in Dormition Cathedral of the Yeletskyi Monastery.

This article deals with the monitoring of temperature and humidity conditions in Dormition Cathedral in Chernihiv, which is performed in order to preserve the monument. The article also describes a set of measures designed to control the microclimate of the building.

Keywords: Dormition Cathedral, air temperature, air humidity and monitoring.

Ольга Травкіна

ДО ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ЄЛЕЦЬКОГО, ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКОГО ТА ЛЮБЕЦЬКОГО АНТОНІЇВСЬКОГО МОНАСТИРІВ У КІН. XVII – СЕР. XVIII ст.

У статті висвітлюються деякі питання історії чернігівських Єлецького, Троїцько-Іллінського та Любецького Антоніївського монастирів. Оприлюднені й проаналізовані документи, які містять відомості про історію та споруди цих обителей у кін. XVII – сер. XVIII ст.

Ключові слова: рапорти, грамоти, універсал, чернігівські Єлецький, Троїцько-Іллінський монастирі, Любецький Антоніївський монастир.

22 серпня 1759 р. чернігівський і новгород-сіверський єпископ Іраклій Комаровський отримав наказ Синоду про те, що відповідно до поданого з канцелярії Академії наук донесення для виправлення Російського атласу необхідно зібрати іменний список усіх синодальних споруд у всій Російській державі, а саме: соборних і приходських церков, монастирів з усіх міст і сіл, із зазначенням кам'яні споруди чи дерев'яні [1, арк. 92]. Слід було також повідомити, на яких річках та при яких містах знаходяться обителі й на якій відстані від них, і на який бік, щоб потім в атласі без помилки можна було позначити. Понад те, вимагалось надіслати з монастирів копії з історичних описів про час їхньої побудови для написання російської історії.

Синод відповів Академії наук, що історичних описів та планів немає і що від наукової установи необхідно прислати землеописувачів, оскільки в архієрейських домах, монастирях в «таком искусном деле людей не имеется». У наказі зазначалося про необхідність допуску цих людей для описів та зняття планів, а також про негайне присилання планів і описів, якщо такі існують. Аналогічні укази Синод розіслав і в інші місця, йому підпорядковані.

Стосовно атласу, про який мова йшла в наказі, то це був перший офіційний Російський атлас з 19-ма картами, виданий Російською академією наук у 1745 р. Він мав недоліки та погрішності, і коли Михайло Ломоносов у 1758 р. очолив географічний департамент, він указав на необхідність проведення робіт стосовно їхнього виправлення. З цією метою були організовані нові експедиції, він розробив спеціальну анкету для збирання відомостей, робив запити з різних місць, необхідних для складання ландкарт та опису до них. За ініціативою Ломоносова 26 травня 1759 р. Академія наук надіслала запит у Синод про надання даних щодо церков і монастирів. А останній у свою чергу розіслав по єпархіях накази щодо надання цих відомостей. Окрім цього, в них вимагалось надіслати з монастирів копії з історичних описів про час їхньої побудови для написання російської історії. Відомо, що Михайло Ломоносов з 1751 р. збирав матеріали для своєї «Стародавньої російської історії», перший том якої був готовий у 1758 р., почався друкуватися у 1759 р., але був призупинений для переробки. Можливо, надсилання копій з історичних описів монастирів, які вимагав

© Травкіна Ольга Іванівна – завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», кандидат історичних наук.

Синод для написання російської історії, було також зніційовано М. Ломоносовим.

Чернігівський єпископ Іраклій Комаровський 25 серпня 1759 р. відрепортував про отримання цього наказу за № 1323 та наказав чернігівському протопопу Григорію Максимовичу, духовним управителям, настоятелям монастирів усієї Чернігівської єпархії надіслати у канцелярію єпископії копії планів соборних та приходських церков і всіх монастирів, а також монастирські історичні описи про час їхнього будівництва, завірених особисто підписами настоятелів для донесення та відправлення до Синоду [1, арк. 93–94]. Вочевидь, останні зволікали з наданням вищезазначених планів та описів, і тому 22 жовтня 1759 р. єпископ Іраклій Комаровський повторно розіслав наказ про термінове виконання поставленого завдання [1, арк. 95].

У справі збереглося донесення чернігівського єпископа Іраклія Комаровського до Синоду від 8 січня 1761 р. з відповіддю стосовно надання планів, історичних описів та рапортами лише трьох монастирів: чернігівського Єлецького монастиря, Любецького Антоніївського та чернігівського Троїцько-Іллінського монастирів. У своєму донесенні Іраклій Комаровський зазначав, що планів та історичних описів в єпархії ніде не знайшлося [1, арк. 97]. З надісланої виписки до рапорту Єлецького монастиря з книги «Скарбница», складеної архімандритом Єлецького монастиря Іоаникієм Галятовським і надрукованої в новгородській друкарні 1676 р., значиться, що кам'яна церква Успіння Богоматері Єлецької в передмісті Чернігова на Болдиних горах первісно побудована князем Святославом Ярославичем від створення світу 6568 (1060. — **О.Т.**) року [1, арк. 97]. З Антоніївського Любецького монастиря копії універсалів: від київського митрополита Варлаама Ясинського 1693 р., архімандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича 1693 р., чернігівського архієпископа Лазаря Барановича 1693 р., чернігівського архієпископа Феодосія Углицького 1694 р. та гетьмана Івана Мазепи 1694 р. були надані ієродиякону Іоні Можієвському та монаху Інокентію Щирському для створення Любецького монастиря на горі близько самої річки Дніпро на кордоні між Російською імперією і Польською державою, розореного під час навали Батия, біля печери преподобного Антонія Печерського [1, арк. 97]. З Троїцько-Іллінського монастиря — рапорт зі свідченнями, коли була побудована церква св. пророка Іллі та викопані печери преподобного Антонія, коли і ким була створена велика монастирська церква Пресвятої Трійці з книги «Руно орошенное», яка була надрукована 1702 року. Рапорти, виписки та копії універсалів долучені до вищезазначеного донесення єпископа Іраклія Комаровського до Синоду. Розглянемо більш конкретно ці донесення та рапорти з чернігівського Єлецького, Любецького Антоніївського, чернігівського Троїцько-Іллінського монастирів.

У донесенні архімандрит Єлецького монастиря Сильвестр (Новопольський) від 28 жовтня 1759 р. зазначав, що плана (Єлецького монастиря. — **О.Т.**) ніякого не знайшлося [1, арк. 98 зв.]. Відомості про заснування обителі та будівництво Успенського собору архімандрит Сильвестр взяв з книги архімандрита Єлецького монастиря Іоаникія Галятовського «Скарбница потребная» 1676 р., при цьому додав копію з «чуда першого» цієї книжки, де висвітлюється історія виникнення Єлецького монастиря, явлення чудотворної ікони Єлецької Богородиці, спорудження чернігівським князем Святославом Ярославичем Успенського собору [1, арк. 100–101]. Крім цього, у донесенні архімандрита Сильвестра містилася коротка інформація про інші споруди монастиря на той час: «в том монастыре Елецком кроме великой Свято-Успенской церкви имеются две еще каменные церкви одна трапезная во имя святых апостолов Петра и Павла, другая предельная во имя святого Иакова брата Господня, по правую сторону к великой церкви также все келии братские кроме одной деревянной келии настоятельской, как при архимандрите Феодосии Углицком 1688 году построена и другие строения внутри монастыря, все каменные и ограда монастырская вся каменная ж» [1, арк. 98 зв.—99].

У рапорті Любецького Антоніївського монастиря від 20 листопада 1759 р., підписаного ієросхимонахом Никифором та ієромонахом Михаїлом, також зазначалось, що «о положении места и структуре оного Любецкого монастыря планов ни старых, ни новых никаких не имеется» [1, арк. 102 зв.]. Натомість повідомлялося про

вищезазначені «полинные универсалы» архієреїв та гетьмана Івана Мазепи «того Любецкого монастыря места к иноческому уединению первым изобретателям иеродиякону Ионе Можиевскому да монаху Инокентию Щирскому дании в том Любецком монастыре» [1, арк. 103]. З цих документів зняті точні копії, які були додані до рапорту. Серед п'яти документів, які знаходяться у справі, грамота чернігівського архієпископа Лазаря Барановича від 15 січня 1693 р. та універсал гетьмана Івана Мазепи від 1 лютого 1694 р. свого часу були оприлюднені Г. Милорадовичем [2, с. 17–20]. Він знав про те, що існували грамоти київського митрополита Варлаама Ясинського 1693 р., архімандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича 1693 р., чернігівського архієпископа Феодосія Углицького 1694 р. «известные только по оглавлению документов Любечского монастыря. Может быть они сказали бы еще что-нибудь о древнем святом месте» [3, с.3]. У статті надаємо копії цих трьох грамот архієреїв, які знаходилися у додатку до рапорту Любецкого Антоніївського монастиря.

Документи друкуються мовою оригіналу на підставі правил передачі кирилических текстів XVI – XVIII ст. популярним методом. Слова, у прочитанні яких бракує певності, – знаком запитання у квадратних дужках [?].

Перша у справі — копія грамоти київського митрополита Варлаама Ясинського від 7 серпня 1693 р.

«Варлаам Ясинский Милостию Божиею православный архиепископ митрополит Киевский и Галицкий и всея России.

Яко подражати благим делом ревновати же и последовати богоугодным житиям древних святых отцов, от то святых святейшому и на святых почивающему Богу благоприятно, тако и творящим сие душеспасительно от надежда воздаяния вечных благ таковую благочитную ревню видяще мы в честных братех[?] братиях наших иеродияконе Ионе Можиевском, и монасе Иннокентии Щирском, желающих и произволяющих последовати трудом преподобного и богонаснаго отца нашего Антония Печерскаго; на уединенном и безмолвном месте да из отчества того ж де преподобного отца града Любеча благодарим преблагаго Бога, хотящаго и сем спастися, давшаго им благоусердие к тому месту и де же преподобный и богonosный отец наш Антоний из детска любя пустынное безмолвие ископа себе в горе пещеру, а ней же и прежде иночества часто молитви богу творяше, и уже в чину иноческом возратився от святости гори Афона в Россию в столнии оной град Киев, откуда во время гонения на чин иноческий тамо бывшаго, егда прешед в княжение Черниговское и тамо в горе Болдинской близ Чернигова ископав пещеру прибываше тогда и очество свое град Любеч посещая паче же ископную свою пещеру, в ней же труждаяся и прилежаи о душе вещи безсмертней многи ученики подражателей тесного своего и прискорбнаго жития ведущаго в живот вечный остави, от них же по времени и монастыри в Любечи граде, и окрест его древле оставлений, быша, и место оно пещерное в почести великой у христолюбцов быаше, но от нем же попусшением господним от нашествия безбожнаго Батяга грады и веси, и святые обители во всей России опустеша, оттоле и в граде Любечи монастырей и чину монашескаго не стало, и места святая древняя в забвение и незнаемость пойдоша, обаче ныне егда бог вся действующий и во благое устрояющий вложи в сердце добровольным спасения делателем сим вышречемным иноком, иеродиякону Ионе и монаху Иннокентию Щирскому, да трудолюбим и пустынным своим безмолвным житием, обновят место то святое пещерное, за честь и славу имени его святому, и в память угодника своего преподнаго отца нашего Антония Печерскаго, его ж самого трудом прежде устроенное, тогда сии два трудолюбнии иноки постигше первоначалствующи престол митрополитанский Святославский Киевский должнею честью, молиша нас нашое богоугодное дело, архиерейскаго благословениями теды пастве радуясь духом становим их душеспасительном намерении воздаем благодарение богу пастирей начальнику; яко неостав и места того святого, и трудов угодника своего преподобнаго отца нашего Антония Печерскаго во крайнее запустение, и от того ж самого преосвященнейшаго архиерея Господа Бога и Спаса нашего Иисусе Христа во благословении местного от пастира, Ясне в Богу

преосвященну его милости отца Лазара Барановича архиепископа Черниговского и Новгородского при молитвах наших архиерейских благословения наше благое дело сопутствующаго, и во трудах укрпляютцаго; яко тех и всякого благопоспешества в намерении вышше помянутой братии желаем, писася в монастыру нашем престолнем митрополитанском Киевском Святыя Софии Премудрости Божия, року #АХЧГ (1693. — О.Т.); августа дня з (7. — О.Т.)»

На подленим тако рукою власною место печати [1, арк. 104 — 104 зв.].

Наступний документ — копія грамоти архімандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича від 21 вересня 1693 р.

«Мелетий Вуяхевич Милостиею Божиею православный Архимандрит Святия Великия Чудотворния Лавры Киевопечерския.

Печаловаше иногда многоболезненное царствующий пророк нанешадное и кроворазлиятельное от лютих варваров нашествие бре[?] рече: приидоша язице в достояние твое и всиверниша церковь святую твою, равнообразне печалует Россия наша яко доселе даже неможет весма и уцелети лютих и много болезненных язв ими же мимощедшими времени немилостивие язвы мечем аки аспидовым неисцелним жалом зверообразный он; христовененавистный враг Батий, сей попусциением гидрим грехов ради наших, велие сотвори нашествием своим в России градам и церквам святым разорение, паче же самому жилищу Господню богоспасаемому граду Киеву, и в нем благолепие сияющим монастырем, толикое нанесе запустение, яко исполнятися словесам пророческим, Боже приидоша язице в достояние твое и оскверниша церковь святую твою люди твоя смириша достояние твое озлобиша, в тожде время богопротивнии врази и российский вторий Иерусалим Святую Чудотворную Лавру Печерскую немилостивне плениша, всю утвар церковную потребиша уничижиша землю желанную, и все светило божие. Многим дражайшим иждивением, благолепием и красотою; паче же молитвами и трудолюбием преподобных и богоносных отцов наших Антония и Феодосия Печерских сияющее испровергоша разориша; неточию же в той святой обители сия сотвориша, но да не помянется имя Лавры Святия Печерския в том сам источник отнюдь же благодать божия Илия сам [?] раскопаша, сие есть отчиму и достояние преподобнаго отца нашего Антония Печерскаго град Любеч и, тамо ископаную от него пещеру отиними [?] окрестними гради плениша, осверниша разориша; обаче всемилостивий Господь скорий в печалех утешитель и всяку слезу из плачущих очес отирающий видяще толикое достояния своего озлобления, непрестаяше скорбящую всем Россию помножеству болезнии ея утешати усти Давидовыми глаголя; неотринет Господь любий своих и достояния своего неоставит, и паки совесть Господь пути непорочных и достояние их во век будет, сие утешительное обещание исполняет сими времени делом всемилостивий Господь в него же неизнеможе всяк глагол, ибо всемогущим его действием и всеблагостроительным промислением паки достояние святых божих печерских сей есть Лавра святая Чудотворная Печерская Киевская к первому возвращается благолепию, яко исполнятися словесем псалмичением, достояние их вовеки будет неточию же Лавру Святую Чудотворную Печерскую к первой своей утваре и украшению воздвигнути благоизволи Всемилоостивий Бог но и очество преподобнаго отца нашего Антония Печерскаго град Любеч прославити восхоте, ибо вложи в сердце трудолюбивим инокам честному отцу Ионе Можневскому и монаху Инокентию Щирскому дабы первоначальника своем Антония святаго подражающе близ пещери юже древле ископа сам святей Антоний, ину пещеру соделали и в ней церковь в память святаго Антония содружили; а понеже на сие богоугодное дело от пастирей своих поменении трудолюбци благословение восприяша, молиша и нас Архимандрит Святыя Чудотворния Лавры Печерския дабы, оное их здание мощами преподобных отцов наших печерских аки недвижимим основанием утверждено было. Мы убо видяще благое просящих желание изволихом им дати с пещери святых, от части сия чудотворных мощей нетленная сокровища. Да и тамо не оскудевают благодати божия реки откуда же излящая, отчина преподобнаго Антония неустойся имети святаго его чудотворного телесе; да будет убо тамо вместо отца синове преподобнаго

Антония мощами и помощи присутствующе, обычно бо есть оном [?] в отческом си [?] державно владети достоянии, сей убо инно земнии даже паче тысяч злата и сребра в новосозидаемую на честь Богу и Богородице и Угоднику его Антонию Святому Печерскому пещеру дающе, сею грамотою тожде утверждаем. Писал в Лавре Святой Великой Чудотворной Печерской Киевской, року от воплощения Господня №АХЧГ (1693. — **О.Т.**), месяца сентября ка (21. — **О.Т.**) дня.

На подлинном тако свыше менованный архимандрит рукою власною место печати» [1, арк. 105 — 106].

Копія грамоти чернігівського і новгород-сіверського врхієпископа Феодосія Углицького від 24 лютого 1694 р.

«Феодосий Углицкий Милостию Божиею православный архиепископ Черниговский Новгородский и всего Севера архимандрита Елецкий Черниговский.

Понеже благоволением и поспешением Божиим архипастирским же антecessора нашего блажения памяти преосвященнаго Лазара Барановича и нашею мерности благословением честный о Христе братия иеродиакон Иона Можневский, и монахи Инокентий Щирский, благозачатое собою во славу имени Божия и в память угодника Христова преподобнаго и богоносного отца нашего Антония Печерского, пещерное, во отчитве его близ града Любеча со иными [?] внешними зданиями, скитку обичными устроят дело, паки доброхотный спасения своего делатели ревнующе добрым винограда Христова делателем ради вечных, себе благо воздаяния, сиевом места сея того, подвизающесе обновлений вторичного нашего в том требуют благословения и утверждения, сего ради мы пастир хваля сиевое их к монашескому в России первоначальнику усердие и любовь, благословляем на всяко дело благо, желая им Божия споспешества и в трудах укрепления, совершеннейшаго же ради чина вручаем начальство на том святом месте вышпомянутому честному Ионе иже должен де будет о всяком пещися благочинений, должен же будет, и неусипно владыку Христа, и угодника его преподобнаго Антония молити, о благочестивейших и великодержавнуищих государех наших царех, и великих князех Иоанне Алексеевиче, Петре Алексеевиче, потом сообщаем и своим благодетелем Ясне Велможном гетмане Иоанне Мазепе, и о всем мире христианском, в сем же тамо живущим и жити хотящим иноком приказуем, да ему яко начальнику своему во всем повинуются; а градоначальников пастирско молим, да к нему и к всей о Христе братии аки ко богомольцам своим милостиви будут и в случаях от нелюбве им наносимых да заступают, заступления ради себе Божия; которого мы усердно всем милостям вашим желая Божия вам молим благословения. Писан в катедре архиепископской Черниговской року Божия: №АХЧД (1694. — **О.Т.**), месяца иануария кд (24. — **О.Т.**) дня.

В подленном подпись вышменнованный Архиепископ рукою власною место печати» [1, арк. 108 — 108 зв.].

Якщо звернутися до конкретних фактів, викладених у грамотах архієреїв, то у першій грамоті, яка була надана чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем від 15 січня 1693 р. ієродиякону Іоні та монаху Інокентію Щирському стосовно витоків Любецького Антоніївського монастиря, зазначено, що Антоній Печерський ще в «младенческом своем бегу (возможно, веку? — **О.Т.**)» в «отчествии своем, граде Любече...близ того же града, ископа себе в горе пещеру» [1, арк. 107] і там творив Богу молитви. (У копії, прикладеної до рапорту, очевидно, допущено помилку: «ископа себе в городе пещеру, правильно в «горе» [1, арк. 107].) І це місце «некоих времен в почести великой и строении благочинному от многих баше», але «злочестивый Батый Российскую плени землю, тогда с иными месты святыми и сие Святаго Антония разорено есть, и даже доселе в человеческом запомнении было» [1, арк. 107]. Ієродиякон Іона та монах Інокентій Щирський, які «воспламенившиися любовию ко Святому Антонию и месту его, идеже рожден есть, начаша последующе наставнику своему, близ тояжде, юже ископав Св. Антоний, иную делати пещеру, и в ней в память Святаго созидати церковь такожде вне пещеры иныя здати храмины» [1, арк. 107].

Як бачимо, у грамоті Лазаря Барановича зазначено, що Антоній у Любечі, в отчому краї, викопав печеру ще у дитячому віці, що вона користувалася великою пошаною і після розорення Батиєм і це збереглося у народній пам'яті до сих пір. Іродиякон Іона і чернець Інокентій Щирський (відомий художник, гравер бл. 1650—1714 рр.), наслідуючи приклад преподобного Антонія, мабуть, ще раніше 1693 р., коли їм надали грамоту, викопали біля печери Антонія у Любечі «иную» печеру і в ній церкву в ім'я св. Антонія. Біля цієї печери були побудовані також інші «храмини» (відома Воскресенська церква, освячена 1701 р, трапезний храм Іоакима та Анни (1694 р.).

Слідом за Лазарем Барановичем наступну грамоту надав київський митрополит Варлаам Ясинський 7 серпня того ж 1693 р. У ній теж указано, що Антоній ще у дитячі роки викопав печеру в Любечі і там молився, а коли повернувся з гори Афон «уже в чину иноческом» до Києва, то через гоніння змушений був прибути до Чернігова і там в гори Болдинській біля Чернігова викопав печеру. Далі наводиться цікавий факт, що тоді ж він прибув в отчий край, у Любеч і там відвідав викопану свою печеру [1, арк. 104]. У ній же трудилося багато учнів, які наслідували тісне і скорботне життя і від них з того часу були монастирі в Любечі та окрузі, розорені згодом навалом Батия. Тобто послідовники Антонія, певно, продовжували у Любечі його чернечу працю, і це печерне місце було у великій шані.

Архімандрит Києво-Печерської лаври Мелетій Вуяхевич наступного місяця також своєю грамотою від 21 вересня 1693 р. благословив отців на цю богоугодну справу. У ній теж зазначалося, що ієродиякон Іона Можневський та монах Інокентій Щирський «близ пещери уже древле ископа сам святей Антоний, ину пещеру соделали и в ней церковь в память святаго Антония содружили» [1, арк. 105 зв.—106]. Мелетій Вуяхевич повідомляв про надання Києво-Печерською лаврою мощів, «дабы, оно е их здание мощами преподобных отцов наших печерских аки недвижимым основанием утверждено было» [1, арк. 106]. Г. Милорадович указував, що у Антоніївському монастирі зберігався срібний, позолочений хрест з мощами св. архієпископа Стефана, Іоана Златоуста, св. Варвари, св. Феодора Тирона, св. Параскеви, преп. Іоана Печерського. Цим хрестом Києво-Печерська лавра благословила у 1693 р. Антоніївський монастир. [2, с. 24].

Чернігівський архієпископ Феодосій Углицький 24 січня 1694 р. після смерті Лазаря Барановича повторно у своїй грамоті надав благословення та утвердження «началство на том святом месте вышпомянутому честному Ионе» [1, арк. 108].

Відомо, що в цей час Любечем володів гетьман Іван Мазепа, який приділяв відродженню міста та його святиням чималу увагу. Найімовірніше за все за часів його гетьманства був укріплений замок Любеча, який зберіг назву Мазепина гора. У ньому знаходився будинок гетьмана Мазепа та інші споруди.

Гетьман Іван Мазепа універсалом від 1 лютого 1694 р. дав дозвіл ієродиякону Іону Можневському та ченцю Інокентію Щирському «на иноческое уединенное житие, яко мают они поблизу города Любеча, и трудолюбием своим устроят там пещерное дело, где Преподобнаго отца нашего Антония Печерскаго пещера прежних веков бывала... позволяючи оным при том пустынножительном месцу, подлуг побожного своего умыслу, мешкати» [1, арк. 108]. При цьому в гетьманському універсалі також зазначалося, щоб «предреченные иноки... крунтов людских в околичности тамошние будучих однимати и под себе горнати, так мы Гетман пилно вартуем того, абы каждому з жителей Любецких и околичных селян хто якие колвек крунта и угодыя свои там мает, волно было оних безнайменное от них законников трудности и кривди заживати» [1, арк. 108—108 зв.]. Як бачимо, в універсалі піднято важливе питання про можливе набуття ченцями земельних володінь та застереження гетьмана про недопустимість нанесення при цьому жителям Любеча та селянам шкоди від привласнення угідь. Вочевидь, на той час це була чимала проблема, оскільки у другій пол. XVII ст. засновувалося та відновлювалося немало православних монастирів, які прагнули забезпечити себе земельними володіннями, нерідко при цьому вступали у конфлікти з навколишніми козаками та селянами.

Відомо, що гетьман Іван Мазепа надав Любецькому Антоніївському монас-

тирю універсалом від 2 березня 1701 р. с. Кукарі [2, с. 17]. На кошти гетьмана були побудовані дерев'яна Воскресенська церква та інші споруди Любецького Антоніївського монастиря. У реєстрі Бендерської комісії стосовно витрат і дотацій Івана Мазепи серед численних пожерт гетьмана значилися: «монастирі Бахмацький, Каменський, Любецький, Думницький з церквами тощо – невідомо скільки, але йдеться про значні кошти» [4, с. 170].

Як бачимо, у справі відродження святини преподобного Антонія, розбудові Антоніївського монастиря в Любечі вирішальну роль відіграв гетьман Іван Мазепа. Думається, що не без його волі були надані у 1693–94 роках чотири благословенні грамоти від вищих ієрархів Гетьманщини засновникам монастиря (у грамоті чернігівського архієпископа Феодосія Углицького 24 січня 1694 р. підкреслено меценатську роль гетьмана «сообщаем и благодетелем Ясне Велможном гетмане Иоанне Мазепе»), гетьманом також було профінансовано будівництво основних споруд монастиря. У зв'язку з цим привертає увагу постать одного з засновників Любецького Антоніївського монастиря відомого гравера, художника, церковного діяча Інокентія Щирського.

Найімовірніше за все, Іван Щирський був вихідцем із Чернігівщини. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович направив його до віленської друкарні, де упродовж 1677–1683 рр. він оволодів мистецтвом гравюри на міді. Іван Щирський, повернувшись до Чернігова, почав оформлювати та прикрашати книги чернігівської друкарні високохудожніми, насиченими бароковими символами та алегоріями, ілюстраціями. Згодом він від'їздить до Києва, де приймає чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі під іменем Інокентія і викладає поетику у Києво-Могилянському колегіумі. Розквіт графічного мистецтва Інокентія Щирського припадає на мазепинську добу. Знаний митець створив чимало ілюстрацій до текстів панегіриків на честь гетьмана Івана Мазепи, які виходили друком у чернігівській та київській друкарнях. Особливу увагу гравер приділяв гербу гетьмана Івана Мазепи, широко відомі його гравюри з геральдичними композиціями на тему герба керманича Гетьманщини. Як бачимо, Інокентій Щирський через свою творчість був відомий гетьману і, можливо, це було враховано під час виборів кандидатури «строителя» Любецького Антоніївського монастиря. Тим паче, що Іона Можневський у 1697 р. відмовився від управління обителю. Інокентій Щирський активно продовжив розбудову монастиря, де у 1714 р., за іншими даними у 1713 р., помер і був в ньому похований. Саме на його прохання гетьман Іван Мазепа надав монастирю с. Кукарі, про що зазначалося вище. Певніше за все, гетьман Іван Мазепа допоміг заснувати Онуфріївський скит, який належав Антоніївському монастирю і знаходився на «городище в трех верстах от города» [2, с. 11.]. На знак подяки Інокентій Щирський виготовив 1700 р. гравюру пр. Онуфрія Великого з присвятою гетьману Івану Мазепі. Відроджуючи монастир, Інокентій Щорський «отновил» знамениту чудотворну ікону «Любецька Богородиця». З грамот архієреїв та підписів під чудотворним образом відомо, у 1690 р. у Чернігові було списано «истинное подобие» чудотворної ікони «Любецька Богородиця» і відправлено до Любеча. У 1696 р. Інокентій Щирський написав оригінальну, в бароковому стилі ікону «Любецька Богородиця» для обителі в м. Любечі. У 1701 р. нововідновлена Інокентієм Щирським ікона «Любецька Богородиця» на байдаці по Дніпру була привезена з Києва до Любеча [2, с. 30]. Нині вона зберігається у Національному історичному музеї м. Києва. Інокентій Щирський виготовив чимало гравюр з зображенням ікони «Любецька Богородиця» з присвятою особам, які допомагали у розбудові Любецького Антоніївського монастиря: чернігівському архієпископу Іоану Максимовичу, небожу гетьмана Івана Мазепи ніжинському полковнику І. Обидовському, харківському полковнику Ф. Захаржевському, переяславському полковнику І. Мировичу [5, с. 8]. Дослідник І. М. Ситий висловив припущення, що Інокентій Щирський міг започаткувати та оформити знаменитий Любецький синодик, в якому перераховані чернігівські князі та їхні родини, вперше оприлюднений графом Г. Милорадовичем [6, 191–196.]

Таким чином, відродження Любецького Антоніївського монастиря було тісно

пов'язано з меценатською діяльністю гетьмана Івана Мазепи, який надав йому фінансове, матеріальне забезпечення, найвищі ієрархи Гетьманщини підтримали цей проект, а втілював його у життя «строитель» обителі, відомий гравер та художник Інокентій Щирський, митець близький до оточення гетьмана.

Досить інформативним, на наш погляд, виявився також рапорт тимчасового управителя Троїцько-Іллінського монастиря Германа Прохоровича від 16 листопада 1759 р., який був одночасно й ігуменом Михайлівського Переяславського монастиря. У ньому він зазначав, що «по справки в Троецком Илиінском Черниговском монастыре, никаких планов о положении того монастыря не сискалось, но повидимому разсмотрению имеет тот Троецкий Илиінский Черниговский монастырь положение свое на гори Болдини, при полковом городе Чернигове, над рекою Десною разстоянием от оного города Чернигова к западу солнечному как бы за версту и более, а от реки Десны как бы за две версты в котором монастыре каменная большая церковь св. Троицы, з двома придельными храмами, с правой стороны во имя св. Великомученицы Варвары, з левой стороны во имя святых праведных богоотца Иакова и Анни, по правую сторону той большой церкви каменная же меньшая церковь, входа в храм Пресвятия Богородицы с трапезою, и поварнею при ней и двома избами каменными, за тою трапезою и церковию хлебня и при ней палата с амбаром болшим каменние, позаде трапези и каменных при ней состоящих из правую сторону при самой ограде больших два амбара каменние з двома под ними лиолами каменными ж в которых амбарах библиотека того Троецкого Илиінского Черниговского монастыря типографская, и всякие к типографии призготовления подлежащие содержатся. Пред большою Троицкою церковию построени большие каменние архимандричие в два партамента палаты; по левую же сторону несколько жилых братерских деревянных старых келий, и оной монастырь вокруг каменной оградой огражден, в которой ограде две бране, една к востоку другая к западу вне же оной монастыря ограды на той же горе Болдине к солнечному востоку каменная церковь во имя святого пророка Илиі при которой церкви по левой стороне пещера преподобного Антония Печерского трудами ископанная, в которой пещере церков каменных три первага преподобного Антония Печерского, вторая Похвали Пресвятия Богородицы, третья святителя Христова Николая Чудотворца; к западу солнечному два двора деревянние: еден экономический, другой типографский, в котором типография Троецкого Илиінского Черниговского монастыря о трох прасах книгопечатних, что же касается доисторических оного Троецкого Илиінского Черниговского монастыря описаний от времени построения оних то по справки моей в библиотеки при типографии того Троецкого Илиінского Черниговского монастыря сискались книги, именуеме Руно орошенное випечатанние в той же типографии в лето от сотворения мира 7210 от рождества Христова 1702 за бываго преосвященного архиепископа черниговского Иоанна Максимовича; при первом того монастыря архимандрите Лаврентии Кршновичи которых в предисловий изображено; так точно; о монастыре святого пророка Илиі Черниговском, о пещерах преподобного отца нашего Антония, о чудотворном пресвятой Богородицы образе Черниговском» [1, арк.110 зв.—111]. Далі в рапорті міститься дослівний переказ історії заснування печерного монастиря, Іллінської церкви, печер пр. Антонія, відродження обителі після Батієвого нашестя та явлення чудотворної ікони «Іллінська Богородиця» з книги Дмитрія Ростовського «Руно орошенное» [1, арк.111зв — 112]. Після цього в рапорті зазначалося: «Да в том же Троецком Илиінском Черниговском монастыре, и в грамоте Пресветлейшаго и державнейшаго Великаго Государя Царя и великаго князя Петра Алексеевича жалованной на архимандрию в тот Троецкий Илиінский Черниговский монастырь в 7205 (1697 р. — О.Т.) марта в 2 день между протчим изображено тако; наше царское величество пожаловали Черниговского Троецкого Илиінского монастыря новопоставленного архимандрита Лаврентия Кршоновича з братиею, и кто по нем в том Илиінском монастыре архимандриты и братия будут, повелели им дать сию свою великого Государя жалованною грамоту во утверждение в том монастыре той новой архимандрии для того, в генваря в 24 день нынешняго сего году к нам великому государю писал подданой наш войска запорожскаго обоих сторон

Днепра гетман Иван Степанович Мазепа с ним же Лаврентием о донесений челобитя ево и всей братий, о монастырских требованиях и что в том их требовании явити к ним Нашу Великого Государя милость, и он Лаврентий в прибию своем на Москве бил челом Нам Великому Государю, Нашему Царскому Величеству, из братиев того ж монастыря, из древних де лет тот Троецкий монастырь создася трудами преподобного отца Антония Печерского, и в нем многие преподобные отцы труждахося и о тех трудах их свидетельствуют их же трудников пояси железные и схирами и затвори пещерные, и многие мощи тех преподобных отцев в тех пещерах и до ныне обретаются и милостию Божиею и пресвятия Владичицы нашея Богородицы и Приснодевы Марии, неизреченным от образа ея различными чудеси та Троецкая обитель славима и распространяется и зиждется и иноков в ней множество жительствуют/: Яко вначале начальником монашеском Преподобным отцем Антонием по Киевопечерской второй, а в Чернигове первой тот Троецкий монастырь создася, архиереи малороссийские страны восхотели ту Троецкую обитель почитити, чтоб в ней был архимандрит, но многие воинские случаи до того недопустили и о той же архимандрии дана была и жалованная грамота Владислава короля полского и та жалованная грамота в резорение утерялась, а ныне де в малороссийской стране живущие народы всеусердно того желают дабы в том Троецком Илиинском монастыре быть архимандрии, и что мы великий Государь пожаловали повелели быть древности ради тоя обители и чудес деющихся от образа Пресвятия Богоматере и духовных ради трудов стоящихся вовсе народную ползу в типографии в том Троецком Илиинском монастыре архимандрии, и нашу архимандрию дать нашу Царского Величества жалованную грамоту: а в построений оной болшой в том Троецком Илиинском монастыре святя Троицы церкви, в оной же церкви в бане средней написано что церковь Свято Троецкая Черниговская начат здатися в року над 1679 априля в последний день за преосвященного архиепископа Черниговского и Новгородка Северскаго Лазаря Барановича совершися в року 1695м при державе великодержавных православных монархов государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича Петра Алексеевича Всея Великия и Малыя и Белия России самодержцов в патриаршество же великого господина святейшаго Адриана патриарха Московского и вся России содержащу престол архиепископии Черниговской Ясне Богу Преосвященнейшему Феодосию Углицкому, коштом гетмана изменника Мазепи усердием же тщанием и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крещеновича нача и совершися в четвертое на десять лето игуменства его, церковь же входа Пресвятия Богородицы каменная трапеза и хлебня постороени за бываго архимандрита Германа Кононовича коштом боголюбивых укладчиков, вышписанные же болшие палаты архимандричские состоящие против Троецкой церкви и амбаре два в коих типографская библиотека и протчие потребности типографские содержатся и большой палатной амбар також и двор типографский построени и типография бывшая в запустении возобновлена трудами и прилежанием нынешнего преосвященнейшаго Господина Ираклия епископа Черниговского и Новгородка Северскаго за бытия его преосвященства в том Троецком Илиинском Черниговском монастыре архимандритом, а более о том Троецком Илиинском Черниговском монастыре никаких исторических описаний не имеется. В подленим подпис Михайловского Переяславского монастыря игумен Герман и управитель Свято Троецкого Илиинского Черниговского монастыря ж з братиею 1759 года ноября 16 дня» [1, арк.112—113 зв.].

Як бачимо, в рапорті підтверджено відсутність планів про положення Троїцько-Іллінського монастиря, який знаходився на Болдиних горах, на південний захід від Чернігова на відстані однієї версти (трохи більше кілометра. — **О.Т.**) від міста та двох верст від річки Десни. Далі описуються основні його споруди, які на той час були в монастирі. Насамперед, центральний храм — Троїцький собор з двома приділами: правий — на честь св. Варвари, лівий — праведних богоотців св.Іоакима та Анни. У рапорті повідомлялося про напис щодо часу будівництва Троїцького собору, який на той час зберігся в його центральній бані і який свідчив, що храм почав будуватися 30 квітня 1679 р. за чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, а закінчено його будівництво у 1695 р. коштом гетьмана Івана Мазепи.

Праворуч від Троїцького собору знаходилася менша церква, яка названа Входом в храм Пресвятої Богородиці зі трапезною, поварнею при ній та двома кам'яними будинками. За нею розташовувалася хлібня, при ній палата з великим амбаром. Стосовно часу будівництва Введенської церкви з трапезною, то в рапорті зазначено, що остання з церквою та хлібнею були споруджені за архімандрита Германа Кононовича (1714–1737 рр.) [1, арк.113]. Натомість у літературі утвердилася думка, що Введенська церква з трапезною Троїцького монастиря будувалася у 1677 р., про це писав Ф. Гумілевський в «Общем обзоре епархии Черниговской»: «З 1677 р. о. Зосима почав турбуватися про будівництво троїцького храму, а між тим будував храм з просторою трапезною» [7, с. 84]. Відомо, що у вересні 1731 р. Введенська церква з трапезною загорілася, піддався вогню і Троїцький собор, архімандрит Герман Кононович просив гетьмана Івана Скоропадського про допомогу в реставрації обителі [7, с. 87–88]. Можна припустити, що у рапорті реставрація Введенської церкви з трапезною за архімандрита Германа Кононовича була переплутана з її будівництвом. У той же час, треба зазначити, що Ф. Гумілевський, який вважав, що Введенська церква з трапезною будувалися у 1677 р., не посилався на якесь конкретне джерело. Він писав: «При колишніх засобах, спочатку розпочато було спорудження настоятельських та братських келій з трапезною церквою на вершині гори Болдинської ... Потім у 1679 р. архієпископ Лазар Баранович поклав побудувати кам'яний храм в ім'я Св. Трійці» [7, с. 8].

Далі в рапорті зазначалося, що праворуч від трапезної біля самої огорожі розташовувалися два великі кам'яні амбари з двома льохами під ними, де знаходилася бібліотека друкарні Троїцько-Іллінського монастиря та всілякі друкарські приладдя. Відомо, що у монастирі зберігалася значна кількість друкованої продукції: так у 1776 р. було 11304 примірники книг різного змісту, переплєтених, у зошитах та аркушах на суму 46804 крб. 65 коп. [7, с. 19]. На сьогоднішній день — це південно-західний корпус, який має підвали з напівциркульним склепінням, він був побудований за архімандрита Іраклія Комаровського (1737–1752 рр.), як і двоповерховий настоятельський корпус навпроти Троїцького собору. Ліворуч знаходилося кілька житлових братських старих дерев'яних келій, нині — це кам'яні келії у східній частині колишнього Троїцько-Іллінського монастиря, які, певніше за все, замінили дерев'яні. У рапорті зазначалося, що монастир має кам'яну огорожу з двома брамами: східною і західною. За огорожею, в південно-східному напрямку на тій же Болдиній горі знаходиться кам'яна церква св. пророка Іллі, біля якої ліворуч — печера пр. Антонія Печерського, в якій три кам'яні церкви: перша — пр. Антонія, друга Похвали Пресвятої Богородиці, третя — св. Христова Миколая Чудотворця. Звертаємо увагу, що в рапорті всі три підземні церкви зазначені як кам'яні. Це досить важлива інформація, яка свідчить, що у 50-ті роки XVIII ст. підземні церкви, певніше за все, вже були обкладені цеглою. Натомість у літературі утвердилася думка, що печери з підземними церквами були відновлені за чернігівського єпископа Віктора Садковського (1796–1803 рр.) [7, с. 40] і тут малося на увазі саме у вигляді кам'яних церков, які дійшли до нашого часу [8, с. 68–69]. Таким чином, рапорт ігумена Германа Прохоровича засвідчував, що підземні церкви в Антонієвих печерах були кам'яними, раніше майже на півстоліття, ніж до цього вважалося, а саме вже у середині XVIII ст., а за єпископа В. Садковського, можливо, була здійснена їхня реставрація.

У рапорті міститься ще одна важлива інформація щодо місцезнаходження на той час друкарні Троїцько-Іллінського монастиря. Після повідомлення про підземні церкви Антонієвих печер, в ньому зазначалося, що у південно-західному напрямку знаходяться два дерев'яні двори: один — економічний, інший — друкарський, в якому — друкарня чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря з трьома пресами для друку. Місцезнаходження відомої друкарні, заснованої чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем, яка була 1679 р. переведена з Новгорода-Сіверського до чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря, а згодом до Троїцько-Іллінського, до останнього часу залишалася нез'ясованим. Ф. Гумілевський, посилаючись на опис Троїцько-Іллінського монастиря 1776 р., стверджував, що «за огорожею

монастиря, на північній стороні його, знаходився друкарський двір монастиря, з різними приміщеннями для друкарської роботи та робітників і з садом» [7, с. 11]. Проте у рапорті ігумена Германа Прохоровича 1759 р. вказано, як зазначалося вище, що на той час друкарський двір розташовувався в південно-західному напрямку, певніше за все, від Антонієвих печер. Відомо, що у 1771 р. у Чернігові була епідемія чуми, від якої частина друкарів померла, а частина розійшлася по різних місцях, і друкування припинилося [6, с. 11]. Воно відновилося лише у 1777–1778 рр., і тоді, можливо, десь трохи раніше, у 1776 р., почали облаштовувати друкарню на новому місці, за монастирською огорожею, на північній стороні.

У 1992 та 2001 рр. у результаті археологічних розкопок, які проводилися на терасі західного схилу навпроти Іллінської церкви, було виявлено комплекс житлових та виробничих споруд, який складався з великого дерев'яного будинку, виробничих і господарських приміщень. Тут були знайдені фрагменти металевих гравірувальних дощок для виготовлення гравюр, різець, керамічне сопло, ножиці, металеві шлаки тощо. На думку дослідників, наприкінці XVII — початку XVIII ст. у виявлених приміщеннях могла розміщуватися монастирська друкарня [9, с. 104].

Таким чином, можна припустити, що дані археологічні дослідження підтвердили інформацію, наведену в рапорті 1759 р. ігумена Германа Прохоровича про знаходження на той час на терасі західного схилу навпроти Іллінської церкви друкарського двору Троїцько-Іллінського монастиря. Правда, згідно з цим документом, друкарня тут існувала пізніше, у сер. XVIII ст.

У цьому ж рапорті зазначено, що друкарня монастиря була відновлена за архімандрита Іраклія Комаровського, був побудований друкарський двір, а також у цей час споруджені два амбари, де зберігалися бібліотека та друкарське приладдя, і двоповерховий будинок настоятеля, про що зазначалося вище. Вочевидь, архімандрит Іраклій Комаровський, випускник Києво-Могилянської академії, потому викладач синтаксими та риторики у Чернігівському колегіумі, відроджуючи друкарство у Чернігові, все ж розумів його значення для розвитку освіти, а не лише як засіб для отримання прибутку з огляду на розгорнуте чимале будівництво у монастирі. У цій справі він, вочевидь, мав підтримку високоосвіченого чернігівського єпископа Амвросія Дубневича (1742–1750 рр.). Друкарня запрацювала у 1743 р., через 22 роки після закриття її у 1720-тих роках у результаті гоніння та репресій на неї з боку царської влади. Правда, через сувору московську цензуру не бачимо тут оригінальної чи перекладної літератури, як за часів чернігівських архієпископів Лазаря Барановича та Іоанна Максимовича, друк у ній обмежувався навчальною літературою, богослужбовими книжками.

Наостанок хочеться звернути увагу на те, що в рапорті наводиться зміст жалованої грамоти царя Петра I від 2 березня 1697 р. щодо надання Троїцько-Іллінському монастирю статусу архімандрії. Філарет Гумілевський указував, що грамота Лаврентію Крщоновичу була від 22 березня 1697 р., надана також грамота гетьману Івану Мазепі від 29 березня 1697 р., але ці грамоти на той час уже були відсутні в монастирі [7, с. 86]. У грамоті Петра I зазначалося, що 24 січня 1697 р. гетьман Іван Степанович Мазепа звернувся до царя з чолобитною Лаврентія (Крщоновича) з братією монастиря про те, щоб бути в Троїцько-Іллінському монастирю архімандрії. У ній повідомлялося, що Лаврентій їздив до Москви з проханням до царя у цій справі. Обґрунтовуючи право на архімандрію, зазначалося, що Троїцький монастир з давніх часів створювався працею пр. Антонія Печерського, що в ньому несли послух багато преподобних отців, про що свідчать залізні пояси та схими й печерні затвори, а також мощі тих отців. Як бачимо, у печерному монастирі зберігалися атрибути схимників, мощі, перебували в Антонієвих печерах і відлюдники. Вказано було також і на образ Пресвятої Богородиці (знаменита ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця». — **О.Т.**) з різними чудами, через який славилася обитель та велика кількість ченців в ній проживала. Право на архімандрію Троїцького монастиря підкріплювалося посиленнями на давні часи, коли Антоній створив монастир, то архієреї малоросійської країни хотіли вшанувати його архімандрією, але військові негаразди цього не допустили. Зазначалося також, що

польським королем Владиславом (у 1618—1648 рр. Чернігово-Сіверщина перебувала у складі Речі Посполитої. — **О.Т.**) була надана монастирю жалована грамота, проте вона була втрачена. У підсумку як ще один аргумент на користь надання Троїцько-Іллінському монастирю архімандрії вказувалося на діяльність тут друкарні для народної користі. Як бачимо, вищезазначена грамота, переказ якої надано в рапорті від 1759 р., містить досить цікаві факти з історії Троїцько-Іллінського монастиря, з переліком аргументів для надання обителі статусу архімандрії.

Таким чином, розглянувши документи, які містилися у донесенні єпископа Іраклія Комаровського Синоду 8 січня 1761 р. на його наказ від 22 серпня 1759 р. щодо надання списків соборних і приходських церков, монастирів, планів та історичних описів монастирів, бачимо, що відповідь була надіслана Синоду через півтора року і в ній містилася інформація лише про три монастирі Чернігівської єпархії: чернігівські Єлецький та Троїцько-Іллінський, а також Любецький Антоніївський. До слова, у 1738 р. у Чернігівській єпархії було 20 монастирів [7, с. 104], не говорячи вже про дерев'яні та кам'яні церкви, всього у 1768 р. нараховувалося 526 парафій [7, с. 104]. Планів та історичних описів у єпархії ніде не знайшлося. Історія заснування двох найдавніших монастирів м. Чернігова була надана із книг відомих письменників XVII ст. Іоанікія Галятівського «Скарбница потребная» (1676 р.) та Дмитрія Ростовського «Руно орошенное» (1702 р.), був зроблений короткий опис монастирських споруд цих монастирів. Любецький Антоніївський монастир надав чотири копії грамот та один універсал стосовно історії заснування обителі, опис монастирських споруд відсутній. Кількість, обсяг, зміст відповідей свідчить про досить обмежений рівень історичних знань щодо церковних старожитностей на Чернігівщині на той час, про відсутність ще досвіду та розроблених анкет, методики опису історичних споруд, які з'являться дещо пізніше, у другій XVIII ст. Безсумнівно, у монастирях, бібліотеці Чернігівського колегіуму в цей час ще зберігалось чимало грамот, універсалів, списків місцевих літописів, опрацювання яких могло б дати більше інформації про церковні старожитності. Проте процес вивчення та складання історичних описів з використанням різноманітних джерел, як бачимо, був перерваний більше, ніж на століття. Після виходу в світ книг Іоанікія Галятівського та Дмитрія Ростовського, в яких містилися історичні відомості стосовно двох чернігівських монастирів і які були, за великим рахунком, останніми відголосками бурхливого культурно-освітнього розквіту літератури доби Відродження на українських теренах, подібних книг більше не з'являлося. Попри це, треба зазначити, що у наведених рапортах усе ж містяться досить цікаві, не відомі раніше, відомості про історію й споруди монастирів Чернігова та Любеча кін. XVII — сер. XVIII ст.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп 1., спр. 777, арк. 92—113.
2. Милорадович Г. Любеч и его святыня /Граф Григорий Александрович Милорадович — СПб. : тип. Альтшулера, 1905.— 105 с.
3. Милорадович Г.А. Антониевский Любечский мужской монастырь /Г.А. Милорадович. — Чернигов : губ. тип., 1860. —79 с.
4. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О.Оглоблин. — Нью-Йорк [та ін.], 2001. — 464 с.
5. Ковалевська О.О. Інформаційні можливості графічних панегіриків XVII — XVIII як джерела // Гуманітарний журнал. — 2014.—№1—2. — Режим доступу: <https://journals/> — 14 с.
6. Ситий І.М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або Оснаний твір Івана Щирського / І.М. Ситий // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнарод. наук. конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернігів : Сіверянська думка, 1997. — С. 191 — 196.
7. [Гумилевский Ф.] Общий обзор епархии Черниговской. — Чернигов : губ. тип., 1861. — 363 с.
8. Руденок В.Я. Храмы Антониевых пещер доби українського бароко /В. Руденок,

Т. Новик // Чернігівські старожитності : зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол.: Ю.О. Соболев (голова) та ін.]. — : Вип. 3(6). — Чернігів : Десна Поліграф, 2016. — С. 62 — 69.

9. Руденко В.Я. Археологічні дослідження друкарні Чернігівського Іллінського монастиря /В. Руденко, Т. Новик // Чернігівські старожитності : зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол.: Ю.О. Соболев (голова) та ін.]. — Вип. 4(7). — Чернігів : Десна Поліграф, 2016. — С. 102 — 108.

Ольга Травкина

К истории черниговских Елецкого, Троицко-Ильинского и Любечского Антониевского монастырей в кон. XVII – сер. XVIII ст.

В статье освещаются некоторые вопросы истории черниговских Елецкого, Троицко-Ильинского и Любечского Антониевского монастырей. Опубликованы и проанализированы документы, которые содержат сведения об истории и сооружениях этих обителей в кон. XVII – сер. XVIII ст.

Ключевые слова: рапорты, грамоты, универсал, черниговские Елецкий, Троицко-Ильинский монастыри, Любечской Антониевский монастырь.

Olga Travkina

For the history of the Chernihiv Eletsy, St. Trinity-Ilyinsky and Lyubetsky Antony monasteries at the end XVIIth – half XVIIIth century.

In article are disclosed some issues of the history of Chernigov Eletsy, St. Trinity-Ilyinsky and Lyubetsky Antony monasteries. Documents that contain information about the history and structures of these monasteries at the end XVIIth – half XVIIIth century are published and analyzed.

Key words: reports, charters, universal, Chernihiv Eletsy, St. Trinity-Ilyinsky monasteries, Lyubetsky Antony monastery.

Алла Гаркуша

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗМІЩЕННЯ СЮЖЕТІВ СТІНОПISY (ПЕРША ЧВЕРТЬ XIX ст.) СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ.

Стаття присвячена історії створення настінних розписів першої чверті XIX ст. Спасо-Преображенського собору (XI ст.) у Чернігові, котрі є важливою складовою сучасної храмової декорації. Приділено увагу їхнім дослідженням, аналізуються проекти розміщення сюжетів розпису.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, настінний живопис, дослідження, схема розписів, біблійні сюжети.

Спасо-Преображенський собор у Чернігові відомий як один з найдавніших православних храмів сучасного українського Придніпров'я. Рівесник Софії Київської 2016 року відзначив 980 років з часу першої літописної згадки. З точки зору архітектури споруда відзначається унікальною збереженістю не лише самої конструкції XI ст., а й внутрішньої архітектури. Дослідники як у позаминуле XIX ст., так і в часи новітні (XX — поч. XXI ст.) приділяли увагу передусім архітектурі собору та його історії [1], мало хто цікавився внутрішнім опорядженням древнього храму. Можливо тому, що храмова декорація, яка існує нині у соборі, почала формуватися з кінця XVIII ст., через кілька десятиріч після руйнівної пожежі 1750 р. [2]. Так, у кінці XVIII ст. у Спасо-Преображенському соборі з'явився новий іконостас, який став домінантою внутрішнього декору [3]. Майже через чверть століття після встановлення іконостасу, у 20-х роках XIX ст., стіни храму, колись прикрашені фрескою, були заново розписані. Ці дві складові — іконостас і стінопис — стали основою новітнього внутрішнього опорядження древнього собору.

Ініціатором створення нового настінного живопису в кафедральному храмі став архієпископ чернігівський, майбутній митрополит Санкт-Петербурзький Михайл (Матвій) Десницький, який очолював єпархію у 1803 – 1814 рр. За його завданням настоятель храму о. Іоан (Єленев) склав перший план розписів. Процес створення настінного живопису від моменту складання першого плану до початку малярських робіт розтягнувся на десятиліття і тривав з кінця 1814 р. до серпня 1824 р. Виконувала роботи артіль під керівництвом воронезького майстра Акіма (Якіма) Юрінова.

Уперше більш-менш прискіпливо звернули увагу на новий стінопис у праці «Історико-статистичний опис чернігівської єпархії» за редакцією архієпископа чернігівського Ф. Гумілевського [4]. Проте найґрунтовніше подав історію створення настінного живопису першої чверті XIX ст. П. Добровольський у публікації «Архів Чернігівського кафедрального собору» на початку XX ст. [5] У радянські часи на монументальні розписи, створені у першій чверті XIX ст., дослідники звернули увагу лише у другій половині XX ст., власне після створення Чернігівського архітектурно-історичного заповідника (нині — Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»), коли постала потреба реставрації собору. На той час (кінець 60-70-ті рр. XX ст.) майже весь стінопис, за невеликим винятком, знаходився під

© Гаркуша Алла Броніславівна — завідувач науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

шаром забілу [6]. Дослідження і наступна реставрація настінних розписів тривали з певними перервами з 1972 р. до початку 90-х рр. XX ст. [7]. Впродовж останньої чверті XX ст. мистецтвознавці, що працювали у Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику (А. К. Адрут, Л. А. Фесенко, Т. В. Омельченко), звертали увагу на стінопис XIX ст., проте їхні дослідження не носили системного характеру. На думку автора даної статті, це можна пояснити і відносно «молодим» віком самого стінопису в порівнянні з фрагментами древньої фрески, і певним нігілістичним ставленням до церковного мистецтва, загальним підґрунтям якого була атеїстична радянська ідеологія. Адже йшлося про сюжети виключно релігійного характеру. Однак у наші дні вік стінопису становить за малим майже 200 років, і у дослідників залишається низка питань, відповідей на які не лежать на поверхні, а потребують аналізу джерел, історичного пошуку тощо.

Отже, як зазначалося вище, вперше початковий план розписів, складений о. Іоаном Єленєвим, був розлого опублікований у виданні «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії» у книзі 5-ій, присвяченій Чернігову [8]. За цим планом передбачалося:

«1) у великій середній бані зобразити у повному та величному вигляді створення світу, розділяючи його між вікнами на шістьдення, з підписом під кожним творінням: *і був вечір, і був ранок — день перший, другий, і т. д.* На двох віконних проміжках, що залишилися зі східної сторони зображена буде свята Трійця з підписом: *і побачив Бог усе, що вчинив, і се дуже добре, і спочив у день сьомий від справ своїх*, 2) нижче купольного карнизу, на чотирьох заломних кутах, чотири пори року, подібно як у місяцеслові зображається, 3) з чотирьох верхніх склепіннь відобразити на східному, що над іконостасом, сонце, що сходить на чистий небосхил, і від нього хрестоподібно написати великими золотими літерами у витягнуту лінію: *від сходу сонця і до заходу*, а в поперечну: *славне ім'я Господнє*, 4) на західному, що між хорами і арочними стовпами, небесний отвір, хмарами звідусіль оточений, а на отворі тому у колоподібному сьайві, множиною ангелів оточеному, написане золотими єврейськими літерами: *Єгова*; а в колі прописати червоними літерами: *нехай ім'я Господнє благословенне віднині і до віку*. 5) і 6) На південному і північному склепіннях змалювати, на першому дві півкулі небесного кола з астрономічними по кутах приладами, а на другому дві півкулі земного кола з географічними по кутах приладами. — На обох стінах — південній та північній, зайнявши місце вгорі по карнизу відобразити на них по три картини, а саме: 7) на південній, починаючи від іконостасу, у простінку під бічною банею, представити безодню, що дихає вогнем, і у самій бані вигнання грішних ангелів, які у безодню ту падають, 8) у середньому напівкіллі відобразити життя і падіння первозданих у раю, з відкриттям між шістьма вікнами, що займають се місце, достойних саду цього проспектів, хащів, джерела, що розділяється на чотири ріки, різновидних по місцям тварин, 9) під другою боковою банею зайняти два простінки, що утворюють тут кут, зображенням всевітнього потоцу, саму баню розверзінням сльоти небесної з темних та блискавичних хмар, 10) на північній стіні, починаючи від заходу, зайняти також весь кут, під боковою ж банею, зображенням різдвя Христового, а саму баню правопроменем світла, що освітлює згори народженого новоявленою зіркою і множину ангелів, що співають *слава во вишніх Богу*, 11) На передньому напівкіллі зобразити страждання, смерть та воскресіння Христове, 12) У простінку під боковою банею зобразити вознесіння Христове, яке займе і власне баню. Під цими зображеннями, нижче, тобто, карниза, відділивши наскрізно на усіх чотирьох уже стінах, південній, західній, що до хорів, і північній дві рівномірні, по чотири аршини завширшки, смуги зобразити: 13) на першій від карниза вздовж південної стіни, на всю її довжину, — вихід ізраїльтян з Єгипту і перехід через чермне море, з потопленням Фараона, що їх наздоганяє. На західній, розділеній арками на три відділення, зобразити: 14) на правому, від півдня, явлення пророку Мойсею палаючої на Хориві купини, 15) на середньому, над середньою, тобто прохідною аркою, отримання тим же пророком божественного в Синаї закону. 16) На третьому відділенні, на північ, зобразити дивовижне трьох отроків у вогні вавілонським

спасіння. 17) На північній же стіні зайняти всю наскрізь смугу зображенням в'їзду Ісуса до Іерусалиму. 18) По тому, зайшовши до вітаря, зайняти увесь північно-східний циркульний кут зі склепінням, де стоїть жертovníк, зображенням Авраама, що привів було сина свого у жертву, але замість цього, за велінням Божим, овна на жертovníк покладаючого. 19) Усе середнє напівкілля зі склепінням зайняти зображенням другого пришествя Христового з безліччю ангелів. 20) Увесь східно-південний кут зі склепінням зайняти зображенням святого пророка Іллі, що зводить на жертovníк свій вогонь з небес. — 21) На трьох арочних западинах, що тут мають місце, зобразити символічно на північній — віру, на середній — надію, на південній — любов. А на середній опуклості іконостасного шелювання — премудрість — За тим, повертаючись у храму і до смуги, що залишилася незайнятою, ... нехай на честь і на спомин благознаменитіших творців, оновлювачів святого храму цього зобразити на цій смузі. 22) на південній стіні, починаючи від іконостасу всіх чернігівських можновладних князів із зазначенням часу їх життя та смерті. 23) На північній же стіні, починаючи від заходу — всіх чернігівських архиєреїв, на край від Лазаря Барановича до Михайла Десницького. — З шести, що залишились, простінків західної стіни, яка перетинається трьома прохідними арками, зайняти перший від півдня однією пропискою часу нашестя Батия, і що після розорення його і спустошення, залишився сей храм нагий і порожній ... ; але ні таке довготривале спустошення, а ні їдкість повітряних змін, мурованої цілості цього рідкісного благочестивої старовини монумента не здолали. 24) На другому простінку зобразити чернігівського полковника і генерального війська запорізького обозного Василія Андрійовича Дуніна-Борковського з підписом, що сей благочестивий і ревний христілюбець, будуючи в місті цьому знову храми і поновлюючи занепаді, відновив святоліпно і сей всемілостивого Спаса храм і багатим начинням забезпечив у 1672 і 1685 роках; але по тому в 1750 році у травні місяці трапилась пожежа і так храм сей позбувся зовнішньої покрівлі і майже всієї внутрішньої благоліпності. — 24) На третьому простінку, що поруч найбільшої прохідної арки зобразити першого старозавітного архиєрея Аарона, що приносить з левітами козеля у жертву, представляючи тут ківот, ковчег завіту і т. інш. 25) По іншу сторону тієї ж арки зобразити першого новозавітного архиєрея Іакова, в сакосі, що здійснюють службу з архиєпископом Стефаном, розділяючи на трапезі св. Агнця; над диском і потиром представити райдужне напівкучжя, на якому у сяйві звичайного вигляду спочиває Агнець, з напівкучжним же згори золотим написом: *споживається Агнець Божий, що взяв гріхи світу — на відкуплення і во спасіння*. — На східному ж боці — євангеліє і хрест. 26) На п'ятому простінку зобразити того благодійника, який у цьому опорядженні, яке передбачається, візьме участь потрібною допомогою. — На шостому і останньому тут простінку написати, за браком особистих зображень, імена, роки життя і смерті всіх колишніх у місті цьому архиєреїв до Лазаря Барановича. — На довершення достопазної вдячності до високомонарших за благопідкування на сей найдревніший храм, зобразити 28) з середовища храму над першим же з правої сторони стовпом: блаженної пам'яті царя Олексія Михайловича, із зазначенням часу, коли надана грамота священнослужителям храму цього для користування певними угіддями. 29) над другим стовпом зобразити купно царів Іоана Олексійовича та Петра Олексійовича з підписом, що і вони користування давньою ругою високою грамотою підтвердили. 30) Над другим стовпом, що навпроти зобразити імператрицю Катерину другу з підписом, що з високого її величності дозволу (в такім-то році) храм сей, що був найбільшій стані поновлено в теперішній настільки міцний, на стільки ж благоліпний вид. 31) Над першим же на сій стороні стовпом зобразити нині царствующого монарха Олександра першого, з підписом, що в благознамените його царювання оздоблено храм сей стінним живописом (в такому-то році). 32) Зайшовши на паперть, або передню частину церкви, зайняти шість відділень, наявних на східній стіні, зображенням на першому, що від півдня, прописати час останнього розорення римлянами — града Іерусалима; на другому зобразити св. пророка Ієремію, що оплакує запустіння того града. 33) На третьому, що перед середньою прохідною аркою, зобразити св. апостола Павла, що у звисаючій

лівій руці тримає хартію, з написом: *не має тут града, котрий був*, а піднятою догори правицею вказує на зображений на склепінні вишній Ієрусалим, з написом: *але прийдешиє визискує*. 34) На четвертому, що по іншу сторону тієї ж прохідної арки, зобразити святого апостола і євангеліста Іоана богослова, що пише про бачений ним величний град, небесний Ієрусалим, котрий 35) тут же на середньому супроти сих апостолів склепінні зобразити за апокаліптичним його описом. 36) На п'ятому відділенні зобразити св. прор. Даниїла, що на поталу левам відданий, але благодаттю Божою, перебуває неушкодженим і спокійним. На шостому відділенні прописати вторгнення Наполеона в межі російські, а по тому і в сам град столичний Москву і час нашествия із града сього назад, і як потому нечестивець цей гнаний гине. 37) За сим весь північно-західний кут зайняти зображенням на північній стіні самого града Москви, а на західній — тисячного Наполеонового війська з написом над сим натовпом: *каже ворог: йду вразити, розділю користь, вгамую душу мою, убу мечем моїм, панувати буде рука моя*. 38) На склепінні ж, яке над сим кутом, зобразити архангела Михаїла, що з-за хмар споглядає на димлячий град. 39) Протилежний південно-західний кут зайняти зображенням останнього руйнування града Ієрусалима; на склепінні, що над сим кутом, зобразити, небесні передвістя про розорення града сього, що були за описом історика Флавія».

Аналізуючи цей план розписів, складений о. Іоаном у середині грудня 1814р., можна зробити висновок, що основна частина сюжетів (26 з 39 пунктів) носить релігійний характер, що природньо, і взята з книг Біблії та Євангелія. Разом з тим третина сюжетів присвячена світській історії та портретним зображенням світських осіб. Автор розділу «Історико-статистичного опису Чернігівської єпархії» [9] зауважив, що, незважаючи на схвалення даного плану преосвященним Михайлом (Десницьким), пропозиції о. Єленєва були виконані лише частково [10]. Відповідальність за це автор розділу покладав на виконавця-підрядника Акіма (Якіма) Федоровича Юрінова, який, користуючись великою довірою з боку отця настоятеля, проявив певне свавілля «і дозволив собі робити супроти плану значні відступи, в розписах з'явилося багато малюнків, про які в доповіді не було й згадки» [11]. Однак у зазначеному тексті не згадується про інший варіант проекту розписів, складений також о. Іоаном, але пізніше, можливо, на початку 1821 р., після того, як чернігівську єпархію очолив новий архієпископ Лаврентій Бакшевський (1820 — 1831 рр.). Новопризначений преосвящений зауважив, що план о. Єленєва надто розлогий, і зібраних на розписи коштів не вистачить. Тому владику рекомендував о. Іоану змінити свій проект, скоротивши його наполовину. І звісна річ, не обійшлося без коректив, які вніс у план розписів безпосередньо архієпископ Лаврентій. Про це повідомляє П. Добровольський у згаданій вище публікації «Архів Чернігівського кафедрального собору», яку було надруковано у збірці «Труди Чернігівської губернської архівної комісії», у 4-му випуску, датованому 1902 р. До речі, початковий план о. Іоана, поданий у публікації П. Добровольського, виглядає дещо по-іншому аніж у «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії». Передусім, у ньому не 39 пунктів, а 25. Після уважного прочитання стає зрозуміло, що цей проект настоятеля собору П. Добровольський дещо спростив, випустивши певні деталі, однак зберіг опорні позиції проекту. У тій же публікації подається новий, відкорегований план розписів, який Іоан Єленєв представив преосвященному 21 лютого 1821 р. Перші три пункти доповіді о. Іоана стосуються іконостасу та власне підготовки стін собору. Далі: «3 трьох наявних у вівтарі східних склепінно-стінних напівкіл зобразити ... 4) на середньому, що напроти престолу, у величному вигляді Трьохіпостасного Бога, на престолі слави, у множині ангелів; а нижче, по боках, дві в рамках ікони — Розп'яття та Воскресіння Христове; на північному, де жертвник, — патріарха Авраама, що приносить замість свого сина явленого овна в жертву Вседержителю Богу; 6) на південному же — св. пророка Ілію, що низводить на жертвник свій вогонь з небес і пр.; 7) на наявних же тут трьох впадинах зобразити вгорі, посередині, в хмарних колах по одному златосайному трикутнику; а в середині їх, в північному відкрите око, з відступним написом: *все бачить*, в середньому вухо, з підписом: *все чує*, в південному же: *руку*, з підписом

всє дає; 8) в низу же, в сих впадинах, на середній: одне проти одного святих Василія Великого та Іоана Златоустого; на північній — двох архидияконів — Лаврентія, що носить на голові дискос, та Еїлла, що на раменах своїх воздух, а в руці кадилицю має; в південній же — з одного боку патріарха Іакова, який бореться з Ангелом, з іншого — Давида, який перемагає Голіафа; 9) на іконостасній опуклості, котра на-проти престолу, представити двох величного виду ангелів, і в руках одного пальмова гілка і різновидні вінці, а у іншого різні різки, з підписом під ними: *Кожен по своїх справах або прославиться, або осоромиться*. — В середині церкви 10) всю середню баню зайняти величним зображенням вітхого деньми Господа Саваофа, що весь світ рухом своїм з нічого у буття приводить, із зазначенням на простінках між вікнами розділення шестиденного Його творіння і двох груп різновидних ангелів; 11) Під сим же куполом нижче карнизу, на чотирьох заломних кутах зобразити чотири пори року, подібно до того як при київських місяцесловах; 12) з чотирьох тут же наявних склепінь зобразити: на східному, що над іконостасом, сонце, яке сходить на чистому небосхилі, і від нього хрестоподібно написати золотими літерами у витягнуту лінію: *Від сходу сонця і до заходу*, а поперек: *Славлю ім'я Господнє*; на західному, яке до хорів, — розверзнуте небо, світозарне і множиною ангелів осяяне, в середині котрого було б написано золотими єврейськими літерами *Єгова*, в циркульному колі, довкола імені сього, червоними літерами: *Буде ім'я Господнє благословенне від нині і до віку!* на південному представити прекрасний з білими хмарами день з підписом: *Твій єсть день*, а на північному — світозарну із місяцем уповні осяяну ніч, з підписом: *і Твоя єсть ніч*; — на обох стінах південній та північній, усе місцерозташування зверху по карнизу зайняти — на першій 13) весь західний, що під боковою банею кут — зображенням Різдва Христового, а власне баню правопроменим світлом, осяяний згори Рождений новоявленою над ним зіркою і множиною ангелів, що співають: *Слава во вишніх Богу і на землі мир!* 14) на середньому напівкіллі зобразити між вікнами: страждання, смерть і воскресіння Христове; 15) весь же боковий купол, що до іконостасу, з його простінком, зайняти зображенням славного Христового вознесіння; 16) на північній стіні всю східну баню, з її простінком зайняти зображенням відторгнення грішних ангелів і у безодню скинутих; 17) на середньому напівкіллі зобразити життя і падіння первозданих у раю, з відкриттям між вікнами, що займають се місце, пристойних саду сему простінків, хащів і джерела, що на чотири ріки розділяється і різновидні між тим тварини; 18) всю західну баню, з її простінком, зайняти зображенням всесвітнього потопу. Потому, нижче карнизу, відділяючи скрізь на всіх трьох стінах: південній, західній, що до хорів, і північній, рівномірну, оскільки нижні займають вікна, смугу, зобразити по ній: 19) по південній, на двох просторах тут між вікнами простінках: Премудрість, що збудувала собі дім, і втечу новонародженого Ісуса з батьками до Єгипту; напроти яких 20) на таких же двох північних простінках зобразити стовпотворення та продання братами Іосифа в Єгипет; на західній, розділеній арками на три відділення, зобразити: 21) над першим від півночі проходом — явління пророку Мойсею палаючої на Хориві купини; 22) над середнім: — отримання тим же пророком Божественного в Синаї закону; 23) над третім, що до півдня, — дивовижне трьох у вогні печі Вавилонської отроків спасіння. Потому, на останній, що нижче вікон, окружній на всіх трьох стінах смугі зобразити в однаковій пропорції, на південній та північній стінах по чотири картини, а саме: 24) на першій — притчу про сіяча; 25) притчу про блудного сина; 26) притчу про митаря і фарисея; 27) притчу про господаря, який наймає робітників до одинадцятої години; на другій напроти стіні: 28) видіння св. пророка Ісайї; 29) видіння св. пророка Ієремїї; 30) видіння св. пророка Михея; 31) видіння св. пророка Захарїї. На західній же стіні, на двох, що при середній прохідній арці, простінках зобразити: 32) від півночі — Аарона, що приносить жертву, подібно до того як у книзі Левіт зображено; 33) від півдня же — першого у цій благодаті Іерусалимського архієрея, св.апостола Іакова, у сакосі, що відправляє службу з архидияконом Стефаном, розділяючи на трапезі св. агнця; над дискосом і потиром представити райдужне напівколо, з агнцем звичайного виду, що спочиває на ньому у саяві, з написом напівкола *Споживається Агнець Божий, що*

взяв гріхи світу за мирське буття і спасіння, до східної ж сторони — євангеліє і хрест. — На чотирьох, що із середини храму, над круглими колонами, простінках зобразити в золотих рамах Спасителя світу, що здійснює чудеса в Іерусалимському храмі, а саме: 34) по правій стороні: що, серед старців і книжників сидить і сперечається і мудрістю слів своїх всіх їх дивує; 35) плетеною вервицею усіх торгуючих з храму виганяючого і столи їх перевертаючого; 36) на лівій стороні — розслабленого, тридцять і вісім літ при купелі Силоамській лежачого, одним словом зціленого; 37) приведену на суд Його жінку, звинувачену у перелюбстві, мудро судившого і простившого; Понад увесь цей живопис передбачається, що 38) нижні чотири круглі колони, з їх пілястрами, приведені були за допомогою алебастру та шліфування до вигляду і міцності світлорожевого, з різнокольоровими прожилками, мармуру; 39) капітелі же їхні як і весь видимий у храмі сьому ліпний карниз позолотити, з поліруванням і матово, чистим ваговим золотом; 40) всі шість горішні, грановані стовпи представити за допомогою олійного пензля у вигляді світлосірого з білим нашаруванням мармуру; 41) усі капітальні стовпи вифарбувати також у вигляд білого, з червоним нашаруванням, мармуру, а власне їхні арки у вигляді круглих шахових штук; 42) увесь простір на хорах розписати одними колонами і пілястрами, з пристойними карнизами; 43) весь вхожий притвор розфарбувати по пристойним колерами; а на склепінні, що під середньою прохідною аркою, зобразити у трикутному сьайві, в оточенні херувимів Всевидоче Око, з підписом: *Да будуть очі твої відкриті на храм сей вдень і вночі! ...*» Далі ще кілька пунктів, у яких о. Іоанн уточнює окремі нюанси нового опорядження храму відносно певних будівельних конструкцій. П. Добровольський додає, що на полях доповіді о. Єленев про всяк випадок зробив примітки щодо можливих місць розташування зображень князів, царів та архіпастирів чернігівських [12].

Під час порівняльного аналізу двох викладених вище проектів розпису передусім випадає у вічі те, що у другому проекті практично відсутні історичні сюжети, а також портретні зображення світських володарів та церковних ієрархів. Отже, можна зробити висновок, що другий проект має виражений біблійно-богословський характер.

Друге. У першому проекті сюжет «Життя первозданих» з книги Буття, а також «Вигнання грішних ангелів», «Всесвітній потоп» пропонувалося розташувати у південній частині собору вище ліпного карниза, натомість всю північну частину (обабіч карнизу) мали зайняти сюжети євангельські, пов'язані із земним життям Ісуса Христа. У другому проекті концепція протилежно змінилася. Тепер уже сюжети «Життя первозданих», «Вигнання грішних ангелів», «Всесвітній потоп» запропоновано розмістити у верхній *північній* частині. У північній же частині, нижче карниза, пропонувалося додати сюжети, пов'язані зі Старим Заповітом: «Продання братами Іосифа в Єгипет», «Стовпотво́рення» та чотири сюжети циклу «Видіння старозавітних пророків» (Ісайя, Ієремія, Міхей, Захарія). Тобто додається ряд біблійних сюжетів, про які у першому плані не йшлося.

У першому проекті євангельські сюжети Різдва Христового, страждання, смерті, воскресіння та вознесіння Христове планувалося розмістити у північній частині собору.

За другим проектом євангельські сюжети мали розміститися нагорі південної частини храму, і до уже згаданих пропонувалося додати цикл Христових притч (про Сіяча, про блудного сина, про митаря і фарисея, про господаря, який наймає робітників до одинадцятої години), які мали бути розташовані нижче карниза в південній частині.

У найзагальнішому варіанті у другому проекті схема настінних розписів Спасо-Преображенського собору виглядала так: північна частина собору присвячувалась Старому Заповіту, південна — Євангелію. Більш того, о. Єленев запропонував зайняти північне склепіння зображенням ночі з місяцем уповні і написом *«і Твоя єсть ніч»*, а відповідно на південному склепінні «представити прекрасний з білими хмарами день з підписом: *Твій єсть день...»* [13]. У першому проекті такої пропозиції не було.

Ця, на перший погляд, незначна деталь, на думку автора даної публікації, має

насправді суттєве значення. По-перше, написи підкреслюють зв'язок між живописом північної та південної частин, певною мірою відіграючи роль логічної ланки. По-друге, завдяки написам стає зрозуміло, що в ідейному задумі одна частина розписів є своєрідним продовженням іншої.

Загалом, у другому проєкті схема розписів виглядає більш цілісною, такою, в якій частини розписів або окремі сюжети ідейно пов'язані між собою. Можна припустити, що ідею такого розміщення «підказали» о. Іоану зображення, що містяться на царських вратах іконостасу. Всупереч тогочасній традиції розміщати у медальйонах царських врат іконостасу сюжет «Благовіщення» та зображення чотирьох євангелістів, на царських вратах іконостасу Спаського собору зображені старозавітні і новозавітні символи, і саме в такій послідовності: північна сторона — старозавітні, південна — новозавітні. Т. ч. ідея взаємозв'язку Старого Заповіту і Нового, «заявлена» у медальйонах царських врат іконостасу, набуває подальшого розвитку в сюжетах настінних розписів.

Власне, таку схему і було втілено підрядником Акимом (Якимом) Юріновим в основному. За запропонованим планом була виконана переважна більшість сюжетів вівтарної частини та наосу. Деякі сюжети, передбачені о. Іоаном у другому плані, як-от чудеса, вчинені Ісусом в Ієрусалимському храмі, що планувалося розмістити на простінках між колонами, з невідомих причин не були зображені. Не була відтворена і частина запланованих написів до певних композицій. Можливо, саме у таких деталях проявилася свавілля майстра, виконавця робіт.

Ідея присвяти північної частини собору Старому Заповіту, а південної Євангелію знайшла своє продовження у 1872 — 1873 рр., коли було розписано західну частину (нартекс) Спасо-Преображенського собору. На північній стіні нартексу зображено старозавітний сюжет «І покликав Господь Адама», на південній — композиція з Нового Завіту «Спаситель, що кличе Закхея» [14].

Тобто можна констатувати, що внаслідок певних суб'єктивно-об'єктивних факторів (нестача коштів на втілення, перероблення планів розміщення сюжетів, певне свавілля з боку виконавця робіт) у Спасо-Преображенському соборі сформувалася доволі цілісна система настінних розписів, яка чітко виражає закладену в ній ідею взаємозв'язку Старого і Нового Заповіту.

1. Гаркуша А. Олійний стінопис (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові в історико-краєзнавчій літературі дорадянського періоду (XIX ст. — 1917 р.) / А. Гаркуша // Сіверянський літопис. — 2016. — №2. — С. 36 — 40.

2. Доценко А.В. Спас Чернігівський / [А.В. Доценко, А.Б. Гаркуша, О.М. Ванжула, О.О. Васюта]. — Чернігів: Десна Поліграф, 2011. — С. 144.

3. Там само. С. 98-140.

4. Гумилевський Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. / Ф. Гумилевський // кн. 5. — Чернигов. 1874. — С. 11-19.

5. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов: Типография губернского правления, 1902. — Вып.4: 1900 — 1902. — Отд. 2. — С. 9—19.

6. Гаркуша А.Б. Реставрації настінного живопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова у другій половині XX та на початку XXI ст. / А.Б. Гаркуша // Карнабідівські читання: зб. наук. пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. Акад. Наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол.: Ю.О. Соболю (голова) та інші.] — Чернігів: Десна Поліграф, 2017. — Вип. 1—3. — С.300 — 307

7. Там само.

8. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. / Ф. Гумилевський // кн. 5. — Чернигов. 1874. — С. 11-19.

9. Гейда О. С. Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії. / О. С. Гейда // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 179-189.

10. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. / Ф. Гумилевский // кн. 5. – Чернигов. 1874. – С. 18.
11. Там само.
12. Добровольский П. Архив Черниговского кафедрального собора / П. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Типография губернского правления, 1902. – Вып. 4: 1900 – 1902. – Отд. 2. – С. 16.
13. Там само. С. 12.
14. Там само. С. 19.

Гаркуша Алла

К вопросу о размещении сюжетов стенописи (первая четверть XIX в.) Спасо-Преображенского собора (XI в.) в Чернигове.

Статья посвящена истории создания настенной живописи (первая четверть XIX в.) Спасо-Преображенского собора (XI в.) в Чернигове, являющейся важной частью современной храмовой декорации. Затрагивается также история исследования настенных росписей, анализируются проекты размещения сюжетов.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, настенная живопись, исследование, схема размещения сюжетов, библейские сюжеты.

Alla Harkusha

To the question of mural painting subjects development (The first quarter of the nineteenth century.) Holy Transfiguration Cathedral (XI c.) in Chernihiv.

The article is devoted to the history of mural painting creation (The first quarter of the nineteenth century.) Holy Transfiguration Cathedral (XI c.) In Chernihiv. These mural painting are the part of modern interior decorations. They were created in the first quarter of the nineteenth century. The article covers briefly the historiography of the research of the mentioned mural painting in the second half of XIX – XX centuries.

Chernihiv Archbishop Michael (Desnytsky) headed the eparchy in 1803 – 1814. He took the lead in creating new mural painting in Holy Transfiguration Cathedral. The work was done under the leadership of master from Voronezh – Akim Yurinov. The dean of Holy Transfiguration Cathedral priest Yoann Elenov became the initial project author of the paintings. Later he had to change the original project because of financial problems. The second version of composition was accepted to execution.

The main attention of the article is paid to the analysis of mentioned above comparative projects. A brief summery characteristic is given to each project. Also the projects differences in concepts and composition are examined. The author of the article supposes that the idea of the second project was taken from the scenes in medallions of the Holy Transfiguration Cathedral iconostasis royal gates.

The author of the article comes to the conclusion that for existing at present plan was performed in general, though some ideas were not realized.

Keywords: Holy Transfiguration Cathedral, mural painting, research, subject placement scheme, Bible Scenes.

Володимир Руденко, Тетяна Новик

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ АНТОНІЄВИХ ПЕЧЕР ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XX ст.

У статті на основі писемних джерел розглядається вивчення та висвітлення Антонієвих печер Чернігівського Іллінського монастиря у другій половині XIX – першій чверті XX ст.

Ключові слова: Антонієві печери, Іллінський монастир.

Започатковані ще наприкінці XVIII ст. О. Шафонським краєзнавчі дослідження [1], у середині XIX ст. значно поширилися і набули на Чернігівщині нової якості. Це було обумовлене тим, що стрімке збільшення кількості навчальних закладів сприяло підвищенню загальноосвітнього рівня місцевого населення, а поява у Чернігові власної періодичної преси забезпечила швидке і якісне оприлюднення отриманої дослідниками інформації. Так, починаючи з 50-х років, на сторінках неофіційної частини заснованої ще в 1838 р. газети «Черниговские губернские ведомости» (далі ЧГВ) у великій кількості друкувалися студії з фольклору, історії, археології, етнографії. Цей позитивний досвід згодом перейняли і «Черниговские епархиальные известия» (далі ЧЕИ), перший примірник яких побачив світ у 1860 р. Значною мірою саме завдяки ним ми маємо сьогодні можливість прослідкувати те, як розвивався процес вивчення та висвітлення штучних культових підземних споруд Чернігова в зазначений період, дізнатися імена їхніх перших дослідників та отримати цінну інформацію про ті чернігівські печери, натурне вивчення яких, з різних причин, сьогодні неможливе. Безумовно, періодична преса не стала єдиним джерелом інформації щодо зазначеної категорії пам'яток історії та культури. Матеріали про чернігівські підземелля містяться і в багатьох історико-статистичних та краєзнавчих виданнях тих часів як місцевого друку, так і виданих за межами Чернігова. У даній статті розглядаються матеріали про найвідомішу чернігівську підземну споруду – Антонієві печери Іллінського монастиря.

Перед тим, як перейти до безпосереднього аналізу писемних джерел, у яких надається інформація про дану пам'ятку, треба зазначити, що викладена вона здебільшого не фаховими істориками, а аматорами, не налаштованими на науковий аналіз предмета дослідження. Тому цілком зрозуміло, що надані ними характеристики Антонієвих печер мають суто описову форму. З одного боку, це недолік, бо в них відсутні деталі, припущення, роздуми та висновки очевидців. З іншого боку, вони не нав'язують нам своє бачення, не програмують на вже існуючі висновки. При цьому надані в цих студіях описи містять цікаву історичну інформацію, яка не тільки надає відповіді на окремі запитання, а й вимагає переглянути деякі стереотипи.

© Руденко Володимир Якович – завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»;

© Новик Тетяна Григорівна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Перша у другій половині XIX ст. публікація, в якій міститься інформація про Антонієві печери, належить Сергію Котлярову. У 1851 р. в ЧГВ була надрукована його стаття «Місто Чернігів». У ній він указує, що біля церкви Св. Іллі існують «три печери... дві з них ще до нині збереглися, а третя дещо розширена та викладена по стінам та склепінню в один ряд цегли, місцями ж оброблені однією тільки вапняковою обмазкою...Виправлення це в печері зроблене у 1782 році, коли був тут архієпископ Віктор Садковський, який, побачивши, що печери та підземні ходи, що йдуть від них, місцями обвалюються та помітно приходять в занепад, розпорядився їх очистити та де необхідно виправити: після цього печери були освячені та, за його розпорядженням, в кожній з них влаштовані церкви».

Виходячи з наданої інформації, на початку третьої чверті XVIII ст. біля Іллінської церкви існував підземний комплекс, який складався з трьох печер (підземних церков. – **Авт.**), тільки одна з яких була укріплена цеглою, та кількох галерей [2, с. 240]. Далі автор з незрозумілих причин стверджує, що ремонт у печерах був зроблений у 1782 р. за часів правління архієпископа Віктора Садковського, хоча відомо, що останній посідав чернігівську архієрейську кафедру з листопада 1796 р. по листопад 1803 р., а у 1782 р. Чернігівським архієпископом був Феофіл Ігнатович (1770 р. – 1788 р.). Крім того, за словами Котлярова, саме в цей час у печерах були освячені три церкви. Тобто невідомо, які назви мали ці підземні споруди до цього часу. За описом Сергія Котлярова, «усередині печери невеликі, влаштовані одна за іншою за напрямком прямої лінії, яка йде вправо від входу: найближча з них біля самого входу, має не більше 6 кроків завдовжки та завширшки, а дві інші ще менші. Щоб оглянути печери, потрібно спуститися в підземний склеп, який примикає до Іллінської церкви в кінці її західної стіни. Зі склепу вхід наліво веде до печери, де влаштована церква в ім'я Антонія Печерського, за нею йде печера в ім'я Похвали Богородиці, і на кінець церква в ім'я Миколая. У цій останній печері в стіні є склеп з кістками людськими, зібраними в печері у 1782 році, коли вони виправлялись....Підземні ходи, що проходять від цих печер в різних напрямках нині не існують, вони забиті незрівнянно пізніше виправлення печер» [2, с. 240].

Дане свідчення викликає низку питань. По-перше: як розуміти фразу, що печери «влаштовані одна за іншою за напрямком прямої лінії», бо це не співпадає з їхнім сучасним розташуванням? По-друге: в якій саме частині церкви Св. Миколая був розташований склеп «з кістками людськими» і який він мав вигляд? По-третє: що автор мав на увазі, говорячи, що для того, щоб потрапити до печер, треба спуститися у підземний склеп, який розташований в кінці західної стіни Іллінської церкви? По-четверте: чому він стверджує, що церква Св. Антонія Печерського найбільша з трьох означених ім'ям печерних храмів, хоча зараз вона значно поступається своїми розмірами церкві Св. Феодосія Тотемського? Напрошується висновок, що Котляров описує вигляд печер до їх перебудови, але це не можливо, бо відомо, що означені роботи були проведені раніше на 50 років. І нарешті, що означає його твердження, нібито підземні ходи в печерах «забиті незрівнянно пізніше виправлення печер»? При цьому, на підставі тексту статті, можна зробити припущення, що реконструкція Антонієвих печер розпочалася у 1782 р., і саме тоді був прокопаний хід, який зараз веде від каплиці до церкви Миколи Святоші, саме він проходить через стародавню монастирську костницю. Потім вірогідно у зв'язку з закриттям монастиря в 1786 р. роботи припинилися і були продовжені вже за часів Віктора Садковського.

У 1852 р. в Чернігові була видана книга Миколи Маркевича «Чернігів. Історичний та статистичний опис Чернігова». У ній наводиться інформація про заснування монастиря Антонієм Печерським, про відновлення монастиря у 1649 р. Степаном Подобайлом. Але в описі печер помилково вказується, що в 1782 р. вони реставрувалися за наказом Чернігівського архієпископа Віктора Садковського та одна з церков мала назву Похвали Богоматері [3, с. 14]. Ми бачимо, що автор припустився тієї ж помилки, що і його сучасник Сергій Котляров. Особливий інтерес представляє повідомлення автора про міст «красиво вигнутий з бесідкою в кінці», який був перекинутий через Іллінський яр [3, с. 15]. На жаль, М. Маркевич не уточнює, чи бачив він цей міст особисто, чи запозичив інформацію про нього з якогось невідомого нам джерела.

Так, у статті Михайла Ісаєнка «Печери поблизу Іллінської церкви у Чернігові», яка була надрукована в № 39 неофіційної частини ЧГВ за 1860 р., указується, що в той час Антонієві печери були мало відомі мешканцям міста. Притвор церкви Св. Феодосія Тотемського автор відокремлює від самого храму і називає базилікою біля входу до неї. Каплиця з мощами ченців визначається ним як «усипальниця колишнього Іллінського монастиря, де ставилися труни з усопшими братіями та відспівувались над ними поховання» [4, с. 181]. За словами М. Ісаєнка, у 1860 р. іконостасів у печерних церквах не було, бо їх тільки збиралися облаштовувати. Згадує він і келію біля церкви, яка зараз зветься церквою Миколи Святоші, але при цьому не пов'язує її з ім'ям Антонія Печерського, а називає келією «невідомого подвижника». Що стосується самого означеного печерного храму, то автор також конкретно не визначає його як церкву Св. Миколи Святоші, а пише, що вона зветься «Св. Миколая».

Неабиякий інтерес і певні питання викликає наданий у статті опис галерей, які розташовані безпосередньо за каплицею: «У багатьох місцях вони розділяються та йдуть в протилежні боки. В одному місці ви раптом спускаєтесь вниз з небезпекою упасти та впираєтесь в сиру стіну. Тут, за словами послушника, який вас водив, печери будуть продовжені і буде зроблений вихід з них на схід від Іллінської церкви. На кінці виходу буде будована каплиця» [4, с. 181]. Справа в тому, що галерей, які розділяються та прямують у різні боки, зараз на даній ділянці печер немає, хоча, виходячи зі змісту статті, Ісаєнко безпосередньо оглядав печери у супроводі послушника. Що це, фантазії автора чи натяк на те, що після 1860 р. у Антонієвих печерах відбулись якісь перебудови?

Певний матеріал про Антонієві печери міститься в описі Чернігівської губернії М. Домонтовича, виданому в Петербурзі у 1865 р. Але він не великий за обсягом і не містить цікавої інформації. Певний інтерес викликає лише натяк автора на те, що за його часів печери перебували в поганому стані [5, с. 674].

Наступний за хронологією опис Антонієвих печер міститься у багатотомній праці чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії», яка вийшла друком у 1873 р. У ній історик, який керував єпархією з 1859 р. до 1866 р., вказує, що на його час у церкві Св. Антонія іконостасом слугувала кам'яна стіна, на якій «дві місцеві ікони зображені на залізних листах, царські ворота також залізні». Це не протирічить повідомленню М. Ісаєнка, який у 1860 р. писав, що у церквах Антонієвих печер збираються робити іконостаси. А ось наступні ствердження Гумілевського незрозумілі. По-перше, він пише, що церква Св. Феодосія Тотемського менша за церкву Св. Антонія Печерського, по-друге, не згадує про каплицю з гробницею і говорить, нібито церква Св. Миколая князя Чернігівського (хоча Микола Святоша ніколи не був Чернігівським князем) не може вмістити більше, ніж 15 осіб, і в ній є склеп «з кістками людськими» і, нарешті, повідомляє, що «з цієї церкви, вліво, іде земляна печера сажнів на 10, з невеликими боковими печерами. Далі, після кількох поворотів, земля обвалилася, і тому не можна визначити довжини цієї печери» [6, с. 39]. Все це, як довели проведені у печерах археологічні дослідження, не відповідає дійсності. Що стосується повідомлення архієпископа Філарета про те, що Антонієві печери були «відновлені усердям архієпископа Віктора Садковського» [6, с. 40], який управляв Чернігівською єпархією з листопада 1796 р. по листопад 1803 р. то воно цілком зрозуміле, бо маловірогідно, щоб ці роботи проводилися у 1782 р., як це стверджують попередні автори. У означеному році могли прорити лише хід до церкви Св. Миколая, як про це пише Котляров.

Треба зазначити, що в багатьох писемних джерелах другої половини XIX – початку XX ст. міститься інформація, запозичена з більш ранніх публікацій без будь-якого аналізу. З цієї причини виникають різні протиріччя та незрозумілості. Так, в опису Антонієвих печер, який міститься в «Календарі Чернігівської губернії на 1886 р.» спочатку пишеться, що печерні церкви мають наступні назви: «1-а при вході в ім'я Святого Антонія Печерського, 2-а в середині так названа Похвали Богородиці та 3-я в кінці в ім'я Святого Миколая» [7, с. 103], хоча церкви Похвали Богородиці в цей час в печерах вже не існувало. Не має сумніву, цей уривок дослівно переписаний з

книги М. Маркова «О достопамятностях Чернигова», матеріали для якої збиралися наприкінці XIX – поч. XX ст. [8, с. 22]. Тому далі говориться, що «печери були в крайньому запустінні, але у 1782 році архієпископом Віктором Садковським для пам'яті поновлені з внесенням зазначених престолів» [7, с. 103]. Це свідчить, що той, хто складав наведений текст, погано володів матеріалом.

У 1887 р. в неофіційній частині ЧГВ № 59 вийшла стаття А. Тищинського «Печери при церкві Святого Іллі в Чернігові». У ній автор сповіщає, що в «печерах цих, і тепер ще непогано збережених, є один головний хід та кілька бокових; в них влаштовані престоли для богослужіння – два в ім'я преподобних Антонія та Феодосія. А третій в ім'я Св. Миколая; на першому з них, як найближчому від входу до печер, в храмові свято здійснюється богослужіння, на інших двох богослужіння не буває, вірогідно, з причини вологості та холоду. В одному з бокових ходів збереглася груда людських кісток, які приписують за народним переказом інокам, що були вбиті в печерах татарами під час одного з набігів на Чернігів». Далі говориться про те, що печери не зовсім доступні для відвідування і що «повітря настільки сире, що свічка гасне, а в більш віддалених від входу печерах навіть відчувається трупний запах, який походить вірогідно від того, що на горі над печерами ховають небіжчиків, розкладення яких через ґрунт проникає в печери. Покійний преосвященний Філарет влаштував в печерах кілька віддушин для доступу зовнішнього повітря» [9, с. 240]. Автор статті висловлює протиречиві свідчення про сучасний йому стан печер. Спочатку стверджує, що вони добре збереглися, а потім говорить про те, що вони малодоступні для відвідування. Не зовсім зрозумілим є згадка про нагромадження людських кісток «в одному з бокових ходів», бо в попередніх публікаціях згадується, що склеп з кістками знаходиться в стіні церкви Миколи Святоші. Цікава викладена А. Тищинським інформація, що кілька вентиляційних віддушин були зроблені в печерах за часів архієпископа Філарета, тобто в період між 1859 та 1866 рр.

Певна інформація про Антонієві печери міститься в статті протоієрея Трифона Стефановського «Реставрація давньої Ільїнської церкви міста Чернігова в 1890 році», яка була надрукована у 1890 р. в неофіційній частині № 21 газети «Черниговские епархиальные известия». У ній автор повідомляє про те, що у 1890 р. в Ільїнській церкві було зроблено ремонт, на який витратили 1525 крб 68 коп. При цьому відремонтували покрівлю над входом до печер. Описуючи самі Антонієві печери, Стефановський наголошує на їх схожості з київськими і вказує загальну довжину – 30 сажень, тобто близько 60 метрів. Це свідчить про те, що він не враховував відгалужень та так званого Нижнього ярусу, який на той час був відокремлений від доступної для огляду частини означеного підземного комплексу. При цьому автор згадує про металеві дуги, якими укріплена галерея від каплиці до церкви Миколи Святоші, та про цегляні тиньковані престоли в печерних церквах [10, с. 522, 523]. Далі вказується, що «В 1798-1799 рр. печерні церкви та самі печери були реставровані за розпорядженням Чернігівського архієпископа Віктора Садковського на пожертви, зібрані від різних благодійників, і з тих пір залишаються в своєму виправленому вигляді. Богомольцями не відвідуються» [10, с. 523].

У 1892 р. в ЧЕИ була надрукована стаття Т. Стефановського «О древних пещерах, находящихся в Болдиной горе, при Ильинской г. Чернигова церкви, близ Троицкого монастыря». У ній автор згадує про склеп, який «біля церкви цієї (Св. Миколая. – Авт.) в невеликому отворі видно... і в ньому кістки ченців, що постраждали під час нашествия татар у 1238 р.» [11, с. 262]. Далі Стефановський пише, що «від цієї ж церкви в лівий бік продовжуються в землі печери сажнів на 10 з різними поворотами та з невеликими боковими додатками, за якими в той же бік печери понижаються сажнів на три, тут земля обвалилася невідомо коли і далі ходів немає» [11, с. 262]. Незрозуміло, про який підземний хід говорить автор, бо галерея, яка відходить у лівий бік від церкви Миколи Святоші, пряма, не має ніяких бокових додатків та обвалів, а закінчується материковою стінкою. Продовжуючи розповідь про Антонієві печери, автор статті вказує: «що ж стосується часу будівництва печерних храмів, то про це немає ніяких переказів та пам'яток, а в 1798-1799 рр. печерні церкви та самі печери

були реставровані» [11, с. 263]. Цікаві свідчення про те, що до 1787 р. (вірогідно з 1695 р. – **Авт.**) Іллінська церква залишалася без служіння. Потім знову була закрита у 1840 р. З 1889 до 1890 рр. триває її реставрація, після завершення якої, 13 листопада, при ній створюють нову парафію. У цей же час у печерах була зроблена вентиляція та відремонтовані церкви Антонія печерського та Фіодосія Тотемського [11, с. 265].

У липні 1892 р. Антонієві печери були оглянуті членами Київського церковно-археологічного товариства П. Г. Лебединцевим та А. В. Праховим. У звіті комісії міститься докладний опис цих підземних культових споруд: «Печери ці поділяються на дві нерівні частини. Перша значно більша, складається із порівняно просторих ходів, що облицьовані цеглою і перериваються трьома підземними церквами, оздобленими у стилі пізнього ренесансу (XVII-XVIII ст.); за цією... йде значно коротша частина печер, які залишаються в їхньому первісному вигляді, тобто вони викопані у щільній глині і не облицьовані цеглою...». Під час обстеження комісією цієї частини печер на одній із стін було виявлено невідоме до того графіті – зображення хреста з літерами ІС ХС ΝΙΚΑ. Дослідники відзначили надзвичайну схожість необлицьованих ходів Іллінських підземель із давньоруськими печерами Києва [12, с. 18-19]. Треба зазначити, що Петро Гаврилович Лебединцев був заступником голови Київського церковно-археологічного товариства і фаховим істориком, а Адріан Вікторович Прахов – художником-реставратором і професором Київського університету. Таким чином, це був перший випадок, коли Антонієві печери досліджувалися фахівцями.

Найбільша за обсягом інформація про художнє оздоблення Антонієвих печер міститься в книзі студента Петербурзької духовної академії Григорія Барадуліна, «Церква святого пророка Іллі і печери преподобного Антонія Печерського в м. Чернігові», яка була видана в Чернігові у 1897 р. У ній автор ретельно описує ікони, які знаходилися в той час в печерних церквах та інших приміщеннях. При цьому він не тільки розповідає про іконописні сюжети, матеріал, з якого виготовлені ікони, місце розташування кожної окремої з них, а й характеризує стан їхньої збереженості. При цьому Барадулін помилково характеризує означені ікони як дуже стародавні, хоча відомо, що їхній вік на той час не перевищував 100 років.

Викликає інтерес інформація про зображення, які бачив Барадулін на царських воротах церков Антонія Печерського та Феодосія Тотемського. Зараз на обох зображені чотири євангелісти. А на той час, за твердженням автора, євангелісти були намальовані лише на перших. Що стосується тих, які знаходилися в церкві Феодосія Тотемського, то на них містилися зовсім інші іконографічні сюжети. На лівій половині були зображені: «а/ жертва всеспалення, б/ мідний змій в пустелі, с/ повернення на сушу Іони з черева кита»; на правій: «а/ святе таїнство євхаристії, б/ розп'яття Спасителя, с/ Воскресіння Христове». Таким чином, можна зробити висновок, що після 1897 р. зображення на царських воротах в церкві Феодосія Тотемського були повністю переписані. Цікаве ствердження і про те, що кістки ченців у каплиці були тоді вміщені в дерев'яну домовину. Попередні автори про це не повідомляють. Треба сказати, що в своїй книзі Барадулін уже називає келію біля церкви Миколи Святоші келією преподобного Антонія Печерського, хоча попередні автори чи зовсім не згадують про неї, чи говорять, що це келія «невідомого подвижника» [13].

Невелика за обсягом інформація була опублікована в довідниковому виданні «Чернігівська пам'ятка 1898/9 р.» Але вона не містить якоїсь додаткової інформації [14, с. 53].

Приділялася увага Антонієвим печера і на археологічних з'їздах, які проходили у різних містах Російської імперії. Так, у другому томі збірника «Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г.», який був виданий у 1902 р. в Москві, в статті про Чернігівський Іллінський монастир пишеться: «церкви печерні всі мають вигляд пізніших споруд, і при тому не доведених до кінця для відправлення в них богослужіння. Історичні дані відносно монастиря обмежуються наступним. Печера викопана прп. Антонієм в Болдиній горі у 1069 р. Їм же нібито покладено початок монастирю». Далі робиться логічний висновок про те, що Іллінська церква «могла бути закладена з виникненням монастиря, але не з «водворением» просто самого Антонія, який не був пресвітером» [15, с. 157 – 158].

Згадуються Антонієві печери і в «Трудах Черниговской губернской архивной комиссии» за 1903 р., посилаючись при цьому на рукопис 1783 р. У ньому говориться, що печери на той час були «невеликі ветхі» [16, с. 156]. Це ще раз підтверджує, що основні реконструкції в них відбулися пізніше за часів архієпископа Віктора Садковського.

Коротку інформацію щодо чернігівських Антонієвих печер знаходимо в багатотомному виданні «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни», виданому в Санкт-Петербурзі у 1903 р. [17, с. 359].

У неофіційній частині № 24 ЧЕИ за 1911 р. була надрукована стаття під назвою «Чернігівський Свято-Троїцький-Іллінський монастир, нині Троїцько-архієрейський дім. Його минуле та сучасний стан (1069 – 1911 роки)». У ній розповідається про історію створення монастиря та надається певна інформація про перебудови Антонієвих печер і їхній стан і оздоблення у 1911 р. Наприклад, говориться, що «печери після двох-трьох сходинок починаються невеликим притвором, де по стінах розвішені кілька ікон старого письма, пошкоджених вологістю. Біля самого входу в печери влаштована невелика камінна церква в ім'я Св. Антонія Печерського. Іконостасом слугує камінна стіна, на якій збереглися дві невеликі місцеві ікони Спасителя та Божої Матері, написані олійними фарбами на залізі. Царські ворота із заліза, місцями поїдені іржою...За престолом, на залізному листі зображення господа Ісуса Христа, як царя царствуючих...Живопис зіпсувався і лише незначно зберігся – тепер богослужіння тут не здійснюється» [18, с. 708]. Згадується антимінс, датований 1680 р., на якому, за словами архієпископа Філарета (Гумілевського), написано «в храмі в монастирі Іллінському, Похвали Богоматері, в печері прп. Антонія Печерського в горі Болдиній» [18, с. 708]. Це повідомлення свідчить про те, що у XVII ст. в печерах біля храму Пророка Іллі існувала підземна церква Похвали Богоматері. Далі стверджується, що саме вона була, за часів перебування Віктора Садковського у Петербурзі, на засіданнях св. Синоду, коли розглядалася справа про канонізацію мощей Феодосія Тотемського, перейменована на його честь [18, с. 709]. Останнє викликає певні сумніви, бо є підстави вважати, що за часів даного архієпископа і був збудований означений підземний храм, а де саме знаходилася церква Похвали Богородиці і який вона мала вигляд, ми не знаємо. Можливо, що вона знаходилася на цьому ж місці, і під час вищезгаданих перебудов була повністю знищена. Але будь-яких конкретних свідчень про це немає. Далі йдеться про те, що «кругом під куполом влаштовані хори» [18, с. 710]. Це повідомлення помилково розуміли так, нібито хористи стояли безпосередньо на багатопрофільному карнизі під куполом притвору храму. Але це неможливо та небезпечно. В якості хор використовували стародавні приміщення, які збереглися за склепінням притвору та нефу церкви. На це вказується і в означеній статті, де прямо говориться, що «з цієї трапезної (каплиця з гробницею. – Авт.), повернувши наліво, відвідувач підходить до двох земляних ходів. Один лівіше іде земляною печерою на три з лишком сажнів та приводить до хор церкви Св. Феодосія» [18, с. 711]. Що стосується наступної інформації, то вона незрозуміла: «тут же (від хор – авт.) в різних напрямках, направо та наліво кілька довгих та вільних земляних ходів, що виводять до церкви Св. Феодосія. Один з цих ходів, у вигляді прямого кута, простягається на 11 сажнів та упирається в земляну стіну» [18, с. 711]. Наведене не відповідає дійсності і, скоріше за все, свідчить, що автор погано знав пам'ятку, яку описував, і користувався при цьому недостовірними свідченнями. Далі в статті говориться, що після реконструкції печер в 1798 – 1799 рр. вони перебували в нормальному стані до 1867 р., після чого богослужіння в них припинилося (Т. Стефановський стверджував, що це сталося у 1840 р.). Тільки в 1890 р. печери були знову відремонтовані, а в 1899 р. в них були влаштовані печі, що позбавило печери від вологості [18, с. 713].

Містяться певні свідчення про Антонієві печери і в ювілейному добре ілюстрованому виданні «Картини церковного життя Чернігівської єпархії з дев'ятивікової її історії», яка була видана у Чернігові в 1911 р., але науковий інтерес у ній мають тільки фотографії [19, с. 14-15]

У 1912 р. в Чернігові був виданий «Путівник по місту Чернігову та показчик

торгово-промислових фірм». Але вміщена в ньому інформація мала за обсягом і не містить цікавих історичних подробиць. Певний інтерес являє собою лише констатація того, що богослужіння в печерних церквах здійснюється лише в храмові дні, а самі печери богомольці відвідують лише влітку [20, с. 17].

На підставі розгляду та аналізу наведених друкованих джерел можна зробити певні висновки.

По-перше, більшість розглянутих публікацій, особливо в їхній історичній частині, мають копіїльний характер, що обумовлене браком писемних джерел відносно ранніх періодів існування монастиря, а археологічні дослідження пам'ятки в означений час ще не проводилися.

По-друге, автори здебільшого не були фаховими істориками, не мали досвіду історичних досліджень і не завжди добре знали самі печери, у зв'язку з чим часто використовували відомі їм попередні публікації, не аналізуючи їхнього змісту, що призводило до автоматичного переносу помилок з попередніх студій до наступних та плутанини в описі самих підземель.

По-третє, найбільший науковий інтерес має інформація, надана авторами публікацій на підставі їхніх особистих спостережень – назви окремих об'єктів означеного печерного комплексу в той чи інший час, описи сучасного їм вигляду підземних приміщень та художнього оздоблення печер, характеристика стану їхньої збереженості та використання, бо така інформація являє собою свідчення очевидців і, таким чином, має документальний характер.

При цьому аналіз наведеного матеріалу викликає низку питань щодо вигляду та планування Антонієвих печер в різні періоди їхньої історії.

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малоя России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851. – 672 с.

2. Котляров Сергей. Город Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 26. – Прибавления.

3. Маркевич Николай. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – 177 с.

4. Исаенко Михаил. Пещеры близ Ильинской церкви в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1860. № 39 неоф. часть.

5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами ген. штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 705 с.

6. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Ильинский монастырь. – Чернигов, 1873. – Т. 2. – 94 с.

7. Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – 384 с.

8. Марков. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов, 1882. – 47 с.

9. Тищинский А. Пещеры при церкви св. Ильи в Чернигове. – Черниговские губернские ведомости. – 1887. – № 59. – Неофициальная часть.

10. Стефановский Трифон. Реставрация древней Ильинской церкви города Чернигова в 1890 году // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 21. – Неофициальная часть.

11. Стефановский Трифон. О древних пещерах, находящихся в Болдиной горе, при Ильинской г. Чернигова церкви, близ Троицкого монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1892. – № 7-8. – Неофициальная часть.

12. Крайній К. Дослідження чернігівських печер членами Київського Церковно-археологічного товариства // Чернігівський Трійцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, «Просвіта», 1999. – 56 с.

13. Барадулин Григорий. Церковь Святого Пророка Ильи и пещеры преподобного Антония Печерского в г. Чернигове. – Чернигов, 1897. – (б.с.).

14. Черниговская памятка 1898/9 г. – Отдел IV исторический. – Чернигов, 1899. – 1064 с.

15. Труды XI археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – М., 1902. – 265 с.
16. Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами. (Рукописи 1783 г.) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Под ред. П.М. Добровольского. – Чернигов, 1903. – Вып. 4. – 128 с.
17. Семенов П.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. VII. – Малороссия. – СПб., 1903. – 518 с.
18. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архирейский дом. Его прошлое и современное состояние. 1069 – 1911 год. // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 24. – Неофициальная часть.
19. Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой ее истории. – Чернигов, 1911. – 207 с.
20. Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм. – Чернигов, 1912. – 89 с.

Руденок В.Я., Новик Т.Г.

В статье на основании письменных источников рассматривается изучение и описание Антониевых пещер Черниговского Ильинского монастыря во второй половине XIX – первой четверти XX вв.

Ключевые слова: Антониевы пещеры, Ильинский монастырь.

Rudenok V., Novyk T.

The investigation and the enlightenment of St. Antony caves of Chernihiv St. Illiah monastery during the second half of XIX – the first quarter of XX centuries on the basis of written sources are being analysed in the article.

Keywords: St. Antony caves, St. Illiah monastery.

Сергій Сергєєв

ПЕРЕБУДОВИ ТА РЕМОНТИ В СПОРУДАХ ЧЕРНІГІВСЬКОГО БУДИНКУ ГУБЕРНСЬКОГО ПРАВЛІННЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ ст.

У статті йдеться про стан приміщень споруди колишнього будинку архієпископа на території Валу. Подається інформація щодо регулярних пошкоджень, яких зазнавали приміщення тодішніх казенних будівель губернського правління та казенної палати. Розкривається система контролю за станом даних споруд, режим ремонтних робіт, кошторисні витрати тощо.

Ключові слова: підлога, Чернігівська будівельна експедиція, архіваріус, друкарня, закладні рами.

Історія двоповерхової будівлі, що розташована біля Борисоглібського собору м. Чернігова, має багато не визначених моментів та питань. Цілком ймовірно, що в первинному варіанті дана споруда зводилася на потреби місцевого архієпископа ще у 1780 р. Надалі ж, починаючи з кінця ХVІІІ ст., будинок було передано для користування чернігівських державних установ, зокрема, казенної палати та губернського правління. У ХІХ ст. приміщення колишнього будинку архієпископа також перебувало у віданні вищезазначених закладів. Відповідно про стан збереженості будівель мали дбати місцеві чиновники, як-от проводити обстеження та організовувати у випадку необхідності ремонтні роботи. Матеріали Державного архіву Чернігівської області дають змогу з'ясувати ці моменти у період 30-х рр. ХІХ ст.

Навесні 1829 р. чернігівська будівельна комісія, керуючись указами вищих установ, надала розпорядження губернському архітектору Медведєву обстежити наступні державні споруди: 1. Будинок губернського правління, казенної палати та приказу громадського піклування; 2. Архів губернського правління та скарбницю місцевого повітового казначейства, що розміщувалися в колишньому будинку колегіуму. Архітектор мав ретельно оглянути дані приміщення та скласти звіт щодо необхідних ремонтів ззовні та в середині, адже екстер'єр державних будинків мав «огидний» вигляд [1, с. 1].

Кам'яний корпус, в якому розташовувалися губернське правління та казенна палата, за висновками Медведєва, потребували досить серйозних відновлювальних робіт. Зокрема, перестилання двох підлог, тинькування зовнішніх стін, виготовлення двох дверей, фарбування всього корпусу ззовні, нові шафи для приміщення тощо. Загальна сума витрат, разом із оплатою роботи теслярам, малярам та столярам, за попередніми підрахунками мала становити 1456.40 руб. У листопаді 1829 р. кошторис на витрати було затверджено губернатором із загальної щорічної суми, яка призначалася на ремонти в державних будівлях [1, с. 7-16].

Скоріш за все, через холодну пору року, осінь та зиму, полагодження споруд було відкладено до пізньої весни 1830 р. Для виконання запланованих робіт було влаштовано т. зв. «торги», де всі бажаючі могли запропонувати свої послуги. Такими робітниками виявилися міщани старообрядницьких посадів Мітьковка та Злинка,

© Сергєєв Сергій Михайлович – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

один з місцевих чернігівських міщан та селяни князя Вяземського із Володимирівської губернії [1, с. 32-30].

Згодом губернське правління сповістило будівельну комісію про необхідність додаткових ремонтів. За повідомленням правління, в канцелярії та присутственній камері зовсім застарілі печі, які слід було переробити, та ще одну додаткову мали облаштувати в кімнаті, що передбачалася для реєстратури. Окрім того, в багатьох місцях виявилися аварійними рами та вікна [1, с. 33-40].

Зараз важко сказати, чи це був недогляд з боку архітектора, чи по ходу наближення початку ремонтів вирости «апетити» чиновників, які бажали більш комфортних умов праці.

На початку літа 1830 р. розпочалися відновлювальні роботи, що проводилися під наглядом комісiонера будівельної комісії Лісогоровського. У кінці червня комісiонер своїм рапортом доповів, що згідно з угодою міщанами Болтуновим та Єрмолаєвим виконані переробки печей та проведено тинькування стін та стелі в кімнатах правління. Лісогоровський просив виплатити відповідну суму грошей робітникам за виконану працю [1, с. 42-44]. Майже одночасно з цим архітектор будівельної експедиції титулярний радник Шевцов сповістив про виконання місцевим міщанином Рубанівським замовлення на виготовлення 10 шаф для приміщень правління. За висновками Шевцова, шафи із соснового дерева були «міцні та влаштовані згідно кошторису» [1, с. 48-54].

Управління малоросійського військового губернатора надіслало будівельній експедиції в серпні 1830 р. пропозицію щодо надання грошей 1.170 руб. із загальної суми в 3.000 руб., призначеної в казні для ремонтних справ, оскільки комісiонер доповів, що всі заплановані відновлювальні роботи було виконано повністю та міцно. Відповідний наказ набув чинності у вересні того ж року [1, с. 60-68].

У липні 1832 р. до канцелярії малоросійської Чернігівської будівельної експедиції надійшов рапорт місцевого архітектора Медведєва з приводу складання кошторису на поладження кам'яного двоповерхового будинку, в якому розташовувався корпус губернського правління казенної палати, а також приказу громадського піклування [2, с. 3].

Згідно з попередньо проведеним оглядом казенна споруда потребувала наступних ремонтних робіт: заміна шалівки на даху, яка пропускала дощову воду, облаштування нових слухових вікон, вставлення в деякі рами нового скла, тинькування й побілка стін та поладження стелі. Крім того, мали бути перероблені голландські цегляні печі в першому відділенні, друкарні та кімнаті архіваріуса. Деякого ремонту потребував і зовнішній бік будинку. Зокрема, передбачалася заміна двох зламаних дверей, тинькування фасаду, що обвалився, у дворі мав з'явитися новий ганок тощо. Загальна сума ремонту разом із необхідним будівельним матеріалом та оплатою робітникам становила 2.412, 7 коп. [2, с. 4-5].

Майже одразу будівельна експедиція провела торги щодо залучення робітників до участі у відновлюваних роботах. Ніжинський купець 3-ї гільдії Василь Аніров одразу дав згоду, троє ж міщан із старообрядницьких посадів Добрянки, Клімова та Митьковки відмовилися. Цікаво, що всі троє виявилися неграмотними, отже, відмови довелося скласти канцеляристу експедиції [2, с. 7-8].

Ремонт, що мав розпочатися того ж 1832 р., судячи із наступної інформації, дещо затягнувся. Ймовірно, через подальшу відмову купця Анірова. У березні 1833 р. відновлення пошкоджених ділянок споруди губернського правління було завершено селянином Володимирської губернії Федотом Ликовим, який разом із своїм матеріалом отримав за роботу від експедитора 1.200 руб., написавши разом з тим зобов'язання відремонтувати за власний кошт поладжені місця, якщо будівельна комісія виявить недоробки [2, с. 16].

На жаль, у документі не вказано, які саме відновлення були проведені Ликовим. Скоріш за все, мова йшла про покрівельні та штукатурні роботи. Решта ж ремонтних робіт, можливо, не була завершена. Адже в серпні 1834 р. казенна палата надсилає до будівельної комісії запит з приводу переробки печей та інших відбудов, складання відповідного кошторису ремонту [3, с. 1-5].

Після огляду приміщень губернський архітектор підрахував попередні витрати. Пічна робота разом із матеріалами — 214,13 коп., столярні — 38,48 коп., разом із передбаченими витратами — 277 руб. [3, с. 13-14].

Слід відмітити, що повна переробка старих печей та побудова нових пройшли досить швидко. Вже наприкінці вересня того ж року комісіонер Лісогоровський відрапортував про завершення ремонту. За оцінкою «виконуючого посаду губернського архітектора», все було зроблено згідно з кошторисною пропозицією. Оскільки всі три печі були відбудовані достатньо якісно, пічник, міщанин Степан Кузнєцов, отримав за свою роботу двісті рублів [3, с. 15-27].

Трохи пізніше, у грудні, були завершені столярні та віконні роботи. Міщанин Логин Щербина, який узявся за цей підряд, виконав відновлення надійно та порядно, про що був складений відповідний приймальний акт Лісогоровського [3, с. 29-36].

Масштабні ремонти торкнулися у 1833 р. також й інших державних будівель казенного призначення.

У серпні 1833 р. чернігівська будівельна комісія була повідомлена губернським правлінням про необхідність перенесення друкарні правління в інший корпус, де на той час розташовувалася присутственна канцелярія. Будівлю ж друкарні правління пропонувалося віддати під споруди канцелярії будівельної комісії. Місцевому архітектору було наказано оглянути відповідні приміщення, з'ясувати, які саме потрібні ремонти, скласти кошторис та негайно розпочати роботи [4, с. 1-2].

Чернігівський губернський архітектор Парадшов надіслав через два тижні пропозиції щодо відбудови корпусів друкарні та літографії губернського правління. На думку архітектора, ремонту потребували старі голландські печі, тинькування та старі рами. Всього необхідно було 620 руб. 62 1/2 коп. [4, с. 6-8].

Частково відновлення було завершено вже до жовтня 1833 р., про що склав рапорт комісіонер Лісогоровський. Проте виявилося, що попередньо визначений обсяг фінансування довелося збільшувати через наявність додаткових витрат. Зокрема, замість переробки трьох печей, дві зробили повністю новими. Полагодження підлоги лише у вигляді заміни деяких дощок показало, що підлога мала бути цілком переобладнана. Також додатково треба було встановити нові двері й викласти цегляні арки. Для захисту від протягу коридора необхідно було дві перегородки. Згодом повний обсяг ремонтних робіт було остаточно завершено, про що сповістив контролер контрольного відділу будівельної комісії Якіневській. Всі додаткові ремонтні роботи в трьох кімнатах оцінювалися у суму 295.50 коп. [4, с. 35-49].

У серпні 1836 р. ексекUTOR будівельної комісії доповів у губернське правління про стан споруд друкарні та літографії даного правління. Зокрема, за висновками ексекютора, слід було зробити наступні ремонти: 1. Шість печей повністю переобладнати, решту підправити; 2. Провали навколо будинку засипати землею; 3. Стіну від р. Стрижень полагодити обрешіткою, набити глиною та землею; 4. Стіни у всіх кімнатах замазати глиною й побілити. Розпорядження про відновлення будинку отримав «губернський корпус інженерів шляхів сполучення» поручик фон дер Пален [5, с. 1-7].

Як і у попередніх випадках, ексекUTOR губернського правління, оглянувши приміщення, склав кошторис ремонтних робіт, а також знайшов робітників для цієї справи. Місцевий міщанин Василь Шитіков узявся провести полагодження, за що, разом із своїми матеріалами, він запросив 120 руб. Правління погодилося на умови Шитікова, давши розпорядження про негайне надання грошей із суми, призначеної для відновлення казенних будівель та початок робіт. Поручику Палену було наказано стежити за якістю виконаних справ та рапортувати про це будівельній компанії згідно з указом правлячого сенату від 7 лютого 1812 р. [5, с. 9-13].

Окрім полагодження печей та прочищення труб, на ремонти в чернігівському острозі (колишні військові казарми і підніжжя Валу) із загальних фінансів було виділено 357 р. 27 коп. [5, с. 18-20].

Незважаючи на всі ремонти, проведені в попередні роки, станом на квітень 1837 р. виникла потреба у нових відновлювальних процесах. За доповіддю ексекютора губернського правління дерев'яний корпус, в якому розташовувалася друкарня,

прийшов у повну непридатність та застарілість. Навіть до того стану, що аварійні рами й стіни не дають надії на те, що будинок зможе простояти наступну зиму. Через це будівельна комісія мала провести огляд корпусу та організувати ремонтні роботи [6, с. 1].

У травні того ж року управління шляхів сполучення і публічних будівель Чернігівської будівельної комісії надало розпорядження міському архітектору оглянути споруду архіву губернського правління, скласти кошторис, що мав бути поданий до розгляду комісії. Адже, за попередніми висновками, приміщення старого архіву стали вже достатньо тісні, через що виникла необхідність розширити площу за рахунок облаштування на горищі додаткових кімнат [7, с. 1].

На той час архів губернського правління займав колишній будинок архієпископа з п'ятьма кімнатами та чотири кімнати у колишній споруді колегіуму [7, с. 3-5].

За висновками асесора будівельної комісії, які були надані лише у березні 1838 р., сума для розширення архіву передбачалася у розмірі 777 руб. 20 коп. на матеріали та роботу, на інструменти — 7 руб. 26 коп. Кошти були відраховані у повному обсязі [7, с. 6-7].

Згодом асесор Бахір доповів, що, незважаючи на всі намагання з його боку заощадити державні кошти, витрати на ремонт довелося збільшити достатньо суттєво, на 220 руб. Комісія розпорядилася оглянути виконані міщанином Василем Ізотовим роботи по облаштуванню на другому поверсі будинку додаткової стелі, двох вікон, зовнішнього та внутрішнього тинькування, закладення стін, що обвалилися [7, с. 11-15].

Інженер Щитинський під час обстеження споруди архіву з'ясував, що на пологдження стін було витрачено 700 цеглин, вікна на другому поверсі зроблені згідно з планом, також відповідним чином були пофарбовані стіни [7, с. 16-17].

Справа по офіційній оцінці проведених ремонтних робіт затяглася до літа наступного, 1839 року. Губернський архітектор сповістив будівельну комісію, що роботи були проведені вчасно й матеріали використані згідно з кошторисним призначенням, порядно та міцно. При цьому, як зазначено у рапорті, понад кошторису було зроблено додаткову стелю для запобігання протікання та поручні на сходах [7, с. 26-27].

Однак і в подальшому бюрократична тяганина продовжувалася. Головним моментом, яким дорікали асесору Бахіру, було те, що він не виконав попередньо замовлені закладні рами. На що останній відповів, що закладні рами взагалі у всьому будинку були відсутні, крім того, навіть і без цих рам вікна в приміщеннях мали достатньо міцну структуру. До того ж, як зауважив Бахір, він із зекономлених грошей облаштував додатково чорнову стелю, яка була вкрай потрібна для будинку. Незважаючи на пояснення, будівельна комісія знайшла подібні аргументи недостатньо змістовними, звернувшись до міської поліції із приписом щодо зобов'язання вже колишнього асесора виконати весь обсяг попередньо замовлених робіт протягом двох наступних тижнів. Крім того, відсторонений від посади Бахір не надав також відповідної письмової звітності по використанню казенних коштів [7, с. 28-33].

Розгляд даного питання, чи то через недостатню актуальність, або ж внаслідок інертної чиновницької машини тих часів, розтягнувся в часі. До справи по притягненню колишнього асесора Бахіра до виконання попередньо запланованих ремонтних робіт була залучена міська поліція, яка пред'явила розпорядження останньому зробити все ж таки закладні рами або сплатити 6 руб. 35 5/4 коп. [7, с. 36].

У свою чергу Бахір посилався на колишнього губернатора М. І. Жукова, генерал-майора, таємного радника, який перебував на посаді керівника Чернігівської губернії з вересня 1828 р. до січня 1839 р. [8, с. 73-74]. Як пояснив колишній асесор, всі роботи йшли з дозволу Жукова, якого сповіщали про хід ремонту. Самі ж рами не були зроблені через те, що, по-перше, закінчилися гроші, адже довелося зводити додаткову стелю та поручні; по-друге, ставити закладні рами в холодному приміщенні взагалі було недоречно. Крім того, на думку Бахіра, 184 руб., які він зекономив та витратив на стелю та поручні, були набагато більше необхідні для будинку, аніж рами, що і в теплом приміщенні не завжди були доречні. Підсумовуючи все зазначене, колишній асесор рапортом від 27 січня 1842 р. просив будівельну комісію звільнити його від стягнення [7, с. 37].

Тим не менш, казенна палата не полишала спроб змусити Бахіра виконати роботи, як це було розплановано в першому варіанті. Чиновники палати звернулися до будівельної комісії із проханням надіслати калькуляцію витрат на ремонти у будинку архіву губернського правління. Відповідно до цього, палата отримала кошторис від вересня 1838 р. на виправлення в приміщеннях казенної споруди [7, с. 38-41].

Цей кошторис містить доволі цікаву інформацію, що дає змогу прослідкувати, які саме ремонтні роботи проводилися в кімнатах архіву, якого фаху робітників залучали до цієї діяльності; також використаний матеріал і тодішні розцінки на всі ці облаштування. Виправлення згідно з даним матеріалом передбачали наступні дії: розлом старих цегляних стін, візка шістьох балок стіни горища, настил чорнової підлоги дошками по балках, обшивка лицьового боку підлоги, виготовлення сходів до горища, вставка бокових рам та віконних палітурок. У ремонті брали участь 65 теслярів, 7 чорноробів, 4 муляри, 12 столярів та 1 скляр. При цьому найбільшу платню отримав скляр — 4 руб. Праця теслярів, мулярів й столярів оцінювалася однаково — 2 руб. 50 коп. Найменше заплатили чорноробам — 80 коп. Для приблизного порівняння із тодішніми цінами на товари та заробітки можна привести наступні дані: матеріали — брус, скло, закладки віконні, віконний дріт, костилі, гачки, скло напівбіле коштували 562 руб. 11 коп. [7, с. 43-50; 9].

Остаточна ця справа була вирішена аж у 1843 р. Долю колишнього асесора Бахіра з приводу невиконаних у повному обсязі робіт та відступу від первинного плану вирішив «Всемилостивий Маніфест» від 16 квітня 1841 р. Згідно з цим законодавчим актом, від відповідальності звільнялися деякі категорії правопорушників і навіть злочинців [10]. Отже, будівельна комісія у квітні 1842 р. знову наполягала на стягненні штрафу з Бахіра або доведенні ремонту до повного обсягу. Цілком імовірно, що чиновникам казенної палати подібна наполегливість уже достатньо набридла, через це вони, посилаючись на № 1 статті «Всемилостивого Маніфесту», всі казенні нарахування та стягнення розпорядилися скасувати й жодного штрафу із Бахіра не вимагати [7, с. 51-58].

Підсумовуючи всі вищенаведені документи, можна зробити деякі висновки. По-перше, на увагу заслуговує факт постійних ремонтів та переобладнань, які проводилися у будівлях казенного призначення. Навряд чи цей момент пояснюється вкрай важкими наслідками постійних природних лих, як-от сильні дощові зливи, потужний вітер та інші. Більше спадає на думку неякісна ремонтна робота або ж зловживання в вигляді казнокрадства місцевих чиновників. Цілком ймовірно, що бюрократія, як і у будь-який час, вважала за потрібне регулярно покращувати собі умови праці, облаштовуючи комфортні робочі місця. По-друге, саме ця бюрократична машина виявлялася досить інертною у плані облаштування своїх приміщень. Різні відомства іноді затягували ремонти, звертаючись для розв'язання спірних питань до департаменту поліції. Також певну зацікавленість представляє інформація щодо розцінок на матеріали, оплату працівникам та залучення до ремонтних робіт приватних осіб. Як видно із матеріалів архіву, до відновлення казенних будівель могли залучатися навіть кріпосні селяни. Отже, до справи приведення споруд губернського правління та казенної палати у належний вигляд чиновники ставилися достатньо відповідально, та грошей на це з місцевої казни не шкодували.

1. Державний архів Чернігівської області (далі: Держархів Чернігівської обл.), ф. 179, оп. 1а, спр. 1061, 69 арк.

2. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 1186, 17 арк.

3. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 1310, 48 арк.

4. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 1236, 54 арк.

5. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 1466, 20 арк.

6. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 1513, 30 арк.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1а, спр. 1532, 68 арк.

8. Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Л. Студьонова / [Ред. О.В. Ткаченко]. — Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1998. — 148 с.

9. Ціни, зарплати та платня у п.п. 19 ст. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.nn.ru/community/gorod/politika/?do=read&thread=2613532&topic_id=60252214

10. Всемилолюбивейший Манифест [Електронний ресурс] Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B9%D1%88%D0%B8%D0%B5_%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8B

Сергеев С.М.

В статье речь идет о состоянии помещений сооружения бывшего дома архиепископа на территории Вала. Подается информация относительно регулярных повреждений, которые получали помещения тогдашних казенных строений Губернского Правления и казенной палаты. Раскрывается система контроля за состоянием данных сооружений, режим ремонтных работ, также расходы по сметам.

Ключевые слова: пол, Черниговская строительная экспедиция, архивариус, типография, закладные рамы.

Sergieiev S.

Rebuildings and repairs in the premises of the Chernihiv house of the Provincial Government in the first third of the 19th century.

The article deals with the condition of the premises of the former archbishop's house on the territory of Chernihiv Val. The history of this structure has many undefined moments and questions.

In the beginning of the XIXth century this building was used for the needs of the local Treasury Chamber and Provincial Government. Accordingly, conditions of the building should have been taken care of by local officials. Including, to carry out repair works.

Information is provided about regular damages that were received by the premises of the those state buildings of the Provincial Government and the Treasury Chamber. The system of monitoring for the condition of these structures, the mode of repair works, and also the costs of estimates are disclosed. For these repair works, private persons were involved, including serf peasants.

Exploring this subject there are questions about the almost annual repair work in the above-mentioned premises. It is quite likely that this moment is explained by the embezzlement of local officials. Also, as documents of the archive show, the inertness and slowness of the bureaucratic machine of the then government.

Key words: floor, Chernihiv building expedition, archivist, printing house, embedded frames.

Олена Ванжула

ДОЛЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСО- ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ ЗА ЧАСІВ МІЖКОНФЕСІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ У 20-х рр. XX ст.

Стаття присвячена маловивченому періоду з історії чернігівського Спасо-Преображенського собору – 20-х рр. XX ст. Розглянуті питання міжконфесійного протистояння між протиборчими православними громадами, майнові та правові аспекти боротьби за церковне майно чернігівських кафедральних соборів на тлі антирелігійної державної політики радянської влади.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, православна церква, соборна громада, Чернігів, міжконфесійне протистояння, церковне майно, радянська влада.

20-ті роки XX ст. були переломним періодом вітчизняної історії, коли відбувалися кардинальні зміни суспільного ладу країни, руйнувалися стереотипи усталеного способу життя, важливою складовою частиною якого була православна церква. У недавньому минулому тема взаємовідносин церкви та більшовицької влади, гострої міжконфесійної боротьби упродовж 20-х рр. XX ст. піддавалась фальсифікації або ж взагалі замовчувалась. Здобуття Україною незалежності на початку 1990-х р., будівництво демократичної держави та досягнення реальної свободи віросповідань призвели до активізації вивчення теми православної церкви, релігійних рухів, державно-церковних відносин у всеукраїнському та регіональному масштабі [1].

Дослідження історії чернігівського Спасо-Преображенського собору в «буремних» 20-х рр. XX ст. було розпочато нами у книзі «Спас Чернігівський» [2, с. 158-166]. Окремі аспекти взаємовідносин православної громади Спасо-Преображенського собору з органами радянської влади у 20-х рр. XX ст. висвітлені в публікаціях документів Державного архіву Чернігівської області, розвідках О. О. Тригуба та О. І. Травкіної [3]. Проте маловивченим залишається питання долі кафедрального Спасо-Преображенського собору за часів гострого міжконфесійного протистояння, яке розгорнулось у згаданий історичний період.

Із перших днів свого існування більшовицька влада декларувала свободу віросповідань та повагу до релігійних почуттів громадян, утім, фактично вона розпочала невпинний наступ на церкву, яка була її головним ідейним опонентом та, до того ж, зосередила у своїх руках чималі матеріальні цінності. Зокрема, лише в Чернігівській губернії восени 1917 р. у загальноєпархіальному підпорядкуванні перебували жіночі та чоловічі духовні навчальні заклади, книжкова крамниця, склад церковних речей, єпархіальний будинок, свічковий завод, поховальне бюро, єпархіальна друкарня [4, арк. 29].

Загальноросійський декрет про відокремлення церкви від держави та школи (1918 р.) і аналогічний декрет РНК УСРР від 22 січня 1919 р. стали програмними документами радянської влади в релігійному питанні. Відповідно до їхньої реалізації 4 березня 1919 р. була офіційно закрита Чернігівська духовна консисторія як орган

© Ванжула Олена Миколаївна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

церковного управління та духовні навчальні заклади. Вимога відокремлення церкви від держави передбачала ідейну боротьбу з релігією, яка, у свою чергу, була складовою частиною класової боротьби. Проте, крім суто ідеологічного підґрунтя, влада переслідувала доволі прагматичну мету: знайти привід для вилучення культових цінностей та матеріальних ресурсів на користь держави задля підризу економічної основи існування церкви.

Відповідно до декретів радянської влади у Чернігівській губернії було націоналізовано свічковий завод із усіма капіталами, майном та підпорядковано Раднаргоспу. Радянським установам передали друкарню, поховальне бюро, книжково-паперову крамницю, окрім відділу книжок релігійно-морального змісту. Лише загальноєпархіальний склад, який вміщував предмети суто релігійного культу, залишився у церковному підпорядкуванні. У 1919 р. він був зареєстрований в губернському юридичному відділі як єпархіальна установа та перебував до травня 1920 р. у будівлі колишнього Миколаївського єпархіального братства по тодішній вулиці Карла Лібкнехта [4, арк. 29 зв.]. Проте на вимогу чернігівського агітпросвіту будинок братства потрібно було терміново звільнити, тому єпархіальний склад за рішенням міського житлового відділу перемістили до колишніх магазинів Метрик-Данюшевської та Буленка [4, арк. 49]. Втім, ці приміщення виявились непристосованими для зберігання церковного майна, тому склад було переведено до крамниці та підвальних приміщень дзвіниці кафедрального Спасо-Преображенського собору (сучасна будівля Чернігівського колегіуму) [4, арк. 49 зв.]. Між представниками єпархіального складу та приходською соборною радою була укладена угода, за якою керівництво єпархії виплачувало їй визначену щомісячну орендну платню.

Відповідно до декрету про відокремлення церкви від держави 20 березня 1919 р. було видано постанову Чернігівського повітового виконкому. Вона зобов'язувала усі парафії об'єднатись у релігійні громади і зареєструватись. Головними завданнями згаданої реєстрації було виявлення кількості вірян та облік церковних цінностей. Служителям культу разом із членами громади потрібно було до 1 квітня 1919 р. скласти та надати до юридичного відділу повітвиконкому описи всіх золотих, срібних культових речей та творів мистецтва, які перебували в їхньому користуванні [5, с. 18].

16 липня 1919 р. при Чернігівському губвиконкомі була створена спеціальна міжвідомча комісія з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ. Будівлі кафедральних Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів із усім церковним майном вона передала у користування потужній соборній православної приходській громаді, яка нараховувала понад 2000 вірян [6, с. 19]. Під час реєстрації було складено опис найцінніших церковних предметів та творів мистецтва кафедральних соборів. Вісімнадцять прапорів чернігівського ополчення, що зберігались у Спасо-Преображенському соборі, були передані до чернігівського музею [4, арк. 44 зв.]. Реєстрація релігійних громад у Чернігові наочно продемонструвала значний вплив Російської православної церкви (далі — РПЦ), яка на теренах колишньої імперії була пануючою конфесією.

Улітку 1919 р. приходська рада кафедральних соборів звернулась до комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва з повідомленням про необхідність проведення ремонтних робіт у обох соборах та надіслала кошторис на суму 217076 руб. 56 коп. [7, арк. 57]. Це були значні кошти, проте соборна рада сподівалась на можливість використання коштів від ліквідаційної вартості цінних банківських паперів на загальну суму 114173 рублів, які належали Спасо-Преображенському собору [7, арк. 57]. Комітет із охорони пам'яток підтримав клопотання громади, але, на жаль, далі бюрократичного листування справа не пішла, адже посилення позицій церкви не входило до планів радянської влади.

У травні 1921 р. було затверджено новий статут Другої соборної православної громади при кафедральних Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборах, а у червні відбулася її перереєстрація [7, арк. 2-4]. Відповідно до статуту було сформульовано основні вимоги до членів громади, визначені повноваження соборної ради та її загальних зборів. Головою ради православної громади Спасо-Преображенського собору в 1921 р. було обрано педагога, науковця Олексія Павловича Фльорова (1866-

1954) — сина колишнього протоієрея Чернігівського кафедрального собору Павла Миколайовича Фльорова [8, арк. 26 зв.]. Впродовж 1916-1919 рр. О. П. Фльоров був директором Чернігівського учительського інституту, згодом — викладачем словесності Чернігівського межового технікуму (1910 — серпень 1923 рр.), вченим архіваріусом Чернігівського губернського історичного архіву (березень 1923 — лютий 1925 рр.) [9, с. 347]. Олексій Павлович був глибоко віруючою людиною, щиро опікувався долею кафедральних соборів та громади, користувався повагою з боку міського товариства. Соборна громада в 1921 р. дещо зменшилась, проте нараховувала 1500 вірян та залишалась однією з найчисельніших у місті [7, арк. 27]. При ній було створено сестринство, головне завдання якого полягало у об'єднанні парафіянок собору для служіння у кафедральному соборі. Членами сестринства могли стати жінки не молодше 16 років, які мали рекомендації від двох членів своєї громади. Основними функціями сестринства були благодійницька та просвітницька діяльність у приході, виконання співів та читання на кліросі, підтримання чистоти та порядку в храмі. За своєю внутрішньою організацією жіноча громада при Спасо-Преображенському соборі була самостійною одиницею, мала своє правління, головні питання вирішувались на загальних зборах, проте, як приходська організація в межах законодавства, вона підпорядковувалась раді та загальним зборам другої православної соборної громади. Сестринство опікувалось проведенням концертів церковної музики, організовувало бесіди та доповіді на релігійно-моральні теми, утримувало невелику бібліотеку, забезпечувало членів громади необхідними предметами релігійного культу [6, арк. 8-9]. Джерелом утримання сестринства були добровільні пожертви вірян, кошти від православних лекцій-концертів. За статутом сестринство мало право на власний кухляний та тарільчаний збори. Братський кухоль містився на постійному місці, відведеному біля чудотворної Репицької ікони Богородиці у Спасо-Преображенському соборі [6, арк. 9].

До типової угоди від 20 червня 1921 р. було включено: «Опись Спасо-Преображенского та Борисоглебского черниговских кафедральных соборов и священных предметов и вещей находящихся в сих церквах» [10, арк. 1]. Опис мав 5 розділів, у яких містилась стисла історія храму чи іншого культового приміщення, характеристика зовнішнього стану будівлі на момент його складання та перелік цінностей, що там перебували:

«А. Спасо-Преображенский собор — основан князем Мстиславом Удалым и служит памятником XI века. Стены храма изложены из дикого камня и кирпичных плит; храм имеет пять куполов и две с западной стороны конусообразные башни, вызолоченные чрез огонь; позолота куполов храма и крыши башен в настоящее время уже потемнели.

1. Иконостас деревянный, новейшей архитектуры, фон его белый с накладными резными, деревянными украшениями и с такими же царскими вратами.

2. Икона Репицкой Божьей Матери в серебряной с украшениям шате.

3. Других икон разной величины в серебряных шатах 16.

4. Паникадило небольшое серебряное 1.

5. Паникадил медных 5.

6. Подсвечников серебряных стоячих 1.

7. Подсвечников серебряных старых висячих 5.

8. Подсвечников металлических разной величины 25.

9. Хоругвей металлических 6.

10. Сень над гробом Святителя Феодосия железная бронзированная на железных столбах.

11. Лампад в храме серебряных 155.

12. Дарохранительниц 3.

13. Ковров и дорожек 10.

14. Красного драпировочного сукна в алтаре и на архиерейском амвоне около 200 аршин.

15. Древних облачений Святителя Феодосия в особом шкафу 2.

16. Архиерейское седалище 1.

17. Кресло для архиерейского служения 1.

18. Умывальник 1.

19. Шкафов 5.
20. Свечных ящиков 4.
21. Стенные часы 1.

Б. Борисоглебский собор каменный, построенный к концу XII века, стены его сложены из кирпича различных форматов и плит беловатого цвета, архитектуры византийской.

22. Иконостас сего храма деревянный, устроен в 1861 году, фон его вызолочен, все поле иконостаса из прозрачной крестовидной решетки, иконы живописные на золоченном фоне.

23. Царские врата серебряные 1.
24. Гробница Феодосия серебряная 1.
25. Копия иконы Репицкой Божьей Матери 1.
26. Икона Курской Божьей Матери 1.
27. Икона складень серебряная 1.
28. Икона Ахтырской Божьей Матери 1.
29. Других икон серебряных 17.
30. Атиминц украшенный шитьем 1.
31. Две иконы выносные в неделю Православия 2.
32. Серебряных лампад 270.
33. Дарохранительниц 2.
34. Икона Всех Скорбящих радость 1.
35. Паникадило медное 1.
36. Подсвечников 24.
37. Подсвечников серебряных старых маленьких 2.
38. Хоругвей металлических 4.
39. Хоругвей кипарисных 2.
40. Хоругвей суконных 4.
41. Фонарей выносных 2.
42. Шкафов для облачений 5.
43. Ковров 5.

В. Священных предметов в обоих соборах находящихся:

44. Евангелий в серебряном окладе 23.
45. Крестов на престольных 22.
46. Потиров серебряных 10.
47. Дискосов и звезд 7.
48. Лжиц серебряных 7.
49. Копьев 6.
50. Проскомидийных тарелочек 10.
51. Сосудов 9.
52. Кадил 9.
53. Рипид 4.
54. Дикий и трикий 1.
55. Посох архиерейский 1.
56. Посох Святителя Феодосия 1.
57. Панагий архиерейский 4.
58. Крест наперсный архиерейский 1.
59. Митр святительских 8.
60. Митр архиерейских 5.
61. Архиерейских облачений 16.
62. Мантий архиерейских 2.
63. Облачений священнических разной парчи нарядов 10.
64. К ним дьяконских облачений, нарядов 10.
65. Стихарей для мальчиков, нарядов 6.
66. Облачений на престольных 6.
67. Покрывал престольных 21.
68. Покрывал для мощей 39.
69. Покрывал аналойных 28.

70. Покровцов для Святых Даров 103.
71. Плащаниц 4.
72. Сосудов для водоосвящения 4.
73. Капитасм 9.
74. Сосудов для освящения хлебов 1.
75. Панихидница 1.
76. Блюд и умывальниц 5.
77. Кунтушей для певчих 3 смены.
78. Крестов выносных 2.
79. Кропил 2.

Г. Пещера Феодосия.

80. Металлический гроб 1.
81. Серебряных лампад 9.
82. Икон в серебряных шатах 10.

Д. Колокольня о 4-х ярусах, сооруженная в 1701 году; на ней находится одиннадцать колоколов.

83. Большой колокол «Борис» вес 855 пудов.
84. Вес колокола «Горовой» неизвестен.
85. Третий колокол вес 110 пудов 31 фунт.
86. Четвертый колокол вес не обозначен.
87. Пятый колокол вес 16 пудов 36 фунтов.
88. Шестой колокол около 5 пудов.
89. Седьмой колокол три пуда.
90. Восьмой колокол полтора пуда.
91. Девятый колокол 1 пуд с лишком.
92. Десятый колокол 39 ½ фунта.
93. Одиннадцатый колокол 22 фунта.
94. Касса несгораемая 1.
95. Лестниц для ремонта собора 3.
96. Деревянных скамеек 12.

Е. Книгохранилище.

97. Книги Священного Писания на славянском языке 19.
98. Творения Святых отцов 54.
99. Духовного содержания 70.
100. Исторических книг по русской церкви 49.
101. Духовных книг 12.
102. Духовных журналов (церковного ведомства) 343.
103. Богослужебных книг (триод, минея, часослов) 238.
104. Нотников 17.
105. Описание документов Св. Синода 18.
106. Хозяйственных документов 9» [10, арк. 1-3 зв.].

Всі зазначені в описі предмети передавались у церковне користування на умовах, зазначених в угоді. Срібні речі у списку мали особливу позначку червоним олівцем. Значна частина з них буде вилучена на користь держави протягом 1922 р., проте це — окрема тема для дослідження.

Комісія у складі представників Чернігівського губвиконкому, губюсту, старости ради другої соборної громади та двох її членів, настоятеля собору О. О. Короткевича 20 червня 1921 р. перевірила майно собору відповідно до опису та передала його за актом у користування громади [10, арк. 4 зв.]. Отже, впродовж 1919-1921 рр. відбувався процес обліку церковного майна та інших матеріальних цінностей під час реєстрації громад. Згодом з'явився привід для їхнього масового вилучення — голод у Поволжжі 1921-1923 рр., який перетворився на справжнє пограбування православної церкви. У грудні 1921 р. ВЦВК прийняв постанову, яка дозволяла церковним організаціям жертвувати кошти для голодуючих. Втім, уже у лютому 1922 р. запровадили більш радикальну постанову, відповідно до якої в місячний термін із дня її опублікування місцевим радам наказувалось вилучати з церков та монастирів усі коштовні речі із

золота, срібла, дорогоцінного каміння і передавати Наркомфіну до фонду Центральної комісії допомоги голодуючим.

Чернігівський єпископ Пахомій (Кедров) звернувся до духовенства Чернігівської єпархії з закликом допомогти голодуючим всіма можливими засобами. Прогресивне духовенство одразу відгукнулося на загальнонародне горе. Втім, влада категорично забороняла замість церковних цінностей вносити їхню вартість грошима або продовольством. Цей процес відбувався на тлі активної антирелігійної пропаганди та агітації, які у 20-х рр. XX ст. стали одним з важливих напрямків роботи партійно-радянських органів.

Значний резонанс серед вірян викликали події 1921 р., пов'язані з розкриттям мощей Св. Феодосія Чернігівського і подальшим вивезенням їх із Чернігова. Ця «агітаційна акція» викликала значне обурення серед вірян та духовенства, однак це не зупинило владу. Сумна доля спіткала багато творів сакрального мистецтва, які вилучались на користь комітетів на підтримку голодуючих. Зокрема, витвір ювелірного мистецтва — срібна рака Феодосія Чернігівського, відповідно до рішення губвиконкому від 31 жовтня 1921 р. була вилучена на користь держави, оцінена у 41 млн 900 тисяч рублів та надіслана «до центру» [5, с. 312]. На шпальтах газети «Красное знамя» впродовж 1922 р. регулярно друкували звіти з конфіскації майна церков та монастирів. Зокрема, з початку кампанії до 9 травня 1922 р. комісія з вилучення цінностей конфіскувала лише у Спаському соборі різноманітних виробів зі срібла загальною вагою 9 пудів 15 фунтів [11, с. 1].

Для послаблення позицій наймогутнішого ідеологічного опонента партії більшовиків — православної церкви — розробляється нова партійна стратегія церковного розколу. Автором її був голова Всеукраїнської надзвичайної комісії Мартин Лацис, а безпосередню розробку і реалізацію на державному рівні здійснив Лев Троцький. Підґрунтям більшовицької стратегії була теза: чим більше у церкви угруповань і течій, тим краще для влади. Більшовики вдало маніпулювали міжконфесійними суперечками задля власної користі.

14 жовтня 1921 р. на Всеукраїнському православному церковному Соборі була утворена Українська автокефальна православна церква (далі — УАПЦ) на чолі з Василем Липківським. Новоутворена православна конфесія повністю відмежувалася від РПЦ, оголосивши себе продовжувачем традицій Київської митрополії до часу її приєднання до Московської Патріархії у 1686 р. У питаннях внутрішнього устрою собор 1921 р. став на шлях радикальних реформ, прийнявши канони, що в деяких суттєвих аспектах вирізнялись від канонів Вселенської православної церкви. Зокрема, було засуджено єпископсько-самодержавний устрій РПЦ, який утворився під впливом російського державно-монархічного ладу, та запроваджено новий, більш демократичний. Було визнано недійсним і аморальним акт 1686 р. про перехід українського православ'я під керівництво Московської патріархії. У церковній службі замість церковнослов'янської запроваджувалась жива українська мова. Проголошення УАПЦ, з одного боку, викликало сильну протидію традиціоналістському напрямку РПЦ, а, з іншого боку, отримало підтримку від обновленського крила, яке розглядало УАПЦ як споріднену течію. На помісному соборі Руської православної церкви 1923 р., підготовленому обновленнями в Москві, було визнано автокефалію православної церкви в Україні.

У Чернігові також була створена парафія Української автокефальної церкви. Спочатку губернська влада доволі толерантно ставилась до нової течії, вбачаючи в ній засіб для послаблення тихонівського крила РПЦ. Губвиконком всіляко підтримував нещодавно створену релігійну громаду УАПЦ, яка в Чернігові претендувала на церковне майно та приміщення Борисоглібського собору, що перебували у користуванні другої соборної громади [6, арк. 8-11 зв.]. Це викликало суперечку, яка згодом переросла у справжнє війовниче протистояння двох протиборчих громад, адже влада навмисно надавала у користування українським громадам спірні храми.

Голова ради другої соборної громади кафедральних соборів О. Фльоров ревно відстоював її права. У липні 1921 р. члени громади звернулись із заявою до чернігівського губвиконкому з проханням залишити у їхньому користуванні обидва храми. Теплий

Борисоглібський собор за сталою традицією з XIX ст. використовували для проведення богослужінь у холодний осінньо-зимовий період, адже опалювальна система Спасо-Преображенського собору, запроваджена наприкінці XIX ст., не працювала. Обґрунтовуючи необхідність залишити Борисоглібський собор у власності згаданої громади, О. Фльоров доводив, що: по-перше, кафедральні собори протягом дев'яти віків своєї історії завжди мали кафедру єпископів, що об'єднувала церковне життя всієї єпархії у православному дусі (до соборів збиралися парафіяни з Чернігова та навколишніх сіл); по-друге, подібні дії могли викликати невдоволення вірян, а розбрат та міжконфесійні чвари не були бажані для молодій Радянської республіки; по-третє, утримання кафедральних соборів відбувалось виключно за рахунок коштів потужної соборної православної громади, яка зміцнилась завдяки постійному контингенту жертводавців та вірян, на відміну від нещодавно створеної та «малопотужної української громади» [6, арк. 16-17 зв.].

Проте, губвиконком ініціював активну підтримку Української парафіяльної громади, аргументуючи свою позицію тим, що соборна православна громада за своїм складом «неукраїнська та недемократична» [6, арк. 19]. На подібні звинувачення представники соборної громади заперечували, що серед її парафіян понад 1500 українців і не лише мешканців міста, а й навколишніх сіл [6, арк. 19]. Останньою спробою переконати представників влади була заява О. Фльорова у серпні 1921 р., в якій він наголошував, що втрата Борисоглібського собору призведе до припинення богослужінь та виконання релігійних таїнств у осінньо-зимовий період. Адже, враховуючи грандіозність будівлі Спасо-Преображенського собору, відремонтувати його опалювальну систему у поточний період було неможливо [6, арк. 11]. Вторгнення «неканонічної, неправославної» парафії у Борисоглібський собор, на його думку, могло призвести до розладу та міжконфесійної боротьби [6, арк. 11]. Проте це цілком задовольняло владу, а дії Чернігівського губвиконкому повністю відповідали таємним директивам більшовиків, які здійснювали політику «розділяй та володарюй». Представники губернської влади 21 серпня 1921 р. тимчасово передали все майно кафедральних соборів другій соборній православній (тихонівській) громаді. Були зроблені згадані описи майна обох соборів. Однак уже через місяць губвиконком прийняв іншу постанову про передавання у користування Українській парафіяльній громаді будівлі Борисоглібського собору та майна, раніше прийнятого другою православною соборною громадою. Процес розподілу матеріальних цінностей відбувався доволі болісно.

30 вересня 1921 р. було укладено роздільний акт між громадами. Борисоглібський собор разом із усім церковним начинням та предметами культу перейшов до громади УАПЦ. Утім, в акті приймання, що складався поспіхом у десятиденний термін, не була зазначена жодна ікона без срібних шат у самому Борисоглібському соборі, печері Феодосія, в архіві, який містився у вівтарній частині храму, де зберігалась одна шафа з іконами, а друга з дрібними культовими предметами. Саме це стало приводом для подальших суперечок [4, арк. 44-46 зв.]. Хоча основні питання розподілу майна були вирішені, втім, протистояння тривало. Сварки розпочинались з найменшого приводу. Показовим став розподіл антимінсів, що раніше належали Борисоглібському собору. Представники Першої Української православної парафії вимагали від Чернігівського губвиконкому вжити заходів до вікарного єпископа Миколая (Могилевського), тимчасово керуючого у справах Чернігівської єпархії, задля повернення антимінсів. У разі невиконання власних вимог рада УАПЦ закликала владу притягнути до кримінальної відповідальності єпископів: чернігівського Пахомія (Кедрова) та вікарного Миколая (Могилевського) [4, арк. 178 зв.].

Єпископ Миколай надав необхідні пояснення, посилаючись на канони православної церкви. За його обґрунтуванням, наданим до ліквідаційної комісії губвиконкому, антимінси були вилучені 26 вересня 1921 р. у зв'язку з прибуттям до Борисоглібського собору осіб, які не мали «канонічного (церковно-юридичного) ставлення до Православної церкви в Україні», адже з'їзд Української парафіяльної церкви визнав православних єпископів для себе «ворожими» [4, арк. 47]. На думку єпископа, оскільки українська церква проголосила власну автокефалію та не була у канонічному зв'язку з РПЦ, то їй відповідно не мала ніякого права вимагати передавання антимінсів як символів «єпископів ворожих» для своєї громади [4, арк. 47-47 зв.]. Крім того, надання

антимінсів було можливим лише з благословіння чернігівського єпископа Пахомія, відсутнього на той момент у місті.

На вимогу Української парафіяльної громади у листопаді 1921 р. розпочинається наступний етап розподілу церковного майна, який розтягнувся в часі до квітня 1922 р. та породив нову хвилю суперечок. Процес складання додаткових описів майна викликав низку небезпідставних звинувачень з боку УАПЦ у навмисному приховуванні культових предметів другою соборною громадою, представники якої запевняли своїх опонентів, що у підвалах соборної дзвіниці зберігались солоні огірки, а у західній вежі Спасо-Преображенського собору існував лише хід на хори, хоча саме там представники української громади виявили понад 740 одиниць необлікованих церковних речей та богослужбового одягу [12, арк. 21]. Відчуваючи підтримку з боку губернської влади, представники української громади самовільно замінили замки у соборній ризниці та в єпархіальному складі під соборною дзвіницею. Вікарний єпископ Миколай у розлоному листі до чернігівського губвиконкому намагався довести, що церковні речі зі складу ніколи не належали лише кафедральним соборам, а розподілялись за потребою по православних приходах всієї Чернігівської єпархії. Він підтримував клопотання релігійної громади Спасо-Преображенського собору про запровадження відповідних заходів із боку влади задля збереження майна як соборів, так і загальноєпархіального складу [4, арк. 46]. До юридичного відділу чернігівської ліквідаційної комісії з аналогічним клопотанням звернулись уповноважені ради православних громад м. Чернігова у складі: другої соборної (Спасо-Преображенського собору), Іллінської, Воскресенської, П'ятницької, Єлецької, Троїцької, Петропавлівської та Миколаївської церков [4, арк. 46 зв.]. Вони вимагали відновити законність та майнові права релігійних православних громад єпархії, зареєстрованих відповідним чином, права яких охоронялись декретом радянської влади, та врятувати єпархіальне майно від дії третіх осіб, зацікавлених у його привласненні. Проте влада наказала зробити черговий додатковий опис раніше необлікованого церковного майна у згаданих приміщеннях. У листопаді 1921 р. комісією у складі представників чернігівської губернської міліції, Української парафіяльної та другої соборної громад було укладено додатковий опис майна при Спасо-Преображенському соборі. До нього увійшли культові предмети, що зберігались у крамниці, підвалах соборної дзвіниці, вежі Спасо-Преображенського собору, коморі соборної ризниці та не були зазначені у попередніх описах, складених у червні 1921 р. [13, арк. 3-11].

Узимку 1922 р. під час Великого посту виникла нагальна потреба розподілу та забезпечення церковними речами православних приходів Чернігівської єпархії, які готувались до святкування Пасхи. Чернігівський єпископ Пахомій неодноразово звертався до губвиконкому з проханням повернути у його розпорядження загально-єпархіальний склад для надання церковного начиння, богослужбового одягу та інших культових предметів необхідних у православних приходах єпархії. При розподілі культового майна з українською парафією він закликав владу враховувати кількісну перевагу православних громад, яких у єпархії було — 813, а українських парафіяльних, за його даними, лише — 10 [13, арк. 16].

13 березня 1922 р. було зроблено черговий опис майна Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів, за яким додатково було обліковано 506 культових предметів, що не увійшли до попередніх реєстрів. В описі занотували навіть фотографічний апарат, на який «поклав око» відомий чернігівський фотограф В. Гольдфайн. Він звернувся з клопотанням про готовність придбати фотоапарат за три-чотири мільйони рублів для виконання світлин «революційного характеру для усієї Чернігівщини» [13, арк. 14]. Клопотання задовольнили з резолюцією: «надати у тимчасове користування» [13, арк. 14]. Нарешті 25 березня 1922 р. було укладено акт додаткового розподілу церковного майна між соборною та українською парафіяльною громадами, за яким все обліковане майно було розділено порівну. Двісті три церковні предмети були відібрані завідувачем Другого радянського музею В. Дроздовим для оздоблення музейної експозиції [13, арк. 12]. Значна кількість речей із загальноєпархіального складу, що містився у соборній дзвіниці, була передана до музеїв упродовж 1923 р. [14, арк. 33-35 зв.]. Однак провідну роль під час роботи комісії відігравали працівники місцевих органів влади, які переважною більшістю не розуміли, та й не бажали перейматися

питаннями можливих негативних наслідків своїх дій у процесі вилучення цінних творів сакрального мистецтва з кафедрального собору [15, с. 56]. Долучились до розподілу церковного майна представники губвиконкому. Зокрема, завгосп губвиконкому Солодовников 24-29 березня 1922 р. отримав зі складу від комісії: 12 аршин червоного сукна, 3 доріжки, 119 хусток, 36 рушників, 2 килимки, 3 шарфи, 11 скатертин, 35 свічок трикірних, 3 свічки дияконські, 32 шматки селянського полотна, 1 скриньку запального дроту, 2 багетні рами та 21 багетну палицю [13, арк. 24]. Лише у квітні 1922 р. було призупинено справу про звинувачення Спасо-Преображенської громади щодо приховування церковного майна, але розподіл речей із загальноєпархіального складу продовжували і в наступному 1923 р. [15].

У таємних звітах Чернігівської губернської ліквідаційної комісії, датованих першою половиною 1924 р., зазначалось, що у релігійному русі на Чернігівщині провідне місце мали дві течії: старослов'янська (тихонівська) та автокефальна українська. Втім, між зазначеними угрупованнями увесь час відбувалась боротьба за володіння культовими спорудами за «першість одних попів над іншими» [16, арк. 330]. Автокефалісти заради захоплення у свої руки приходів засновували в угрупованні тихонівців свою ініціативну групу, створювали п'ятидесятку, подавали до реєстрації статут і потім розпочинали активну боротьбу з супротивниками, не зупиняючись перед насильницьким захопленням ключів від церков та навіть рукопашної бійки. Разом з тим губліквідком, не допускаючи розширення автокефального руху, використовував його у боротьбі з тихонівщиною, навмисно вклинюючи його представників у потужні православні громади задля послаблення тихонівського руху [16, арк. 330 зв.]. Таким чином, надання у користування української громади Борисоглібського собору цілком відповідало директивам центральної влади. Показна підтримка автокефалістів, а пізніше і обновленців, була необхідна для поглиблення церковного розколу та послаблення церкви як суспільної інституції. Влада та органи НКВС всіляко підтримували представників оновленої церкви, яка впродовж 1922-1923 рр. формувалась як провладна релігійна течія. Вона, на відміну від УАПЦ, була більш контрольованою.

13 травня 1922 р. було опубліковано відозву «Віруючим синам Православної Церкви Російської» – програмний документ, що започаткував існування групи «Живої церкви», за якою закріпилась більш стала назва «обновленців». Обновленство 20-х років XX ст. постало цілком закономірно, співзвучно розвитку соціально-політичної ситуації в країні та у самій церкві. Причини активізації цього руху були: з одного боку, продовженням ліберально-реформаційного руху початку XX ст., який у нових умовах знайшов вираження у спробі частини духовенства православної церкви знайти порозуміння з радянською владою задля вирішення, за її сприяння, внутрішньо-церковних проблем; з іншого – сама радянська влада скористалась внутрішньоклерикальною боротьбою задля дискредитації та розколу церкви [17, с. 24].

З 1922 р. місцеві губліквідкоми були переведені у підпорядкування НКВС. Основним завданням, яке ставив НКВС перед місцевою владою, був розрив попередніх договорів між державою та релігійними громадами православного сповідання про взяття у користування церковних будівель. Нові угоди дозволяли укладати лише з представниками групи «Живої церкви». Чернігівська губернська влада власним циркуляром від 20 квітня 1923 р. запропонувала у випадку протидії з боку церковних рад негайно їх розпускати [17, с. 182]. Першочерговим завданням чергової кампанії перереєстрації 1922-1923 рр. стало недопущення укладання угод під будь-яким формальним приводом з необновленськими громадами. Ймовірно з цих причин, не було укладено договір з Другою соборною громадою в 1923 р. У архівних документах цього часу при соборі згадується лише синодальна (обновленська) релігійна громада, якою опікувалось тодішнє провладне керівництво єпархії. Частина чернігівського єпископату (Миколай Могилевський, Іоанн Доброславін) одразу підтримала обновленські ідеї. Керівник єпархії Пахомій (Кедров) зайняв вичікувальну позицію. Проте, заради послаблення старослов'янської (тихонівської) течії восени 1922 р. його було заарештовано, а згодом розпочався активний процес розгрому опозиційного до обновленського руху єпископату на території всієї Чернігівської єпархії. Приєднання до обновленства частини ієрархів канонічної православної церкви впродовж 1922-1923 рр. часто-густо було не результатом їхніх ідейних переконань, а виявленням самозбереження за часів

становлення тоталітаризму. Вікарний єпископ Миколай (Могилевський), розчарувавшись в цій течії, з 1923 р. став її активним опонентом [17, с. 66].

Обновленці впродовж 1923-1924 рр. поширили свій вплив по всій «канонічній» території країни та стали єдиною конфесією, яка отримала в цей період всебічну підтримку влади. Для послаблення ролі та авторитету патріаршої православної церкви влада продовжувала розпалювати міжконфесійні чвари між представниками протиборчих релігійних громад під час розподілу будівель церков, монастирів та культового майна. Часто-густо ворогуючим громадам надавалась спільна культова споруда, яка ділилася навпіл, що звісно призводило до гострого протистояння. Ці складні суспільні процеси чітко простежувались в ситуації навколо чернігівського Спасо-Преображенського собору та призвели до створення у ньому обновленської громади. Поява провладних громад в єпархії була напряду пов'язана з арештом та висилкою до Донбасу чернігівського єпископа Пахомія (1923 р.), уходом з вікаріанства до монастиря єпископа Миколая (1923 р.) та призначенням нового керманіча Чернігівської єпархії, прибічника оновленої церкви — Олександра (Мігуліна) [17, с. 65].

Хоча у звіті Чернігівської ліквідаційної комісії за серпень 1924 р. зазначалось про повний занепад обновленського руху в губернії, проте у Чернігові все ж діяли дві обновленські громади: Спасо-Преображенська та Єлецька (Успенська), очолювані єпархіальним керівництвом. Служіння відбувалося лише в Єлецькій громаді, тому що у Спасо-Преображенському соборі тривали археологічні розкопки [16, арк. 330 зв.]. Проведення архітектурно-археологічних досліджень у Спасо-Преображенському соборі влітку 1923 р. під керівництвом М. О. Макаренка та І. В. Моргілевського ускладнило процес використання храму для потреб громади. Хоча розкопки проводилися таким чином, щоб дати можливість проводити релігійні служби у бічних вівтарях представникам громади обновленців, яка діяла в цей час у соборі. Втім ганебні випадки псування археологічного інвентаря та розкрадання майна собору призвели до тимчасового припинення богослужінь у соборі до часу завершення досліджень. Проте до весни 1924 р. не були закопані археологічні шурфи навколо давньоруських прибудов до собору та всередині пам'ятки [18, арк. 210].

У секретному обіжнику чернігівського губвідділу ДПУ в вересні 1924 р. констатували, що досі партійними органами не приділялась належна увага обновленському руху на Чернігівщині, хоча і центральна влада, і губліквідком надавали йому провідну роль у послабленні тихонівського та українського автокефального рухів. З метою створення матеріальної бази оновленої церкви пропонувалось створювати особливі комісії з обстеження будівель культу всіх течій, окрім обновленських та сектантських. Тихонівські, автокефальні та єврейські громади рекомендували обкладати штрафами за порушення угод за відсутність ремонтів, невиконання вимог окрліквідкомів та т. п. Влада закликала виявляти заможні тихонівські приходи на предмет їхнього передавання обновленцям, мотивацією для якого виступало порушення угод. Для передавання церков обновленцям достатньою кількістю вважали 20 засновників, тоді як по відношенню до інших конфесій — 50 осіб [5, с. 116-117].

Позитивним моментом діяльності оновленої церкви в Україні було запровадження більш демократичних принципів церковної організації та реформування багатьох сфер її діяльності, проте опір канонічного духовенства, консервативний світогляд більшості населення, вікові традиції православ'я на теренах Російської імперії не сприяли його широкому розповсюдженню. Ситуацію в Чернігові (1926 р.) за кількістю вірян різних конфесій наочно демонструє наступна таблиця [19, арк. 11]:

Кількість вірян у релігійних громадах за 1926 р. (м. Чернігів)								
Разом	Синодальна церква (обновленці)	Старо слов'янська церква (тихонівська)	Українська автокефальна церква	Єдиновірці	Баптисти	Євангельські християни	Євреї	Католики
4169	566	2634	100	112	51	62	582	62

Репресії проти православного духовенства, які з точки зору влади повинні були посилити обновленський рух, на практиці надали репресованому духовенству ореол мучеництва та співчуття серед населення. У вересні 1925 р. до чернігівського окривиконкому звернулись представники старослов'янської (тихонівської) релігійної громади з проханням передати у їхнє користування Спасо-Преображенський собор із дзвіницею. Вони опікувалися долею старовинної пам'ятки, яка знаходилась у аварійному стані. У заяві зазначалось, що собор поступово приходить до занепаду, навіть при побіжному огляді було виявлено: відсутність переважної більшості скла у вікнах; нестача багатьох віконних рам; повне руйнування тиньку на значній площі стін; протікання даху. Відтак пам'ятка потребувала невідкладного капітального ремонту, а наявний високохудожній живопис та низка цінних предметів, узятих на облік археологами, потребували відновлення опалювальної системи храму. Зробити капітальний ремонт, на думку дописувачів, було під силу лише потужній православній старослов'янській громаді [20, арк. 160-160 зв.]. На необхідності ремонту в соборі наполягав і завідувач Чернігівського державного музею Марко Григорович Вайнштейн у доповідній записці від 9 жовтня 1925 р. Він наголошував на виключній історичній та мистецькій цінності собору, руйнування якого могло стати значною втратою для культурного фонду країни [20, арк. 204].

Відповідно до звіту про кількість будівель та членів релігійних громад у Чернігові станом на грудень 1925–лютий 1926 рр. у Спасо-Преображенському соборі були зареєстровані старослов'янська (170 осіб) та обновленська (50 осіб) громади, співіснування яких в одній будівлі було небезхмарним [19, арк. 4]. Проте ані УАПЦ, ані обновленці не мали жодної перспективи для подальшого існування, адже підтримка цих течій з боку радянської влади з самого початку була спланована як тимчасовий захід для боротьби з тихонівщиною. В ідеологічному плані жодна конфесія взагалі не вписувалась у радянську концепцію побудови у майбутньому атеїстичного суспільства.

Однією з причин масового розриву угод із користування культовими спорудами між органами влади та релігійними громадами упродовж 1924-25 рр. було неналежне утримання церков та відсутність ремонту. Відтак у 1927 р. розпочався процес підготовки та обговорення проекту постанови «Про оголошення будинків Спасо-Преображенської, Єлецької Успенської та Троїцької церков у Чернігові історико-культурними пам'ятками всеукраїнського значення» [21, арк. 140].

18 травня 1929 р., згідно з постановою РНК УСРР, будівлі Спасо-Преображенського, Успенського та Троїцького соборів м. Чернігова були оголошені історико-архітектурними пам'ятками всеукраїнського значення та передані до відання Народного комісаріату освіти [5, с. 244-245]. З 1929 р. відбулась зміна генеральної лінії радянської держави по відношенню до церкви, коли об'єктом переслідувань стають усі без винятку конфесії. Посилюється адміністративний тиск на церкву, запроваджується більш жорстке оподаткування священиків, нова хвиля політичних репресій проти духовенства різних конфесій та як наслідок — масове закриття церков. У жорна тотального наступу на релігію потрапили усі без винятку релігійні течії як лояльні до влади, так і опозиційні.

Таким чином, історія стародавнього Спасо-Преображенського собору впродовж 20-х рр. XX ст. була дзеркальним відображенням складних суспільно-політичних процесів, які відбувались у державі. Тема міжконфесійного протистояння не втратила своєї актуальності на сучасному етапі розвитку країни, адже врахування історичного досвіду у взаємовідносинах держави і церкви допоможе уникнути численних помилок при виробленні та реалізації законів, законодавчих актів й нормативних документів, які стосуються діяльності різноманітних релігійних конфесій та допоможе відшукати шляхи для створення єдиної Помісної Української православної церкви, яка б відповідала національним пріоритетам та моральним цінностям незалежної України.

1. Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 — середина 1950-их рр.) / Л.Л. Бабенко. —

Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. — 549 с.; Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст.-30-ті роки XX ст.) / Олександр Ігнатуша. — Запоріжжя: Поліграф, 2004. — 440 с.; Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. Пашенко, А. Киридон. — Полтава, 2004. — 336 с.; Реабілітовані історією: у 27 т. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко та ін. — Кн. 3. — Чернігів: Десна Поліграф, 2011. — 600 с.

2. Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спас. собор у Чернігові...присвяч. / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. — Чернігів: Десна Поліграф, 2011. — 191 с.

3. Тригуб О. О. З історії Борисоглібського собору в Чернігові у 1921 р. / Олександр Тригуб // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 98-105; Травкіна О. І. До історії чернігівського єпархіального складу та крамниці у 20-х роках XX ст. / Ольга Травкіна // Сіверянський літопис. — 2016. — № 2. — С. 54-60.

4. Державний архів Чернігівської області (далі — Держархів Чернігівської обл.), ф. Р. - 2867, оп. 1, спр. 2, 204 арк.

5. Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: зб. док. і матеріалів / Держ. арх. Черніг. обл.; [відп. ред. Воробей Р. Б.; упоряд.: А. В. Морозова, Н. М. Полетун]. — Чернігів: вид. Лозовий В. М., 2010. — 407 с.

6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. — 15, оп. 1, спр. 169, 31 арк.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. — 593, оп. 1, спр. 52, 157 арк.

8. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 3, спр. 16, 611 арк.

9. Ольховик. Л. Олексій Павлович Фльоров — видатний педагог і методист кінця XIX-першої половини XX століття / Любов Ольховик // Сіверянський літопис. — 2014. — № 6. — С. 347-355.

10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 2867, оп. 1, спр. 15, 54 арк.

11. Сведения о поступлениях в Губернскую приходно-расходную кассу Черниговского губфинотдела ценностей, изъятых из церквей и синагог и других молитвенных домов по городу Чернигову с начала кампании по 9 мая 1922 года. — Красное знамя. — 1922. — № 104 (400). — 4 с.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 15, оп. 1, спр. 224, 146 арк.

13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 16, оп. 4, спр. 34, 25 арк.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 17, оп. 1, спр. 42, 35 арк.

15. Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки XX ст. / В. Пашенко. — К., 1993. — 188 с.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 17, оп. 1, спр. 112, 338 арк.

17. Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією / Олександр Тригуб. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. — 300 с.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 1844, оп. 1, спр. 2, 240 арк.

19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 67, оп. 1, спр. 285, 20 арк.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 67, оп. 1, спр. 104, 367 арк.

21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. - 65, оп. 1 спр. 620, 205 арк.

Ванжула Елена

Судьба черниговского Спасо-Преображенского собора в период межконфессионального противостояния в 20-х гг. XX в.

Статья посвящена малоизученному периоду в истории черниговского Спасо-Преображенского собора — 20-м гг. XX в. Рассмотрены вопросы межконфессионального противостояния между противоборствующими религиозными общинами, имущественные и правовые аспекты борьбы за церковное имущество черниговских кафедральных соборов на фоне антирелигиозной государственной политики советской власти.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, православная церковь, соборная община, Чернигов, межконфессиональное противостояние, церковное имущество, советская власть.

The fate of the Chernihiv's Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in times of interconfessional confrontation during the 1920's.

The article reveals the history of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv during the 1920's.

The dramatic changes of social order of the country occurred at that period of national history, stereotypes and sustainable lifestyle, closely connected with the Orthodox Church, were ruined. Since its inception the Bolshevik government declared freedom of belief and respect for the religious feelings of citizens. However, it actually started the unstoppable attack on the church, which was its main ideological opponent, that concentrated of a lot of wealth in its hands. The traces of complex social processes during 1920's are discovered throughout the whole history of the ancient cathedral in Chernihiv.

For centuries the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour and Ss. Boris and Hlib Cathedral were the main churches of the eparchy, which played a leading communicative and sacred role. In 1919 a powerful Orthodox Parish-Community was organized at the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, which included more than 2,000 faithful.

During the 1919-1921 the government launched a process of registration of Orthodox communities as well as identifying and accounting church property and values.

Subsequently, this led to the mass seizure of church valuables – famine in the Volga River region of 1921-1923, that turned into a real robbery of the Orthodox Church and caused a church split. In this period the final formation of renovationism occurred. This movement was born on the border of the nineteenth and twentieth centuries, when life of the Russian Orthodox Church (hereinafter – ROC) began to emerge obvious signs of institutional crisis that led to the spread among the clergy idea of a «renewal» of the church. In the wake of these ideas were created Ukrainian Autocephalous Orthodox (hereinafter – UAOC) and Renovated Church.

In 1921 the government gave Ss. Boris and Hlib Cathedral to the newly created community of UAOC in Chernihiv. This caused the rise of an acute confrontation and struggle with the community of ROC. The Soviet government successfully used the struggle and internal conflicts in the clerical community to finally discredit and split the church as a social institution.

Since 1923 at the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour acted the renovation community. During the 1925-1926 in this cathedral were recorded Old Slavonic (Tikhon) and Synodal (renovative) communities, which were in conflict with each other.

However, renovationism had no prospects for its further development due to extremely robust tradition of canonical Orthodoxy among the believers of the Chernihiv gubernia and city, and its support by the Soviet authorities was planned as a temporary measure to deal with more powerful Russian Orthodox Church. Ideologically, no religious denomination fit into the overall concept of strong ateisation of the country and was doomed to destruction.

The reason for the mass break agreements with religious communities in the late 1920's was lack of repair and poor maintenance of places of worship, as the Bolsheviks had destroyed the material basis of the Church. The punitive power system joined to the physical destruction of clergy loyal to the government as well as opposition.

Finally, on May 18, 1927, according to the decision of Council of People's Commissars of USSR buildings of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, the Dormition (Uspensky) and St. Trinity Cathedrals in Chernihiv were declared historical and architectural monuments of nationwide significance and transferred to the jurisdiction of the People's Commissariat of Education. Thus, the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, became a museum reserve.

Key words: *the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, The Orthodox Church, church community, Chernihiv, interconfessional confrontation, church property, Soviet government.*

Інна Непотенко

КОРЕКЦІЯ ПРОСТОРОВОЇ ТРАДИЦІЙНОСТІ ЧЕРНІГОВА У 1920-х рр.

Зміни форм продукування наукового пізнання та моделі його відображення зумовили методологічну поліваріантність та використання міждисциплінарних підходів. Це дало можливість поглянути на міський простір у перехідний період у іншій площині та проаналізувати його не як суб'єкт, а об'єкт дослідження, базуючись на конкретній історичній частині (Дитинці) окремого міста (Чернігова).

Ключові слова: міський простір, трансформація, підміна, корекція.

Будь-які воєнні катаклізми, військові перипетії, зміни провладних структур неминуче порушують усталеність міської просторової організації та поведінкових практик його жителів, призводячи до їхніх корекцій та трансформацій. З налагодженням мирного побутування настає перехідний період, що супроводжується корегуванням ментальних настанов, руйнуванням стереотипів, формуванням нових ідеалів, адаптацією до них суспільства, а також видозміною міського середовища. 1920-ті рр. були одним з таких перехідних періодів.

З утвердженням радянської влади розпочалося впровадження нового формату життя, в основі якого стало переструктурування усіх сфер існування та способів буття, а час підлягав чіткій регламентації. Актуалізувалася необхідність у витісненні усталених традицій та норм поведінки. Натомість розпочалося впровадження нових та видозміна узвичаєних, шляхом їхнього нового смислового наповнення. Модифікації підлягав і міський простір, структурні компоненти якого слугували нагадуванням про попередню епоху, впливаючи тим самим на світосприйняття його мешканців. Хоча впровадження політики радянського керівництва відбувалося у загальнодержавному руслі, а тенденційність була схожою, втім, у кожному місті вона мала певні відмінності.

На сучасному етапі, з видозміною методологічних парадигм і розширенням тематичних горизонтів, актуалізувалися проблеми простору і просторових вимірів історичних досліджень¹. Пошук нових методологічних підходів, їхня концептуалізація вплинули на характер соціогуманітарних досліджень, інтегрувавши їх у площину історичної регіоналістики і нової локальної історії. З'являються наукові студії, що ґрунтуються на нових напрямках, зокрема, ритмології². Щодо історіографії досліджуваної проблеми, то вона доволі нерепрезентативна. Враховуючи, що формування семантичної структури кожного локусу відбувається під впливом різних чинників, аналіз порушеної проблематики базується на розгляді міста не як об'єкта, а суб'єкта, з застосуванням соціологічного та аксіологічного підходів, принципів мікроісторичних досліджень та історії повсякденності.

Кожне місто має власний неповторний колорит. Щодо Чернігова, то його непересічність, серед іншого, визначається великою концентрацією унікальних збережених архітектурних пам'яток національного значення різних періодів, компактно розташованих у кількох його історичних частинах (26 об'єктів). Зокрема, на Дитинці. Це спонукало до включення цієї частини міста до переліку об'єктів культурної спадщини

© Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, мол. науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

національного значення, а його територію визнати землями історико-культурного призначення. Неперевершені краєвиди та архітектурні рішення перетворили його на улюблене місце відпочинку городян. Зміни ціннісних орієнтирів новоспеченої влади у 1920-х рр. призвели до модифікацій контурів міста та інтенцій городян.

Міста співіснують у межах складеної просторової організації, а їхні складові виконують конкретні функції, формуючи тим самим певне контекстуальне поле, що вирізняє його з-поміж інших, відіграючи у міській буттєвій організації життя городян конкретну роль. Деякі з них, попри компактність, забезпечують потреби відразу низки сфер життєустрою. Серед них Дитинець – історична частина Чернігова, на території якої у різні часи було сконцентровано установи різних функціональних призначень (релігійні, освітні, адміністративні, культурні), що визначило поліфункціональність його виміру.

З переходом у мирне русло життя та остаточним утвердженням радянської влади у 1919 р. кардинально змінюється вектор їхньої державної політики. Криза усіх сфер функціонування, руйнування старої системи, поступове розмивання моральних норм і цінностей та насадження нових призвели до формування подвійних стандартів і конфронтації, що впливало на подальше існування городян та міський простір в умовах нової політичної дійсності.

На початковому етапі головна увага була направлена на відбудову міста, яке постраждало у ході воєнних перипетій попередніх років, та налагодження функціонування сфер міського забезпечення. Паралельно розпочалося впровадження політики по-радянськи (задекларованої та фактичної), направленої на переформатування суспільства, підміну ідеології та видозміну впорядкованого життєвого простору, в рамках якого століттями реалізовувалися життєві стратегії городян. Зовнішній її прояв передбачав вплив на масову свідомість містян та ліквідацію атрибутної невідповідності за рахунок надання місту радянського колориту, зокрема, переструктурування міського простору в умовах трансформування функціонального призначення дореволюційних установ, перейменування площ, скверів, вулиць тощо.

Корекція зовнішнього маркування торкнулася і Дитинця. На його території знаходилася одна з трьох площ Чернігова. До революції вона йменувалася Соборною через територіальну близькість кількох унікальних давньоруських храмів, що збереглися донині та є пам'ятками національного значення (Спасо-Преображенський та Борисоглібський). З утвердженням радянської влади ця площа продовжувала виконувати роль головної, де проходили найважливіші новоутворені радянські свята (1 травня, роковини Жовтневої революції тощо). Відповідний статус вимагав термінового її оновлення в дусі радянської епохи. Зокрема, перейменування та знакове увиразнення по-радянськи. Відтак Соборна площа була перейменована у площу Диктатури пролетаріату та встановлено на її території необхідні для проведення демонстрацій атрибути.

Традиційно зі зміною влади та появою на політичній арені нових лідерів постає питання про необхідність їхнього звеличення та критики попередніх. Один з проявів – установлення пам'ятників найяскравішим його представникам, у цьому випадку революційним і партійним діячам. До революції у Соборному та Катерининському скверах знаходилися пам'ятники Олександрю II та Олександрю III. Після встановлення радянської влади їх було знято, залишено при цьому тільки гранітні цоколі. Першим було видозмінено колишній пам'ятник Олександрю II, на гранітному цоколі якого у 1921 р. планувалося встановити бронзове погруддя В. Леніну³. Губернський відділ міського господарства замовив погруддя у Москві, відкриття якого планувалося приурочити до п'ятої річниці Жовтневої революції. Однак через фінансові та транспортні перепони його реалізація затягувалася. Тому до свята вирішено було встановити тимчасовий гіпсовий. Через несприятливі погодні умови він почав швидко псуватися. Бронзове погруддя В. Леніна було встановлено лише у середині березня 1925 р. Тоді ж було видозмінено вигляд гранітного цокolia, який не відповідав радянським стандартам. Для надання червоному граніту матовості його поверхню було обтесано та знято дореволюційні емблеми. На ньому, окрім прізвища та років життя

В. Леніна, було встановлено зірку з серпом на молотом – базовий символ радянської влади. Крім того, було переобладнано огорожу, на якій прикріпили чотири зірки, і ділянку довкола. Пам'ятник В. Леніну мало бути видно вдень та ввечері. Для цього вирішено було встановити додаткові ліхтарі, навіть попри проблеми з безперебійним електрозабезпеченням городян та міських установ. Кількість чернігівців, які мали електрику, становила близько 13 %, а через функціонування єдиної малопотужної електростанції подання світла до установ було нормованим. Найбільш освітленими залишалися в основному центральні вулиці міста. Все ж для освітлення пам'ятника В. Леніну було придбано чотири ліхтарі, які встановили навколо нього на тумбах, з чотирма лампочками по 80 свічок та двома – по 25. На ліхтарних тумбах – вісім зірок, у верхній частині кожного з чотирьох ліхтарів – по зірці. Уся радянська атрибутика для пам'ятника була виготовлена на місцевому заводі «Жовтневий молот»⁴. Щодо гранітного цоколя іншого пам'ятника, то спочатку його планувалося перенести на площу Диктатури пролетаріату та встановити на ньому бюст К. Маркса. Однак через відсутність необхідних коштів від цієї ідеї відмовилися⁵. Лише у 1928 р. на цоколі було встановлено пам'ятник Фрунзе. Відкриття було приурочено до 10-ї річниці функціонування Червоної армії⁶.

Обидва сквери, на території яких знаходилися нові радянські пам'ятники, також були перейменовані: Соборний – у сквер ім. Леніна, Катерининський – ім. Фрунзе⁷. Ще один сквер – Пушкінський, що розташовується на схід від Спаського та Борисоглібського соборів, продовжував відповідно йменуватися і у 1920-х рр.

Одним зі способів переформатування міського простору була його функціональна видозміна та перенесення у іншу площину. Хоча торгівля на Дитинці практично не велася, а основними місцями її локалізації були центр Чернігова та дві інші площі міста, втім, кілька торговельних приміщень на Дитинці все ж було. Дореволюційні рундуки поряд зі Спаським собором спеціалізувалися на продажі культових предметів. Це були невеликі, збиті з дощок приміщення з прилавками, вкриті залізом. Після встановлення радянської влади продавати в них предмети культу заборонили. З провадженням НЕПу та дозволом оренди торговельні приміщення почали передавати у тимчасове користування⁸. На початковому етапі діяльності радянської влади взяти в оренду виявили бажання лише один з трьох рундуків. Інші два пустували. Відтак не будучи зайнятими ніким, ці приміщення не ремонтувалися і почали руйнуватися. Бездоглядні лавки приваблювали бездомних та жебраків, які у першій половині 1920-х рр. використовували рундуки для ночівлі, вбачаючи в них тимчасовий прихисток. Для решти городян – це були звалища нечистот, які виступали збудниками та розповсюджувачами хвороб⁹. У другій половині 1920-х рр. у Чернігові вісім рундуків було обладнано для продажу штучних мінеральних вод та морозива, два з яких вирішено було розмістити у попередньо відремонтованих, запустілих впродовж тривало часу, рундуках на Дитинці¹⁰. Таким чином, попри збереження торговельного статусу відбувалася зміна контекстуальних акцентів і перенесення з релігійної у світську площину, призводячи до коригування світосприйняття міських жителів.

Вигляд Дитинця змінювався і за рахунок благоустрою його території з облаштуванням зон відпочинку, надаючи ілюзію щасливого життя в умовах кризової дійсності. У першій третині 1920-х рр. у районі Дитинця було встановлено 7 хвірток: у Катерининському сквері – 5 шт., у Ленінському – 2 шт. Біля кожної з хвірток робили замощення по 0,3 кв. саж. Хвіртки були дерев'яними чи залізними¹¹. Крім того, впродовж 1920-х рр. на Дитинці було встановлено кілька десятків додаткових лавок, зокрема, поблизу будинку Мазепи та на Цитаделі. Була на Дитинці і вбиральня, яку у 1923 р відремонтували¹².

З південного боку Дитинець був обгороджений залізним решітчастим парканом, більша частина якого вже в першій третині 1920-х рр. потребувала заміни. У 1923 р. планувалося встановити дерев'яний паркан з боку вул. Шосейної (нині пр-т Миру). У травні 1923 р., після огляду цієї території завідувачем архітектурної секції Губвідкомгоспу Б. Гурським було визнано за необхідне додатково встановити невисокий паркан навколо Дитинця і Пушкінського скверу¹³. Потреба була зумовлена бажанням

зберегти зелені насадження та попередити сповзання валу. Ці роботи потребували близько 3000 руб. Однак через відсутність коштів проект реалізований так і не був¹⁴. До 1924 р. площа Диктатури пролетаріату мала бруківку, яка потім була розібрана¹⁵.

На північний схід від площі Диктатури пролетаріату знаходився Пушкінський сквер, названий на честь відомого поета, пам'ятник якому знаходиться у центрі цього сверу. Просторове наповнення визначає формат місцевості, а з ним і світосприйняття городян. Оскільки тривалий час територія Пушкінського скверу – місце локалізації двох міських музеїв (Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського та Чернігівського обласного художнього музею ім. Галагана), відповідно маркування цієї частини Дитинця як культурного простору стало можливим зі створенням увіразників її належності, якими виступили в цьому випадку музеї. Проте у досліджуваний період, починаючи ще з позаминулого століття, ця територія виконувала освітні функції, виступаючи місцем концентрації навчальних закладів. Освітній простір на цій території у 1920-х рр. був доволі репрезентативним.

До революції у будівлях музеїв знаходилися гімназії – чоловіча та жіноча. Зі встановленням радянської влади зовнішній прояв освітнього простору цієї території залишився незмінним, адже обидва приміщення продовжили реалізовувати освітні функції, однак, у межах нової системи. Відтак відбувалося переформатування внутрішньої організації життя і впровадження нової моделі поведінки. Дореволюційні освітні заклади було ліквідовано, натомість створено низку інших типів навчальних закладів. Зокрема, семирічні трудові школи, кілька з яких облаштували у приміщеннях колишніх гімназій¹⁶. Реформування у галузі шкільної освіти полягало у тому, що всі трьох- та чотирирічні початкові школи, що діяли до цього, з 1920 р. почали трансформувати в трудові¹⁷. Для втілення цієї ідеї в життя в початкових школах було додатково введено по три та чотири роки навчання. Старші класи середніх шкіл ліквідовувалися, а учні залучалися до професійно-технічних навчальних закладів. Вищі початкові школи і близькі їм за типом, зокрема, торгові школи, перетворювалися у семирічні трудові школи, шляхом додавання до чотирирічного терміну навчання в них перших трьох початкових класів¹⁸.

Загалом близько половини шкіл Чернігова розташовувалися у приміщеннях колишніх дореволюційних освітніх закладів. Решту, з огляду на житлову кризу, розміщували у будь-яких вільних приміщеннях. Одним зі шляхів вирішення питання нестачі місць для навчання учнів стало впровадження навчання у дві зміни¹⁹. Зокрема, у приміщенні колишньої жіночої гімназії працювали дві семирічні та одна вечірня школи²⁰.

Намагання подолати житлову кризу призводило до видозміни міської просторової організації, а житловий простір заповнював інші структури побутування, стаючи їхньою частиною. Зокрема, кімнати для проживання надавали у навчальних закладах чи колишні житлові приміщення ставали місцем навчання. Так, у 1920 р. більшу частину кімнат на першому поверсі та кілька кімнат на третьому колишнього пансіону було передано вчителям для їхнього тимчасового проживання, решта будівлі використовувалася як навчальний заклад²¹.

Наприкінці 1920 р. з огляду на житлову кризу одну зі шкіл було облаштовано у приміщенні пансіону колишньої чоловічої гімназії. Однак воно не відповідало потребам навчального закладу, адже початкове планування будинку було передбачене для інших потреб. Крім того, розгорнути навчальний процес у повному обсязі можливості не було через недостатню кількість кімнат, оскільки частина з них використовувалася під житло. Житлова криза змушувала використовувати приміщення по максимуму. У першу зміну у цій будівлі організовувала свою роботу семирічна школа, ввечері тут влаштовували курси українознавства, відкриті у 1921 р. Флігель, який належав школі, тимчасово був зайнятий притулком²².

Одним зі способів подолання житлової кризи було переселення низки шкіл, які дотепер розташовувалися у житлових будівлях, на територію Військового містечка, яке було передано Наросу. Відповідно постало питання про переміщення установ, що розташовувалися на його території, в інші будівлі. Зокрема, конвойний баталь-

йон. Планувалося у липні 1925 р. перенести його до чоловічої гімназії, яка цілком відповідала потребам та була зайнята частково парткомом та дитсадком, однак ідея реалізована так і не була²³.

Колишня будівля Колегіуму (XVII-XVIII ст.) також виконувала відразу кілька функцій. Окрім того, що там розміщувалася торгова лавка з церковним начинням, її частково також використовували під житло.

У районі Пушкінського скверу знаходився будинок Дворянського зібрання. На 1923 р. будівля була зайнята губполітпросвітою Чернігівського губоно. Ставилося питання про її передання Чернігівському губарху²⁴. На верхньому поверсі цієї будівлі, а також у будинку Мазепи, що знаходився поза межами скверу у півніжжя Цитаделі, розмістили архів колишнього губуправління²⁵. Це були два з 5 приміщень, які належали Архівному управлінню та Чернігівському крайовому архіву²⁶.

Релігійний простір на Дитинці продовжував існувати і у 1920-х рр., однак у видозміненому вигляді. На північний схід від площі Диктатури пролетаріату знаходяться два давньоруських храми – Спасо-Преображенський (XI ст.) та Борисоглібський (XII ст.). Впродовж тривалого часу – це осередки духовного життя городян, а Дитинець, відповідно, місце концентрації релігійного життя. Соціальні та політичні перипетії, входження Чернігова до складу різних держав неодноразово порушували релігійний простір. 1920-ті рр. стали черговим випробуванням. Це був період поступового наступу на церкву. До революції церква відігравала величезне значення у житті городян. Усі важливі події відбувалися за участі церкви, а відвідування храмів було незмінною складовою їхнього побутування. Життя розвивалося в межах сформованих християнських традицій. З приходом радянської влади ситуація суттєво змінилася. У формат життя по-радянськи, що передбачав нормування та чітку регламентацію, не вписувалася стійка релігійна ідеологія. Вона потребувала викорінення, а політика в галузі релігії мала на меті її десакралізувати і відвести в суто контрольовану сферу, вироблення чіткої моделі поведінки для управління релігійними настроями та поступове підірвання її авторитету, вдаючись до відкритих (антирелігійна пропаганда і агітація, розвінчання тощо) та прихованих (розкол церкви з середини, створення додаткових форм її організації, наприклад, жива церква) методів і в кінцевому результаті ліквідувати цю інституцію. Хоча фактично відбувалася підміна релігійної ідеології радянською.

Відокремлення церкви від держави, оголошення її народним надбанням, створення антирелігійних комітетів, закриття храмів та зміна їх функціонального призначення – стали кроками на шляху реалізації антирелігійної політики²⁷. Поступове досягнення цілі передбачало дозвіл здійснення богослужінь за умови підписання релігійною громадою договору з радянським керівництвом, що включало низку обмежень і вимог: систематичне ведення опису церковних коштовностей, беззаперечне прийняття ревізійної комісії, заборона проведення релігійних зібрань, направлених проти радянської влади²⁸. Причин було кілька. По-перше, це давало змогу відслідковувати всіх городян, які входять до складу релігійних громад. По-друге, під приводом порушення умов договору, в основному через звинувачення у приховуванні майна, з церквами розривали договори²⁹. Безоплатне користування релігійними громадами храмів підлягало контролю. Повторні перереєстрації пройшли не всі церкви. Однак були й такі, що навіть в умовах антицерковної політики у 1920-х рр. продовжували діяти. Серед інших це стосувалося і соборів на території Дитинця – Борисоглібського та Спасо-Преображенського, а також Катерининської церкви, богослужіння в якій проводилися до 1927 р.

Антицерковна політика впливала на релігійний простір міста та духовні цінності городян. Вона створила прірву між звичним та новим, призводячи до конфронтації думок та формування нових стандартів. Крім того, населення залишалося малоосвіченим щодо релігійних тонкощів, що давало можливість створення низки релігійних течій, зокрема, автокефалізм, обновленство та ін. Радянське керівництво наголошувало, що основною метою створення «живої церкви» було «оновлення церковного життя шляхом очищення його від перекручувань та напластувань, що сталося через

довге поневолення церкви державою»³⁰. Насправді ж це був спосіб підірвати церкву як інституцію з середини.

Дозволялося функціонування одразу кількох релігійних громад в межах однієї церкви. Це неминуче вело до їхнього протистояння, а діяльність кількох громад унеможливлювала формування єдиного центру, призводячи до розрізнення і послаблення громад. У храмах на Дитинці, як і більшості церков Чернігова, вже на середину 1920-х рр. в основному функціонувало дві громади – старослов'янська та православно-синодальна. Втім, серед їхніх членів домінували представники першої, які перевищували кількість других утричі. Зокрема, у Спасо-Преображенському соборі (138 – старослов'янська та 50 – православно-синодальна) та Катерининській церкві (170 і 50 членів відповідно)³¹.

Фінансове становище чернігівських громад було вельми скрутним. Жодної допомоги від держави, незначні пожертвування в умовах криз, що охопили місто, зменшення кількості членів громад через переслідування. Такий стан не давав змоги проводити ремонти в храмах, що було однією з умов договору³². Держава також не поспішала вкладати кошти в їхню реставрацію, навіть попри виняткове значення цих архітектурних пам'яток, обмежуючись поверховим ремонтом. Зокрема, 1928 р. у Спаському соборі було вставлено шибки, проведено частковий ремонт даху, вставлено кілька замків³³. Усе це призводило до занедбання будівель.

Переформатування міського простору неминуче впливало і на суб'єктів проживання та було покликано видозмінити їхні поведінкові практики. Політика радянського керівництва була направлена на ламання усталеності побутування городян, призводячи до розпаду їхніх узвичаєних основ життя. Таким чином, нагальною стала потреба у впровадженні нових. Зокрема, це стосувалося і формату відзначення свят, які слугували своєрідним приводом переривання рутинної ритміки існування та намагання відволікти від щоденних проблем. Вочевидь, це була одна з причин надання їм особливого статусу, що підкріплювалося масштабністю та помпезністю підготовки до свят. Серед інших з найбільшим розмахом святкували 1 Травня та річниці Жовтневої революції.

На період свят тисячі міст, включаючи і Чернігів, змінювали свій вигляд, ставали ошатними та святковими. Кількаденним торжествам передувала масштабна підготовка з суботниками. Ввечері, зазвичай напівтемні, вулиці мерехтіли святковою ілюмінацією та ліхтарями у вигляді зірок та іншої радянської атрибутики. Житлові будинки, державні установи і організації, площі майоріли гірляндами, прапорами та лозунгами. «Дома в Чернигове украшены флагами, правительственные учреждения – гирляндами из зелени и цветов, все в праздничных нарядах вышли на улицу»³⁴. Святково вбирали і площу Диктатури пролетаріату, де мав бути загальноміський мітинг. Тут установлювали трибуну, прикрашену квітами, та додаткове освітлення. Біля трибуни знаходився оркестр. Крім того, у південно-східній і південно-західній частинах площі встановлювали по арці. Прикрашали і пам'ятник В. Леніну. Кожна з установ (освітніх, торговельних, споживчих, культурних, промислових тощо) збиралася біля своєї організації чи у визначеному місці, а потім колективно йшла по визначеному маршруту до площі на Дитинці. «Рано проснулся сегодня город, разлился по улицам. Гремят оркестры. Каждая группа стремится к месту сбора. На площади тесно – плечи к плечам, жужжат автомобили»³⁵. «Народные шествия начались в 11 часов от места сбора площади, где в 12 часов, после парада, открывается народный митинг». На площі Диктатури пролетаріату загальну увагу привертали десятки плакатів, зокрема, «Мы путь земле укажем новый», «Владыкой мира будет труд»³⁶. Увечері – концертна програма та демонстрація фільмів³⁷. Таким чином, формат проведення свят по-радянськи передбачав неодмінні його складові – мітинги, демонстрації, паради, колективні зібрання, перегляди «правильних» фільмів тощо.

Ініціювання та реалізація масштабних приготувань, залучення якнайбільшої кількості городян до урочистостей, святкова атмосфера, наочні приклади радянської пропаганди були своєрідними засобами впливу на масову свідомість городян, покликані, з одного боку, створити ілюзію оновлення життя, тим самим виправдову-

ючи способи і наслідки реалізації радянської політики та, використати вербальні та невербальні засоби пропаганди задля утвердження радянської ідеології, поступово стираючи сліди існуючої.

З 1920-х рр. частиною міського простору стало і радіо. У Чернігові перша радіоустановка запрацювала 30 квітня 1920 р., що була встановлена навпроти Катерининської церкви. На початковому етапі своєї роботи техніка була досить примітивною. Проте і така діяльність була досить продуктивною, тому що за допомогою приймальної установки до місцевої газети «Знамя советов» почала надходити найсвіжіша інформація³⁸. Відкриття радіоустановки відбувалося у період воєнних перипетій. Тому тимчасово вона була перенесена у безпечніше місце, до Кролевця. За кілька місяців, у червні, була повернута назад до Чернігова. У Чернігові радіо вперше заговорило у 1925 р. у день річниці Жовтневої революції. Радіоприймач був встановлений у Палаці праці (на розі проспекту Миру та вул. Єлецької)³⁹. На кінець 1927 р. Чернігів ще не був повністю оснащений необхідною радіотехнікою. Проте у місті діяв потужний радіотрансляційний вузол, який працював при телеграфній станції і обслуговував міські клуби. Крім того, з середини 1920-х рр. почали встановлювати радіо і в будинках⁴⁰. З того часу радіо надійно увійшло в життя міста і його мешканців. Відтак поступово воно стало однією з форм швидкого поширення «необхідної» інформації та специфічним елементом занурення городян у «правильне» русло нового життя.

Особливістю Дитинця є те, що практична більшість будівель, сконцентрованих на його території, мають архітектурну цінність та виняткове історико-культурне значення. Підвалини для цього були закладені саме у 1920-х рр., що і вплинуло на ставлення до міського простору цієї частини Чернігова у подальшому і визначало його у післяреволюційний період. З огляду на кризові явища, що охопили місто і країну загалом (фінансова скрута, житлова криза, орендна кампанія та відповідно намагання в цих умовах перенести відповідальність за догляд будівель на тимчасових користувачів), антицерковну політику, догляд за ними практично не здійснювався у 1920-х рр. Важливу роль відіграла діяльність комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини, створеного у 1919 р., направлена на врятування рухомих пам'яток. Важливою стала постанова Чернігівського губвиконкому від 1 квітня 1924 р. про включення низки архітектурних пам'яток до списку підохоронних, зокрема і тих, що на Дитинці – школа ім. Коцюбинського, будинок Мазепи, будівлі, пов'язані з колишньою Соборною дзвіницею, та Державна друкарня⁴¹. Крім того, у грудні 1927 р. за постановою РНК УСРР Спаський собор було визнано пам'яткою історико-культурного значення⁴². 18 травня 1929 р. на прохання Наркомосу УСРР його було включено до складу новоутвореного заповідника⁴³. Все це спонукало до зміни ставлення до цих будівель, визнання їхньої важливості та надання міському простору цієї частини міста іншого значення.

Таким чином, дослідження у розрізі окремої частини міста (Дитинця) демонструє, що період 1920-х рр. позначився руйнуванням старої системи, впровадженням нових форм і форматів в умовах кризи усіх сфер функціонування та підміною узвичаєних понять. Нова політична дійсність внесла корективи в буттєву організацію життя городян, а розмивання моральних норм спонукало до появи подвійних стандартів. Просторова традиційність була скорегована. Розпочалося формування нового образу міста та створення під його впливом власної культури життєзабезпечення та локальних ціннісних орієнтацій городян.

1. Верменич Я. Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціації предметних полів // Регіональна історія України: зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 7. С. 9-38; Верменич Я. Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень // Регіональна історія України: зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 9-28; Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України: зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 13-28; Зіневич Н. Локальна історія: виклики і пер-

спективи // Регіональна історія України: зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 4. С. 27-46.

2. Киридон А.М. Руйнування культових споруд (1920-1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ, 2013. Вип. 22. С. 91-102.

3. Червоний стяг. 1928. 23 лютого. С. 12.

4. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 2. Спр. 379. Арк.3-152.

5. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 2. Спр. 379. Арк.3-152.

6. Червоний стяг. 1928. 23 лютого. С. 12.

7. Червоний стяг. 1928. 23 лютого. С. 12.

8. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-944. Оп. 1. Спр. 1282. 144 арк.; Спр. 1380. 123 арк.

9. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-90. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 103.

10. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-793. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 36.

11. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 1. Спр. 747. Арк. 41.

12. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 1. Спр. 747. Арк. 12.

13. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 1. Спр. 747. Арк. 12.

14. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 2. Спр. 376. Арк. 226.

15. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 2. Спр. 376. Арк. 226.

16. Держархів Чернігівської обл. Ф.Р-305. Оп. 1. Спр. 486, 67 арк.; Ф.Р-944. Оп. 1. Спр. 1269. Арк. 37; Спр. 4850. Арк. 9.

17. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959). К.: Вид-во УАДУ, 2000. С. 127; Півстоліття невтомної праці: нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Шевченка. К.: Рад. школа, 1966. С. 11.

18. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноважених Р. С. Ф. Р. Р. 1920. Ч. 18. С. 260.

19. Держархів Чернігівської обл. Ф.Р-305. Оп. 1. Спр. 486. 67 арк.

20. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1193. Арк. 6; Ф. Р-593. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 2.

21. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 22.

22. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 486. Арк. 67.

23. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-793. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 3.

24. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 1.

25. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 1.

26. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-593. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 12.

27. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 26.

28. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 26.

29. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 200.

30. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1923. Ч. 1(3). С. 3.

31. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 285. Арк. 29.

32. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 204; Спр. 279. Арк. 285.

33. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-1287. Оп. 1. Спр. 2292. Арк.46.

34. Первое мая – праздник труда // Известия. 1919. 1 мая. С. 1.

35. 1 Мая // Красное знамя. 1923. 1 мая. С. 1.

36. Первое мая – праздник труда // Известия. 1919. 1 мая. С. 1.

37. Первое мая – праздник труда // Известия. 1919. 1 мая. С. 1.

38. Радиостанции // Красное знамя. 1920. 29 января. С. 2.

39. Охріменко О. Рівно 75 р. тому в Чернігові запрацював перший радіовузол // Деснянська правда. 2003. 18 листопада. С. 2; Черноус В. Радіо в Чернігові // Деснянська правда. 1976. 7 травня. С. 3.

40. Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005) // Скарбниця української культури. Зб. наукових праць. Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2006. Вип. 7. С. 23–41.

41. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг.: Изд-во «Пролетарий». Чернигов, 1925. С. 61, 83-84; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 2. Спр. 366. Арк.1-4.

42. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-65. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 140.

43. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр.461. Арк. 270.

Инна Непотенко

Коррекция пространственной традиционности в 1920-е гг.

Изменение форм продуцирования научного познания и модели его отображения обусловили методологическую поливариантность и необходимость использования междисциплинарных подходов. Это дало возможность взглянуть на городское пространство в переходный период в другой плоскости и проанализировать его не как субъект, а объект исследования, базируясь на конкретной исторической части (Детинице) определенного города (Чернигова).

Ключевые слова: городское пространство, трансформация, подмена, коррекция.

Inna Nepotenko

Transformation of Traditional Local Space

1920s were the period of Soviet power formation. All forms of existence and ways of everyday life have changed. Age-old traditions and behavioral norms were broken. Instead they began to implement the new ones. Besides, the local space was modified too. Even if Soviet policy was similar it had some particular features for each locality. Chernihiv is one of the most historical towns in Ukraine with the huge heritage and great number of architectural monuments. It makes Chernihiv unique among others. Dytynets is the richest historical part of it. There were many buildings of different functions on that territory. In 1920s the occupancy has changed. Some of them were closed, others – transformed. It influenced on the local space and city-dwellers attitude. That's why the old system was ruined. It was the period of formation of new town's image and spiritual values of Chernihiv city-dwellers.

Key words: local space, transformation, change and improvement.

Андрій Глухенький

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНОЇ ГРОМАДИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У БОРИСОГЛІБСЬКОМУ СОБОРІ м. ЧЕРНІГОВА У 20-х РОКАХ ХХ століття

Висвітлюється діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках ХХ століття. Розглянуто процес її становлення та основні етапи існування.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), українська православна парафія, релігійна громада, Борисоглібський собор, Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), архієпископ Чернігівщини Іван Павловський.

У березні 2017 р. виповнилося 100 років від початку Української революції 1917-1921 років. Це був час національно-визвольної боротьби та відродження української нації. У ході революції український народ уперше в ХХ столітті створив незалежну національну державу. Одними з основних подій революції були проголошення Всеукраїнською православною церковною радою автокефалії Української православної церкви 5 травня 1920 р. та робота 14-30 жовтня 1921 р. Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору в Києві, який завершив організаційне оформлення Української автокефальної православної церкви, затвердив автокефалію й обрав митрополитом УАПЦ Василя Липківського.

Сьогоднішня Україна є спадкоємицею державницьких традицій, закладених революцією 1917–1921 років. Саме тому протягом останніх років значно зріс інтерес науковців до вивчення історії діяльності релігійних громад Української автокефальної православної церкви на Чернігівщині у 20-х роках ХХ століття. У радянські часи через панування державної атеїстичної ідеології ця наукова тема фактично не вивчалася істориками. Зі здобуттям Україною незалежності почався процес дослідження історії УАПЦ у ХХ столітті. Цей процес супроводжувався публікацією збірників документів і матеріалів з історії УАПЦ 1920-х років. Зокрема, завдяки зусиллям істориків та джерелознавців окремими збірниками були видані матеріали Першого і Другого Всеукраїнських Православних Церковних Соборів УАПЦ 1921 і 1927 років [1]. Увагу науковців привертає вивчення й історії діяльності УАПЦ на Чернігівщині у 20-х роках ХХ століття. Важливе значення у ході історичних досліджень відіграє процес введення у науковий обіг нововиявлених джерел. Зокрема, цінним джерелом з історії становлення УАПЦ на Чернігівщині став підготовлений А. Зінченком та І. Преловською збірник документів і матеріалів. У збірнику вперше оприлюднено щоденник відвідин архієпископом Чернігівщини Іваном Павловським тих парафій краю, в яких виникли скрутні ситуації [2, с. 159-166]. Документи про розподіл майна Борисоглібського собору м. Чернігова між православною соборною громадою та громадою УАПЦ у 1921 р., що зберігаються у Державному архіві Чернігівської

© Глухенький Андрій Анатолійович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

області, були оприлюднені у публікації О. Тригуба [3]. Нові джерела до історії діяльності УАПЦ на Чернігівщині у 20-х роках ХХ століття, виявлені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління, були оприлюднені у праці В. Моренця. У ній міститься надзвичайно важлива інформація про діяльність релігійної громади УАПЦ у Борисоглібському соборі м.Чернігова [4]. Проте на сьогодні науковцями не було детально досліджено діяльність релігійної громади УАПЦ у Борисоглібському соборі м.Чернігова протягом усього часу її існування у 20-х роках ХХ століття. Метою статті є спроба простежити поетапність становлення чернігівської першої української православної парафії та з'ясувати основні особливості діяльності релігійної громади УАПЦ у Борисоглібському соборі м.Чернігова протягом 1920 років на основі архівних матеріалів. Для дослідження використано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також Державного архіву Чернігівської області.

Революція 1917-1921 років була явищем загальноукраїнським. У всіх регіонах країни розвивався національний рух. Відома дослідниця історії УАПЦ І. Преловська зазначає, що «через попередні утиски часів Російської імперії, розпочатий після революції 1917 р. бурхливий розвиток українізаційних процесів ... значною мірою супроводжувався зростанням «Просвіти» і це в свою чергу впливало на церковне життя (українська мова, народні хори при парафіях, театралізовані вистави на Різдво та інші церковні свята)» [5, с. 98-99]. Зокрема, у Чернігові національно свідомі українці вже у квітні 1917 р. відновили діяльність товариства «Просвіта». Загальні збори пройшли 24 квітня у залі колишнього дворянського зібрання. До товариства записалося близько 150 осіб. Раду товариства було обрано у складі 15 осіб – серед них був Дмитро Лебідь [6, с. 8]. Він був чиновником-українофілом. У 1921 р. Дмитро Лебідь став одним із найпомітніших діячів УАПЦ на Чернігівщині, а у 1922-1923 роках був священником автокефальної церкви [7, с. 86]. Цікавим є той факт, що ще в березні 1908 р. Дмитра Лебеда було обрано до правління чернігівської «Просвіти» [8, с. 189-190]. Таким чином, національне пробудження значної частини чернігівців під час Української революції 1917-1921 років було не випадковим, адже ще у 1906-1908 роках у місті діяло громадсько-культурне товариство «Просвіта», головою якого був відомий письменник Михайло Коцюбинський.

Одним з наслідків бурхливих революційних процесів стало бажання українців відродити незалежну національну церкву. Головним координаційним центром церковно-визвольного руху стала Всеукраїнська православна церковна рада, що знаходилась у Києві. Один з перших організаторів українських парафій Василь Потієнко у своїх спогадах відзначав, що відозва ВПЦР від 5 травня 1920 р., у якій йшлося про оголошення автокефалії Української церкви, розповсюджувалася і на Чернігівщині [4, с. 215]. Безумовно, ці важливі процеси сприяли створенню нових українських православних парафій.

У Чернігові 14 травня 1921 р. відбулися установчі збори першої української православної парафії, на яких були присутні 34 особи. На зборах затвердили статут та обрали Тимчасову Раду парафії, якій було доручено зв'язатися з Києвом, забезпечити реєстрацію статуту та отримання церкви для здійснення богослужінь. Головою Тимчасової Ради було обрано Григорія Холодного [9, арк. 105]. Останній як відомий український учений був одним із головних організаторів УАПЦ у Чернігові. У 1920 р. він відвідував Київ з метою збирання інформації про стан організації автокефальної церкви. Перебуваючи на посаді директора школи ім. М. Коцюбинського у Чернігові, Григорій Холодний сприяв тому, що збори автокефалістів відбувалися саме у цій школі [10, с. 1]. Вже 18 травня 1921 р. у своєму листі до ВПЦР Григорій Холодний повідомляв, що «чернігівська парафія, нарешті, заснувалася. Спроби мої починати з духовенства не дали нічого: надто далекі місцеві пан-отці самої думки автокефалії. Що ж до громадянства, то воно несподівано виявило тут цілковиту однастайність. Зараз просимо вас приєднати нашу парафію до спілки» [9, арк. 96]. У своїй відповіді 2 червня 1921 р. ВПЦР повідомляла, що на засіданні президії 29 травня чернігівську парафію було приєднано до Всеукраїнської Спілки Православних парафій [9, арк.

100]. Таким чином, чернігівська перша українська православна парафія стала частиною всеукраїнського церковно-визвольного руху, метою якого було створення УАПЦ.

Перші дії створеної у Чернігові української православної парафії були спрямовані на здобуття власного храму. Авторитетна дослідниця державно-церковних відносин А. Киридон зазначає, що «як не парадоксально, відновлення більшовицької влади на переважній частині України на початку 1919 р. і заманіфестовані принципи радянської держави щодо церкви створили до певної міри сприятливу ситуацію для українських автокефалістів» [11, с. 152]. Згідно з декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р., усе церковне майно проголошувалося народною власністю. Також молитовні будівлі та культове майно могли передаватися у користування релігійній громаді, статут якої затверджений губвиконкомом [9, арк. 2]. Таким чином, українські автокефалісти отримали можливість нарівні з іншими релігійними організаціями утворювати власні громади та одержувати в користування церкви й культове майно, яке раніше було власністю Російської православної церкви. Користуючись цими можливостями, Чернігівська українська православна парафія віддала для реєстрації власний статут, під яким поставили підписи 88 осіб. Також українська парафія у червні 1921 р. подала заяву до ліквідаційної комісії з відокремлення церкви від держави. У цій заяві містилося прохання про передачу Борисоглібського та Спасо-Преображенського соборів у власність української парафії [9, арк. 105]. З цього моменту почалися тривалі суперечки за право володіння соборами між українською релігійною громадою та соборною громадою Російської православної церкви. Підсумком цього конфлікту стало те, що 26 вересня 1921 р. Чернігівський губвиконком своєю постановою ухвалив рішення про передачу Борисоглібського собору українській православній парафії [12, арк. 10]. Отже, здобуттям храму для здійснення богослужінь завершився етап організаційного становлення української православної парафії у Чернігові.

Наступною метою чернігівських автокефалістів стала організація першого богослужіння. Оскільки парафія ще не мала свого священика, було надіслано листа до ВПЦР «з проханням надіслати тимчасово пан-отця» [9, арк. 103]. Прохання було задоволено, і вже 1 жовтня 1921 р. у Борисоглібському соборі відбулася перша відправа всенощної служби Божої українською мовою. Богослужіння здійснив протоієрей, член ВПЦР Нестор Шараївський, що спеціально приїхав для цього з Києва [9, арк. 12].

Головною подією 1921 р. в історії українського автокефального руху стало проведення 14-30 жовтня Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору в Києві. Собор здійснив оформлення УАПЦ на засадах автокефалії, оголосивши недійсним акт від 1686 р. про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Не була осторонь цих подій і чернігівська парафія. 14 жовтня вона надіслала звернення до ВПЦР, у якому прохала «подбати про надіслання нам постійного соборного пан-отця й диякона гідних губернiального осередку, а коли будуть хіротонісані кандидати на єпископів, то й про надіслання нам українського єпископа» [9, арк. 8]. За ухвалою Собору щойно висвячений єпископ Юрій Михновський одержав призначення до Чернігова. Однак його перебування у місті не було тривалим. Причиною цього, як відзначав у своїх спогадах голова ВПЦР Василь Потієнко, стало те, що Юрій Михновський «в Чернігові нічого не зміг створити, мало не зруйнував своєю пасивністю і невмінням планово і наполегливо працювати того, що застав там» [4, с. 312]. Наслідком такої бездіяльності єпископа було те, що 7 червня 1922 р. Крайова Церковна Рада Чернігівщини вирішила: «прохати ВПЦР відозвати від нас в як найскорішій часі названого єпископа Юрія Михновського, а замість його призначити іншого, з яким наша справа змогла б піти краще, який зміг би провадити свою роботу в єднанні з місцевими людьми та був здатний до боротьби з царсько-патріаршим єпископатом, високо держачи прапор автокефальної церкви» [9, арк. 26а – 26а зв.]. Також, крайова рада інформувала ВПЦР, що «парафія при соборі св. Бориса та Гліба в Чернігові існує в надзвичайно тяжких умовах, як тому, що вона є одна на весь повіт серед страшної ворожнечі з боку російсько-царського-

патріаршого духовництва» [9, арк. 23 зв.]. Зважаючи на ці обставини, члени ВПЦР на своєму засіданні 13 червня 1922 р. ухвалили: «просить Всечесного Архієпископа Юрія Михновського повернутись до м. Києва, залишивши в порозумінні з Крайовою Церковною Радою Чернігівську катедру» [9, арк. 27]. Після цього ВПЦР у листі до Чернігівської крайової церковної ради повідомляла, що «згідно постанови Малої Ради від 19 червня 1922 р. для тимчасового керування Чернігівською Єпархією виряджається Єпископ Катеринославський Григорій Стороженко» [9, арк. 31]. Остаточно питання призначення постійного керівника Чернігівської єпархії УАПЦ було вирішено у вересні 1922 р. Зокрема, у своєму листі до Чернігівської церковної ради, голова ВПЦР Михайло Мороз інформував, що новий архієпископ Чернігівщини Іван Павловський прибуде до Чернігова 17 вересня 1922 р. [9, арк. 40]. Таким чином, ці події ілюструють демократичний устрій УАПЦ. Також документи засвідчують механізми взаємодії керівних структур УАПЦ: крайова церковна Рада – крайовий єпископ – ВПЦР в умовах соборноправності.

Наступний етап розвитку релігійної громади УАПЦ у Борисоглібському соборі м. Чернігова пов'язаний з діяльністю архієпископа Чернігівщини Івана Павловського. Голова ВПЦР Василь Потієнко, характеризуючи цього архієпископа, відзначав, що «Павловський був загальноновизнаним проповідником у Чернігові, користувався великими симпатіями віруючих, фактично він збудував там міцну парафію, бо до його приїзду і священники і архієпископ Юрій Михновський тільки шкодили нормальному розвитку її» [4, с.325]. З моменту призначення нового архієпископа на чернігівську кафедру церковне життя у регіоні помітно пожвавилось. У листі до ВПЦР 25 січня 1923 р. українська парафія при соборі святих Бориса та Гліба повідомляла, що «при нашій соборі існує тепер кафедральний причет у такому складі: єпископ, два панотці і два диякони» [9, арк. 51]. Таким чином, Борисоглібський храм був кафедральним собором архієпископа Чернігівщини Івана Павловського. Одним з двох священників Борисоглібського собору у цей час був Дмитро Лебідь [9, арк. 54 зв.]. Голова ВПЦР Василь Потієнко згадував, що в УАПЦ існував інститут народних священників. Це були священнослужителі, які, працюючи на основній роботі, допомагали церкві здійснювати богослужіння у вільний від своїх професійних обов'язків час. Саме до таких народних священників належав Дмитро Лебідь [4, с. 257-258].

У 1924 р. підвідділ релігійних культів адмінвідділу Чернігівського виконкому складає облікові картки служителів культу по м. Чернігову. У картку № 48, складену 19 серпня 1924 р., занесені дані про диякона Борисоглібського собору Івана Васильовича Канюку, 1900 року народження. Місцем його проживання зазначено площу Диктатури пролетаріату, буд. № 1 [13, арк. 18]. У картку № 55, складену 20 серпня 1924 р., занесені відомості про ще одного диякона Борисоглібського собору Олексія Васильовича Нітченка, 1901 року народження. Місце проживання – човнова пристань. Склад сім'ї: дружина – 30 років, дитина – 5 років [13, арк. 25]. У картку № 64, складену 26 серпня 1924 р., занесені дані про архієпископа Чернігівщини Івана Даниловича Павловського, 1893 року народження. Місцем його служби зазначено собор Бориса і Гліба. Місце проживання – Соборна площа. Склад сім'ї: двоє дітей 8 і 5 років [14, арк. 5].

Важливою подією у житті чернігівських автокефалістів стало проведення 13-15 липня 1924 р. Першого крайового собору УАПЦ на Чернігівщині. Засідання відбувалися у кафедральному Борисоглібському соборі. На соборі були присутні 64 особи, серед них – 25 священників. У роботі зібрання брали участь митрополит УАПЦ Василь Липківський та голова ВПЦР Василь Потієнко. Першим ухвалили рішення: «обрати делегацію в складі 3-х чоловік з проханням до радвлади звільнити заарештованих представників УАПЦ на Чернігівщині і дати їм змогу бути присутніми на Соборі» [9, арк. 90]. Також собор ухвалив: «просити Івана Павловського прийняти звання і взяти на себе роботу Крайового архієпископа» [9, арк. 91]. Робота крайового собору засвідчила, що УАПЦ поступово перетворюється на потужну релігійну силу на теренах Чернігівщини. Це викликало занепокоєння місцевих органів радянської влади і спонукало їх до рішучих дій, спрямованих на обмеження впливу українського автокефального руху.

Уже 1 грудня 1924 р. релігійна громада УАПЦ у Борисоглібському соборі м. Чернігова отримала повідомлення, що згідно із розпорядженням губернського адмінвідділу на 10 годину 2 грудня 1924 р. призначене прийняття Борисоглібського собору окривділом культів. Пропонувалося представникам громади у зазначений час здійснити передачу собору в розпорядження комісії від окружного адміністративного відділу [15, арк. 375]. Фактично це означало, що релігійну громаду УАПЦ позбавляють права на законних підставах користуватися Борисоглібським собором. Голова ВПЦР Василь Потієнко був у Чернігові у липні 1925 р. і у своїх спогадах відзначав, що «вже наша парафія була в Миколаївській церкві на Гончій вулиці, а Борисоглібський собор був у руках живоцерковців (синодалів)» [4, с. 333]. Також ця інформація знаходить підтвердження у складених наприкінці 1925 р. підвідділом релігійних культів Чернігівського окрадмінвідділу «Відомостях про кількість будівель культу релігійних громад і кількість їх членів у Чернігові і Чернігівському окрузі». Зокрема, з цієї відомості ми дізнаємося, що у Борисоглібському соборі на той час уже існує православно-синодальна релігійна громада. У цьому ж документі зазначено, що при Миколаївській церкві м. Чернігова діє автокефальна релігійна громада, що має у своєму складі 50 членів [16, арк. 4]. Таким чином, у 1925 р. новим центром діяльності релігійної громади УАПЦ у Чернігові стає Миколаївська церква, що була споруджена у 1862 р. [17, с. 451]. Про це свідчить і «Протокол загальних зборів Миколаївської Української парахвії м. Чернігова, що відбулися 9 серпня 1925 р.». На зборах, згідно із протоколом, було присутньо до 200 осіб. Загальні збори, що проходили за участі архієпископа Івана Павловського, одноголосно прийняли рішення «і надалі єпископську катедру залишити в Чернігові про що і повідомити ВПЦР» [18, арк. 1].

У 1927 р. підвідділ релігійних культів адмінвідділу Чернігівського окривконкому складає книгу обліку релігійних громад. Згідно з цією книгою, до української автокефальної релігійної громади Миколаївської церкви м. Чернігова станом на 1 січня 1927 р. входить 70 осіб. У цій же книзі зазначено, що станом на 1 січня 1928 р. до відповідної релігійної громади УАПЦ входить вже 80 осіб, а станом на 1 січня 1929 р. – 136 осіб [19, арк. 2]. Також 1 січня 1927 р. до Чернігова з Глухова переїздить єпископ УАПЦ Олександр Червинський і стає новим керівником чернігівської єпархії. Натомість архієпископа Івана Павловського було обрано на кафедру УАПЦ у Харкові [20, арк. 8]. 17 – 30 жовтня 1927 р. у м. Києві відбувся Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. У його роботі брали участь близько 300 делегатів і гостей. Серед делегатів Собору було 2 священники і 7 мирян, обрані Чернігівським окружним церковним з'їздом, що відбувся 22 – 23 вересня 1927 р. у Чернігові [21, с. 534]. Під адміністративним тиском радянської влади Собор змушений був усунути Василя Липківського з посади і обрати замість нього митрополитом УАПЦ Миколу Борещького. Але ці рішення Собору вже не могли врятувати УАПЦ від загибелі.

Загалом, на кінець 20-х років XX ст. відхід керівництва більшовицької партії та радянського уряду від проголошених принципів свободи совісті фактично поставив УАПЦ у досить скрутне становище, яке дедалі погіршувалося. Навколо автокефальної церкви та її парафіян створювалася атмосфера підозрінь і недоброзичливості. На рубежі 20–30-х рр. XX ст. ставлення до УАПЦ з боку державних органів влади стало нестерпним. У 1929–1930 рр. органами ДПУ було сфабриковано справу «Спільки Визволення України» («СВУ»). «Доводилося», що автокефальна церква була однією з ланок антирадянського підпілля, що ставило за мету повалення радянської влади в Україні. Наслідком такої політики державних органів по відношенню до автокефальної церкви стали арешти, проведені серед духовенства цієї церкви та активістів автокефального руху. На лаві підсудних серед інших опинився і перший голова ради Чернігівської української православної парафії Григорій Холодний. Він був засуджений до 8 років позбавлення волі [22]. За рішенням окремої трійки НКВС його було розстріляно у 1938 р. на Соловецькому архіпелазі. Також трагічно склалася доля колишнього священника Борисоглібського собору Дмитра Лебеда. Він був заарештований в 1929 р. по справі «СВУ» й висланий на три роки за межі України до міста Львов Курської області, де і помер у засланні у 1930 р. [7, с. 92].

Після процесу «СВУ» почалися масові закриття парафій УАПЦ з наліпленням

на них зловісних ярликів «контрреволюційних націоналістичних релігійних об'єднань». У цей час припинилася діяльність релігійної громади УАПЦ у Чернігові. Про це свідчить організована владою у місцевій пресі кампанія зречення від своїх релігійних переконань. Зокрема, у газеті «Червоний стяг» 1 квітня 1930 р. було опубліковано заяву колишніх парафіян Чернігівської української автокефальної парафії. У цій заяві зазначалося, що «ми переконались у тім, що українське духовництво використовувало легальні можливості існування церковних громад для проведення шкідницької роботи та прищеплювання парафіянам українського шовінізму і проведення контрреволюційних ідеалів відокремлення України від СРСР ... пориваючи назавжди з культом, ми заявляємо, що помилились, підтримуючи попів політиканів та митрополитів – керівників ворожого контрреволюційного руху» [23, с. 1]. Цікавий факт, що серед шести прізвищ, що були опубліковані під цією заявою – Мовчан, Романовська, Бачинська, Улезко, Смирнова та Коробцов, лише Ольга Романовська дійсно була активною парафіянкою УАПЦ у Чернігові. Про це свідчить те, що вона була делегатом від Чернігівської округової Церковної Ради на Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ у 1927 р. [21, с. 568].

Таким чином, релігійна громада УАПЦ діяла в Чернігові з 1921 р. до 1930 р. Проведений аналіз діяльності релігійної громади УАПЦ у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках XX століття дозволив виокремити основні етапи її існування. Історія діяльності релігійної громади УАПЦ у м. Чернігові засвідчила, що місцеві автокефалісти своєю діяльністю підносили національну свідомість та гідність українського народу. Однією з найбільших заслуг УАПЦ було те, що вона зробила українську мову – мовою церковних богослужінь. Саме тому радянська влада, яка в цей час поширювала ідеологію інтернаціоналізму, доклала всіх зусиль для поступового знищення Української церкви.

Отже, документи з історії діяльності релігійної громади УАПЦ у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках XX століття підлягають подальшому ретельному вивченню та введенню до наукового обігу. Вони мають велике пізнавальне та наукове значення для розуміння здобутків Української революції та усвідомлення причин її поразки, що у свою чергу має стати важливим уроком для сучасної розбудови незалежної України.

1. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14 – 30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали / Упорядники Г. М. Михайліченко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – Київ – Львів : «Жовква», 1999. – 560 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17 – 30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2 / Упорядники С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К. : Оранта, 2007. – 698 с.

2. «В Українській Церкві велика була духовна сила...» : Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917-1925 рр. / Упорядник, автор вступної статті А. Л. Зінченко; археографічна підготовка документів та археограф. передмова, покажчики І. М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 с.

3. Тригуб О. З історії Борисоглібського собору в Чернігові у 1921 р. / О. Тригуб // Сіверянський літопис. – 2015. – № 3. – С. 98-105.

4. Церковно-визвольний рух на Чернігівщині в 1920-х роках / Редактор-упорядник В. І. Моренець. – Видавець ПП «Медобори-2006», 2016. – 392 с.

5. «В Українській Церкві велика була духовна сила...» : Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917-1925 рр. / Упорядник, автор вступної статті А. Л. Зінченко; археографічна підготовка документів та археограф. передмова, покажчики І. М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 с.

6. Демченко Т. Чернігівська «Просвіта» за доби Української революції: рік 1917-й / Т. Демченко // Сіверщина. – 2017. – 5 січня.

7. Андрійчук Т. Родина Лебедів у національно-культурному житті Чернігова на

початку ХХ ст. / Т. Андрійчук // Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів / Відп. ред. О. Коваленко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. – С. 83-93.

8. Фомська С. Становлення та діяльність чернігівської «Просвіти» (1906-1908 рр.) / С. Фомська // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2-3. – С. 185 – 192.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3984, оп. 1, спр. 197, 119 арк.

10. Справа «Спілки Визволення України» // Червоний стяг. – 1930. – 6 квітня.

11. Киридон А. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Тернопіль, 2005. – 384 с.

12. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. Р-15, оп. 1, спр. 169, 31 арк.

13. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 131, 29 арк.

14. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 132, 30 арк.

15. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 37, 704 арк.

16. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 285, 20 арк.

17. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.

18. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп.1, спр. 278, 14 арк.

19. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп.1, спр. 415, 57 арк.

20. ЦДАВО України, ф. 3984, оп.3, спр. 468, 51 арк.

21. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17 – 30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2 / Упорядники С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с.

22. Червоний стяг. – 1930. – 21 квітня.

23. Нам з попами не по дорозі // Червоний стяг. – 1930. – 1 квітня.

Андрей Глухенький

Становление и деятельность религиозной общины Украинской автокефальной православной церкви в Борисоглебском соборе г. Чернигова в 20-х годах XX века

Освещается деятельность религиозной общины Украинской автокефальной православной церкви в Борисоглебском соборе г. Чернигова в 20-х годах XX века. Рассмотрен процесс ее становления и основные этапы существования.

Ключевые слова: Украинская автокефальная православная церковь (УАПЦ), украинская православная парafia, религиозная община, Борисоглебский собор, Всеукраинский православный церковный совет (ВПЦС), архиепископ Черниговщины Иван Павловский.

Andrii Hluhenkyi

Formation and activity of faith community of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in SS Boris and Gleb's Cathedral in Chernihiv in 1920s

The activity of faith community of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in SS Boris and Gleb's Cathedral in Chernihiv in 1920s is shown. The process of formation and main stages of existence of faith community of UAOC in Chernihiv is represented.

Keywords: Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), parish, faith community, the Cathedral of SS Boris and Gleb, all – Ukrainian Orthodox Church Council, Chernihiv archbishop Ivan Pavlovskyi.

Тетяна Миколайко

ЖИВОПИС ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. У ТРОЇЦЬКОМУ СОБОРІ

У статті проаналізовано розписи на склепіннях вітваря, центрального купола та центральної нави Троїцького собору, де проілюстровано дві молитви «Отче наш» та «Символ Віри». Їхню появу автор пов'язує із діяльністю чернігівського архієпископа Михайла Десницького.

Ключові слова: живопис, композиції, Троїцький собор, Михайло Десницький, склепіння, вітвар, іконостас.

Розписи кожного собору – це «Святе Письмо у живописі», спосіб донести до вірян інформацію через сакральне мистецтво. Це зумовило значну увагу до них священиків, а згодом і дослідників. Стаття присвячена розписам на склепіннях вітваря, центральної нави, північного і південного трансептів одного з найбільших соборів Чернігова – Троїцького. Інтер'єр Троїцького собору під час ремонтів після пожеж у 1731 р. та 1808 р. не піддавався масштабним перебудовам. Тому в період реставраційних робіт зберігся монументальний живопис різних періодів, і якщо першопочатковий розпис дійшов фрагментарно, то живопис XVIII – XX ст. – значно краще. Фахівці вважають, що живопис Троїцького собору першої половини XIX ст. виконаний на високому професійному рівні. Він найкраще зберігся на стелі центральної частини храму та відреставрований у 70-80 рр. XX ст. бригадою художників-реставраторів Київських спеціальних науково-реставраційних майстерень під керівництвом В. Бабюка.

Слід зауважити, що досліджень, присвячених монументальному живопису Троїцького собору, небагато. Та все ж серед чернігівських дослідників-мистецтвознавців варто відзначити праці А. Адруга¹, які присвячені розвитку живопису в Чернігові другої половини XVII – XVIII ст. Схему розписів вітваря Троїцького собору подано у публікації М. Єфімова². Спогади про діяльність чернігівського архієпископа М. Десницького містяться у праці Ф. Гумілевського³. Про історію іконостасів Троїцького собору пише у своїй праці А. Доценко⁴.

27 вересня 1808 р. сталася пожежа, яка пошкодила купола Троїцького собору та Введенської церкви. Після цього довелося поновлювати стінописи Троїцького собору. Ремонтами займався архієпископ Михайло Десницький. Преосвященний Михайло очолював єпархію 18 грудня 1803 р. За словами Ф. Гумілевського, у єпархії на той момент панував безлад, бо попередник Десницького – Віктор Садковський – в останні роки життя не дуже переймався справами єпархії, і тому новопризначеному єпископові довелося наводити лад у єпархії, займатися ремонтами пошкоджених та занедбаних споруд монастиря. Гроші Десницький попросив у Синоду і отримав 12 тис. рублів⁵. На ці кошти відновили Троїцький храм: центральний купол укрили залізом, нову покрівлю пофарбували у зелений колір, яблука на куполах і хрести позолотили, на дзвіниці установили великого годинника (29 серпня 1808 р.) і на благодійні кошти зробили ремонт в архієрейському будинку⁶.

Архієпископ вирізнявся своїми господарськими уміннями і до усіх справ підходив уважно. Гумілевський дав таку характеристику владиці: «Майже 30 років після блаженного Михайла в Чернігівській єпархії все ще жив Михайло: на що не глянете, скрізь

© Миколайко Тетяна Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

помітите більш-менш помітні сліди його пастирської діяльності»⁷. Діяння архієпископа збереглися до сьогодні у Троїцькому соборі у вигляді монументального живопису на склепінні центральної його частини.

Настінний живопис було зроблено під безпосереднім керівництвом преосвященного Михайла Десницького. За словами очевидців, архіпастир не лише визначав і вказував місце і розмір кожного сюжету, але і сам піднімався будівельними лесами наверх і спостерігав за правильністю і чистотою виконання живопису⁸.

Цикл сюжетів на склепінні Троїцького собору являє собою зображення релігійних доктрин, які активно популяризувалися у релігійних працях на початку XVIII ст. Саме за теологічною програмою найпершими частково були розписані Успенський собор та Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври.

У Троїцькому соборі символічно трактоване зображення – «Новозавітна Трійця», розміщене у головному куполі. По центру купола зображено Святого Духа у вигляді голуба з розгорнутими крильми. Майже більшу половину купола займає зображення Бога-Отця. На думку А. Адруга, зображення Бога-Отця у куполі храму майже повністю повторює гравюру німецького художника Юліуса Шнорр фон Карольсфельда, який є автором кількох полотен на біблійні теми, а найвідоміша його робота «Біблія в ілюстраціях». Тому, можливо, композиція у куполі храму запозичена з граверного зображення «Бог у перший день творіння». Мистецтвознавець зазначає, що композиція «Новозавітна Трійця» була написана ще у першій половині 1690-х рр., а тоді її, мабуть, поновили у першій половині XIX ст. За відомостями Ф. Гумілевського, композиція у центральному куполі Троїцького собору виконана у 1876–1878 рр.¹⁰ Схожа композиція «Новозавітна Трійця» зустрічається у Троїцькому соборі Густинського монастиря, Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, і у XVIII ст. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври у центральному куполі було зображення Св. Новозавітної Трійці.

Наступна композиція присвячена «семи стовпам премудрості», яка, ймовірно, запозичена з іконографічного зображення – «Премудрість Божа Софія Київська». Ікона вважається рідкісною, тому її практично неможливо зустріти у багатьох церквах, але є храми, де вона займає почесне місце і, зокрема, у іконостасі Софіївського собору у Києві. Давні візантійські письменники вважають, що ікона написана на підставі слів з притч Соломона: «Премудрість збудувала собі дім, втесала сім стовпів його» (Притч. 9; 1)¹¹. По колу, від Бога-Отця, зображено шість архангелів. Як небесні посланці на землі, архангели мали свою атрибутику і в мистецтві зображали їх з мечами, сферами, книгами й іншими предметами. Так, у центральному куполі Троїцького собору архангел Михайло в руці тримає полум'яний меч, архангел Серафїл зображений з батоном і полум'ям у руках, посудину з лікарськими засобами тримає у руці архангел Рафаїл, який цілював хворих і допомагав нужденним. Архангел Рагудїл тримає корону, як нагороду від Бога за корисну працю святим людям, архангел Варахїл з трояндами, а Гавріїл традиційно з лілією. Їхні голови повернуті до Бога-Отця, а над ними написи їхніх імен старослов'янською мовою зроблено білилами. Нижче на простінках між вікнами у барабані купола розміщені зображення Божої Матері з дитям, пророки, одягнені у розкішний зелений, синій, червоний і золотистий одяг, і сім стовпів дому премудрості. Вниз, до карниза намальовані різнокольорові полоси з написами старослов'янською мовою «слава», «благодать», «смирненість», «чистота», «любов», «надія», а на іконі «Премудрість Божа Софія Київська» ці слова написані на різнокольорових сходинок амвону.

З східного боку барабану купола залишилися сліди первісних розписів, які робилися прямо по штукатурці. Збереглося зображення ангела і орнамент, виконаний червоними фарбами, а у самому куполі фрагментів пізнішого живопису не виявлено¹².

Канонічно під барабанним кільцем у парусах розміщені повні зображення євангелістів з їхніми символами: Матвій з ангелом, Марк з левом, Лука з тільцем і Іоан з орлом.

Живопис у центральному куполі, барабані й парусах виконано олійними фарбами по левкасу, нанесеному на штукатурку¹³.

Розписи стелі й стін вівтарної частини собору «поновлювалися» у 1955-1956 рр. невідомими художниками, яких запросила адміністрація тоді діючого жіночого мо-

настиря. Робота виконана недбало: фарбовий шар не закріплювали, втрачений левкас не підводили, і вийшло так, що більшу частину авторського живопису було переписано¹⁴. Поновлено живопис на професійному рівні у 70-80 рр. XX ст.

Для монументального стінопису XVIII – початку XIX ст. у храмах характерним було зображення у сюжетах молитов, поширюються цикли зображень «Заповідей блаженства», церковних таїнств¹⁵. У стінописі Троїцького собору теж включено богословські цикли. У вітварі, зверху арка над престолом з зображенням «Старого Завіту», а навколо молитва «Отче наш» у символічному зображенні біблійних подій, які розкривають зміст молитви.

На арці над престолом розташовано сім окремих композицій, де зображено алегорії християнських чеснот, сюжети розділені ліпними тягами. По середині арки – пломеніюче серце на долоні у полум'ї. На серці Святий Дух, під ним літери М. Е. М. З правого боку від пломеніючого серця зображені чесноти – віра, надія, любов. Віра: зображено діву, яка стоїть на книзі з хрестом у руці. Надія: сюжетне зображення ангела на березі річки, який несе юнака на спині, у руці якого якір. Любов: зображено діву з палаючим серцем у руках, а над нею херувими. Ліворуч зображено такі християнські чесноти, як: набожність, замилювання і страх Божий. Набожність: зображено жінку на колінах, руки на грудях, а біля неї речі – дзеркало, сагайдак із стрілами. Над нею сонячний диск з людським обличчям. Страх Господній: зображено людину на колінах перед вогняною кометою. Зліва ангел кидає в нього вогнем, а в іншій руці тримає різки. Замилювання: зображено діву біля фонтану. На другому плані намальовано озеро, у якому по груди у воді стоїть чоловік, і рука із хмари ллє йому на голову воду.

Цікавим є розпис плафону вітваря, де сюжетно зображено молитву «Отче наш». Композиції розділені ліпними профільованими тягами на три частини. У центральній частині зображено Бога-Отця у хмарах, навколо нього херувими і над ним напис «Отче наш, що еси на небесах». З південного боку плафону – ангел, який тримає колесо, над ним зелена куля в оболонці семи небесних сфер. Справа від ангела нічне, а зліва – денне небо. Під ангелом є напис старослов'янською мовою, зроблений чорною фарбою, мабуть, частина тексту молитви, але через погану збереженість чи не чіткість напису текст напису в проекті реставрації не вказано. Логічно там має бути продовження молитви «Нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі».

У північній частині плафону намальований ангел на хмарі у вінку із квітів, а в руках тримає снопа. Біля його ніг кошик з хлібом і плодами. Над ним ще два ангели з рогом достатку і зеленою гілкою. Справа від них зображено дощові хмари, із яких ллє дощ. Під цією композицією міститься напис старослов'янською мовою «Хліба нашого насущного дай нам на сьогодні».

Продовження молитви «Отче наш» у живописі міститься на східній підпружній арці, і там розміщені такі композиції: «І прости нам борги наші» – зображено старця, який підраховує в рукописі свої гріхи, а ангел ганчіркою змиває на своїй скрижалі запис його гріхів; «Не введи нас у випробування» – зображено юнака, який молиться, а навколо нього спокуса: зліва від нього дерево пізнання добра і зла, на ньому змії. Унизу глобус, на якому сидить дракон, охопивши його лапами і крильми. Справа від юнака – оголена жіноча фігура; «Але визволи нас від лукавого» – на смертному ложі зображено в'язня в кайданах, і диявол в'яже йому плечі й руки ланцюгами. Ангел з неба несе два ключі для його звільнення¹⁶. Окрім сюжетних композицій, ще дві композиції пейзажу: ранішнього і нічного. Проілюстровану молитву «Отче наш» можна побачити на арках та стовпах Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, де стінопис виконано у першій половині XVIII ст.

На склепінні північного трансепту розміщено три композиції, присвячені подіям із життя Богородиці. Центральна і найбільша композиція «Взяття Божої Матері на небо», де по центру у хмарах зображена на повний зріст Божя Мати з ангелами, які підносять її на небо. Наступна композиція «Різдво Богородиці» – в центрі на підвищенні зображено немовля, замотане у червону тканину. Справа від нього сидить жінка, зліва стоїть старий чоловік. Така ж за площею композиція «Введення в храм», де зображено Марію на сходах до храму, зустрічають її священник на чолі з первосвященником, а

позаду Іоаким і Анна. Навколо цих трьох основних композицій на підпружних арках зображені біблійні події із життя Богоматері.

У південному трансепті на склепінні зображено історичний цикл подій земного життя, страждань і слави Ісуса Христа. Центральною композицією циклу є «Вознесіння Христа», де Ісус зображений на хмарах у сяйні, під ним два світловолосі ангели у білому одязі з білими крильми. Справа від ангелів унизу зображено Богоматір з апостолами, а навколо здивовані люди. По обидві сторони центральної композиції містяться два зображення у трикутниках. З західної сторони – композиція «Різдво Христове». З східної – композиція «Вхід до Єрусалиму». Навколо цих центральних зображень на арках висвітлено у живописі події із останніх днів земного життя Ісуса. Композиції розділені між собою ліпними тягами і оздоблені акантовим листям.

Продовженням теми «молитви у живописі» є розписи на склепінні центральної нави, де зображено молитву «Символ віри». Символ віри – це коротке і точне викладення істин християнської віри і опис життєвого шляху Ісуса. «Символ віри» складається з 12-ти членів, які містять догми православної віри¹⁷. Починається догматичний цикл «Символ віри» з композицій, які розміщені на першій від центрального купола поперечній арці, де проілюстровано перший член Символа віри – «Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, творця неба і землі, і всього видимого і невидимого». По центру арки у трикутнику, з променями навколо нього, зображено «Всевидяче око», південніше містяться композиції «Створення світу» (неба і землі) – на першій композиції зображено нічне небо з зірками і місяцем, а на другій – гірський пейзаж і вода. З північного боку на арці композиція «Світ видимий», на якій зображено перших людей у раю, і композиція «Світ невидимий» – зображено ангельські чини на небесах. П'ять композицій на арці розділені між собою ліпними профільованими тягами.

Другий член Символа віри читається так: «І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, єдинородного, що від Отця народився перше всіх віків. Світло від світла, Бога істинного від Бога істинного, рожденного, несотворенного, єдиносущного з Отцем, що через нього все сталося». Цей Символ віри зображений на середній поперечній арці між двома плафонами, де по центру композиція «Сонцеподібне сяйня у хмарах». У північній частині арки ілюстрація третій член Символа віри – «Марія і праведний Йосиф», читається так: «Він для нас, людей, і ради нашого спасіння, зійшов з небес, і воплотився від Духа Святого і Марії Діви, і став людиною» і говорить про зішестя Сина Божого з неба. На південній частині арки розміщені дві композиції «Суд Пілат» і «Зішестя з Христа», вони ілюструють четвертий член Символа віри: «І розп'ятий був за нас при Понтії Пілаті, і страждав, і був похований». На арці зображено воскресіння Ісуса Христа – це п'ятий член Символа віри: «І воскрес на третій день, як було написано».

Продовження циклу сюжетів молитви Символ віри у першому від вівтаря плафоні центральної нави. Шостий член Символа віри відображений у двох композиціях «Вознесіння», де Ісус зображений на повний зріст у хмарах на небі, а під ним на землі апостоли, а по центру Богоматір, і «Свята Трійця», зображено Ісуса, Бога-Отця і Святий Дух у вигляді білого голуба над ними – «І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця».

Сьомий член Символа віри говорить про друге пришествя Христа: «І знову прийде у славі судити живих і мертвих, і царству його не буде кінця», зображення, яке ілюструє цей символ, розміщене у трикутнику з південного боку в центральному плафоні.

На західній поперечній арці центральної нави по центру зображено три вогняні язики на тлі сяйня з написом «І в Духа Святого» – це восьмий член Символа віри «І в духа Святого, Господа Животворчого, що від Отця походить, що йому з Отцем і Сином однакове поклоніння і однакова слава, що говорив через пророків». У південній частині арки зображено людей, які славлять Святу Трійцю, а поруч – священник біля престолу під час літургії – це композиція «Освячення Святих Дарів», яка ілюструє дев'ятий член Символа віри, який читається так: «В єдину, святу, соборну і апостольську церкву». З північної сторони на арці композиція «Таїнство Хрещення», де зображено десятий член Символа віри: «Визнаю одне хрещення на відпущення гріхів». Завершується молитва у живописі на другому плафоні центральної нави, де по центру вміщена композиція «Зішестя Святого Духа», у західній частині – «Собор пророків», а з південної сторони зображено ангелів із сурмами і воскресіння мертвих – це одинадцятий член Символа

віри «Чекаю воскресіння мертвих». Кульмінаційною композицією є «Христос у славі» у північній частині другого плафону центральної нави, де Ісус сидить на престолі, зліва від нього Богоматір, справа – Іоан Предтеча, так зображено дванадцятий член Символа віри: «І життя будучого віку. Амінь».

У церковному стінописі зустрічається зображення християнських догм, зокрема, богословська програма розписів Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври спиралася на 12 положень Символа віри. Тільки у лаврській церкві члени Символа віри розміщені у різних частинах собору, а у Троїцькому соборі у Чернігові кожна частина Символа віри іде сюжетно одна за одною так, що можна читати у живописі цю молитву.

Мистецькою своєрідністю і органічною частиною інтер'єру собору є іконостас. Архієпископ Чернігівський Михайло Десницький відновлював не лише стінопис собору, а й із старого іконостасу XVII ст. заново зробив новий. Священик А. Ефімов, описуючи іконостас XIX ст., вказав, що він впритул закривав вівтар, складався з п'яти ярусів з позолоченими колонами, капітелями, різні прикраси вирізані по білому полю, у вигляді листя, кілець, зірок і завитків. Іконостас вражав грандіозністю і красою¹⁸. Про внутрішнє оздоблення Троїцького собору згадує краєзнавець М. Марков і, зокрема, іконостас охарактеризував кількома словами, як «наскрізний різьблений» і позолочений Михайлом Десницьким¹⁹. Більше інформації про іконостас Троїцького собору міститься у «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії», де описується як п'ятиярусний, з різьбленими колонами, капітелями, і визолочений по «першому полю». Ікони розташовані у п'яти ярусах, і у своїй сукупності іконостас представляє величне ціле. Царські врата, орнаменти тумб, 16 колон нижнього ярусу, хвилясті карнизи прикрашені умілим різьбленням.

У нижньому ярусі, окрім Царських врат, південні й північні двері, вісім ікон високих і широких.

У другому ярусі – ікони невеликі, майже, квадратні; у третьому – вузькі й довгі; у четвертому і п'ятому – менші у порівнянні з іконами у третьому ярусі²⁰.

Іконостас було знищено за радянських часів. У газеті «Українське полісся» (за 1942 р. 12 квітня), яка друкувалася у Чернігові, писали, що іконостас знищили за вимогою одного семіта²¹.

Підбиваючи підсумки вище написаному, можна відзначити, що стінопис на склепінні Троїцького собору дуже тонко продуманий, відтворений і одночасно є оригінальний. Стеля центральної частини собору розписана за мотивами двох молитв. Склепіння вівтаря містять композиції, які ілюструють молитву «Отче наш», а склепіння центральної нави зображають у сюжетах молитву «Символ віри». У центральному куполі традиційно зображена храмова композиція «Новозавітна Трійця», в трансептах у північній наві – цикл подій із життя та ушавлення Божої Матері, у південній – цикл із земного життя та страждань і ушавлення Ісуса Христа. Таким чином, монументальний стінопис першої половини XIX ст. на склепіннях Троїцького собору є яскравим художнім виразом богословських тем, характерних для XVIII – початку XIX ст.

1. Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. / А. Адруг. – Чернігів: Чернігівський ЦНТІ, 2013. – 180 с.

2. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. / А. Ефимов // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 15. – С. 400 – 408. (неоф. ч.).

3. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – 1873. – Кн. 2. – 98 с.

4. Ікони іконостасів Іллінської церкви та Троїцького собору м. Чернігова. Каталог. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 160 с.

5. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. / А. Ефимов // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 15. – С. 401. (неоф. ч.).

6. Памятник архитектуры XVII века бывший Троицкий собор в г. Чернигове. Проект реставрации. – Т. 1. – Киев, 1973 – Арк. 131-144 // Документальный фонд Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернігів стародавній». Чаиз 359. – С. 27.

7. К биографии Преосвященного Михаила Десницкого // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 17. – С. 584.
8. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. / А. Ефимов // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 15. – С. 402. (неоф. ч.).
9. Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. / А. Адруг. – Чернігів: Чернігівський ЦНТІ, 2013. – С. 14.
10. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – 1873. – Кн. 2. – С. 38.
11. Митрополит Димитрій (Рудюк). Опис та значення ікони Святої Софії Премудрості Божої, яку вшановують у день Різдва Богородиці / Митрополит Димитрій (Рудюк) [Електронний ресурс] // Духовна велич Львова. – Режим доступу: <http://velychlviiv.com/blog/opys-ta-znachennya-ikonu-svyatoyi-sofiyi-premudrosti-bozhoyi-yakuvshanovuyut-u-den-rizdva-bogorodytsi/>, дата доступу: 08. 05. 2017 р.
12. Проектные предложения по консервации масляной росписи XVIII – XX в. в памятнике архитектуры XVII в. – Троицком соборе в г. Чернигове. – Киев, 1972. – Арк.131-144 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Чаиз 359. – С. 11.
13. Там само. – С. 18.
14. Там само. – С. 22.
15. Жолтовський П. М. Український живопис XVII – XVIII ст. / П. М. Жолтовський // К.: Наукова думка, 1978. – С. 37.
16. Проектные предложения по консервации масляной росписи XVIII – XX в. в памятнике архитектуры XVII в. – Троицком соборе в г. Чернигове. – Киев, 1972. – Арк.131-144 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Чаиз 359. – С. 33.
17. Слобідський С. Закон Божий / С. Слобідський. – Київ, 2003. – С. 225.
18. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. / А. Ефимов // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 15. – С. 405. (неоф. ч.).
19. Марков М. О достопримечательностях Чернигова. / М. Марков – М. – 1847. – С. 24.
20. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – 1873. – Кн. 2. – С. 37.
21. Ікони іконостасів Іллінської церкви та Троїцького собору м. Чернігова. Каталог. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – С. 78.

Татьяна Миколайко

Живопись первой половины XIX в. в Троицком соборе

В статье проанализировано росписи на сводах алтаря, центрального купола и центрального нефа Троицкого собора, где проиллюстрировано две молитвы «Отче наш» и «Символ веры». Их появление автор связывает с деятельностью черниговского архиепископа Михаила Десницкого.

Ключевые слова: живопись, композиции, Троицкий собор, Михаил Десницкий, свод, алтарь, иконостас.

Tetiana Mykolyko

Painting of the first half of the 19th century in the St.Trinity Cathedral.

In article analyzes the paintings on the vaults of the altar, the central dome and the central nave of the St.Trinity Cathedral, where two prayers «Our Father» and «The Symbol of Faith» are illustrated. Their appearance author connects with the activities of Chernihiv archbishop Michael Desnitskyi.

Key words: painting, compositions, St.Trinity Cathedral, Michael Desnitsky, vault, altar, iconostasis.

Людмила Нижник

П'ЯТНИЦЬКА ЦЕРКВА У 1943-1963 рр. ЗГІДНО З ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті на основі документів Державного архіву Чернігівської області розповідається, як реставрували П'ятницьку церкву в 1943-1963 роках, які труднощі спіткали реставраторів, як планували відновити дзвіницю та збудували огорожу. У статті надається довідка про кошти, які були витрачені на реставрацію пам'ятки архітектури.

Ключові слова: церква, дзвіниця, огорожа, реставрація, кошти.

Кожному чернігівцю відома П'ятницька церква, яку вважають одним з неофіційних символів міста. Вона була збудована в кінці XII-на початку XIII ст. на міському базарі й присвячена святій Параскеві, покровительці торгівлі, день якої відзначався у п'ятницю (звідси й назва). Існує припущення, що, можливо, це витвір давньоруського архітектора Петра Милоніга.

Упродовж XVII-XVIII ст. П'ятницький храм був центральною спорудою однойменного жіночого монастиря, у XIX-XX ст. це — парафіяльна церква.

У роки Другої світової війни вона знищена більш ніж на половину. Під час бомбардувань було зруйновано майже повністю західну та південну стіни будівлі, обвалилися два західних пілони, велика частина склепінь і купол.

Ці частини церкви перетворилися на гору цегли, щебеню та сміття, що піднімалися всередині будівлі на висоту 7 метрів. І у величезній руїні саме П. Д. Барановський зумів побачити унікальну архітектурну споруду давньоруської доби, хоча до цього моменту церкву відносили до доби козацького бароко.

До Чернігова Петро Дмитрович прибув у грудні 1943 р. як експерт Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів фашистів на окупованій території СРСР.

Центр міста, де знаходився П'ятницький храм, являв собою суцільну руїну.

У результаті дослідження пам'ятки у 1943 р. було встановлено виняткову цінність і унікальність тих частин, що збереглися від повного руйнування. Для дослідника була абсолютно очевидною необхідність їхнього збереження та консервації. Але реальні умови для організації реставраційних робіт були дуже складними. Унікальна пам'ятка архітектури та історії могла бути втрачена назавжди.

Тому вже на початку 1944 р. П. Д. Барановський розробив проект реставрації церкви. Однак лише пізно восени 1944 р. вдалося провести частину робіт з порятунку залишків храму. У листопаді-грудні було зроблено тимчасове зміцнення майже перебитого північного пілона, який загрожував падінням. Роботи проводилися з великим ризиком, пілон укріпили тимчасовим корсетом з дерев'яних брусів, стягнених хомутом.

Вашій увазі пропонується документ Державного архіву Чернігівської області:

«Виписка із акта 17.07.1945 р. Ми, що нижче підписалися, члени комісії Комітету в справах Архітектури при СНК СРСР в складі: начальника Головного Управління з

© Нижник Людмила Михайлівна — старший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

охорони і реставрації пам'яток архітектури архітектора Рзянина М. І., члена-кореспондента Академії Архітектури СРСР професора Сухова Д. П., начальника відділу реставрації Головного Управління Архітектури Барановського П. Д., начальника Державної інспекції Головного Управління в справах архітектури СНК УРСР архітектора Ігнаткіна І. А. при участі міського архітектора м. Чернігова Букловського П. Ф.

Члени комісії склали теперішній акт в тому, що 16-17 липня нами здійснено обстеження пам'яток архітектури м. Чернігова, що знаходяться під державною охороною, до того ж встановлено наступне: П'ятницька церква є ціннішим унікальним пам'ятником для науки, мистецтва і архітектури Всесоюзного значення. Церква була зруйнована на 50%. Восени 1944 року органами охорони пам'яток були проведені заходи охоронно-консерваційного характеру для попередження подальших руйнувань. Через відсутність будівельних матеріалів і робочої сили у 1944 році не могли бути проведені міри укріплення південної стіни церкви, яка потребувала капітальних робіт. Ці роботи з тих же причин не були проведені і весною 1945 року. Результатом було падіння південної стіни у травні 1945 р., яка потягла за собою південно-східний пілон і частини склепінь і барабана, що ним підтримувались. Залишки цього пам'ятника знаходяться в катастрофічному стані і потребують проведення невідкладних аварійно-укріплювальних робіт до осені 1945 року.

Для цих робіт комісія просить Обком та облвиконком виділити в розпорядження обласного відділу архітектури бригаду робочих у складі 10 чоловік (кровельщиків, теслярів, каменярів) і 30-50 чоловік підсобних робочих.

Виділити для роботи матеріали та інвентар згідно додатку.

Забезпечити своєчасну доставку матеріалів по заявках виконавця робіт. Республіканському відділу охорони пам'яток прислати для виконання робіт і технічного керівництва виконавця робіт, а також виділити необхідні асигнування.

Головне Управління по охороні пам'яток просить комітет у справах архітектури при СНК УРСР виділити для науково-технічного керівництва спеціаліста реставратора, архітектора тов. Барановського» [1].

Наступний цикл робіт з консервування П'ятницького храму, вже з кращим результатом, було проведено у 1945 р.

Серед документів зберігся лист від 7 серпня 1945 р. №132-8.

«Голові облвиконкому

тов. С. Ф. Костюченко

Управління у справах архітектури при СНК УРСР доводить до Вашого відома, з приводу консервації залишків і реставрації П'ятницької церкви м. Чернігова XII ст. Під час особистого прийому нас, Голова СНК УРСР М. С. Хрущов дав розпорядження Держплану, негайно відпустити необхідні цемент, вапняк, толь, цвяхи, до отримання яких нами приймаються міри і крім того, запропонував тресту передвижки і розборки будівель взяти на себе виконання спеціальних робіт по цьому пам'ятнику. Відповідно до цього Управління у справах архітектури при СНК УРСР просить Вас, у відповідності з домовленістю з Вами, під час приїзду до Чернігова комісії Комітету в справах архітектури при СНК СРСР, прискорити доставку лісоматеріалів і проведення підготовчих робіт по влаштуванню огорожі і приміщення для складу матеріалів.

В. о. начальника Управління в справах архітектури при СНК УРСР / Малоземов» [2].

З 15 жовтня до 15 грудня було проведено такі роботи: шляхом ін'єкцій розчином укріплено стіни, влаштовано додаткові стиски на північно-східний пілон, а також частину стін і склепінь, до північної стіни встановлені дерев'яні контрфорси, знято цегляні надбудови над північним раменом хреста, чим полегшено тримальні конструкції.

Майже двадцять років свого життя П. Д. Барановський вивчає і реставрує чернігівську П'ятницьку церкву, повертаючи їй первозданий вигляд. Утрачені частини було відновлено, для робіт виготовлялася спеціальна цегла шести різновидів за зразками її розмірами давньої плінфи, а блоки, знайдені під час розбирання руїн, було вмонтовано в нові мури, які клалися за шаблонами, імітуючи техніку будівництва XII-XIII століть.

Вашій увазі пропонується документ-копія про реставрацію церкви від 7 червня 1955 р.:

«Голові виконкому Чернігівської обласної
Ради депутатів трудящих тов. Ванденко Л. С.

На підставі клопотання виконкому Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих Рада Міністрів УРСР дала вказівки про відбудову в первісному стані унікального пам'ятника вітчизняної архітектури загальносоюзного значення кол. П'ятницької церкви XII ст. у м. Чернігові.

Згідно з цим Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР забезпечило складання проекту реставрації цього пам'ятника, який було розглянуто і погоджено з Академією наук СРСР. В керівництві практичними роботами по реставрації пам'ятника візьмуть участь видатні вчені Академії архітектури СРСР, приїзд яких заплановано на другу половину червня місяця ц. р. (1955 р.) Для виконання будівельно-реставраційних робіт Управління передбачило потрібні кошти. Рада Міністрів УРСР і Міністерство промисловості будівельних матеріалів УРСР ще 1954 р. зобов'язали Чернігівський цегельний завод виготовити для цих робіт цеглу спеціального профілю. Але досі Чернігівський цегельний завод до виконання цього замовлення не приступив. Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР просить Вас зобов'язати Чернігівський цегельний завод негайно розпочати виготовлення потрібної цегли і видавати її 50-70 тис. щомісяця.

В. о. начальника Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР
Д. Богуславський» [3].

Зберігся лист – відповідь:

«Зам. начальника Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР
тов. Богуславському Д. С.

Виконком Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих повідомляє, що рішення питання про виготовлення спеціальної цегли на відновлення пам'ятки архітектури колишньої П'ятницької церкви в м. Чернігові, затримується у зв'язку з тими обставинами, що в 1955 році в області гостро не вистачає цегли на об'єктах будівництва. Чернігівські цегельні заводи з початку сезону цього року виготовляють цеглу, необхідну на першочергові потреби промислового, житлово-цивільного і сільського будівництва області. У зв'язку з цими обставинами Чернігівський цегельний завод зможе виготовити спеціальну цеглу на відновлення пам'ятки архітектури П'ятницької церкви в м. Чернігові в серпні-жовтні с. р. в кількості 200-250 тис. штук. Відповідна вказівка виконкомом Облради дана Облплану і Обласному управлінню промислових і будівельних матеріалів.

Зам. Голови виконкому Облради депутатів трудящих / Б. Горбань» [4].

Питання будівельних матеріалів піднімалося ще в одному листі:

«Начальнику обласного управління пром. будматеріалів тов. Кургак В. М.

Копія директору СНРПМ №3 тов. Крохину А. М.

Відповідно вимог директивних органів зовнішні роботи на П'ятницькій церкві повинні бути завершені в серпні місяці цього року (1962 р.). Але роботи на цьому об'єкті не проводяться через відсутність спеццегли, яка повинна була бути виготовлена до 15 червня 1962 р. Козелецьким цегельним заводом в кількості 10 тис. штук / по договору про реставраційні матеріали. Прошу Ваших вказівок Козелецькому заводу про термінове виготовлення спеццегли для П'ятницької церкви в м. Чернігові.

Начальник Облвідділу у справах будівництва і архітектури О. Гребницький» [5].

Важко було відновлювати П'ятницьку церкву. Кожний крок у відновленні її перш за все, в консервації пам'ятки, був подвигом; найменша необережність могла обернутися катастрофою. Те, що задумав П. Д. Барановський, було новим, технологічно невідомим. Це реставрація зруйнованих пам'яток по принципу склеювання розбитих горщиків. «Я думаю, що зараз є всі підстави і посилання, і є нашим обов'язком поставити цю справу на певну висоту і відтворювати наші пам'ятки в натуральну величину не як моделі, а як справжні дорогоцінні пам'ятки, — думка вченого, реставратора-аналітика іде від окремого явища (П'ятницька церква) до цілого завдання відновлення всіх постраждалих від фашистського нашествия пам'яток» [6]. Творче

кредо майстра, проголошене ним ще в 1944 році, було підтримане на 55-му засіданні архітектурної ради Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. «Всі основні положення проекту відновлення первинного образу будівлі заперечень не викликають і можуть бути повністю прийняті» [6]. Затверджений на основі цього висновку проект реставрації П'ятницької церкви почав реалізовуватися у 1955 році.

Реставраційні роботи, розпочаті восени 1955 року, проводилися потім у 1956 і 1957 роках з епізодичною участю авторського архітекторського керівництва, з приїздами П. Д. Барановського з Москви та архітектора М. В. Холостенка з Києва. В 1958 р. роботи проводилися тільки за участю М. В. Холостенка. У 1959 р. П. Д. Барановський був направлений для авторського керівництва реставрацією П'ятницької церкви, термін його роботи на місці становив 47 днів.

На осінь 1959 року були зведені на 75 % західна і південна стіни з їхніми порталами, віконними прорізами, стінними сходами всередині, до карнизу, на якому стоять закомари [7].

Питання влаштування закомар та виключення дзвіниці з переліку цінних пам'яток архітектури розглядалися на засіданні Вченої ради по охороні пам'яників архітектури Держбуду УРСР.

«Чернігівському обласному відділу у справах будівництва і архітектури

Протокол № 6

Засідання Вченої ради по охороні пам'яників архітектури Держбуду УРСР

10 серпня 1960 р. м. Київ

Присутні були

члени Вченої ради:

1. Граужіс Л. І. — головний спеціаліст по охороні та реставрації пам'яників архітектури архітектурно-планувального управління Держбуду УРСР.

2. Холостенко М. В. — головний архітектор проектів інституту «Київпроект».

3. Петичинський В. Б. — головний архітектор Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень.

4. Волков В. П. — старший архітектор архітектурно-планувального управління Держбуду УРСР.

та запрошені на засідання:

1. Барановський П. Д. — автор проекту реставрації П'ятницької церкви в м. Чернігова член науково-методичної Ради по охороні пам'яників культури при президії АН СРСР.

2. Гребницький О. І. — начальник Чернігівського обласного відділу у справах будівництва і архітектури.

3. Александрова М. М. — головний архітектор проектів Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень.

4. Лопушинська Є. І. — архітектор проектного сектору Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень.

5. Кулагін А. І. — архітектор проектного сектору Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень.

Порядок денний:

1. Про реставрацію пам'ятника архітектури XII ст. П'ятницької церкви в м. Чернігові.

2. Клопотання виконкому Чернігівської міської Ради депутатів трудящих про дозвіл на знос дзвіниці П'ятницької церкви в м. Чернігові.

Слухали:

Про реставрацію пам'ятника архітектури XII ст. — П'ятницької церкви в м. Чернігів.

Доповідав т. Барановський П. Д.

Проект реставрації розроблено арх. Барановським П. Д. та арх. Холостенко М. В.

Пам'ятник в натурі вже реставрований до рівня основного вінчаючого карнизу. В процесі виконання реставраційних робіт виявлено, що запроектоване сполучення трьохярусних закомар пам'ятника не відповідає виявленим при додаткових до-

слідженнях слідам зниклих старовинних конструкцій. Автори подають на розгляд Вченої ради два нових варіанти рішення сполучення закомар, які показано на макеті. Одночасно автори вносять на розгляд Вченої ради питання про реконструкцію зруйнованого підкупольного барабану церкви та відбудову виявленої в східних півзакомарах сітчастої кладки. З питань, порушених авторами, на місце виїздили члени Вченої ради. Автори запропонували два нових варіанти рішення сполучення закомар, які показано на макеті.

Висловились: т.т. Холостенко М. В., Петичинський В. Б., Гребницький О. І., Волков В. П., Александрова М. М., Кулагін А. І., Граужіс Л. І.

Ухвалили: Прийняти варіант сполучення закомар, за яким п'яти верхнього ярусу закомар спираються на чотири підкупольні стовпи, які треба викласти до рівня знайдених слідів водостоку. Опори під п'яти середнього ярусу закомар за цим варіантом повинні розташовуватись нижче і також бути виявлені в екстер'єрі храму. Оскільки під час дослідження в руїнах храму знайдено фрагменти кладки, які свідчать про те, що міжвіконні простінки барабану були двох типів. Вчена рада рекомендує авторам ще раз перевірити можливість реконструкції барабану з застосуванням обох знайдених типів простінків. Якщо таке рішення неможливе, барабан може бути зкомпозиційований з одного типу елементів. Вчена рада вважає цілком доцільним відбудування знайденої сітчастої кладки фасаду східних півзакомар, але поширення знайденої сітчастої кладки півзакомар на південний, західний та північний фасади не виправдане ні з конструктивної, ні з архітектурної точки зору і науково не підтверджується.

2. Слухали:

Клопотання виконкому Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих про дозвіл на знос дзвіниці П'ятницької церкви в м. Чернігові.

Доповідав: т. Барановський.

Дзвіниця П'ятницької церкви побудована в першій половині XIX ст. у формах українського бароко і є цікавим зразком будов цього типу. Можливо, автором цієї будови був відомий архітектор Дубровський, який працював в той час в Чернігові. Дзвіниця розташована проти західного фасаду П'ятницької церкви на віддалі 7,5 метрів від нього, в межах запроектованого скверу, має невеликі розміри і не заважатиме огляду відреставрованої П'ятницької церкви.

Висловились: т.т. Холостенко М. В., Гребницький О. І., Волков В. П., Петичинський В. Б., Граужіс Л. І.

Ухвалили: Вважати доцільним зберегти дзвіницю П'ятницької церкви, використати її для експозиції Чернігівського історичного музею, якому буде передано пам'ятник після закінчення реставраційних робіт.

І роботи по її реставрації закінчити одночасно з реставрацією П'ятницької церкви. Купол дзвіниці відбудувати в первісних архітектурних формах.

Заступник голови Вченої ради: Граужіс Л. І.

Вчений секретар: Волков В. П.» [8].

У 1960 р. основні конструкції П'ятницької церкви, включаючи всі три яруси ступінчатих закомар до рівня підбарабанного кільця, були відновлені й розпочата розшивка зовнішньої поверхні стін спеціально виготовленим цем'янковим розчином за аналогією з розшивкою швів давньоруськими майстрами. Під цифрою «1» в переліку робіт липня-грудня 1961 р. зазначено, що з чотирьох парусів зберігся лише північно-східний, але й той стесаний. Паруси у П'ятницькій церкві разом з верхнім ярусом ступінчатих склепінь складають єдину «конструкцію і оформлення постаменту глави в середині будівлі» [9]. 16 грудня 1961 р. купол П'ятницької церкви був завершений, після завершення розшивки швів фасадів і покриття закомар і купола оцинкованим залізом. Майже через рік П'ятницька церква була прийнята на баланс (з 1 січня 1963 р.) як відновлена: «У відповідності з проектом реставрації (зовнішні роботи)» [9].

Зберігся лист про неналежне виконання столярних робіт на П'ятницькій церкві. «19/341 19. 06. 1962 р.

Директору МОМ-3 тов. Крохину А. М.

На ваш запит №248 від 11 червня 1962 р. В своєму листі Ви пишете, що вимушені призупинити роботи на П'ятницькій церкві через несплати за столярні вироби по цьому об'єкту. Столярні вироби не оплачені тільки тому, що Вами до цього часу не надані потрібні калькуляції для складання єдиної розцінки по влаштуванню віконниць. Тому Ваша заява про припинення робіт на П'ятницькій церкві є вкрай легковажним вчинком не тільки тому, що Ви самі затримуєте оплату за столярні вироби, але і тому, що ставите в залежність завершення об'єкта від приватного питання, рішення якого Ви затримали. Вам відомі необхідні вимоги партійних і радянських органів міста по формуванню закінчення зовнішніх робіт на П'ятницькій церкві. Замість закінчення фасадів, прибирання території, підготовки її до благоустрою, Ви вишукуєте причини, щоб знову затягнути роботи на невизначений термін. Вимагаю терміново відновити роботи на П'ятницькій церкві. Про Ваше халатне відношення до завершення робіт на об'єкті буду доповідати керівництву.

Начальник Облвідділу у справах будівництва і архітектури О. Гребницький» [10].

У Державному архіві Чернігівської області збереглися документи щодо реставрації церкви та дзвіниці. Особливо цікавими є документи, що стосуються дзвіниці, тому що ця пам'ятка до наших днів, на жаль, не збереглася. Її було розібрано у вересні 1962 р.

У 1955 році планували дзвіницю відреставрувати, навіть склали кошторис на 31 пункт робіт [11], а вже у 1959 р. постало питання про виключення пам'ятки з переліку унікальних пам'яток та її руйнування. Це рішення було прийняте під впливом політики партії та уряду країни, які почали гоніння на церкву. За їхнім наказом та за ініціативи місцевої влади закривали церкви, руйнували церковні будівлі. 4 жовтня 1958 р. за часів керівництва урядом СРСР М. С. Хрущова ЦК партії прийняв секретну постанову «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди», яка зобов'язувала партійні, комсомольські та громадські організації розгорнути пропагандистський наступ на релігійні пережитки радянських людей. Єдиної точки зору на цю політику не було, тому зустрічаються протиріччя між центральними та місцевими органами влади. У центр цих протиріччя потрапило питання про руйнування дзвіниці та огорожі П'ятницької церкви м. Чернігова.

У Державному архіві Чернігівської області автору вдалось знайти документи про цей ганебний випадок.

Збереглися листи представників місцевої влади до керівників Ради Міністрів УРСР, Держбуду УРСР щодо виключення дзвіниці з переліку унікальних пам'яток архітектури, які знаходяться під охороною держави, як пишуть керівники місцевої влади, «дзвіниця не є унікальною пам'яткою архітектури і повинна бути розібрана» [12; 13; 14]. Відгуком на ці листи стало засідання Вченої ради по охороні пам'ятників архітектури Держбуду УРСР 10 серпня 1960 р., де розглядалися питання реставрації П'ятницької церкви та клопотання виконкому Чернігівської міської Ради депутатів трудящих про дозвіл на знесення дзвіниці П'ятницької церкви у м. Чернігові. Ухвалили: зберегти дзвіницю [8]. Рішення про виключення пам'ятки з переліку як пам'ятки архітектури та історії було прийняте не на державному, а на місцевому рівні. Витяг з пропозиції по коректуванню списку пам'ятників архітектури, які перебувають під охороною держави по Чернігівській області: «Ознайомившись зі станом відбудовних робіт по комплексу П'ятницької церкви в м. Чернігові комісія відмічає: виключити зі списків пам'ятників архітектури дзвіницю П'ятницької церкви як споруду, яка сама по собі не має значної історико-наукової цінності» [15].

У вересні 1962 р. за наказом першого секретаря міськкому КПРС м. Чернігова т. Полякова силами в'язнів місцевої в'язниці було зруйновано дзвіницю, ці події описано в доповідній записці. Повідомляють про це до Держбуду УРСР науковці, які виїжджали до Чернігова: член науково-методичної ради по охороні пам'яток культури при президії АН УРСР і науково-методичної ради по охороні і реставрації при Держбуді УРСР старший науковий співробітник Інституту теорії та історії архітектури і будівельної техніки АС та АН УРСР Ю. С. Асеев та науковий співробітник інституту археології АН УРСР В. К. Гончаров [16].

Ця подія набула розголосу, і тому представники місцевої влади про руйнування дзвіниці та огорожі писали до газет. Так, заступник голови Чернігівського облвиконкому В. Панченко повідомляв редакцію газети «Літературна Україна» 18 вересня 1962 р. та заступник голови облвиконкому депутатів трудящих Б. Горбань — редакцію «Правди України» 8 жовтня 1962 р., що дзвіниця не мала ніякої історичної та архітектурної цінності та шкодила оточуючому ансамблю міста і тому була розібрана [17; 18]. Недоцільність збереження пам'ятки доводить у своїй довідці, яка була присвячена дзвіниці, інспектор охорони пам'яток архітектури М. Призонт [19]. Вашій увазі пропонується фінансова довідка про реставраційні роботи П'ятницької церкви, дзвіниці та огорожі:

«Довідка про витрати на капітальний ремонт та реставрацію:

I. колишньої П'ятницької церкви з 1955 року по 1962 рік включно, витрачено на будівельні роботи — 53.918 руб, на проектно-наукові 5.348, всього 59.266 руб;

II. на дзвіницю кол. П'ятницької церкви в 1956-57 роках на будівельні роботи витрачено 2.355 руб, в 1960 році оплачені проектні роботи в сумі 261 руб, всього 2.616 руб.

III. на облаштування огорожі навколо колишньої П'ятницької церкви витрачено в 1951 році — 5.885 руб. Документація на огорожу виконана силами облвідділу» [20].

Питання про влаштування грозозахисту та облаштування території піднімав в своїх листах начальник облвідділу у справах будівництва і архітектури О. Гребницький:

«1. 18/340 19 061962р.

Директору МОМ-3

тов. Крохину А. М.

Вами до сих пір не виконані роботи по облаштуванню грозозахисту по П'ятницькій церкві, що є прикрасою для цілісності об'єкту. Прошу за 10 днів виконати всі роботи по влаштуванню грозозахисту зі складанням акту виконаних робіт.

Начальник Облвідділу у справах будівництва і архітектури О. Гребницький [21].

2. Обласний відділ у справах будівництва і архітектури просить виконати наступні роботи по П'ятницькій церкві:

1. Закінчити грозозахист.

2. Укласти асфальт по підготовці відмостки.

3. Відремонтувати дерновий відкіс у кількості 15 м².

4. Посіяти траву на газон, з залученням Зеленбуду.

Роботи виконати до 1 червня 1963 р.

Начальник Облвідділу в справах будівництва і архітектури О. Гребницький [22]».

На основі документів Державного архіву Чернігівської області в статті розкриваються питання реставрації П'ятницької церкви у 1943-1963 роках, ті труднощі, що спіткали реставраторів: не вистачало будівельних матеріалів та робочих рук. У статті також розповідається, як планували реставрувати дзвіницю та збудували огорожу, а потім представники місцевої влади писали листи до Ради Міністрів УРСР з проханням розібрати цю пам'ятку архітектури.

1. Державний архів Чернігівської області (далі — Держархів Чернігівської області), ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 49.

2. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 53.

3. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 3.

4. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 4.

5. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 72.

6. Проектное задание реставрации памятника архитектуры в городе Чернигове — Пятницкой церкви [Рукопись]. — Киев, 1954. — 27 л., 16 черт. // Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». — Інв. № КП-456/147, Дф-236.

7. Отчет о научно-техническом руководстве реставрационными работами по памятнику архитектуры XII века Пятницкой церкви в Чернигове за 1959 год [Рукопись]. — М., 1959. — 6 л. // Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». — Інв. № КП-456/158, Дф-247.

8. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 34-35.
9. Пётр Барановский : Труды, воспоминания современников / сост. Ю. А. Бычков и др. — М. : Отчий дом, 1996. — 279 с.
10. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 71.
11. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 13-20.
12. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 40.
13. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 50.
14. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 51.
15. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 45.
16. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 28-29.
17. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 34-35.
18. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 5.
19. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 17, арк. 24-27.
20. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 61.
21. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 71.
22. Держархів Чернігівської області, ф. 1046, оп. 1, спр. 172, арк. 1.

Людмила Нижник

Пятницкая церковь в 1943-1963 гг. согласно документов Государственного архива Черниговской области.

В статье на основе документов Государственного архива Черниговской области рассказывается, как реставрировали Пятницкую церковь в 1943-1963 годах, какие трудности препятствовали реставраторам, как планировали восстановить колокольню и построили ограду. В статье приводится справка о средствах, которые были истрачены на реставрацию церкви.

Ключевые слова: церковь, колокольня, ограда, реставрация, деньги.

Lyudmila Nyzhnyk

The church of St. Paraskeva Pyatnitsa in 1943-1963gg. according to documents of the State Archives of Chernihiv region.

In article on based of documents of the State Archives of Chernihiv region tells how restored the church of St. Paraskeva Pyatnitsa in 1943-1963gg., what difficulties befell restorers: not enough construction materials and labor hands. According to the project of P. Baranovsky was planned to restore church, bell tower and build a fence, and then plans changed. And local government representatives started writing letters to the Council of Ministers of the Ukrainian SSR with request of allow to disassemble bell tower because it has no architectural not historical value. Afterwards dismantled bell tower and fence.

Key words: church, bell tower, fence, restoration, funds.

Алла Доценко

БУДИНОК ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ В ЧЕРНІГОВІ: НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

У статті висвітлено стан і ремонту будинку полкової канцелярії в зв'язку з передачею його історичному музею в 1962 році, а також реставрації кінця ХХ-поч. ХХІ ст.

Ключові слова: будинок полкової канцелярії, пам'ятка архітектури, історичний музей, перепланування, обстеження, реставрація.

Видатна пам'ятка архітектури — будинок полкової канцелярії був побудований у 90-х роках ХVІІ ст. Протягом майже двох з половиною століть у будівлі періодично знаходилися різні організації і установи, неодноразово вона зазнавала пошкоджень і ремонтувалася.

У 1954 році в споруді розмістився військово-морський клуб ДТСААФ. Але 9 травня 1962 року рішенням виконкому Чернігівської обласної ради депутатів трудящих за № 417 будинок полкової канцелярії було передано історичному музею. Відповідно був складений проект по переплануванню і пристосуванню цієї споруди під історичний музей [1]. Проект був складений Чернігівським обласним управлінням культури і затверджений заступником голови Чернігівського облвиконкому тов. Панченком 23 травня 1962 р.

Проектом передбачалося виконати наступні роботи:

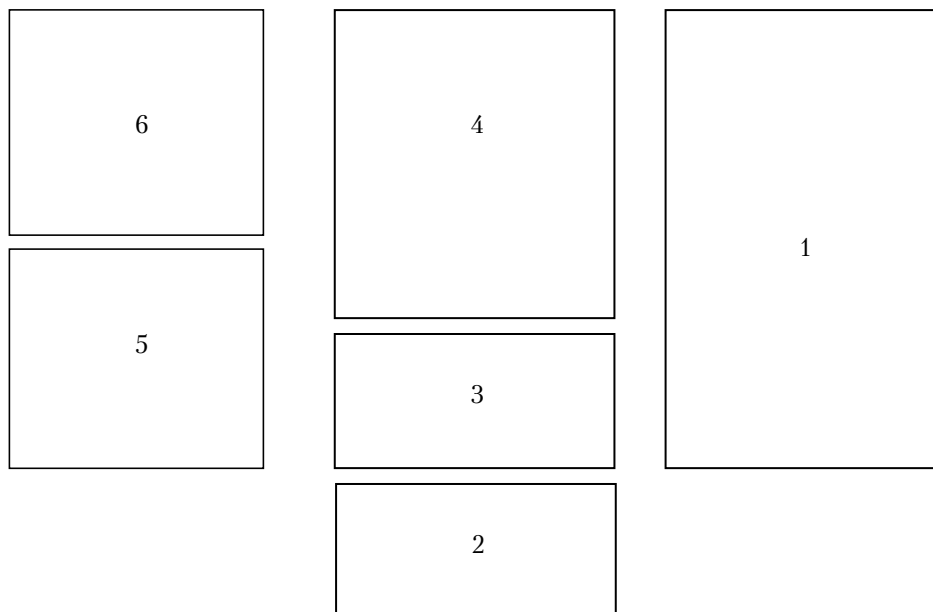
1. З приміщення № 4 в приміщення № 5 відкрити старий дверний отвір, що був раніше закладений цеглою. Розмір 115 x 215 см.
2. У приміщенні № 5 розібрати закладений цеглою арочний отвір разом з дверним заповненням.
3. У приміщенні № 5 розібрати фанерні стіни господарського приміщення (комори) разом з дверним заповненням.
4. Між приміщеннями № 3 і № 4 закласти дверний отвір у дерев'яній отинькованій перегородці.
5. У приміщенні № 1 розібрати дерев'яну стінку.
6. Усі опалювальні печі розібрати, оскільки запроєктовано центральне опалення.
7. Ззовні споруди розібрати прибудову гаража з дощок, розміром у плані 2,63 x 3,89 м.
8. У приміщенні № 1 стелю отинькувати з підбиттям дранню.

Після зміни планування споруди буде наступне призначення приміщень:

№ приміщення	Призначення приміщень	Площа в кв. м.
1	Зала виставки фондів № 1	92,92
2	Тамбур	2,90
3	Вестибюль	18,40
4	Зала виставки фондів № 2	37,83
5	Зала виставки фондів № 3	72,26
	Всього:	224,31

© Доценко Алла Володимирівна — заступник генерального директора НАІЗ «Чернігів стародавній».

Схема приміщень будинку Полкової канцелярії:

При проведенні робіт по переплануванню споруди було передбачено також зробити ремонт тиньку стін і стелі з суцільним перетиранням і наступним високоякісним клейовим фарбуванням.

Для того, щоб мати повну картину стану будинку полкової канцелярії і передбачити всі ремонтні роботи, був проведений детальний його огляд з фіксацією в акті [2]:

«АКТ

23 июля 1962 года, г. Чернигов.

Ми, нижеподписавшиеся: инженер Черниговской Проектно-Сметной Конторы Облкомхоза т. Винник А. В., директор Черниговского Исторического музея тов. Чехов В. П., и Зав. хозяйством Исторического музея тов. Кролевец А. А. — произвели детальный осмотр всего здания бывшей полковой канцелярии в Горпарке на Валу в г. Чернигове, передаваемого по решению Исполнительного Комитета Черниговского Областного Совета депутатов трудящихся от 9 мая 1962 г. за № 417 для Черниговского Исторического музея.

Детальный осмотр здания произведен с целью определения необходимости проведения работ по перепланировке здания для приспособления его под Исторический музей.

Техническая характеристика здания:

Здание кирпичное, одноэтажное с подвалом. Полы везде деревянные дощатые (на 1-м этаже).

Перекрытие над подвалом в виде кирпичных сводов, чердачное перекрытие в помещении № 3, 4, 5, 6, тоже в виде кирпичных сводов, а в помещении № 1 чердачное перекрытие — деревянное.

Здание имеет печное отопление и электрическое освещение. Водопровод и канализация отсутствуют. Строительный объем существующего здания 3674,40 куб.м. и площадь застройки 429,60 кв.м.

Инженер Проектно-Сметной Конторы	(Винник)
Директор Исторического музея	(В. Чехов)
Зав. Хозяйством музея	(Кролевец)»

А на наступний день з'явився ще один акт [3]:

«АКТ
24 июля 1962 г. гор. Чернигов

Ми, нижеподписавшіся: інженер Черниговской Проектно-Сметной Конторы Облкомхоза т. Винник А. В., директор Черниговского Исторического музея тов. Чехов В. П., и Зав. хозяйством Исторического музея тов. Кролевец А. А. — сего числа произвели осмотр вскрытых отдельных конструктивных элементов в здании бывшей полковой канцелярии в Горпарке на Валу в городе Чернигове, передаваемого по Решению Исполнительного Комитета Черниговского Областного Совета депутатов трудящихся за № 417 для Черниговского Исторического музея.

Осмотром вскрытых конструктивных элементов установлено:

1. По чердачному перекрытию.

Произведено вскрытие чердачного перекрытия над помещением № 1 в 8-ми местах. Установлено, что деревянные конструкции чердачного перекрытия находятся в удовлетворительном состоянии.

2. По крыше и кровле.

Произведено вскрытие деревянных элементов наслонных стропил из брусев в 16-ти местах.

Установлено, что деревянные элементы стропил пришли в негодность на 50% и подлежат замене в объеме 50% от общего количества стропил. Деревянная обрешетка стропил пришла в полную негодность и подлежит замене в объеме 100%. Железо в кровле пришло в негодность на 75%.

3. По полам 1-го этажа

Произведено вскрытие дощатых полов во всех помещениях. Установлено, что дощатые полы во всех помещениях необходимо переслат с добавлением 25% новых досок и 25% новых лаг со тщательной прострожкой досок по всей площади.

Инженер Проектно-Сметной Конторы (Винник)

Директор Исторического музея (В. Чехов)

Зав. Хозяйством музея (Кролевец)»

Але ремонтні роботи розпочалися лише через 2 роки – на початку 1964 р., оскільки негайно потрібен був капітальний ремонт покрівлі й поточний ремонт фасадів. Ці роботи були доручені одній з чернігівських ремонтних контор. До 20 вересня 1964 р. заміну покрівлі завершили.

Однак встановлення стропил і балок було проведено з відхиленням від первісного проекту і по напівзруйнованому цегляному муруванню карнизів. Це призвело до того, що кінці нових балок врізалися в мурування карнизів на глибину до 3-х цеглин, а нижні краї торців балок в окремих місцях вийшли з площин фасадів.

Така ситуація не давала можливості провести другу чергу ремонтних робіт: відремонтувати мурування карнизів без розібрання покрівлі й перекладки балок.

У зв'язку з цим потрібно було повністю розібрати вже зроблену покрівлю, відновити її у відповідності з первісною конструктивною схемою.

10 квітня 1965 р. з цього приводу була скликана комісія і складений акт. Комісія, до якої входили начальник обліспекції Держархбудконтролю О. М. Шейнін, архітектор-інспектор по охороні пам'яток архітектури М. Я. Призонт, інженер облуправління культури А. Ф. Диндарь, директор історичного музею А. В. Філін, начальник ПТО облрембудтресту І. М. Кисловець, директор МОМ-3 А. М. Крохін, і що діяла на основі вказівок заступника голови облвиконкому Б. П. Горбаня, провела обстеження стану виконаних робіт по облаштуванню покрівлі на полковій канцелярії.

Перевірятьники встановили, що у виконаних рембудуправлінням роботах по заміні стропильної системи і покрівлі допущені відступи від проекту, який був складений проектно-кошторисною конторою облкомунгоспу:

- на східному фасаді торці балок, в які врізалися стропильні ноги, висунуті так,

що це не дає можливості зробити мурування карнизів між розкреповками;

- на західному фасаді нахил покрівлі над карнизом не всюди відповідає необхідним розмірам;

- не виконані роботи по влаштуванню пелени і настінних жолобів.

А тому комісія вважала за необхідне:

- для виправлення допущених помилок по покрівельних роботах зі сторони східного фасаду:

- а) розібрати покрівлю уздовж фасаду на відстані 1-2 метри від карнизу в бік конька;

- б) торці балок, що надмірно висунуті, спиляти і укріпити крокви;

- в) виконати роботи по влаштуванню пелени і настінних жолобів.

Для виправлення покрівлі зі сторони західного фасаду було вирішено:

- а) розібрати покрівлю уздовж фасаду на відстані 1-2 м від карнизу в бік конька;

- б) виконати нахил на відстані не менше 5 см по відношенню до найбільш виступаючої розкреповки;

- в) виконати роботи по влаштуванню пелени і настінних жолобів.

Усі ці роботи по усуненню допущених відхилень від проекту і довільного виконання стропильної системи (недотримання рівня укладки балок, в які врізаються стропильні ноги) повинні бути виконані рембудуправлінням як підрядною організацією, що здійснювала роботи по влаштуванню покрівлі й повністю отримала оплату за них. Комісія вважала, що всі роботи по усуненню вказаних недоліків по покрівлі повинні бути виконані до 1 травня 1965 року.

Окрім робіт по покрівлі, комісія обстежила і зафіксувала, що необхідно провести ще наступні ремонтно-консерваційні роботи:

1. Фундаменти — ремонту не потребували.

2. Стіни — а) стіни і склепіння підвалу всередині пошкоджені вологістю: місцями є вивали цегли і відлущення його поверхні. Посипався на 40% тиньк, а той, що залишився, знаходився у поганому стані. Необхідно докласти вивали цегляного мурування, очистити стіни від старого тиньку, зробити повну перетирку з наступною побілкою всіх стін і склепінь підвалу;

- б) Цегляне мурування стін I-го поверху (як внутрішніх, так і зовнішніх) і фронтонів в задовільному стані. Є невеликі механічні пошкодження мурування на південному і північному фасадах (розміром не більше 0,25 кв.м) і вивал мурування (розміром 0,7 x 0,7 x 12 см) у східній частині північного фасаду. Цей вивал закласти, відновивши зруйновану частину відкосу вікна підвалу. Пошкоджені профільовані деталі відновити лекальною цеглою. Мурування вести зі штраблінням стіни, очищенням її від битої цегли і відновленням профілей за зразком існуючих лекальною цеглою на вапняковому розчині.

- 3 Карнизи. Після розібрання покрівлі відновити цегляний карниз за зразком частин, що збереглися з використанням лекальної цегли. Мурування вести на вапняковому розчині з попередньою її очисткою від битої цегли і укріпленням порушеної цегли вапняковим же розчином.

4. Покрівля. Існуючу покрівлю розібрати повністю і зробити її заново, змінивши схему кінцевих врубок. Влаштувати водостічні жолоби і відремонтувати водостічні труби (6 пог. метрів). Замінити пошкоджене і відновити відсутнє залізне покриття міжярусних тяг фронтонів і віконних зливів. Замінити дерев'яні конструкції і металеву покрівлю критого ганку і тамбуру входу у підвал на північному фасаді будинку. Всі металеві покриття і водостічні труби пофарбувати паризькою зеленню або окислом хрому за два рази. Всі дерев'яні конструкції покрити вогнезахисною пастою.

5. Мансардне приміщення. Стіни і стелю мансардного приміщення обшити дошками в чверть і пофарбувати масляною фарбою світлотеплого тону за два рази.

6. Перекриття. Пласке по дерев'яних балках переkritтя приміщення в західній частині споруди підшити дранню, отинькувати і побілити. Отинькувати і побілити стелю дерев'яних переkritть тамбура в підвал і критого ганку.

7. Підлога. Доштату підлогу по дерев'яних лагах частково відновити у східному

малому і західному великому приміщеннях. У великому західному приміщенні перед насланням підлоги закрити бетонними плитами вихід із підвалу і замінити дві лаги, що згнили. Встановити плінтуси по всьому внутрішньому периметру стін. Настелену підлогу пофарбувати за два рази.

8. Двері і вікна. Відремонтувати існуючі дверні полотна і віконні переплетіння. Відновити за зразком існуючих два відсутніх дверних полотна і 5 віконних переплетінь. По всіх дверних полотнах зробити односторонню азбестову і поверх неї металеву обшивку. За зразком існуючих в 20 віконних отворах відновити металеві ґрати і пофарбувати олійною фарбою.

9. Відмостка. Навколо будівлі зробити відмостку шириною 70 см.

10. Підвали очистити від будівельного сміття.

Однак розпочатий ремонт був завершений не в травні, а у жовтні 1965 року. Про це свідчить акт приймання, складений та підписаний директором історичного музею А. В. Філіним та головним хранителем фондів В. І. Мурашком. Але навіть після закінчення цього капітального ремонту залишилися ще деякі не виконані роботи, про що і було відмічено у акті: потрібно ще провести тинькування стін і склепінь підвальних приміщень; оббити двері залізом у хранилище (вхід), а також провести побілку стелі і стін підвалу. Ці роботи не були включені до кошторису і мали їх зробити і закінчити у лютому 1966 року.

У 1971 р. у будинку провели також деякі ремонтно-реставраційні роботи: влаштували електроосвітлення у підвалах, відновили в них тиньк з побілкою, встановили металеві двері з ґратами у підвал.

До 1983 р. у будинку полкової канцелярії працював художній відділ історичного музею. Але в тому ж році художній відділ був реорганізований у обласний художній музей і отримав окреме приміщення — будинок жіночої гімназії. А в будинку полкової канцелярії розмістилися фонди історичного музею. Відтоді ремонти не проводилися і з часом все помітніше було видно руйнування пам'ятки національного значення, а особливо, коли в 1993 р. при проведенні благоустрою Валу біля верхньої тераси з пам'ятником Тарасові Шевченку було перекрито водовідведення опадів з колишнього фортечного рову. Створилася западина, в якій збиралося до 250 кубометрів води. Внаслідок підземного водотoku з западини підмокли фундаменти і стіни будинку полкової канцелярії. Одна стіна повністю відкололась. Таким чином, пам'ятка архітектури опинилася в аварійному стані.

Заповідник, на балансі якого знаходилася ця пам'ятка, негайно почав звертатися у різні інстанції, щоб врятувати споруду. На тріщинах біля бічної стіни заповідником були поставлені маяки. Але невдовзі маяки розірвало: на них з'явилися тріщини до 3 мм шириною, а на зовнішній поверхні стін — нові тріщини. У зв'язку з такою ситуацією — ускладненням аварійного стану будівлі, необхідно було негайно обстежити його фахівцями. А тому заповідник звернувся до інституту «Укрпроектреставрація» з проханням надіслати фахівців для обстеження споруди. Одночасно заповідник звернувся і до облуправління культури, і до історичного музею, який орендував цю будівлю, з вимогою провести науково-обстежувальні і ремонтно-реставраційні заходи, а в подальшому звільнити будівлю для проведення протиаварійних і реставраційних робіт. Через кілька днів у Чернігів для обстеження будинку полкової канцелярії приїхали головний архітектор проекту інституту «Укрпроектреставрація» Л. І. Цяук і головний інженер Є. І. Семик. Вони візуально обстежили пам'ятку і підготували висновки по її технічному стану. В цих висновках вони відмітили, що в західній частині будівлі на стінах північного і південного фасадів іде активний процес розширення старих і утворення нових тріщин по всій висоті наземної частини і в підвальних приміщеннях споруди. Характер, місце розташування тріщин, час процесів деформації передбачають наступні причини їхнього утворення:

а) наявність під західною частиною підмурків слабких ґрунтів, які мають органічні рештки;

б) усадка від промерзання і відтавання ґрунтів;

в) підвищення рівня ґрунтових вод, в результаті накопичення атмосферних осадів в колишньому фортечному рові, що знаходиться на відстані 20-25 м від об'єкта.

Як підкреслено в заключенні, одним з першочергових протиаварійних заходів є відведення води з рову — на даний момент відкачка, а в подальшому — попередження її накопичення. Цю задачу потрібно вирішувати комплексним проектом благоустрою Валу.

До проектних рішень по укріпленню існуючих конструкцій пам'ятки і для попередження її подальшого руйнування, як наголошено в заключенні, необхідно було б ще виконати комплекс робіт по дослідженню споруди, що направлені на встановлення технічного стану пам'ятки, причин і факторів в ній руйнівного процесу:

- а) інженерну геологію;
- б) гідрогеологію;
- в) детальне інженерне обстеження споруди;
- г) архітектурно-археологічний обмір;
- д) геотопозйомку;
- е) архітектурні натурні дослідження.

Виходячи з аварійної ситуації, що склалася, подальша експлуатація споруди під фонди, де працюють співробітники, є неприпустимою.

Розгослос про аварійний стан пам'ятки національного значення дійшов до Міністерства в справах будівництва і архітектури України. Перший заступник міністра В. Гусаков направив лист в Мінкультури України та в облдержадміністрацію з проханням відшукати необхідні кошти для проведення невідкладних першочергових протиаварійних заходів на орендованій обласним історичним музеєм пам'ятці. При цьому В. Гусаков запевнив, що Міністерство будівництва і архітектури силами своїх підвідомчих організацій забезпечить розробку необхідної проектно-кошторисної документації та виконання ремонтно-реставраційних робіт.

На початку 1994 року заповідник, на балансі якого знаходилася і знаходиться ця пам'ятка, замовив в Українському спеціальному науково-реставраційному проектному інституті «Укрпроектреставрація» детальне інженерне обстеження, а в Чернігівському державному виробничому підприємстві по інженерних дослідженнях для будівництва «Черниговстройизыскания» інженерно-геологічні дослідження на території, де знаходиться Полкова канцелярія.

Результати цих обстежень були викладені в «Заключенні по детальному інженерному обстеженні» та в «Технічному заключенні про інженерно-геологічні дослідження на майданчику існуючої пам'ятки архітектури XVII ст. полкової канцелярії в м. Чернігові (для реконструкції)» і є надзвичайно цікавими з точки зору опису і стану пам'ятки та навколишньої місцевості. На сьогодні, це найповніший будівельний опис пам'ятки, її стану та стану прилеглої території на 90-ті роки XX століття. Пізніше такого детального обстеження не проводилося.

Як свідчить «Заключення», пам'ятка збереглася в первісних об'ємах. Основні перебудови пов'язані з пожежами 1718, 1750 рр. і різними пристосуваннями будівлі.

Будинок полкової канцелярії є цегляною, отинькованою прямокутною в плані 16 x 21 м одноповерховою спорудою з розвинутим підвальним приміщенням і повторюючим його в плані наземним поверхом з високим горищем. Дві поперечні й одна продольна стіни ділять споруду на 6 приміщень.

Вимощення навколо будинку з бетону і має товщину 15 см. Воно облицьоване рваними гранітними плитами $S=4+5$ см і виконане з ухилом від стіни пам'ятки. Стан вимощення задовільний.

Підмурки стрічкові, цегляні, виконані з жолобчатої цегли охристого кольору розміром 5 x 15 x 34, 5,5 x 16 x 35 см на цем'янковому розчині. Десять рядів мурування становлять 85-88 см, а товщина швів розчину мурування від 2 до 4 см.

Глибина закладки підмурків становить 3,1 м від поверхні землі. Ширина підмурків — 1,7 м по всьому периметру зовнішніх стін. Під підшовою підмурків зовнішніх стін і внутрішньої продольної стіни знайдена підготовка з цегляного бою на вапняково-піщаному розчині висотою 40 x 50 см. Підмурки внутрішньої поперечної стіни ви-

конані із глиняної цегли розміром 6 x 12 x 25 см. Під підшвою підмурка підготовка не знайдена. Мурування підмурків мокре. Тріщин підмурків не знайдено. Розчин у швах мокрий і рихлий.

Стан підмурків з огляду на вологість незадовільний.

Стіни підвалу виконані з глиняної жолобчатої цегли охристого кольору розміром 5 x 15 x 34 до 5,5 x 16 x 35 см на цем'янковому розчині. Десять рядів мурування становлять 80-85 см, а товщина швів розчину мурування від 2,8 до 4,0 см.

Глибина підвалу становить 2,6 м від поверхні землі. Стіни підвалу отиньковані вапняково-піщаним розчином, побілені. Первісний шар тиньку жовтувато-рожевого кольору товщиною 1-1,5 см.

У східних приміщеннях в стінах підвалу влаштовані ніші. В місцях розташування ніш виявлені тріщини.

У західних приміщеннях розташовані цегляні стовпи розміром 138 x 223 см. Стовпи є опорами склепінь, виконані з глиняної цегли охристого кольору розміром 6 x 12 x 26 см. Для укріплення стін в південно-західному куті споруди у XVIII ст. були влаштовані контрфорси. В західному приміщенні знаходиться ввід тепломереж. У місці підключення тиньк відлущується. В південно-західному приміщенні на стіні південного фасаду виявлена тріщина шириною 3 мм. Тріщина йде знизу вверх і проходить по склепінню приміщення.

По всьому периметру будинку полкової канцелярії стіни підвалу вологі, зі слідами плісняви, тиньковий шар розтріскується, відлущується. Стан стін підвалу незадовільний.

Перекриття над підвалом — напівциркульні склепіння з розпалубками, в північно-західному приміщенні — хрестове склепіння. У склепінні південно-східного приміщення виявлені тріщини, одна з них має ширину 3 мм. Стан кам'яних конструкцій склепінь над підвалом задовільний за винятком склепіння над південно-західним приміщенням.

Цоколь будинку цегляний, отинькований складним розчином з доданням цементу. Мурування виконане з цегли охристого кольору. Товщина швів мурування — 1-1,5 см. Розчин у швах рихлий, мокрий, сиплеться. Висота цоколя коливається від 20 см до 60 см з заходу на схід. Цоколь виступає за площину стіни уступами від 20 до 245 см. Виявлено окремі втрати тиньку, тріщини у муруванні, зколи в південно-східному кутку споруди. В місцях розкріповки пілястр і на контрфорсах тріщини наскрізні. Мурування цоколя вологе, цегла крихка. Стан цоколя незадовільний. Гідроізоляція відсутня.

Стіни будинку і фронти зведені з жолобчатої цегли охристого кольору розміром 5 x 15 x 34, 5,5 x 16 x 35 см. Десять рядів мурування — 78 см, товщина швів від 2,8 до 4 см. В місцях ремонтів виявлено цеглу розміром 7 x 14 x 26 см. Така цегла виявлена в підвалі, колонах і карнизах.

Товщина стін будинку полкової канцелярії від 1,25 до 1,6 м, висота стін від рівня землі до карниза 5,8 м.

Західний і східний фасади завершуються трикутними фронтонами висотою 13 м від поверхні землі, прикрашені тричетвертними колонками, розкріпованим карнизом, фігурними трикутними фронтонами над вікнами, напівциркульними нішами. Подібним чином оформлені стіни двох інших фасадів.

Планувальна структура будинку виявлена на фасадах за допомогою широких пілястр.

На північному і південному фасадах в західній частині споруди виявлені тріщини, що йдуть знизу вверх. Маяки, що були встановлені 29.12.93 р. на внутрішніх поверхнях стін, розірвані. Тріщини наскрізні. Їхня ширина 3 мм. В зимовий час процес утворення тріщин активізувався, але згодом уповільнився, оскільки маяки, що були встановлені повторно 13.01.94 р., не розірвані. На східному фасаді також виявлені тріщини.

Стан кам'яних конструкцій стін задовільний, за винятком західних ділянок стін південного і північного фасадів.

Перекриття над першим поверхом — система напівциркульних цегляних склепінь. Висота склепінь 4,5 м від рівня підлоги першого поверху. У західній частині споруди склепіння не збереглося, перекриття дерев'яне по дерев'яних балках. Висота перекриття 154 см. Балки перекриття спираються на зовнішню західну і внутрішню поперечну стіни. Деревина балок вражена жуком-деревопильщиком (шашелем). Враження досягає 80-100% конструкцій. Стан балок аварійний.

Перекриття горища — це система балок, що покладені по дерев'яних фермах і стійках. Частина балок була замінена під час ремонтних робіт, частина — повторного використання. Старі балки були вражені шашелем, що призвело до розповсюдження процесу на нові конструкції.

Стан конструкцій перекриття горища незадовільний. Вхід на горище знаходиться в південно-західному приміщенні. Сходи дерев'яні. Стан їхній задовільний.

Конструктивна схема покрівлі — це система стропил зі стійками, підкосами і прогонами. З'єднання конструкцій виконане на врубках, скобах, болтах і цвяхах. Стропильні ноги спираються на балки перекриття, прогони і коньковий брус. Деревина цих конструкцій вражена шашелем, рихла на глибину до 10 см.

Стан конструкцій покрівлі незадовільний.

Покрівля виконана з оцинкованого заліза. Стан покрівлі задовільний. Водовідведення існує.

Підлога в підвалі викладена керамічною плиткою, покладеною поверх цегляної на вапняково-піщаному розчині. Первісна підлога виконана з цегли розміром 6,5 x 12 x 26 см, покладеної на ребро на вапняковому розчині. Під цегляною підлогою влаштована підготовка з битої цегли на вапняково-піщаному розчині.

Підлога на першому поверсі з дощок, зверху вкрита лінолеумом.

Підлога горища також з дощок.

Стан підлоги задовільний.

Висновки:

1. Стан підмурків незадовільний.
 2. Стан кам'яних конструкцій стін задовільний, за винятком західних ділянок стін північного та південного фасадів.
 3. Стан кам'яних конструкцій склепінь задовільний за винятком склепіння над підвальним південно-західним приміщенням.
 4. Стан кам'яних конструкцій перемичок задовільний.
 5. Стан дерев'яних конструкцій перекриття над західним приміщенням аварійний.
 6. Стан дерев'яних конструкцій перекриття горища і покрівлі незадовільний.
 7. Стан покрівлі задовільний.
- Це інженерне обстеження підписав ГПП Семик [8].

Але до ремонту так і не дійшло ні в 1994, а ні в 1995 році. Заповідник неодноразово звертався до адміністрації історичного музею та управління культури, до тодішнього міського голови В. А. Косих з проханням звільнити від фондів приміщення споруди для проведення робіт, адже кошти три роки підряд виділялися на ремонт будівлі, але марно. У 1994 р. із виділених 200 млн. крб. освоєно було тільки 59,3 млн крб і то тільки на зовнішні дослідження споруди. У 1995 році виділено 350 млн крб, які так і не були освоєні, в 1996 р. виділено було вже 600 млн крб [6]. Коли вони були освоєні і чи освоєні взагалі — невідомо, оскільки документи в заповіднику відсутні.

Чи були ремонти пізніше — знову ж таки невідомо.

Лише вже у 2012 р. проведено поточний ремонт цоколя, стін, оздоблення фасадів, на які витрачено було 98 тис. грн.

1. Проект капітального ремонту, перепланування і пристосування бывшего здания полковой канцелярии на Валу в г. Чернигове под Исторический музей. Том I. 1962 г.

2. Там само.
3. Там само.
4. Технологическая записка к производству работ по памятнику архитектуры XVII века – бывшей полковой канцелярии в г. Чернигове. Киев. Октябрь 1964 г.
5. Памятник архитектуры конца XVII в. Дом полковой канцелярии в г. Чернигове. Детальное инженерное обследование. Шифр 17/1. Том II. Книга 4. г. Киев. 1994 г.
6. «Чернігівська полкова канцелярія на Валу. (Будинок Лизогуба). (Переписка)». Архів відділу охорони та реставрації нерухомих пам'яток архітектури Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».
7. Сметно-финансовый расчет на ремонтно-реставрационные работы кровли здания «Полковой канцелярии» в г. Чернигове. 1991 г.
8. Полковая канцелярия. г. Чернигов. Институт «Укрпроектреставрация». ОБП». Ситуационный план. М 1:200 на 3-х листах. пр. 94 — 17 — ГП 1,8 Г.

Алла ДОЦЕНКО

Дом Полковой канцелярии в Чернигове: новейшая история

В статье освещено состояние и ремонты дома полковой канцелярии в связи с передачей его историческому музею в 1962 году, а также ремонты конца XX-нач. XXI в.

Ключевые слова: дом полковой канцелярии, памятник архитектуры, исторический музей, перепланирование, обследование, реставрация.

Alla Dotsenko

House of the Regimental Chancery in Chernigov: Recent history.

The article highlights the condition and repairs of the house of the Regimental Chancellery in connection with its transfer to the historical museum in 1962, as well as repairs of the late 20th and XXI century.

Keywords: house of the Regimental office, monument of architecture, historical museum, inspection, restoration.

Олександр Литовченко

ЕКРАНІЗАЦІЯ ПОВІСТІ М. ГОГОЛЯ «ВІЙ» НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (до 50-ї річниці виходу кінострічки на екрани)

У статті йдеться про зйомки кінофільму «Вій» на Чернігівщині в 1966 р. Простежено особливості знімального процесу та визначено роль архітектурних пам'яток Чернігова у створенні кінокартини.

Ключові слова: «Вій», екранізація, актори, знімальна група, масовка, монастир, пам'ятки архітектури.

«...Вий – есть колоссальное создание простонародного воображения. Таким именем называется у малороссии начальник гномов, у которого веки на глазах идут до самой земли. Вся эта повесть есть народное придание. Я не хотел ни в чем изменить его и рассказываю почти в такой же простоте, как слышал» (Н. В. Гоголь)¹.

У 1967 р. на екрани вийшла кінострічка «Вій», яка була знята за однойменною повістю М. Гоголя кіностудією «Мосфільм» (нині федеральне державне унітарне підприємство «Кіноконцерн «Мосфільм»). Глядачам цей фільм запам'ятався не тільки тогочасними спецефектами, а й тим, що з його зйомками та подальшими показами пов'язано багато загадкових історій. Він виступає кінофотодокументом, що слугує додатковим способом увиразнення конкретних історичних подій. Відеоматеріал є візуальним відображенням стану тієї чи іншої пам'ятки, історичного комплексу чи населеного пункту загалом. Події, що супроводжували зйомки, стали частиною тогочасної повсякденності.

Чернігів – стародавнє місто з гарними краєвидами та унікальними пам'ятками старовини різних періодів, саме тому воно є достатньо привабливим для кіномитців. Певно, не випадково режисери фільму «Вій» надали Чернігову перевагу серед багатьох міст. Так, один з творців цієї кінокартини розповідав, що Чернігів було обрано для знімання тому, що тут добре збереглися монастирі та церкви, і саме ці місця чудово підходили для відтворення подій, описаних М. Гоголем².

Оскільки кінострічка «Вій» є екранізацією повісті, яка насичена низкою містичних подій, то історії створення цієї кінокартини було приділено багато уваги як в засобах масової інформації, так і серед наукових кіл. Саме тому ступінь достовірності відомостей, що пов'язані зі зйомками, часто-густо різняться. Науковці досліджували переважно філософсько-культурологічні аспекти у повісті «Вій». Зокрема, Р. Якуц звернув увагу на художній простір і час, семантичні особливості часово-просторової міфологічної символіки твору³. Побіжно дослідники торкалися питань, пов'язаних з місцями зйомок кінокартини «Вій» на Чернігівщині та подіями, що їх супроводжували⁴.

Метою статті є дослідження історії кінозйомок фільму «Вій» у Чернігові та на Чернігівщині. Пріоритетними завданнями є визначення місць проведення зйомок, простеження стану чернігівських пам'яток архітектури на той час, а також висвітлення подій, що супроводжували знімальний процес.

© Литовченко Олександр Леонідович — молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Класичний твір М. Гоголя, повість «Вій», був екранізований кіностудією «Мосфільм» на теренах Чернігівщини, Івано-Франківщини та безпосередньо в павільйонах «Мосфільму» з липня 1966 р. по червень 1967 р.⁵

Якщо порівнювати літературний твір з його екранізованою версією, то вона суттєво не відрізняється від основної ідеї твору авторського бачення.

В основі сюжету – історія споконвічної боротьби добра і зла, віри та невір'я. Загалом, йдеться про те, як один з бурсаків київської семінарії – філософ Хома Брут (у фільмі грав Л. Куравльов), не піддавшись спокусі, вбиває відьму (роль старенької жінки виконував М. Кутузов, а молодій дівчині, в яку перетворилася бабуса, спочатку грала О. Зав'ялова, пізніше – Н. Варлей). У подальшому Хома все ж змушений був у покинутій церкві відспівувати померлу панночку-відьму. Врешті філософа вбила нечиста сила у подібні та на чолі з Вієм⁶.

Перед початком роботи над кінострічкою, в пошуках місць проведення зйомок, у середині квітня 1966 р., кіномитці побували на Київщині, Житомирщині та Чернігівщині. Пізніше, на початку травня того ж року, для вибору натурних локацій творці фільму також відвідали і Західну Україну. Серед широкого розмаїття населених пунктів одну з ключових позицій у створенні кінокартини зайняв Чернігів⁷.

Кілька днів, у середині липня 1966 р., на кіностудії «Мосфільм» йшла підготовка знімальної групи до виїзду в Чернігів. Було прийнято рішення звітля розпочати зйомки. Творча група з реквізитом вирушила на легковому автомобілі «Волга», двох автобусах та двох вантажних машинах – ГАЗ-51 та ЗИЛ-150. До чернігівських зйомок долучилися режисери (К. Єршов та Г. Кропачов), актори, постановники, підсобні робітники, маляр, бутафор, костюмери, реквізитор, гримери, фотограф, піротехнік, охоронці та ін. Загалом близько півсотні чоловік⁸.

18 липня 1966 р. знімальний колектив у Чернівці розпочав здійснювати підготовчі роботи до зйомок. Було розпаковано та розміщено по своїх місцях кінореквізит. З того часу в місті відбувалася робота над створення фільму «Вій»⁹.

Для зйомок було обрано саме місцевість зі стародавньою забудовою, що визначалась незначною віддаленістю від центру міста та найбільш наближеним колоритом до тієї епохи, яка відтворюється в фільмі. Була залучена територія чернігівського Єлецького монастиря XI ст., що знаходиться на захід від Дитинця. З усіх монастирських будівель для створення деяких кінофрагментів було використано, зокрема, Успенський собор XII ст., його прибудову – усипальню Лизогубів XVIII ст., дзвіницю XVII ст. Серед місцевих храмів у фільмі також використано Катерининську церкву XVIII ст. (розміщена в безпосередній близькості до Дитинця)¹⁰.

Більша частина чернігівських зйомок фільму «Вій» пройшла на території Єлецького монастиря. Зважаючи на державну антирелігійну політику, яку проводило радянське керівництво, давня обитель на момент зйомок не була діючою. На монастирській території розміщувалося кілька установ. Так, Успенський собор XII ст. використовувався як складське приміщення, а в усипальні Лизогубів XVIII ст., що прибудована до південної стіни храму, була обласна реставраційна майстерня. У Петропавлівській церкві XIX ст. функціонувала спортивна зала та читальна зала обласної бібліотеки ім. В. Г. Короленка, у монастирських келіях – гуртожиток для артистів. На території монастиря знаходився аптечний склад. У 1960-х рр. ця місцевість була в занедбаному стані. З-під облізлої штукатурки монастирського муру чітко проглядалася цегла, саме подвір'я було в чагарниках. Брами, що вели до обителі, також потребували відновлювальних робіт. Успенський собор XII ст. мав покрівлю з іржавим залізом, хрести на куполах були похилені. У занехаяному стані перебували і самі монастирські приміщення¹¹.

Зважаючи на такий безладний стан майбутнього знімального майданчика, перш ніж розпочати зйомки, працівники кіностудії «Мосфільм» зайнялися його упорядкуванням. Було засипано калюжу між Успенським собором XII ст. та Петропавлівською церквою XIX ст., дещо впорядковано фасад собору та ін. Для того, щоб у фільмі не проглядались електростовпи, їх замаскували гілками дерев. Піротехніки імітували

задимливість для створення «ефекту» старовини. У душі епохи на території монастиря було встановлено тин з глечиками. На місці клумби майстрували дерев'яну споруду, яка за фільмом мала виконувати роль церкви, де головний герой – Хома Брут повинен був відспівувати панночку. Однак цей задум так і не був реалізований. Місцем зйомок цих сцен міг бути й інтер'єр монастирської дзвіниці XVII ст., проте в фільмі цю споруду можна побачити тільки в тих епізодах, що демонструють бурсаків, які з семінарського подвір'я біжать через її браму на вакації¹².

Перед початком зйомок працівники кіностудії приводили до ладу і кіноапаратуру. Для прикладу, на одне з вікон читальної зали бібліотеки, що займала приміщення Петропавлівської церкви XIX ст., було розміщено кінокамеру, яка мала знімати перші кадри фільму. За потреби на землю клали спеціальні рейси для того, аби кіноапаратура могла плавно рухатись у бік. Займалися кіномитці й професійним освітленням¹³.

Зйомки деяких епізодів кінофільму «Вій» потребували значної кількості учасників. Тому до роботи в масовці запрошували всіх бажаючих чернігівців, які за кожен день зйомок отримували грошову винагороду. Платня різнилася за віковим цензом. Дітям до 18 років платили по 1,5 руб., дорослим – 3 руб. За гроші у місцевих жителів у тимчасове користування брали і свійську худобу¹⁴.

Для того, щоб стати актором масовки, потрібно було в зазначений час прибути до службового входу драмтеатру на Красній площі. Там проходив кастинг учасників зйомок та наголошувалось, що робота складна та потребувала зміни іміджу, зокрема, зачіски «під горщик». Були випадки, коли ті, хто приходили, не бажали нової зачіски та відразу відмовлялися від роботи. Акторам масовки працівники кіностудії роздавали бурсацький одяг, декому – стародруки. Учасників зйомок збирали о 7.00 год. ранку біля драмтеатру, звідки автобусами возили на знімальний майданчик¹⁵.

У Чернігові, окрім іншого, знімали такі сцени: «Вулиці Києва», «Двір бурси», «Вікно бурси»¹⁶. Фільм розпочинався з проведів семінаристів на вакації, до яких з промовою виходив ректор. Цю сцену, за свідченнями очевидців та учасників тих подій, знімали на території Єлецького монастиря і біля Катерининської церкви XVIII ст., що розміщена на північний схід від зазначеної обителі. Так, у кадрах можна побачити південний фасад Успенського собору XII ст., перед яким метушився великий гурт бурсаків. Ректор до семінаристів виходив з дверей західного фасаду Катерининської церкви XVIII ст. У подальшому відеокадри, які знімали в двох історичних частинах міста, були з'єднані таким чином, що у фільмі вони виглядали цілісною композицією¹⁷. Задіяні у кінострічці культові споруди використовувалися під складські приміщення. На кінокадрах можна помітити, що в той час фасади Успенського собору XII ст. і Катерининської церкви XVIII ст. були в незадовільному стані, вони потребували відновлювальних штукатурних робіт та побілки. У деяких частинах вікон куполів монастирського храму було відсутнє скло. Майданчик між Успенським собором XII ст. та Петропавлівською церквою XIX ст. був як ґрунтовим, так і вимощений цеглою).

У наступних кіноепізодах простежується дзвіниця з брамою Єлецького монастиря. Ця архітектурна пам'ятка також використовувалась під склад. Спеціально для проведення зйомок її приміщення було розчищене, а брама відкрита. У фільмі помітно, що мур, який прибудований до дзвіниці, був практично без штукатурного оздоблення. Біля нього, для відтворення однієї зі сцен, облаштували міський базарчик. За сценарієм бурсаки швидко вибігали з брами до базару, а вже потім кожен ішов своїм шляхом. Цей епізод кінострічки давався акторам масовки нелегко. Було зроблено кілька дублів, перш ніж режисерів задовольнив результат. Зйомки для учасників ускладнювалися ще тим, що їхній одяг був спекотним¹⁸.

Архітектурні об'єкти Єлецького монастиря помітно ще в одному з епізодів фільму. Після того, як Хома побив відьму, він повернувся до семінарії. У цьому відеофрагменті можна простежити північно-західну монастирську браму, через яку проходив головний герой. Далі він зайшов до усипальні Лизогубів XVIII ст., а в наступних кадрах опинився вже в приміщенні, з вікна якого видніється західний фасад Успенського

собору XII ст. з вищезгаданим храмом-усипальнею. Тобто актор зайшов у ту будівлю, фасад якої простежується в наступному епізоді. Для нас залишається не з'ясованим питання щодо приміщення, в якому опинився Хома Брут. На монастирській території на сьогодні немає споруди, з вікна якої можливо побачити такий вид. Імовірно, було зроблено монтаж, і зображення собору використали як фон.

Зафіксувати негожий стан монастирського муру, фасаду собору з усипальнею також можна в тих епізодах, коли за Хомою Брутом приїхали козаки, щоб забрати його відспівувати панночку. Для цієї сцени, перед усипальнею Лизогубів XVIII ст., було встановлено бричку, біля якої головний герой спілкувався з приїжджими¹⁹. До речі, в епізоді, де показано бричку, на якій козаки з Хомою виїздили з території монастиря, простежується те, що арка північно-західної брами забілена, на відміну від того фрагменту, де йдеться про повернення головного героя до семінарії і де видно, що на монастирському мурі частинно видніється червона цегла без штукатурки та побілки. Таким чином, кіномитці вирішили дещо покращити вид муру і його було почасти забілено.

Місцевим жителям було цікаво спостерігати не тільки за самим процесом створення кінокартини, а й за доволі розкутою поведінкою московської знімальної групи. Працівники кіностудії мали досить модний для того часу вигляд. Дехто з них був одягнений у шорти. Хтось носив сонцезахисні окуляри, на знімальному майданчику могли їсти та палити²⁰.

Під час зйомок часто траплялися неординарні ситуації. Так, одного разу, перед створенням чергового епізоду на території Єлецького монастиря, гример зняла свитку з актора С. Шкурата та почала її топтати в піску. Забруднений одяг був потрібен для зйомок наступної сцени. Актор занервував від таких дій і повідомив, що зателефонує зі скаргою до керівництва кіностудії. Однак врешті заспокоївся²¹.

Інший неприємний випадок трапився з коровою, яку було взято у тимчасове користування у місцевих на час зйомок. Біля дзвіниці Єлецького монастиря була викопана траншея, через яку проходив місток. Коли корову почали вести через нього, вона не втрималась і впала в яму. Багато зусиль потрібно було прикласти присутнім, щоб врятувати тварину²².

Інколи затримки в роботі могли виникати через технічні та організаційні причини, а також транспортні незручності в селах Чернігівщини, де також проходили зйомки²³.

Тож, окрім Чернігова, створення деяких фрагментів кінофільму відбувалося також в інших населених пунктах Чернігівського району: Седневі, Киїнці, Брусилів та ін. Зокрема, у смт Седнів знімали сцени, де бурсаки на пагорбі палили багаття або як козаки з Хомою Брутом їхали на бричці та інші натурні епізоди. У с. Киїнка, серед іншого, зняли епізод, де на полі, біля вітряка, головний герой спілкувався з козаком Явтухом. Об'єкт «Вулиці Києва» кіномитці фільмували у с. Брусилів²⁴.

Щодо місця знімання епізодів фільму «Вій», у яких йшлося про протистояння Хоми Брута з відьмою протягом трьох ночей, то задуми зі створення цих сцен на території Єлецького монастиря в Чернігові так і не були втілені в життя. У подальшому місце для фільмування цих епізодів було змінено²⁵.

Так, кілька днів, у середині серпня 1966 р., проводилися роботи над розписом у середині церкви в смт Седнів (ймовірно Георгіївської церкви). Інтер'єр храму готували до зйомок. 18 та 23 серпня 1966 р. творчий колектив «Мосфільму» в цьому храмі знімав сцену «Покинута церква». Проте питання, що це були за епізоди та з якими акторами велась робота, наразі залишаються відкритими. На роль панночки була затверджена О. Зав'ялова, однак, у журналі щоденних зйомок не зазначено, що ця актриса брала участь у зйомках у Седневі. З січня 1967 р. вже на кіностудії «Мосфільм», замість неї над цією ж роллю працювала Н. Варлей²⁶.

На думку автора, ті фрагменти кінокартини «Вій», що знімали в седнівській церкві, до остаточного варіанту фільму не увійшли. Сцени, що в фільмі демонструють протистояння головних героїв, ролі яких виконували Л. Куравльов та Н. Варлей, знімали взимку та на початку весни 1967 р. у спеціально збудованій бутафорській

церкві павільйону № 8 кіностудії «Мосфільм»²⁷. Ця конструкція імітувала інтер'єр типових для того часу храмів.

Закінчивши зйомки на Чернігівщині 25 серпня 1966 р., знімальна група вирушила на Івано-Франківщину. Кіномитці перебували на Західній Україні до середини листопада 1966 р. Творчий колектив працював у кількох населених пунктах. Як і на Чернігівщині, тут було відзнято багато натурних епізодів кінокартини. Так, до остаточної версії кінострічки увійшов храм Успіння Пресвятої Богородиці, що в с. Горохолин Ліс. За сюжетом саме до нього померлу панночку несли для відспівування. Паралельно, в Москві, велась робота над узгодженням питання будівництва в павільйоні кіностудії «Мосфільм» бутафорської церкви для зйомок епізодів, що демонструють події в середині храму²⁸.

У другій половині листопада 1966 р. робота з екранізації повісті М. Гоголя «Вій» продовжилась уже на московській кіностудії. 16 грудня 1966 р. як художнього керівника кінокартини до зйомок було залучено О. Птушка, а 19 січня 1967 р. на роль панночки затвердили нову виконавицю – Н. Варлей. Таким чином, наприкінці 1966 р. та в першій половині 1967 р. було перезнято та дознято багато фрагментів кінострічки, які знімали напередодні. Окрім епізодів протистояння Хоми Брута з відьмою та всілякою нечистю на чолі з Вієм, у той час були відзняті такі сцени, як: «Дім сотника», «Шинок», «Український ландшафт», «Політ Хоми», «Хутір сотника» та ін. Кіномитці активно використовували комбіновані зйомки. Зокрема, події, що відбувалися в храмі, фільмували не тільки в одному павільйоні. В інших – проводилася додаткова робота, що мала на меті посилити кінокартину тогочасними спецефектами. У кінці червня 1967 р. фільм «Вій» був змонтований та зданий дирекції кіностудії «Мосфільм»²⁹.

Фільм «Вій», котрий вийшов на екрани 1967 р., став однією з кращих екранізацій літературної класики на той час. Повість М. Гоголя як така та кропітка робота кіномайстрів дозволили кінострічці зайняти високі рейтинги в кінопрокаті. Не останню роль у цьому відіграли і чернігівські краєвиди.

Зображення збережених пам'яток архітектури, історико-ландшафтних комплексів та неперевершених краєвидів Чернігівщини переносить глядача в той час, про який ідеться у фільмі. Чернігівські архітектурні об'єкти кіномитці використовували по-різному. У деяких фрагментах можемо побачити їх як фонове зображення, в інших – невід'ємний атрибут знімального майданчика і т. д. До вибору місця зйомок працівники кіностудії придивлялись ретельно і для створення окремих сцен могли використовувати кілька локацій.

«Вій» – один з тих фільмів, що дозволяє наочно прослідкувати стан пам'яток Чернігова та історико-архітектурних комплексів у конкретний історичний час. До того ж, події, пов'язані зі зйомками цієї кінострічки та сама історія її створення, – складова минулого нашого краю, що урізноманітнює його та вирізняє серед багатьох інших.

1. Гоголь Н. Избранные произведения: В 2 т. Т. I. Вечера на хуторе близ Диканьки; Миргород / Н. Гоголь. – К.: Днепр, 1984. – С. 330.

2. Фомічов А. Гоголівські герої на екрані / А. Фомічов // Деснянська правда. – 1966. – № 160. – С. 4.

3. Якуц Р. Міфологічний час-простір у повісті М. Гоголя «Вій» / Якуц Р. // Соціо-гуманітарні проблеми людини. – 2010. – № 4. – С. 107-114.

4. Литовченко О. Храми Чернігова у кіномистецтві / О. Литовченко // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу: матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С. 60-63; Литовченко О. Чернігівський храм св. Катерини у художніх фільмах / О. Литовченко // Чернігівські старожитності. – 2016. – Вип. 3(6). – С. 45-50.

5. Съёмочные журналы, акты о простоях, справки о простоях по кинокартине «Вий». – М., 1967 // Объединённый архив ФГУП «Киноконцерн Мосфильм». – 330 л.

6. Гоголь Н. Избранные произведения: В 2 т. Т. I. Вечера на хуторе близ Диканьки; Миргород / Н. Гоголь. – К.: Днепр, 1984. – С. 330-364; Съёмочные журналы, акты о

простоях, справки о простоях по кинокартине «Вий». – М., 1967 // Объединённый архив ФГУП «Киноконцерн Мосфильм». – Л. 142, 309.

7. Съёмочные журналы, акты о простоях, справки о простоях по кинокартине «Вий». – М., 1967 // Объединённый архив ФГУП «Киноконцерн Мосфильм». – Л. 329-330.

8. Там само. – Арк. 297-298, 300.

9. Там само. – Арк. 297.

10. Спогади про те, як знімався кінофільм «Вій» [Л. Студьонова]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1784/3, арк. 1; «Вий» [...] или несколько слов из истории родного города [С. Бельман]. – Чернигов, 2012 // Документальный фонд Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний», Дд-1792/1, л. 1; Воспоминания о съёмках фильма «Вий» [В. Сергеев]. – Чернигов, 2012 // Документальный фонд Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний», Дд-1792/2, л. 1 зв.-2; Мої спогади про зйомки фільму «Вій» [В. Фомічов]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/3, арк. 1-2; Спогади про «Вій» [В. Назаренко]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/4, арк. 3, 4 зв.; Смоленцев В. Три секунды на экране – и память на всю жизнь / В. Смоленцев // Семь Дней. – 2016. – № 50. – С. 14; Студьонова Л. Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа / Л. Студьонова. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – С. 68.

11. Спогади про те, як знімався кінофільм «Вій» [Л. Студьонова]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1784/3, арк. 1; Студьонова Л. Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа / Л. Студьонова. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – С. 68.

12. Спогади про те, як знімався кінофільм «Вій» [Л. Студьонова]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1784/3, арк. 1 зв.-2; Воспоминания о съёмках фильма «Вий» [В. Сергеев]. – Чернигов, 2012 // Документальный фонд Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний», Дд-1792/2, л. 1 зв.; Смоленцев В. Три секунды на экране – и память на всю жизнь / В. Смоленцев // Семь Дней. – 2016. – № 50. – С. 14; Студьонова Л. Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа / Л. Студьонова. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – С. 68.

13. Смоленцев В. Три секунды на экране – и память на всю жизнь / В. Смоленцев // Семь Дней. – 2016. – № 50. – С. 14; Студьонова Л. Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа / Л. Студьонова. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – С. 68.

14. «Вий» [...] или несколько слов из истории родного города [С. Бельман]. – Чернигов, 2012 // Документальный фонд Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний», Дд-1792/1, л. 1 зв.; Воспоминания о съёмках фильма «Вий» [В. Сергеев]. – Чернигов, 2012 // Документальный фонд Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний», Дд-1792/2, л. 1; Мої спогади про зйомки фільму «Вій» [В. Фомічов]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/3, арк. 1-2; Спогади про «Вій» [В. Назаренко]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/4, арк. 1 зв.-2; Смоленцев В. Три секунды на экране – и память на всю жизнь / В. Смоленцев // Семь Дней. – 2016. – № 50. – С. 14.

15. Воспоминания о съёмках фильма «Вий» [В. Сергеев]. – Чернигов, 2012 // Документальный фонд Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний», Дд-1792/2, л. 1-1 зв.; Спогади про «Вій» [В. Назаренко]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/4, арк. 1 зв.-2 зв.; Смоленцев В. Три секунды на экране – и память на всю жизнь / В. Смоленцев // Семь Дней. – 2016. – № 50. – С. 14.

16. Съёмочные журналы, акты о простоях, справки о простоях по кинокартине «Вий». – М., 1967 // Объединённый архив ФГУП «Киноконцерн Мосфильм». – Л. 267, 269, 278, 284-286, 290-291, 293-296.
17. Воспоминания о съёмках фильма «Вий» [В. Сергеев]. – Чернигов, 2012 // Документальный фонд Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний», Дд-1792/2, л. 2; Мої спогади про зйомки фільму «Вій» [В. Фомічов]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/3, арк. 1-2; Спогади про «Вій» [В. Назаренко]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/4, арк. 3-4 зв.
18. Спогади про те, як знімався кінофільм «Вій» [Л. Студьонова]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1784/3, арк. 2; Воспоминания о съёмках фильма «Вий» [В. Сергеев]. – Чернигов, 2012 // Документальный фонд Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний», Дд-1792/2, л. 2; Мої спогади про зйомки фільму «Вій» [В. Фомічов]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/3, арк. 2; Спогади про «Вій» [В. Назаренко]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/4, арк. 4 зв.; Смоленцев В. Три секунды на экране – и память на всю жизнь / В. Смоленцев // Семь Дней. – 2016. – № 50. – С. 14.
19. Смоленцев В. Три секунды на экране – и память на всю жизнь / В. Смоленцев // Семь Дней. – 2016. – № 50. – С. 14; Фомічов А. Гоголівські герої на екрані / А. Фомічов // Деснянська правда. – 1966. – № 160. – С. 4.
20. Спогади про «Вій» [В. Назаренко]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/4, арк. 4.
21. Студьонова Л. Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа / Л. Студьонова. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – С. 69.
22. Спогади про «Вій» [В. Назаренко]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1792/4, арк. 5-6.
23. Съёмочные журналы, акты о простоях, справки о простоях по кинокартине «Вий». – М., 1967 // Объединённый архив ФГУП «Киноконцерн Мосфильм». – Л. 269, 270, 277.
24. Воспоминания о съёмках фильма «Вий» [В. Сергеев]. – Чернигов, 2012 // Документальный фонд Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний», Дд-1792/2, л. 2; Съёмочные журналы, акты о простоях, справки о простоях по кинокартине «Вий». – М., 1967 // Объединённый архив ФГУП «Киноконцерн Мосфильм». – Л. 268, 276, 282, 287, 292; Романіка М. Козацька роль пічника / М. Романіка // Деснянська правда. – 1966. – № 165. – С. 4.
25. Спогади про те, як знімався кінофільм «Вій» [Л. Студьонова]. – Чернігів, 2012 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Дд-1784/3, арк. 1 зв.-2; Съёмочные журналы, акты о простоях, справки о простоях по кинокартине «Вий». – М., 1967 // Объединённый архив ФГУП «Киноконцерн Мосфильм». – Л. 266, 271-274.
26. Съёмочные журналы, акты о простоях, справки о простоях по кинокартине «Вий». – М., 1967 // Объединённый архив ФГУП «Киноконцерн Мосфильм». – Л. 141, 142, 266, 271-274, 309.
27. Там само. – Арк. 79, 100, 106, 122, 125, 141.
28. Там само. – Арк. 187, 211, 218, 225, 233-234, 237, 242-243, 251, 264.
29. Там само. – Арк. 20, 47, 64, 66, 79, 100, 106, 107, 109, 122, 125, 141, 142, 147, 157, 158, 163, 177, 182, 185-187.

**Экранизация повести Н. Гоголя «Вий» на Черниговщине
(к 50-ти летию выхода киноленты на экраны)**

В статье речь идет о съемках кинофильма «Вий» на Черниговщине в 1966 г. Прослежены особенности съемочного процесса и определена роль архитектурных памятников Чернигова в создании кинокартины.

Ключевые слова: «Вий», экранизация, актеры, съемочная группа, массовка, монастырь, памятники архитектуры.

Alexander Lytovchenko

**The Screening of M. Hohol's Story «Vii» on Chernihiv Lands
(dedicated to the 50 th anniversary of the film releasing)**

The film «Vii» which had been shot by the studio «Mosfilm» on the base of the Hohol's story was released in 1967. The article tells about the shooting of this film on Chernihiv lands from the middle of July till the end of August 1966.

The peculiarities of the filming process have been learnt and the role of Chernihiv architectural sights in the creating of this film have been found out.

It is stressed that Chernihiv had been chosen for filming because the monastery and the churches have been preserved very well here and the very places did perfectly well for creating the scenes described by M. Hohol.

The territory of Chernihiv Yeletskiy Monastery was used in filming. Taking to the consideration the state of the anty-religious policy which the Soviet government conducted during the period of shooting this film the monastery didn't work.

There were some establishments on its territory in a jammed state that's why before the beginning of the filming the monastery yard and some buildings were being rebuilt.

Among all the monastery buildings Dominion Cathedral of the XII century with the Lyzohubs' detachmer burial vault of the XVIII century, the belfry of the XVII century and other buildings were used for the filming of some scenes.

Among the local castles in this film you can also notice St Catherine's Church of the XVIII century. Just in these places the seminarians and the rector who was seeing off his students for the holidays were filmed.

Except Chernihiv the creation of some parts of the film took place in some other places of Chernihiv region. After shooting this film on Chernihiv lands the crew worked in the western Ukraine, in the late 1966 – and in the first part of 1967 – at the film studio of «Mosfilm».

At the end of the article the author came to the conclusion that «Vii» is one of the films which allows following the state of Chernihiv sightseeing's at the particular historical time.

The events connected with the shooting of this film and the story itself are an integral part of the past of our region that makes it various and differs from many other places.

Key words: «Vii», screening, actors, film crew, people in the crowd, monastery and the sights of architecture.

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК 94(477)

*Борис Киричок**

Я – СИН «ВОРОГА НАРОДУ»

Вираз «ворог народу» вперше прозвучав ще в давньому Римі й стосувався він однієї конкретної людини. Словосполучення «ворог народу» (Hostis publicus) – це термін римського права, що передбачав оголошення особи поза законом і підлягає безумовному знищенню. Найвідомішими римлянами, оголошеними Сенатом ворогами народу, був намісник Терраконської Іспанії Гальба та імператор Нерон. Потім про цей термін практично забули і раптом він знову з'явився, тепер уже у колишній Галлії, в роки Великої французької революції, як символ терору яacobinської диктатури. Тепер мова вже йшла про сотні й тисячі ворогів народу, для знищення яких лікар Ж. Гільйотен придумав «гуманне» знаряддя, що являло собою раму з гострим лезом, яке, падаючи згори, відтинала голову засудженому. Машина та пережила свого винахідника і до наших днів застосовується у Франції.

Та справжні жнива скорботи у вигляді винищення «ворогів народу» наступили тільки в Радянському Союзі, коли до переліку їх потрапили сотні тисяч і навіть мільйони громадян країни перемігшого соціалізму, часто навіть без суду і слідства, за вироком позасудових установ чи інших органів влади. Були репресовані навіть цілі народи. Залишається у цьому зв'язку тільки запитати: були це вороги якого народу? Про необхідність боротися з ворогами народу було записано навіть в ст.131 Конституції СРСР, так званій сталінській, прийнятій у кінці 1936 року. Про те ж саме говорилось і в статтях 2-й і 5-й Конституції УРСР. Статті про ворогів народу були виключені з Карного кодексу Союзу РСР тільки в 1958 році.

Б.Киричок. Чернігів. Кінець 90-х років.

Мій батько, Гнат Кирилович Киричок, мав нещастя також потрапити в той трагічний перелік неблагонадійних громадян. Походив він з давнього козацького роду, один з предків якого був навіть сотенним хорунжим у козацькому війську. О.Лазаревський, найвідоміший історик Гетьманщини, згадуючи про нього, писав, що на його садибі було 7 бездвірних хат. Правда, по цьому старшині не залишилось ні мальованих парсун, ні документів на маєстацтво. Його батько, Кирило Антонович, хоч і був малоземельний, однак чудовий тесля. Ряд будівель, житлових і господарських, споруджених ним, стоять у Дмитрівці до цих пір. Вихідці з цього роду розселились по неозорих просторах України і за її межами. В їхньому числі можна побачити не тільки військових, які стали Героями Радянського Союзу, а і видатних співаків, представників

* Редакція журналу «Сіверянський літопис» вітає відомого на Чернігівщині краєзнавця Бориса Гнатовича Киричка з 90-річним ювілеєм і бажає йому здоров'я, творчої наснаги та нових цікавих історичних студій.

творчої і технічної інтелігенції тощо. Бачив це прізвище на обеліску в центрі столиці Кубані Краснодарі, на надгробку на одному з кладовищ Праги, розкидані їхні могили по далеких і близьких краях.

Народився батько в 1900 році й після закінчення училища в Дмитрівці, яка на той час перетворилася на містечко з найбільшим в Україні механічним млином, залізничною станцією, іншими підприємствами, працював телеграфістом у Бахмачі. З початком в 1917 році української революції добровольцем пішов у загін гайдамаків. З установленням радянської влади в 1920 році був заарештований і засуджений у Конотопі військовим трибуналом до позбавлення виборчих прав на 5 років. Згодом працював секретарем у сільській раді, а в кінці 30-х років бухгалтером у школі. Втім, влада той «гріх» молодості не забувала і скоро згадала.

23 квітня 1938 року він, як звичайно, пішов на роботу, а я в школу до 5-го класу. Повернувшись додому, застав маму в сльозах – вона тільки-но дізналася, що батька затримала міліція. У хаті, після обшуку і конфіскації його особистих речей, стояв розгардіяш. Схопивши мене за руку, вона підтюпцем потягла мене на вокзал, до вечірнього поїзда на Ромни, до того місця, де звичайно зупинявся останній вагон. У кінці кожного тижня в нього збирали арештованих у Бахмацькому, Дмитрівському і Талалаївському районах. Це був сумнозвісний «столипін» чи «сталін», як у народі звичайно називали вагон-в'язницю. Стали осторонь, на насипі якоїсь канави, що починалась у кінці перону.

І ось з боку вокзалу з'явилась група людей, десь 10-12 осіб. По боках групи йшли міліціонери, тримаючи в руках пістолети, а в середині конвою – арештовані. Понуро схилявши голови, брели вони, тримаючи в руках брюки, з яких ще в камері міліції були відрізані гудзики. Очевидно, для того, щоб арештовані не порозбігалися. Пасажири на пероні з жахом відступали вбік, даючи дорогу печальній процесії. То була моя остання зустріч з батьком. Уже багато пізніше, коли розвалився «союз нерушимий», ми дізналися, що по прибутті в Ромни, в тамтешній тюрмі-катівні, арештовані, до речі без суду і слідства, а просто по списку, складеному сумнозвісною трійкою в Чернігові, були розстріляні. Ось так, в одну мить, я й став сином ворога народу.

Через тиждень народився мій брат Анатолій. Мама, Варвара Платонівна, з немовлям на руках оббивала пороги міліції і прокуратур у Дмитрівці й Чернігові. Дісталася навіть до Києва. Але відповідь на свої запитання про долю чоловіка чула одну – нічого не знаємо! Чиновники скрізь ображали, поводитись брутально, наказували повертатись додому, працювати і дбати про дітей. Ми з братом, як діти «ворога народу», яких цькували і принижували, жили в важких моральних і матеріальних умовах. Та все ж війна і тут наклала свій відбиток і на цю категорію радянських громадян.

Про їхню «вину», звичайно ж, не забували, але і не переслідували так, як раніше. Щоб чогось досягнути в житті, покладатись треба було виключно на власні сили, що ми і робили з братом із ранньої юності. Анатолій, після закінчення ПТУ в Конотопі, поїхав працювати на одну з шахт на Уралі, в місто Грем'ячинськ. Адже там трудився земляк з Дмитрівки К. Чорноіван і допоміг влаштуватись на роботу. Згодом Анатолій закінчив Пермський політехнічний інститут і понад 25 років очолював велику шахту в тому ж таки Грем'ячинську, свого роду лабораторію з впровадження нової техніки у вугільній промисловості. Був нагороджений, крім усього іншого, «Шахтерской славой» усіх трьох ступенів. Помер від інфаркту і похований в Краснодарі, де поселився після виходу на пенсію.

Після XX-го з'їзду комуністичної партії і сенсаційного викриття М. Хрущовим культу особи Й. Сталіна та злочинів проти власного народу, ми написали листа з запитом про долю батька до Генеральної прокуратури Союзу РСР у Москву. Через кілька місяців нас, мене і маму, викликали в міліцію і під розписку прочитали повідомлення про те, що Гнат Кирилович Киричок був засуджений до 10 років ув'язнення, однак 14 травня 1944 року помер там від крупозного запалення легенів. Довідка та була надрукована на цигарковому папері, під голубу копірку. Тож відтоді поминали батька саме 14 травня.

Та згодом виявилося, що то була чергова брехня. Наприкінці 80-х років минулого

століття у районній і обласній газетах почали друкувати списки реабілітованих жертв політичних репресій. Знайшли ми там і прізвище мого батька. З розсекречених архівів НКВС нарешті дізналися правду: рішенням згаданої уже «трійки» батько, разом з іншими фігурантами того списку, був розстріляний як «член контрреволюционной, националистической, подпольной повстанческой организации».

Рішення трійки при Чернігівському облуправлінні НКВС від 24 квітня 1938 року гласило: «Приговорить к высшей мере – расстрелу. Личные вещи конфисковать». Разом з ним були приговорені до смерті ще 5 осіб, мешканців Дмитрівки: Дмитро Васильович Киричок, Юхим Гордієнко, Павло Семенович Жованик, Никифор Павлович Білецький, Іван Трохимович Діденко. Донос, що зберігся в справі, вартий того, щоб його хоч частково процитувати. Він добре характеризує і донощика, і суддів. Написаний він олівцем на аркуші паперу, вирваному з учнівського зошита з підписом на звороті. У кінці доносу, очевидно, рукою працівника НКВС олівцем розшифровано прізвище автора – «Дубина Григорій». Отже: «...служит, хорошу монету получае... нажился со дня существования советской власти. Так нужно его разбарахолит и дат допомогу испании. А его забрат немедленно...убрат его просто днем чтобы народ бачив... прошу вас чтобы его брали интересно для народа» (Донос написано 7 квітня 1938 року).

Незадовго до цього, здається в березні того ж року, в Україну приїздив тодішній народний комісар (міністр) внутрішніх справ М. Єжов і довів до республіки план – арештувати 30 тисяч по «первой категории», тобто розстріляти. У подібний спосіб зникали й інші жителі села, в числі їх і вчителі школи.

Після арешту батька місцева влада несподівано почала проявляти величезну турботу про здоров'я Кирила Антоновича, який на той час працював головою колгоспу ім. Т. Г. Шевченка, настійливо радячи залишити посаду «за власним бажанням», нібито за станом здоров'я. Домоглися таки свого – через якийсь рік, пригнічений і деморалізований долею сина, він помер. Невдовзі за ним послідувала і його дружина, моя бабуся Настя. Ще швидше позбулася своєї посади моя мама. Була вона жінкою трудолюбивою і комунікабельною, всяка робота кипіла в її руках. Тож щиро трудилась і в колгоспі, куди пішла заробляти на кусок хліба. Якось жінки обрали її ланковою. Та не побула «начальницею» і дня. Через якусь годину примчав у поле голова колгоспу і наказав обрати ланковою іншу колгоспницю, мовляв Варка, як дружина «ворога народу», не може бути керівником.

Я народився 27 вересня 1926 року, навчався в Дмитрівській початковій школі, втім, писати і читати навчили ще вдома батьки. У нашому класі, як засвідчує чудом збережена фотографія, налічувалось 42 учні. До цих пір зберіг теплі спогади про свою першу вчительку – Раїсу Іванівну Білогривенко. Була вона для нас як рідна матінка – турбувалась про будь-яку дрібничку, вчила рукоділля, виготовляти іграшки, дбати про охайність і чистоту, привчала до громадських справ, водила чи возила на екскурсії по рідному краю. З тих пір запам'ятався прекрасний парк в Качанівці з дубом Шевченка в ньому, поїздка до Тростянця. Хоч і хлопчик, та швидко освоїв мистецтво вишивання і навіть брав участь в якійсь республіканській виставці, отримавши звідти нагороду – книжку, зміст якої стовідсотково відповідав, хоча я того тоді і не розумів, суспільним реаліям. На одній із сторінок того опусу красувався куркуль в широких шароварах з обрізом у руках, чатуючи на бідного пролетаря.

З 5-го і по 8-й клас включно навчався в Дмитрівській середній школі. Тут скоро подружився із сином класної керівниці Михайлом Бохонним. Здружила нас багатуща бібліотека його батьків та захоплення колекціонуванням поштових марок, яке зберігаю протягом усього життя. Вірним товаришем на все життя став теж напівсирота, хоч батько його просто залишив сім'ю заради іншої жінки, Василь Матюшенко. Ми відвідували гурток радіоаматорів і майстрували детекторні приймачі. Хоч якими примітивними вони були, та все ж дозволяли в роки окупації таємно слухати передачі радянського радіо. Василь свій приймач переховував у піддувалі грубки. Тим більше, що тримати вдома приймачі заборонялось.

Можна було слухати передачі місцевого радіовузла, який транслював тільки

німецькі радіостанції. Якось на квартиру, де Василь проживав з матір'ю і бабусею, нагрянули поліцаї на чолі з Петром Сміликом. Побачивши у вікно «гостей», які наближались до хати, бабуся витягла приймач і сховала його під спідницею, присівши на табурет поряд з грубою. Обшук у хаті результатів не дав. Розлючений невдачею Смілик пригрозив рано чи пізно знайти приймач, про існування якого здогадувався або знав, бо до війни ми навчалися з ним в одній школі. Я мав також саморобний приймач, але подібних проблем, на щастя, у мене не виникало. Замість антени я користувався дахом вкритої оцинкованою бляхою хати. Під'єднання я пристосував поряд з дротами з місцевого радіовузла, до того ж добре прикритими березою, що росла якраз перед тим введенням. Пригодились ці знання і в армії, коли мене зразу ж зарахували до відділення радіозв'язку.

У кожній паралелі середньої школи налічувалось по 4 класні колективи. Я, як і всі випускники початкової школи, навчався в класі з позначкою, як тоді було прийнято, латинською літерою С. У класах з позначкою літерою D навчалися випускники Щучегребельської початкової школи. У 1940 році в школах запровадили плату за навчання в 8-10-х класах – 30 карбованців за півріччя. Сума, здавалось би, незначна, але і вона була непосильною для багатьох сімей, особливо колгоспників. Школу змушені були залишити кілька десятків учнів, і класів залишилось тільки по три паралелі. Сьогодні ж у Дмитрівській загальноосвітній, тобто колишній середній школі навчається близько 200 учнів. Про паралельні класи ніхто навіть не згадує. Ось такі наші сьогоденні демографічні реалії. Закрилися і початкові школи в Дмитрівці та Щучій Греблі.

У першій половині 1942 року розпочалася кампанія у вигляді агітації в пресі й по радіо, та на різних зібраннях в селі за виїзд на роботу до Німеччини. Однак спроби добровільного вербування на роботи там дуже скоро провалились, і німецька влада почала вдаватись до короткочасних примусових кампаній із залученням поліції. Очевидно, виконувались якісь планові завдання по набору певної кількості робочої сили. Після поразки під Сталінградом, коли в Німеччині прийняли рішення про ведення тотальної війни, із весни 1943 року ця акція набрала масового і добре організованого характеру.

До Дмитрівки з усіх сіл району під охороною поліцаїв звозили на медичну комісію юнаків і дівчат для встановлення придатності до роботи в Райху. Членами медичної комісії призначили лікарів з місцевих лікувальних закладів. Саме завдяки цим людям десяткам молодих людей вдалося уникнути відправлення на примусові роботи в Німеччину. Багатьом з них поставили діагноз серйозних захворювань, втрату працездатності. Особливо багато зробили для цього лікарі Гаврило Денисович Терещенко та Іван Михайлович Пустовойт. Останній, наприклад, через свого молодшого брата Михайла Семеновича В'язовця мав зв'язок з роменським підпіллям. Завдяки їм уник відправлення на примусові роботи через діагноз «плеврит» і автор цих рядків.

Суть роботи цієї групи антифашистів виглядала так: секретарями комісії за призначенням райуправи працювали Катерина Руденко і Надія Балашова. Отже, мали доступ до відповідних бланків. Дівчата зуміли викрасти певну кількість тих бланків з позначкою «О». У верхньому кутку паперу лікар записував діагноз, згідно з яким людина не підлягала відправленню на роботи. Після цього М. В'язовець, зв'язковий з комісією, передавав цей бланк надійному хлопцеві чи дівчині, інструктував. Затриманий ішов на комісію. Там йому як цілком здоровому видавали бланк з позначкою «і» (тобто «здоровий»). Одягаючись, він ховав цей бланк, а на виході пред'являв охоронцям бланк з позначкою «О», після чого його виганяли на вулицю.

У такий спосіб були врятовані також Григорій Сальник, Олександр Півторацький та інші. Саме ця обставина, підтверджена свідченнями ряду свідків, і врятувала згаданих дівчат з райуправи та лікарів після вигнання окупантів від репресій з боку органів НКВС за «співпрацю» із німцями.

Та акція з примусового набору на роботу в Німеччині тривала кілька днів. Біля приміщення колишнього ресторану, яке з усіх боків охоронялося поліцією і в якому працювала комісія, збиралися десятки підвід з усіх сіл району, багатосотенний натовп

людей. Поліцаї брутально відганяли від «вербованих» їхніх рідних. Голосно плакали матері. Учасникам тих подій запам'яталося грубе, брутальне поводження начальника поліції Штумпфа, поліцаїв Любича і Тарасенка.

Аби уникнути відправки в Німеччину, ряд молодих людей тікали, переховувалися у віддалених селах, різними способами викликали хвороби. Навмисне калічилися. Та дуже багатьом не вдавалося уникнути вивезення з рідної землі. За час окупації лише з Дмитрівки на примусові роботи гітлерівцям вдалося відправити 47 юнаків і дівчат. Дехто з них так і загинув на чужині.

Опір окупантам різні люди чинили в різний спосіб. У селі діяли й інші групи патріотів. Одну з них очолював Олександр Денисович Углич, інвалід ще з дитячих років. Тоді він, після грипу, втратив слух, з часом деформувалася і мова. У спеціалізованому навчальному закладі добре опанував мову жестів. Хто не знав її, спілкувався з Олександром Денисовичем за допомогою олівця і паперу або просто писав, як це робив я, у повітрі відповідний текст, що той добре розумів. До групи О. Углича входили Михайло Касяненко, Микола Скрипка, я та інші молоді люди. Ми збирали і ховали зброю, залишену відступаючими частинами Червоної Армії, боєприпаси, слухали передачі радянських радіостанцій, поширювали листівки. У післявоєнні роки О. Д. Углич протягом багатьох років очолював обласну організацію інвалідів ОБЛУТОГ, ошатне приміщення якої, добре знайоме мені, стоїть на півному березі Стрижня, зразу ж за Красним мостом і прикрашає древнє місто.

Не було винятком в організації опору і духовенство. У Красному Колядині, де мені довелося працювати кілька років після демобілізації з армії, церква ще в передвоєнні роки була перетворена на клуб. Багатою бібліотеку, що знала ще часи Самоїловича, розтягли в основному на цигарки. Священика, отця Григорія, арештували і відправили до далеких таборів. В окупацію церкву відкрили і службу Божу в ній знову став правити о. Григорій, який невідомо якими шляхами дістався села. Сільський староста та німецький сільськогосподарський комендант зажадали, щоб священик у своїх проповідях проклинав Червону Армію. Однак отець Григорій навідріз відмовився це робити, заявивши, що в тій армії перебувають наші люди. Характерно, що священики, як правило, повсюдно займали патріотичні позиції, підтримуючи паству словом і власним прикладом служіння своєму народу, не йдучи на співпрацю з окупантами.

У роки окупації населення отримувало дуже мало інформації про справжнє становище на фронтах, про події в Україні. Працювало лише дротове радіо, інколи дмитрівчани читали роменську газету «Відродження». Тому важливим джерелом інформації стали листівки. Першими, ще в липні 1941 року з'явилися німецькі листівки, що повідомляли про успіхи фашистських військ (наприклад, про поразки Червоної Армії в Білорусії захоплення в полон сина Й. Сталіна – Якова тощо), розповідали про злочини радянського режиму або ж містили антисемітські гасла типу «Бей жидов, спасай Россию!», «Бери довгу хворостину й жени жида в Палестину!».

Згодом, у серпні 1941 року, з'явилися радянські листівки. Їх скидали з літаків чи то помилково, чи на перспективу, у даному випадку на ще не окуповану територію. Очевидно, розуміючи їх скору окупацію. Це були заклики до населення окупованих районів організовувати боротьбу з фашистами та звернення до німецьких солдатів з пропозицією здаватися в полон і відповідним «Пропуском» для цього на звороті.

Узимку 1941-1942 рр. радянські листівки повідомили про перші успіхи у війні – розгром німців під Москвою та Ростовом на Дону. Добре запам'яталось, що були вони рожевого кольору, очевидно, щоб бути помітнішими на снігу. Ми їх поширювали в селі серед надійних людей, адже звістки про поразки «непереможної німецької армії» дуже піднімали настрій. А після розгрому німців під Сталінградом «інформація з повітря» стала регулярною. Радянська авіація постійно скидала листівки під час нальотів на різні об'єкти в тилу противника. Як правило, розкидалися вони над полями і їх там регулярно підбирали. Зрозумівши цю істину, німці почали посилати в поля наряди поліції, щоб перешкодити населенню збирати ті листівки. Деякі з них довго зберігав у сімейному архіві й тільки в 2000 році передав до Бахмацького історичного музею. Втім, той «сімейний архів» часто знаходився в різноманітних схованках у

сарай, про які і сам забув. Відкрив їх тільки тоді, коли розбирав той сарай. Такі були реалії окупаційних буднів.

1942 рік. Ми вже трохи підросли, і з'явилися нові інтереси. Якось група 14-15 річних юнаків і дівчат зібралася увечері на подвір'ї Каті Чмут. Не зчулися, як і стемніло, а на небі засяяли яскраві зорі. Раптом з вулиці у дворі з'явилися два поліцаї, дівчата хряснули сінешними дверима і сховались в хаті, а ми рвонули на город... прямо в руки інших поліцаїв. Скрутили. Потім, уже в поліції обшукали, ні речової, ні паперової крамоли не знайшли. Кинули в камеру на нари, збудовані з відполірованих тілами в'язнів двох режимів. Жодних меблів, можна було тільки стояти між нарами і стіною або лежати на тих нарах. Умостились і скоро задрімали.

Та ненадовго. Постійні мешканці камери, зачувши свіжий харч, звично відправились на стелю і звідти прицільно пікірували на нових постояльців. Уранці умилися біля колодязя на подвір'ї міліції-поліції, з насолодою чухаючись від «поцілунків» нічних пікірувальників (блошиць або клопів), поснідали кухлем холодної води і тут же, під наглядом досвідченого інструктора з німецькими нашивками, напиляли чималу купу дров. Тим часом виконавець повідомив батьків про затримання їхніх чад, які тут же примчали в поліцію. Мама, як всі інші, заплатила 300 чи 500 карбованців за порушення мною комендантської години, і нас відпустили. Сидячи в тій буцигарні, згадав, що за три роки до цього в цій же камері провів кілька годин і мій батько. Випадковий збіг чи закономірність долі? Отже, і на цей раз обійшлося.

З ранньої весни 1943 року розпочалися масовані нальоти радянської авіації на Бахмач у нічний час. САБи (світні авіабомби) висіли в небі над залізничним вузлом, наче гігантські люстри. Не знаючи їхньої справжньої назви, ми називали ті «люстри» панікадилами. Світло від них було настільки яскравим, що у Дмитрівці при ньому можна було читати газети, а це ж понад 30 кілометрів! Масовість і постійність цих нальотів визначали для нас і масовість та об'єм інформації.

Література, що її скидали з літаків, мала характер бюлетенів, як от «Вісті з радянської батьківщини», брошур на кілька сторінок, наприклад, наказ Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна до 1-го Травня. Листівки були надруковані українською мовою, інколи російською. Час від часу, особливо під осінь 1943 року, скидали листівки й іншими мовами. То вже були звернення до солдатів противника, головним чином не німців (італійців, румунів, угорців). Зміст їхній був лаконічний і нам зрозумілий: викладалася пропозиція здаватись у полон; при цьому обіцялося збереження життя. Незважаючи на масовий і щільний вогонь німецької зенітної артилерії, жодного радянського літака над Бахмачем, Дмитрівкою та сусідніми селами збито не було.

У 1942-1943 рр. залізничною станцією проходили ешелони, які везли до Німеччини військовополонених та цивільних осіб під охороною солдатів вермахту або поліцаїв. Склалися ті ешелони з товарних вагонів (крім одного пасажирського – для охорони), вікна яких були заграбовані колючим дротом. Проходили на фронт у великій кількості, звичайно, і ешелони з живою силою і технікою противника.

Узимку 1943 року, після розгрому під Сталінградом, потяглися ешелони з відступаючими угорськими й італійськими солдатами, які поверталися на батьківщину. Ці вояки докорінно відрізнялися від німецьких як за спорядженням, так і за дисципліною та моральним духом. Погано обмундировані, перемерзлі у вагонах, що не опалювались, напівголодні, вони нишпорили поблизу залізничної станції, боячись від неї віддалитись і відстати, у пошуках хоч якихось харчів, пропонуючи за них різний дріб'язок і навіть зброю. Солдатів, які відстали від своїх ешелонів або наважувалися добиратися на батьківщину своїм ходом поодинокі або невеликими групами, виловлювала польова жандармерія і, як правило, розстрілювала.

У цей час у Дмитрівці дислокувався охоронний підрозділ, сформований з радянських військовополонених – уродженців Середньої Азії, про що свідчили нарукавні нашивки на їхніх німецьких мундирах. Ці солдати охороняли залізницю і допомагали жандармерії ловити угорських та італійських «дезертирів». Був при жандармерії і каральний підрозділ з армії генерала Власова.

Дмитрівку визволили 14 вересня 1943 року війська Воронежського фронту, згодом перейменованого на Перший Український. У цій даті ранньої осені історія зашифрувала ще одну свою закономірність чи дивний збіг, адже за два роки до цього саме в цей день вступили війська окупанта. І зразу ж на жителів села звалилась величезна кількість невідкладних справ: збирання урожаю і ремонт пошкоджених житлових та господарських приміщень, відбудова залізниці, перетвореної в зону пустелі, де треба було засипати землею безліч воронки від бомб і снарядів, обрізати ручними ножівками кожну рейку, розірвану вибухами на три частини, і з'єднувати їх в одне ціле, перешивати колію на звичний для країни стандарт, виконувати безліч інших великих і малих справ.

Поряд з ними несподівано отримав і «бойове завдання» – доставляти пакети з районного до обласного військомату. Регулярного залізничного сполучення ще не існувало, доводилось добиратись де пішки, де попутними військовими ешелонами, інколи попадаючи разом з ними під удари німецької авіації. Пригадується одне з таких відряджень. У Бахмачі солдати з ешелону, що саме прямував на Київ, після кількох запитань і перевірки документів, втягли в теплушку. Ешелон той стояв у своєрідному тунелі, утвореному розбитими під час бомбардувань залізничного вузла авіацією обох противників, понівеченими вагонами і локомотивами з обох боків колії на станції Бахмач Київський.

До Черемушків, тоді ця зупинка називалася Логачове, добирався кілька довгих годин. Перше, що там побачив, була свіжо засипана воронка від авіабомби, з якої стирчала ввігнана в землю розтрощена вибухом гвинтівка з написаними на прикладі іменами бійців, що загинули тут кілька годин тому. Пройшов по шпалах кілька кілометрів уперед і попросився до наступного ешелону. Взяли. В'їжджаючи на станцію Плиски, зазнали нападу німецького штурмовика, який на бриючому польоті з'явився з боку Ніжина. З платформи, що була в голові поїзда, вдарили короткими чергами дві гармати МЗА (Малокаліберна зенітна артилерія). Нерви у пілота, здається, здали, він трішки відвернув убік, і бомби впали десь проти вокзалу, влучивши в чиєсь подвір'я. Через кілька хвилин з'ясувалось – вбито корову, люди не постраждали. Слава Богу, що так легко обійшлося.

Та обходилося не завжди. У листопаді 1943 року в Дмитрівці були мобілізовані чоловіки, які не потрапили до армії під час попередніх призовів. Їх відправили в запасні полки ешелонам з Бахмача. Цей ешелон прибув на станцію Грузька, за Конотопом, і зупинився серед інших, що направлялися в діючу армію і завантажених постачанням для неї. Вночі по скупченню ешелонів наніс удар одиночний німецький бомбардувальник. Бомби влучили в ешелони, спричинили пожежу та детонацію боєприпасів. У вогні та від осколків загинуло багато дмитрівчан, ще більше було поранено, серед них і мій дядько Степан Пантелійович.

У Ніжині заночував прямо на вокзалі, зручно вмотившись на підлозі, де так само зручно спали десятки бійців. Протягом ночі місто тричі зазнало нальотів ворожої авіації. Під час першого нальоту втекли з якимись пасажирами в поле, а при наступних, побачивши, що червоноармійці на них не реагують і продовжують спати, і собі залишився серед них. Бомби впали десь на території консервного заводу!

Уранці, попрямувавши на Чернігів, уже за кілька кілометрів від міста, коли почалися ліси, на узбіччі залізничної колії побачив у вікно вагона розбиті німецькі вагони – слід партизанських ударів по німецьких комунікаціях. Тоді навіть подумати не міг, що колись зустрінуся з тими, хто наніс удар по залізниці тут, на перегоні між станціями Вересоч і Дрімайлівка. І все ж та зустріч, хоч і через 20 років, відбулася. 1965 року в школі проходила традиційна зустріч з ветеранами війни. Серед наших гостей був і голова дмитрівської міжколгоспної будівельної організації Василь Петрович Калитка. У квітському оточенні 1941 року Василю Петровичу вдалось уникнути полону та зв'язатись пізніше з групою М. І. Стратілата, яка поступово перетворилась у з'єднання чернігівських партизан «За Батьківщину».

У складі цього з'єднання В. П. Калитка, недавній армійський офіцер, командував п'ятою ротою в п'ятому полку О. І. Шевелева, згодом Героя Радянського Союзу. Рота,

керована Василем Петровичем, підірвала 7 німецьких ешелонів з живою силою і технікою, знищила 2 катери на Десні, висадила в повітря кілька мостів. Ешелон між Вересоччю і Дрімайлівкою також був справою їхніх рук. Операція ця була дуже непростю і здійснена тільки після тривалої та ретельної підготовки.

Поїзд тим часом повільно прямував на північ, а в набитому по зав'язку людьми вагоні точились розмови, звичайно ж, про триваючу на нашій землі війну. Якийсь чоловік у напіввійськовому одязі, що назвав себе партизаном, повертався з Києва після лікування в польовому шпиталі й розповідав про події на заході України, про якихось дивних партизанів, що воювали і з німцями, і з радянськими, про військові училища, які нібито діють там в лісах, і тому подібні неймовірні для моїх вух речі.

То була практично перша інформація про УПА, яку я почув, бо ж пропаганда воюючих сторін усіх партизанів, що боролися з ними, називала бандитами. Пригадалось і мені, що якось у Дмитрівці з'явилась група людей у напіввійськовій формі з тризубами на кашкетах. Так само тихо і несподівано, як з'явилися, ті люди і зникли. Багато пізніше дізнався, що уродженець сусіднього села Деліви Григорій Скиба в роки української революції 1917-1921 рр. служив у 4-й Сірожупанній дивізії Армії УНР. У 1920 році, разом з українською армією відступає на територію Польщі, де потрапляє до таборів інтернованих. У Польщі працює на будівництві залізниць і лісорозробках. У 1923 році повернувся на батьківщину і зразу ж потрапляє до поля зору спецслужб.

Поселився під Конотопом на віддаленому хуторі. Однак його і там знайшли. У 1930 році був арештований і після повернення з таборів оселився, щоб не привертати уваги вдома, в Кривому Розі. І знову арешт. Яким було друге покарання і чи він його відбув – невідомо. В роки Другої світової Г. Скиба розбудував націоналістичну мережу ОУН(б) як на Криворіжжі, так і в Конотопському районі та на значній території Чернігівської і Сумської областей. У 1946 році був заарештований, запроторений на 15 років до ГУЛАГу, де і загинув. Працював у бандерівському підпіллі і його брат Яків – зв'язковим ОУН(б). 2016 року міська влада Конотопа дала дозвіл на встановлення меморіальної дошки на будівлі міської станції юних туристів. На меморіальному хресті вибито такий напис:

У 1844 році у цій будівлі містилась школа №37
де працював Григорій Скиба (10.01.1893 – 19.03.1956),
козак 34-ї Сірожупанної дивізії армії УНР,
конотопський окружний провідник ОУН(б)

Ешелон прибув до станції Количівка і там зупинився. Далі дороги не було. Обидва мости, залізничний і шосейний, були висаджені в повітря і їхні металеві конструкції повільно омивали води осінньої Десни. Праворуч від автодорожнього мосту сапери навели тимчасовий, по якому і дістався до міста.

Перша зустріч з ним вразила виглядом згарищ і руїн, слідів пекельної роботи фашистської авіації ще в серпні першого року війни. Тоді було знищено весь центр древнього міста. Інколи на всій вулиці залишались неушкодженими один або два будинки. Вразив і вигляд чернігівських храмів, інколи вигорілих і напівзруйнованих, як Катерининська і П'ятницька церкви, і з вирослими вже бур'янами і маленькими деревцями на їхніх куполах, де не залишилося металевого покриття, зірваного вибухами і пожежами, а рослини знаходили вологу в товщі цегляних перекриттів.

У Чернігові й по дорозі до обласного центру ночував у місцевих жителів, що без заперечень надавали нічліг, ділячись з нами, особливо в місті, своїм мізерним харчем. Кожне таке відрядження розтягалось на кілька днів. Облвійськкомат знаходився тоді на сучасній вулиці Шевченка, у будинку, де в наші дні працює обласний відділ народної освіти.

У перші тижні окупації, після створення органів влади, німецьке командування відпустило з полону жителів багатьох районів України. Звільнення проводилось під поруку призначених окупантами старост, з якими до концтаборів їздило багато жінок у надії зустріти там своїх рідних. Часто, не знайшовши своїх, ці жінки визнавали своїми незнайомих їм людей, визволяючи їх у такий спосіб із страшного полону. Так, в

Дмитрівці з'явилося кілька десятків «приймаків». Серед них було кілька вірменів. З весни 1943 року таких людей поліцаї та німецькі урядовці затримували і відправляли в концентраційні табори або на примусові роботи до Німеччини.

Колгоспи не були розпущені. Їх перетворили на так звані «общини», очолювані призначеними владою старостами. Землю розпаювали між членами «общин», однак розподіл результатів праці залишився в руках керівництва. Матеріально-технічна база цих колективних господарств внаслідок воєнних дій, різного роду реквізицій скоротилась, рівень обробітку землі упав, добрива практично не вносилися. У 1942-1943 рр., прагнучи хоч якось наростити виробництво сільськогосподарської продукції, німецька влада завезла з Німеччини кілька молотарок. На селян були накладені непосильні податки. Наприклад, кожен власник корови повинен був здати на молокозавод утричі більше молока, ніж за часів радянської влади.

Великою проблемою для населення стала майже повна відсутність солі, яка в торгівлі практично зникла. Певний вихід із становища люди знайшли, коли з другої половини 1942 року почали завозити підводами солону воду з розвідувальних нафтових свердловин з-під Ромнів та випарювати її в домашніх умовах. Звичайно, далеко не всі могли привезти ту ропу, і сіль на місцевому базарі була надзвичайно дорога.

Тут я зупинився практично на обставинах тільки однієї з службових поїздок до Чернігова, хоча вони в чомусь були схожими одна з одною. Адже область у ці місяці була прифронтовою: спочатку велися бої за визволення Києва, а потім і на захід від нього. У кінці того буремного року дійшла черга і до моєї мобілізації в армію.

У лютий мороз, саньми привезли нас у Бахмач і розмістили в конторі МТС у Курені. Умови були просто курортні – вибиті вікна, солома замість постелі. Були на тому курорті майже два місяці. Устиг навіть пішки, по шпалах і додому сходити, нарахував їх понад 32 тисячі. І ось подали на Гомельський вокзал (до революції він називався Роменським) туди, де зараз знаходиться залізничний переїзд до площі Б. Хмельницького, ешелон двоосних товарних вагонів, так званих теплушок. У нашому вагоні розмістилося 35 дмитрівських і 7 рубанських хлопців.

40 днів і ночей долали ми Транссибірську магістраль, доки остаточно не зупинились на станції Гольонка (Голінка) в Приморському краї Російської федерації. Нас уже чекали. Були це група сержантів і офіцерів та ще кілька запряжених поганенькими кіньми підвід. Останні призначались для тих, хто в неблизькій дорозі до кінцевого пункту може пристати, бо попереду чекав на нас піший марш до села Покровка Молотовського району завдовжки майже 40 кілометрів. Покровка була центром району і розкинулась на берегах прикордонної річки Суйфун, що брала початок у сусідній Маньчжурії (Північно-Східний Китай).

Поселили нас у землянках, зроблених з обмазаних глиною плетених з лози стін. З того ж матеріалу були виготовлені й двоярусні нари для снання. Була саме вершина зими, однак землянки не опалювались. Тут повною мірою проявила себе сентенція про порятунок утопаючих самими утопаючи. Уже наступного дня нас відрядили на поля біля Суйфуна збирати на паливо полин та інші бур'яни. Наступного дня прибули «свати» і розподілили нас відповідно до освіти і практичних умінь по військових підрозділах 105-ї стрілецької дивізії. Моя дорога пролягла до спецроті 102-го артилерійського полку.

Навчались ми в ній добрий місяць, і після прийняття присяги я був направлений до взводу управління 5-ї гарматної батареї. Бо ж мав на той час 8-річну освіту та ще й якісь знання з радіотехніки, здобуті в шкільному гуртку, і тому послали вивчати радіосправу. У спецроті запам'яталися своєю справді батьківською турботою її командир старший лейтенант Носов і старшина, уродженець Лохвиці, Волошин. Командиром нашого гарматного дивізіону був старший лейтенант Сорокоумов. І зараз бачу його внутрішнім зором на баскому коні на скаженому галопі стинаючого шаблею «голови ворогам» (лозу).

Полк був на кінній тязі, і такі тренування для офіцерів були обов'язковими, а для нас клинки (тобто шаблі) були скоріше символом належності до кінноти, ніж реальною зброєю. Згодом коней замінили на танкетки «Комсомолец», які виявилися

досить слабкими як тягачі для гармат і причепів із снарядами, і їх незабаром замінили, цього разу остаточно, на трактори СТЩ-НАТИ, з якими і в війну вступили. Ось на цій бойовій техніці й воювали з японцями.

У квітні, коли війна в Європі наближалася до переможного завершення, у нас несподівано наступили певні зміни. Дуже помітно поліпшилась якість харчування, політпрацівники раптом згадали про ганебну поразку в російсько-японській війні, втрату Південного Сахаліну та Курильських островів, настійливо радили вивчати розмовники з японської і китайської мов. Потім прийшов час бойових стрільб, денних і нічних маршів нашого 102 артполку, які скінчились на схилах висоти, в кількох сотнях метрів від якої протікав ручай, по якому і проходила лінія державного кордону.

А з протилежного боку стрімко піднімались вгору схили гори, що носила на наших картах колоритну назву «Верблюд», осердя потужної смуги оборонних укріплень. Наказано було готувати спостережні пункти і вогневі позиції, робити розрахунки для стрільби з закритих позицій. Прибували все нові й нові з'єднання артилерії різних калібрів, які займалися тим же самим, що і ми. Вдень вели спостереження за суміжною територією, виявляючи вогневі точки і готуючи потужний удар по них, а вночі ревели трактори і артилерійські тягачі, доправляючи на вогневі позиції ту артилерію та гори боєприпасів до неї.

Категорично було заборонено запалювати чи включати будь-який вогонь, і ви-нахідливі вояки користувались трухлими рештками пеньків, які, як відомо, в пітьмі трохи світяться, вели машини і гармати в призначене ще вдень місце, тримаючи їх у руці й задкуючи, обличчям до водія, який і орієнтувався по їхньому мерехтінні. Густу темряву південної ночі борознили тільки міради повсюдних тут жуків-світляків.

Уранці 8 серпня особовий склад полку зібрали на протилежному від кордону боці висоти, і командир полку, підполковник Мартиненко, як ми знали, земляк з Дніпропетровська, зачитав наказ Й. Сталіна про початок війни з Японією. У наказі йшлося як про необхідність зняти ганьбу поразки Росії в війні 1904-1905 рр. і повернути втрачені території, так і про радянські зобов'язання перед союзниками по антигітлерівській коаліції, взятими на Ялтинській конференції, допомогти розгромити останнього агресора.

Там Й. Сталін пообіцяв почати війну проти Японії через три місяці після її завершення в Європі. Тепер та домовленість чітко виконувалась. Зачитали також інформацію агентурної розвідки про пересування японських військ в останні дні на цій ділянці фронту. Після мітингу дозволили всім бути вільними і зайнятись особистими справами. Написав листа додому, а потім припав до окулярів стереотруби – було цікаво спостерігати, тим більше, що всі необхідні розрахунки для артпідготовки були вже зроблені, як на протилежному боці кордону, на «Верблюді», напівоголені японські солдати, обливаючись потом, вели якісь земляні роботи, удосконалюючи свої бойові позиції. Очевидно, що і там про щось здогадувались. Звичайно, ніхто з нас в ту ніч не спав.

Був я тоді старшим сержантом, радіотелеграфістом, начальником радіостанції 6-ПК, про яку солдатський фольклор влучно виразився: «6-ПК тре бока», бо ж важило те чудо радіотехніки близько 20 кілограмів, і, тут же, характеризуючи радіостанцію більш високого рангу, 13-Р, що обслуговувала полк і дивізію, констатував – «Тринадцять ер уже натер». Але я умів уже підготувати складні розрахунки, що вимагали знання логарифмів і деяких законів вищої математики, для стрільби батареї із закритої позиції та коригувати її вогонь. Бо ж мав за плечима вісім класів шкільної освіти, завдяки чому і потрапив до артилерії, а командування, навчене гірким досвідом війни на заході, домагалось, щоб кожен воїн мав кілька воєнних професій і міг, у разі потреби, замінити іншого.

І ось настала ніч. Несподівано над Примор'ям пронеслась сильна злива з грозою. Отже, про підтримку авіації уже не йшлося та й для артилерії це означало великі складнощі. Світало. Потужне угруповання артилерії за нашими спинами, по кілька сотень стволів на кілометр фронту, мовчало. З боку противника почулись спочатку невідомо чий поодинокі постріли, звуки стрільби з автоматичної зброї, а потім і ряд вибухів від стрільби самохідних гармат. Це вже, напевне, були наші.

У стереотрубу було добре видно, як у ранковій імлі по гребеню «Верблюда» прокрадаються якісь люди, зігнуті під вагою ящиків на плечах, прямуючи до японського доту. Були то наші сапери з передових ударних і диверсійних загонів. Та вибух не завдав шкоди укріпленню, по ньому була від підніжжя гори САУ-152. Тільки пізніше ми дізналися, що рішення про відміну артилерійської підготовки було прийнято командуванням 1-го Далекосхідного фронту через несприятливі погодні умови.

Десь о 10-й годині ранку надійшов наказ і нам – вперед і тільки вперед, в бої, які ведуть війська фронту не ув'язуватись. Весь наш взвод управління, на чолі з комбатом Литовченком, помчав униз і влився в колону, що, огинаючи «Верблюда», де і далі вівся бій, рушив на захід. Наказ – вирватись на оперативний простір, не зважаючи уваги на противника, що і далі оборонявся на укріплених позиціях. Ними займалися інші з'єднання.

Біля броду через ручай лежав, уже втративши свідомість, з прибинтованою до тіла важкопораненою рукою, наш боєць, чомусь із снайперською гвинтівкою. Через якусь сотню метрів порівнялися із самохідкою, про яку уже згадував. Поряд з нею, загороджуючи дорогу колоні, стояв «Студебеккер» зі снарядами, і наша колона, розділяючись надвоє, огинала перепону з двох боків. Не маючи можливості йти вперед, вирішив проскочити між двома підводами назад. Не розрахував, зачепило віссю за одяг і кинуло на спину на ту радіостанцію.

Одночасно відчув страшний біль і коли підхопився на ноги, побачив, що колесо переїхало через ліву ногу. Відчув, як взуття наповнюється кров'ю, та було не до зупинки і з'ясування, що трапилось з ногою, мусив мчати за товаришами вперед. Тільки пізніше, роблячи перев'язку, побачив, що колесо те як бритвою зірвало нігті, що і тепер своєю безформністю нагадують про перший день тієї війни. Ще через якусь сотню метрів, біля свіжої ще від нічної зливи калюжі, лежало двоє мертвих японських солдатів і офіцер, а ще через приблизно таку ж відстань побачили першого цивільного китайця, що стояв з піднятим угору великим пальцем правої руки, невтомно повторюючи слово «Шанго», тобто добре, чудово!

Потім той жест ще довго супроводжував нас. Китайські села і міста в ті часи ще були оточені стінами, з в'їзними і протилежними ворітьми. Майже все населення такого села виходило на його головну вулицю, утворюючи «шпалери» з обох боків і тримаючи високо піднятий палець руки все з тим же, ентузіазмом вигукували знайоме нам слово «Шанго». Діти ж були зовсім голі. Були ми тоді молоді і не обтяжені життєвим досвідом і як розвагу кидали тим дітям з лафетів гармат і тягачів прямо на землю трофейні галети і цукерки, зі сміхом спостерігаючи, як вони, відштовхуючи одне одного, часто падаючи на землю, збирають ласощі на дорозі. Як не дивно, але продукти ті були американськими і походили зі складів, захоплених японцями десь на Філіппінах і перевезених ними сюди в Маньчжурію і в свою чергу захоплених нами. Саме там я вперше і покуштував такий незвичний і незнайомий нам делікатес, як жувальна гумка і не захопився нею. Втім, колона і не могла зупинитися на марші.

Нещодавно відійшов у вічність видатний український письменник сучасності Павло Загребельний і в пресі певний час друкувались матеріали про його життя і творчість. В одному інтерв'ю він якось сказав, розповідаючи про свою демобілізацію, тоді молодого офіцера, з армії: «Хотілось ще стріляти, бо ж віз додому два чемодани, один з барахлом, а другий з пістолетами». Подібні почуття не були чужими і мені. Після закінчення війни я вступив на заочне відділення Приморської середньої школи і, відправляючись в 1948 році на екзамени в Ворошилов-Уссурійський (тепер просто Уссурійськ), прихопив з собою «на всякий випадок» пістолет. Спочатку навіть збирався взяти трофейний «Маузер», та потім обмежився більш компактним вітчизняним «ТТ».

В Уссурійську мешкав у свого земляка з Дмитрівки Миколи Фурдата, і одягався звичайно у цивільне, тим більше, що поряд був штаб округу, і патрулів на вулицях міста вистачало. Та все обійшлося. На зворотному пішому, майже 40-кілометровому шляху, від станції Гольонка і до свого гарнізону, в якійсь паді (ярку) розстріляв свій

боєзапас, отримавши, втім, сумнівне задоволення, бо ж поряд не було глядачів, особливо в спідничках, які б оцінили влучну стрільбу бравого вояка.

Наша 5-та армія, до складу якої входив артполк, наступала в напрямі Муданьцзяна. І за перший день боїв просунулась на 20-23 кілометри, цей темп війська не втрачали і в наступні дні. Полк, ведучи час від часу бої, практично весь час був на марші. Перевтомлені бійці засинали інколи на ходу і, впавши на землю, продовжували спати. Таких підбирали, клали на спеціально виділені на цей випадок підводи і продовжували марш. Ті ж, хто міг десь примоститись на машині чи лафеті гармати, солодко спали, навіть бачили сни.

Та й для них сон цей далеко не завжди кінчався добром. Василь Зінченко, наш земляк з Рубанки, куняв на причепі зі снарядами. В якийсь момент пілотка впала з його голови, і ще сонний боєць кидається за нею і попадає прямо під колеса 122-міліметрової гаубиці, з'єднаної з причепом, яка і переїхала хлопця. Наступного дня поховали його під салют батареї, в якій він служив, на березі безіменної китайської річки.

На підступах до міста Ванцін розгорівся жорстокий бій. У ньому молодший лейтенант з нашого дивізіону, прізвище якого вже забув, захопив з товаришами японський бойовий прапор і був нагороджений орденом Слави III-го ступеня. А навідник 5-ї батареї Петро Копиленко, наш земляк із Рубанки, за влучну стрільбу одержав медаль «За відвагу».

День кінчався, скінчився і бій. Тільки наступного ранку, коли зійшло сонце, ми побачили, що спали вперемішку з мертвими японськими солдатами, що полягли напередодні в тому бою, та скрізь розкиданими ворожими гвинтівками, кулеметами та іншою японською зброєю. У тій сутичці досить далеко від мене розірвалась граната. Упав, почувши вибух. Схопився на ноги. Машиналино витер рукою лоба, побачивши на ній кілька крапель крові. На лівій нозі, вище коліна, побачив у брюках дірку, якої раніше там не було. Санінструктор, коли веремія скінчилась, витягнув із рани кілька ниток і невеликий осколок. Перев'язав, і я помчався далі, скоро забувши про ті подряпини. Осколок, що застряв у переніссі, витягнув через кілька днів сам, побачивши той метал під засохлою кров'ю. Добре, що серед дрібного інструменту на радіостанції, яку носив за плечима, були пінцет і дзеркальце. Останнє належало начальнику радіостанції на випадок гіпотетичної зустрічі з Євиними дочками...

Та не так сталося, як гадалось. Подряпини ті з часом дали про себе знати. На лівій нозі почалося розширення вени, і я був змушений багато десятків років носити еластичну панчохоу, а от вену з правої ноги видалили бахмацькі хірурги А. І. Сороколат та Б. В. Староста та анестезіолог О. М. Грищенко. Не сподобався лікарям стан цієї ноги, підійшов ще й Д. В. Матус, провели бліц-консиліум і продовжили операцію. Бачив і я ту тривогу на заклопотаних обличчях і чув приглушену розмову лікарів, бо ж під наркозом була тільки нижня половина тіла. Показали потім мені видалену вену, подібну до товстої мотузки з численними вузлами, а потім ще й поздоровили з повторним днем народження. Тоді ж, а це було того року, коли над нашими головами сяяла комета Хейла-Боппа, довідався, коли зробили рентгенівський знімок, що до цих пір ношу в своєму тілі «сувенір» з тієї недовгої війни у вигляді дрібних, як мак, осколків.

1948 р. С. Новогеоргіївка. На стрімкому березі р. Суйфун разом із бойовими друзями

Згоріли в тому бою і кілька наших самоходок, озброєних 76-міліметровими, як і в нашій батареї, гарматами. Самоходки ті, відкриті зверху, просто вигоріли від вибухів гранат, закинутих зверху, зі схилу гори, японськими солдатами. А в одній з гармат нашої батареї в тому бою «полетів» дульний тормоз, і подальша стрільба з неї стала неможливою. Батарейці швидко знайшли вихід – зняли той тормоз з нашої розбитої САУ-76 і встановили на свою гармату...

А якось, це було вже біля міста Мулін, наші війська, що далеко вирвалися вперед, потрапили під удар своєї авіації. Не допомогли ні сигнальні ракети наших військ, ні радіозв'язок. Лютчики нібито вважали, що говорять з ними білогвардійці-семенівці, обзивали їх «сволочью» й іншими не менш солоними словами. Можливо, хильнули перед вильотом. Про цей конфуз, а бувало на війні й таке, офіційно не повідомлялось, та солдатське «радіо» передавало, що тільки наших пораних вивозили більше як на сотні автомашин. Казали, що те авіаз'єднання розформували, та кому від того стало легше? А нам і тоді пощастило, на момент повітряного нальоту ми тільки наближались до міста і, отже, не попали в число «білогвардійців».

На тій війні не забував і про захоплення, яке зберіг до глибокої старості ще з дитинства – філателію. Привіз з Маньчжурії, вірніше переслав мамі додому в солдатських листах, кілька японських і маньчжурських листівок і поштових марок, які й бережу як пам'ять про молодість. Та й листи додому доводилось посилати в японських конвертах або ж і на японських поштових карточках, бо своїх не було де придбати, що в умовах маневрової війни було цілком природним, та й чорнило для написання листів чи інших паперів армійські умільці виготовили з якоїсь сигнальної ракети.

Один з таких документів часу, солдатську листівку, наводимо в цьому нарисі:

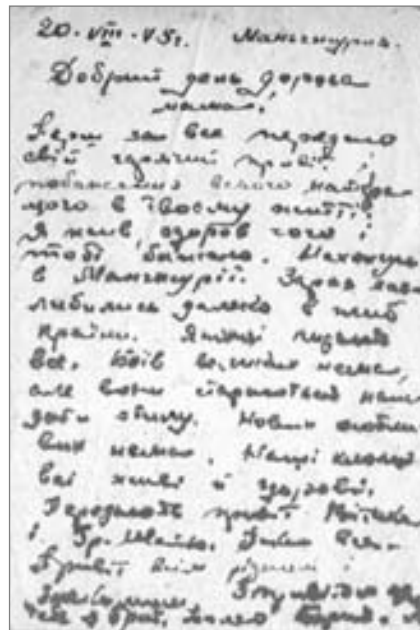
Солдатська поштова листівка 20.08.1945 р.
з Маньчжурії

«29.08.1945г. Маньчжурія.

Добрый день дорога мамочка!

Перш за все передаю свій гарячий привіт і побажання найкращого в твоєму житті. Я жив, здоров, чого і тобі бажаю. Находжусь в Маньчжурії. Зараз заглибились далеко в глиб країни. Японці кидають все. Боїв великих нема, але вони стараються нападати з тилу. Новин особливих нема. Наші хлопці усі живі і здорові. Передають привіт Вітька і Гр. Шейко (наступні два слова нерозбірливі). Привіт всім рідним і знайомим. З привітом, цілую тебе з братом Толею. Борис». Добре, що наша польова пошта справно доставляла і такі сурогатні відправлення. Марки ж можна було вкласти і в лист-трикутник, військова цензура не перешкоджала.

Війна та була виключно маневровою, в чомусь схожою з війною 1941 року, бо ж давили ми японців і величезним бойовим досвідом, і переважаючою військовою технікою. Та в якийсь момент нас повернули назад, щоб ліквідувати японський гарнізон, що оборонявся в своєму укріпленому районі, тепер уже в глибокому тилу

наших військ, неподалік від станції Погранична, а потім взагалі вивели з Маньчжурії, спочатку в район Краскіно, неподалік від знаменитого в ті часи озера Хасан, а потім і станції Океанська поблизу Владивостока.

Виявилося, що для підготовки до участі в Параді перемоги, а потім перегруповання на нове місце дислокації поблизу міста і порту Находка. На станції Океанська нас здивувала величезна кількість людей в зелених англійських шинелях, що вешталися в її околицях. Були це радянські військовополонені, визволені союзниками з німецьких концтаборів і доставлених ними сюди кораблями на батьківщину, огинаючи Африку і Азію. Тепер вони чекали тут на «фільтрацію» і часто нові, вже свої табори на ГУЛАГівському архіпелазі. Довелося, на тій же Океанській, ще й пожежу гасити в навколишній тайзі. Теж незабутнє враження!

8 травня 1945 року закінчилась війна в Європі, і 9 травня було проголошено в Радянському Союзі Днем Перемоги на тій підставі, що в Берліні, в момент підписання акта про беззастережну капітуляцію за московським часом уже наступило 9 травня. Трохи згодом у Москві було проведено Парад перемоги, репортаж про який часто крутять по всіх московських телеканалах. На початку вересня того ж 1945 року закінчилась війна з Японією, тобто закінчилась Друга світова, і указом Президії Верховної Ради СРСР 3 вересня було також проголошено Днем перемоги, а трохи згодом проведено і Парад перемоги у Владивостоці, в якому і я мав честь брати участь.

Акт про беззастережну капітуляцію Японії підписав від імені Радянського Союзу, за дорученням Й.Сталіна, видатний воєначальник і дипломат генерал-лейтенант Дерев'янка. Церемонія ця відбулася на борту американського авіаносця «Міссурі» в Токійській затоці. Генерал відвідав також місто Хіросіму і його інформація про наслідки атомного бомбардування дуже знадобилась при підготовці радянської атомної програми. Внаслідок підхопленої там променевої хвороби скоро після війни помер. Похований на престижному Новодівичому цвинтарі в Москві.

Згадалося також ім'я ще одного земляка, полковника з Харкова Авраменка. Свого часу в журналі «Прапор» він опублікував спогади про обставини капітуляції японської Квантунської армії, в якій він брав участь. Коли переговори скінчились і був влаштований від імені командуючого Квантунської армії генерала Ямади обід, наш полковник, розчулений якістю страв, а можливо, і келихом слабенької японської горілки саке, тихенько сказав своєму колезі: «Як добре все приготовлено! Якби ще й карасі в сметані, то кращого обіду й не треба». І як він був здивований, коли за якісь 20-30 хвилин згадані карасі подали. Виявилось, що поряд з ним сидів начальник розвідуправління тієї армії, який добре володів російською мовою, і звичайно почув ту приватну розмову. Ну, а карасями виявилися рибки з акваріума.

Обидві дати, 9 травня і 3 вересня, залишилися робочими днями, можливо, Й. Сталін мав на цей рахунок якісь свої плани, і тільки «дорогий Леонід Ілліч» зробив 9 травня і 8 березня червоними числами в календарі. Вересневий же день перемоги, тобто дата завершення Другої світової війни, а як тепер стало відомо, планували зробити головним радянським святом перемоги в тій війні, практично у нас давно забутий. Пам'ятають його тільки ті, хто брав участь у тій короткій, але теж кривавій і жорстокій війні.

Пригадалась станція Мадаоші, на якій наша авіація розбомбила чотири ешелони, головним чином з сім'ями японських військовослужбовців, що втікали на батьківщину, будучи в Китаї дуже небажаним і чужерідним тілом, яке місцеве населення просто ненавиділо. Очевидно, заслужили... Оце місиво металу і людських тіл, очевидно, вже ніколи не забудеться тими, хто його бачив. Пригадалися і наші болючі втрати в тій кампанії. Яке страшне обличчя війни!

Демобілізувався в кінці серпня 1950 року і прибув на рідну станцію Дмитрівка на товарній платформі, так заскучав за домівкою, що пасажирського не став у Бахмачі чекати. Навіть ручка в чемодані відірвалася, коли зістрибував з неї. Не завжди поспіх призводить до благополучного кінця! Через якийсь тиждень запросили до школи викладати німецьку мову, бо ж мав уже за плечима один курс відповідного вишу. Прийняття рішення відклав, захотілося провідати родичів на Полтавщині. Провідав.

А в Дмитрівці знайшли уже іншого викладача. Довелось їхати в Григорівку, сподівався, що не надовго, а виявилось, що аж на 7 років, з яких останні 3 роки був директором місцевої середньої школи.

Григорівка – давнє село, що належало козацько-старшинській родині Скоропадських. Прославив його Т. Г. Шевченко відомою поезією під ініціалами «П. С.» («Готичеський з часами дом, село обідране кругом...» Утім, на момент мого прибуття до Григорівки не збереглося в селі ні того дому, ні церкви, ні інших визначних громадських або приватних споруд. Полум'яні революціонери все понищили. На щастя, мені пощастило знайти, правда, аж за кордоном, у США, куди емігрували родичі господарів, фотознімок того «готичеського дому» Скоропадських і опублікувати в ряді видань.

З Григорівки потрапив, за протекцією вчителя, а на той момент секретаря райкому І. Ф. Троця, в парткабінет Дмитрівського райкому партії, бо дуже вже хотілося додому, до рідної сім'ї. Три роки провів тут, а після ліквідації Дмитрівського району знову опинився на посаді директора школи, на цей раз в давньому козацькому селі Красний Колядин, тепер уже у складі Ічнянського району. Село це дуже давнє, відоме ще з часів Київської Русі, правда, під назвою Глібль. У часи Козацької держави було сотенним центром, який навіть мав честь приймати Антіохійського патріарха Макарія III-го в 1654 році в одній із трьох своїх церков, як писав його секретар Павло Халебський, «церкві в ім'я Святого Різдва, при цьому тричі просалютували з великих гармат».

Перебуваючи в Красному Колядині, як завжди, займався краєзнавством і опублікував ряд матеріалів про це давнє село та його околиці. У селі, після відбуття заслання в Якутії, проживав у своєї сестри В. П. Велентій відомий український революціонер-народник Яків Васильович Стефанович. Тут він і помер, і знайшов останній притулок в сестриніму саду. У будинку сестри розмістили школу і могила Я. В. Стефановича з часом була забута. Це мене обурило, поховання з допомогою місцевих жителів було знайдено, а прах покійного перенесено в центр села і перепоховано поблизу давньої сільської церкви, що тоді ще стояла. Пізніше вона згоріла. Так само в роки революції згоріла багатюща бібліотека при цій церкві, яка знала ще батька гетьмана Самойловича, який був тут священиком. Його син Іван починав службу кар'єру писарем Красноколядинської сотні. На могилі було встановлено надгробок з написом «Стефанович Яків Васильович – український революціонер-народник. 1854 – 1915». У Красному Колядині ще довго пам'ятали про приїзд сюди, до Я. Стефановича, його товаришів по революційній боротьбі В. Засулич, О. Дейча та інших. Як директор подбав і про завершення будівництва одного з приміщень школи. Три роки в Красному Колядині пролетіли як одна мить.

У 1964 році наказом Ічнянського районного відділу народної освіти мене перевели на посаду директора Дмитрівської середньої школи, яку і очолював протягом 29 років аж до виходу на пенсію в 1991 році. І тут не залишала будівельна «сверблячка», і після величезних багаторічних клопотів домогся спорудження нового приміщення школи, триповерхове приміщення якої, наче вулик бджільми, було заповнене учнями. Та з часом демографічна ситуація змінюється, і їх з кожним роком ставало все менше... У школі працював дружній колектив учителів, що складався з понад 50 учителів, в тому числі двох завучів М. П. Дворник і В. А. Євтушенко та організатора позакласної роботи Н. В. Ципак. Запам'яталась, хоча те знання прийшло до мене повільно і як вияв довіри з її боку, незвичайною долею і неординарним походженням вчителька російської мови і літератури В. В. Рябець.

Її батько, В. Д. Гудзь, був депутатом Третьої Державної Думи, в радянські часи, звичайно ж, репресований, а по материнській лінії Валентина Володимирівна походила з роду наказного гетьмана України Павла Полуботка. Здобутки педколективу з часом стали відомими далеко за межами селища. У школу зачастили гості – інспектори, кореспонденти, навіть кіношники. Серед її випускників бачимо багато видатних людей: генералів і старших офіцерів, науковців і навіть міністрів, справжніх патріотів своєї батьківщини, її мужніх захисників. З її стін вийшов герой Небесної сотні Василь Прохорський, захисник Донецького вугільного басейну, який там і загинув, капітан

Олександр Пашенко. Обидва вони поховані в Дмитрівці, але більшість з них, як і батьки, стали хліборобами, бо хлібороб – то сіль землі.

Чорнобиль. Спільні біда і горе сучасного і наступних поколінь українців та багатьох їхніх сусідів. Трагедія, що потрясла світ, одна з найруйнівніших екологічних, техногенних катастроф на планеті. Мали до неї пряме відношення і випускники нашої Дмитрівської школи. Уже в першому офіційному повідомленні про неї, яке зробив тодішній керівник комуністичної партії і радянської держави М. С. Горбачов, уперше прозвучало знайоме нам ім'я ще недавнього учня школи В. М. Шашенка.

Після школи, а потім і успішного закінчення Конотопського індустріального технікуму Володя очолив цех у Дмитрівському відділенні сільгосптехніки. Це були роки становлення молододі людини. Невдовзі начальник цеху одружився з уродженкою Криму Тетяною, медсестрою Дмитрівської лікарні. А там молоді люди закономірно стають батьками маленького Руслана. Та працював тут недовго. Через якийсь час, за наполяганням сестри, яка там проживала, перебрався до Чернігова і влаштувався працювати на Чернігівському радіозаводі. У 1974-82 рр. бачимо його майстром-електриком на спорудженні Чорнобильської атомної станції. Згодом прийшло стажування на Смоленській АЕС та повернення в Чорнобиль. У ніч на 26 квітня 1986 року Володимир Михайлович перебував на робочому місці, контролюючи роботу приладів у реакторному цеху четвертого блоку, де і скоїлась аварія. Робочого місця не залишив і отримав смертельну дозу опромінення. Із зони аварії винесли друзі.

26 квітня 1986 року, о 6-й годині ранку, В. М. Шашенок помер в Прип'ятській медико-санітарній частині. Був похований в селі Чистогалівка поблизу міста Прип'яті. А далі (Увага! Чергова брехня!) «на прохання близьких і друзів» перепохований на цвинтарі під Москвою. Залишилися вдова Людмила і син Руслан. Посмертно був удостоєний ордена «Знак пошани». Покояться на тому цвинтарі, в масивних свинцевих гробах, і троє героїв, що врятували світ від неядерного, але гіпотетично більш руйнівного вибуху внаслідок проникнення розплавленого ядерного палива четвертого блоку в резервуар з водою, що знаходився під тим блоком. Вибух той, тепер звичайно гіпотетичний, на думку ряду дослідників, міг зруйнувати значну частину України і Білорусі, засіяти радіоактивними матеріалами значну частину Європи. Про цей подвиг Олексія Ананенка, Валерія Безпалова та Бориса Барвнова варто було б написати більш детально, бо ж вони добровільно і свідомо пішли, одягнувши акваланги, які захищали тільки від води, рятуючи інших, в те радіоактивне пекло під четвертим реактором.

Бачив Володю востаннє за кілька днів до аварії тут, у Дмитрівці, на пошті. Незадовго до трагедії він одержав в Прип'яті квартиру і, економлячи час і сили, відправляв поштою книжки з домашньої бібліотеки в Дмитрівці. Поговорили: згадали знайомих, які працювали на АЕС. Навіть у страшному сні не могло приснитися, що то була остання зустріч з молододі, повною сил людиною. А працювали на тій станції багато земляків – М. О. Швець, А. Ф. Луцик, О. А. Орел та інші. Що стосується ліквідаторів, то честі приборкувати мирний атом, що збунтувався, удостоїлись кілька десятків жителів селища, в їхньому числі В. П. Киричок, М. О. Тарасенко, М. К. Качура та багато інших. У тому числі й тих, кого вже той атом забрав на той світ.

Допитливість і цікавість керують багатьма людськими вчинками і намірами. Підкоряли вони неодноразово і мене. До 10-ї річниці чорнобильської катастрофи, на запрошення ще одного земляка, а тепер чернігівця А. К. Чорноівана відвідав і я Славутич, цю останню будову розвинутого соціалізму. Побачив компактне, професійно сплановане, оточене з усіх боків лісом місто та залишені напризволяще довгобуду. Це практично спальна кімната працівників сучасного Чорнобиля. Звідси вони в поїздах, що не роблять жодної зупинки на землі Білорусі, мчать на чергування на АЕС. Зустрів на вулицях міста і кількох земляків, які, побачивши свого старенького вчителя, радо віталися з ним, поспішаючи розповісти про своє нинішнє життя-буття. Залишав те лісове місто з почуттям смутку і печалі...

Пишаюся своїми колегами і учнями, та, на жаль, не всі дивляться на нас із симпатією і розумінням. Школа була розміщена в різних приміщеннях і мандри з одного в

друге були для нас буденним явищем. Якось, це уже в часи горбачовської перебудови, іду вулицею, а назустріч плететься якийсь чоловік. Зупиняється. Вітається, і я пізнаю М. Шелеста, з яким познайомився в Левівщині, куди ми вивезли на літо своїх бджіл. Довго мовчить, а потім розкриває свою нищу душу: «А Ви не забули, що Ваш батько гайдамака і ворог народу?». «Ну то й що?». «А якщо написати, куди треба?». «Будь ласка, можу й адресу дати». Довго мовчав мій доброзичливець, а потім махнув рукою і почвалав далі, виписуючи ногами кренделі. Справді, що у тверезого на умі, те у п'яного на язичі.

Я, як і в попередні роки, якийсь час протягом свого життя віддавав улюбленому хобі – філателії і продовжував брати участь в філателістичних виставках різного рангу, займався філателістичною журналістикою. Ті мої зусилля були відзначені рядом нагород, у тому числі грамотами і медалями різного рангу на Національних філателістичних форумах. І все ж краєзнавство не відпускало мене зі своїх обіймів і мені удалося в ці роки перебування «на заслуженому відпочинку» опублікувати близько десятка книжок, головним чином на краєзнавчу тематику рідної Чернігово-Сіверщини і одну «Чернігівщина і пошта» про філателію. Останню таку працю «Прагненням до суспільних справ» видав до свого 90-ліття в 2016 році.

Ще в роки ранньої молодості зрозумів, що всяку справу треба доводити до кінця. І примушував себе діяти саме так. Свого часу, почавши займатись самоосвітою, на початку тих занять міг витримати за книгами і конспектами чи вивченням якихось філателістичних раритетів чи історичних артефактів близько години, та з часом так звик, що інколи і ночі не вистачало. Можливо, що саме завдяки цьому і зумів заочно здобути дві вищі освіти – закінчити московський «Ин-ЯЗ» та історичний факультет Харківського університету. Мріялось і про вивчення англійської мови, та за директорськими клопотами не встиг до цього приступити. Переконався, що знання людина повинна поповнювати все своє життя.

Ось уже який тиждень кожного ранку чую по радіо один із віршів геніальної Ліни Костенко. Хотілось би і мені закінчити ці спогади її словами. Як бачимо, моє життя розгорталось на тлі епохи, яка нібито ще раз засвідчувала знищення українського народу тепер уже шляхом асиміляції. Однак і ця епоха вже відійшла в минуле, бо народ цей безсмертний. Цю істину і висловила поетеса в своїй поезії:

*«І я повстав.
Душа спитала – доки?
Втопили край у підлості і злі.
І я сказав: чужинці, дайте спокій,
Не сійте зради на моїй землі.
Уже і так насіяно. Вродило.
Вже не бере ні плуг, а ні коса,
А ми ще є. І то найбільше диво,
Що цей народ – ще раз воскрес!».*

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик

УРОДЖЕНЦІ БАТУРИНСЬКОЇ І БОРЗЕНСЬКОЇ СОТЕНЬ – СТУДЕНТИ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

У статті розглядається молодосліджений аспект української історії, а саме уродженці Батуринської й Борзенської сотень в житті цього знаменитого навчального закладу. Спочатку аналізуються дані з опублікованих джерел, а потім з архівних, із зібрань Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Виявлені дуже важливі факти, які стосуються студентів, що походять з Батурина й Борзни, а також містечок і сіл їхніх сотень. Мова йде передусім про видатних діячів України (гетьманів, священнослужителів, науковців). Важливі й дані про рядових студентів, тим більше, що вони вперше встановлюються. Насамперед це ім'я й прізвище студента, батька, місце його служби (вказується конкретний храм), час навчання, перерви в ході останнього, інколи про долі студентів після здобуття освіти. Отже, Батурин, Борзна та їхні околиці спричинилися до збагачення української культури XVII-XIX ст.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, Гетьманщина, козацтво, духовенство, культура, освіта.

Батурин, сусідній з ним сотенний центр Борзна та їхні жителі зробили значний внесок в українську культуру, важливим центром якої була тоді Києво-Могилянська академія*. Правда, знищення гетьманської столиці у 1708 р. російськими карателями Меншикова серйозно підірвали значення міста. Але у Батурині до його розгрому і навіть пізніше діяли такі вихованці «могилянки», як гетьмани Іван Мазепа, Пилип Орлик, наказні гетьмани Григорій Гуляницький та Яків Лизогуб, дипломати Андрій Войнаровський, киянин Григорій Кольчицький, який був дипломатом на московській службі, фастівський і білоцерківський полковник Семен Палій (Гурко), його син Яків, київський полковник Павло Яненко-Хмельницький (двоюрідний брат гетьмана Богдана Хмельницького), прилуцький полковник Григорій Галаган, генеральний суддя Іван Домонтович, суддя Ніжинського полку Семен Чуйкевич, чернігівський полковий осавул Михайло Мокрієвич, бунчуковий товариш, член Комісії гетьмана Розумовського по забудові Батурина Павло Остроградський, видатні церковні діячі, як от св. Інокентій Іркутський (в миру – Іван Кульчицький), св. Данило (Братковський), Лазар Баранович, ректор КМА Феодосій Гугуревич. Тут служив у канцелярії гетьмана Мазепа Іван Павлович Зарудний (рік нар. невід. – 1727) – архітектор, художник, який навчався і в Італії. Щоправда, після розгрому Батурина населення міста значно зменшилося, роль міста в житті Гетьманщини різко знижується і це негативно вплинуло на приплив батуринської молоді в КМА.

У 2001 році вийшов фундаментальний біографічний довідник, присвячений вихованцям та викладачам Києво-Могилянської академії [1]. До цього видання

* КМА- Києво-Могилянська академія

увійшли дані про 1500 осіб (ці дані не охоплюють всіх вихованців КМА), які внесли значний внесок в політичне, церковне та культурне життя України. Є серед них і уродженці Батурина й Борзни. Почнемо з Батурина. Отже, в Батурині у сім'ї козака народився Спиридон (в миру – Степан) Лазаревич (1721–р. см. невід) – викладач і чернець КМА та Тверської семінарії. У колишній гетьманській столиці помер Володимир (в миру – Василь) Сокальський (1725–1790) – останній архимандрит Запорозької Січі. У с. Красне Батуринської сотні народився Йоаким (світське ім'я – Іван) Богомодленський (бл. 1670–рік см. невід.) – студент (навчався також в університетах Польщі, Литви, Німеччини, Франції та Іспанії), чернець і викладач КМА та Слов'яно-греко-латинської академії у Москві. Внаслідок доносу був арештований і засланий, потім викладав у В'ятській семінарії. З с. Митченки Батуринської сотні походив педагог, знаменитий бджоляр Петро Прокопович (1775–1850).

Пошуки в архівосховищах принесли нові знахідки, зокрема списки студентів КМА 1737–1757 рр., хоча й неповні. Тільки на початку цього рукопису (понад 600 аркушів!) фіксуються всі студенти, а потім увага упорядників сконцентрувалася майже виключно на поповичах з лівобережної Гетьманщини (ці дані направлялися в синод). Реєстри зазвичай подають відомості про батька студента і зазначають, в якому храмі він служить, дані про успіхи в навчанні: «надежен», «посредственен», «плох» і т. д. (домінують позитивні оцінки). Часом подаються відомості про долі студентів по закінченні або припиненні навчання в КМА, інколи тимчасово (своєрідна академічна відпустка).

Кордони Ніжинського полку змінювалися. Вкажемо населені пункти Ніжинського полку в 30-50-х рр. XVIII ст., які фіксує реєстр студентів КМА: міста Ніжин, Борзна, Вертіївка, Глухів, Івангород, Конотоп, Короп, Кролевець, Омбиш, Носівка, села Авдіївка, Алтинівка, Андріївка, Березанка, Березань, Берестов, Волокитин, Вязовець, Головеньки, Добротев, Загорівка, Кнути, Красилівка, Курінь, Локні, Максимівка, Махнівка, Миколаївка, Митченки, Нова Гребля, Обмачів, Нові Млини, Ображіївка, Оленівка, Пекарів, Печі, Погребки, Подов, Полошки, Попівка, Прохори, Ревутинці, Велика Слобода, Слободка, Сиволож, Собичів, Студенок, Талалаївка, Узбиці, Уланов, Чепліївка, Черняхівка, Ядути. Ці населені пункти входять до різних районів Чернігівської і Сумської областей.

І все ж можна досить точно визначити уродженців Батуринщини. Це Василь Богданович, син Івана, священика Вознесенської церкви; Василь Джунковський, син Івана, священика того ж храму (у 1749 р. о. Іван помер); Іван Кривецький, син батуринського протопопа Мойсея; Олексій Петровський, син Петра, священика Троїцької церкви. Так, 20-річний Іван Кривецький, який навчався в КМА з 1739 р., у 1744 р. після закінченні класу риторики і вакацій (канікул) виїхав додому і потім став служити в канцелярії київського митрополита (кафедральній соборній). А ось вихідці з населених пунктів Батуринської сотні. Митченки: Данило Пучковський, син Якова, священика Покровської церкви. Обмочев: Олександр Фіялковський, син Івана, священика церкви Георгіївської, потім – Різдва Богородиці, теж закінчив клас богослов'я. Обтов: брати Петро, Павло і Василь Русобтовські, сини о. Прокопія з церкви Різдва Богородиці, причому Павло закінчив навіть клас богослов'я.

Борзна своїм значенням поступалася столичному Батурину. До того ж лиху славу принесла цьому місту страта противників гетьмана Івана Брюховецького (Яким Сомко, Василь Золотаренко та інші), за якою наглядав з доручення гетьмана вихованець КМА київський полковник Василь Дворецький. Але й тут є чим похвалитися, і за кількістю славних вихованців Борзна навіть перевищує Батурин. Так, у Борзні народився згадуваний вище Семен Палій, рід якого з діда-прадіда походив з цього міста. У Борзні в сім'ї Івана – місцевого священика церкви св. Василя Великого народився Михайло Бутовський – канцелярист митрополичої канцелярії з 1746 р. У цьому ж місті в сім'ї протопопа Успенської церкви народився Василь Федорович Величковський (1730 – р. см. невід.), син Федора, протопопа Успенської церкви – викладач, служив причетником в дипломатичному представництві Росії

у Пруссії. З Борзни походять і брати Велланські Данило (1773–1847) і Матвій (бл. 1776–1837) Михайловичі. Перший був фізіологом, філософом, академіком, вчився також в Петербурзі, ряді університетів та медичних центрів Австрії, Німеччини, очолював кафедру в медико-хірургічній академії Петербурга. Матвій Велланський вчився, як і брат, також в Петербурзі, служив медиком, нагороджувався орденами за службу на цій ниві.

Згідно з вказаним архівним списком студентів з Борзни походили Стефан Вло-севич, який з 15 років (з 1740 по 1744 рр.) вчився в КМА, син Григорія, священика церкви св. Миколи; Микола Филипович, син Филипа, священика того ж храму (по 1745 р.), Гаврило і Петро Роменські, сини Івана, священика церкви св. Василя Великого, Олександр Кохановський, син Семена, священника Микільської церкви; Олексій і Антон Кулаковська, сини Петра, священика церкви Різдва Богородиці (померлого в період навчання старшого сина); Василь Богданович, син Івана, священика Воскресенської церкви.

Далі йдуть містечка й села Борзнянщини. Берестовець: Павло Базилович, син Василя, священика церкви Різдва Богородиці; Григорій, Стефан і Петро Барішевські, сини Василя, священика церкви Різдва Богородиці; Красилівка: Авраам Григорович, син Григорія, священика церкви Різдва Христового; Максим Тимошевський, син Симеона, священика церкви св. Параскеви. Миколаївка: Микола Филиповський, син Филиппа, священика Георгіївської церкви (у 1746 р., виїжджав в Сергіївський монастир за служителя); Нові Млини: Мойсей Вишневецький, син Йосифа, священика церкви Різдва Богородиці; Данило Граєвський, син священика Михайла Успенської церкви; Іван Євфимовський, син Стефана, священика соборної церкви; Андрій Костенко, син Григорія, священика Микільської церкви; Григорій Любавський, син Петра, священика церкви Різдва Богородиці, Максим Ляско-ронський, син Василя, священика Микільської церкви, Андрій Феодоровський, син Григорія, священика Микільської церкви; Іван Якимович, син Стефана, священика Успенської церкви; Омбиш: п'ять (!) братів: Тимофій, Григорій, Дем'ян, Олексій та Іван Олександровичі (Олександровські), сини о. Василя з Михайлівської церкви, причому Тимофій, що вчився з 1726 р. навіть закінчив найвищий клас КМА – богословіє, а Олексій по закінченні КМА став писарем при архімандриті ніжинського монастиря; Дем'ян Юнарський, син Якова, священика Михайлівської церкви; Прачі: Василь Богданович, син Івана, священика Вознесенської церкви; Гаврило й Петро Роменські, сини Івана, священика Благовіщенської церкви; Йосип Чедневський, син Афанасія, священика Благовіщенської церкви (вчився з 13 років як мінімум у 1737–1744 рр.); Сиволож: Микола Панкієвич, син Григорія, священика Вознесенської церкви; Павло Пантелеймонович, син Григорія, священика Троїцької церкви; Петро Людкевич, син Івана, священика Троїцької церкви; Ядути: Василь Чайковський, син Івана, священика Михайлівської церкви (померлого в період навчання сина).

Як бачимо з Батурина й Борзни походила досить значна кількість студентів КМА. Отже, й ці міста причетні до збагачення української культури XVII-XIX ст.

1. Києво-Могилянська Академія в іменах. XVII-XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К., 2001.

2. Національна Бібліотека України ім. В.І. Вернадського. – Інститут рукописів. – Ф.160, № 172.

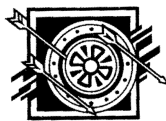
В статье рассматривается малоисследованный аспект украинской истории, а именно уроженцы двух сотен в жизни этого знаменитого учебного заведения. Сначала анализируются данные из опубликованных источников, а потом из архивных, из собраний Института рукописей Национальной библиотеки им. В. И. Вернадского. Выявлены очень важные факты из биографий студентов, которые происходят из Батурина и Борзны, а также местечек и сел их сотен. Речь идет прежде всего о видных

деятелях Украины (гетманах, священнослужителях, научных деятелях). Важные данные и о рядовых студентах тем более, что они впервые устанавливаются. Прежде всего это имя и фамилия студента, его отца, место его службы (указывается конкретный храм), время обучения, перерывы в его ходе, иногда о судьбах студентов после получения образования. Таким образом уроженцы Батуринской и Борзенской сотен внесли важный вклад в обогащение украинской культуры XVII-XIX ст.

Ключевые слова: Киево-Могилянская академия, Гетманщина, казачество, духовенство, культура, просвещение.

In the article it is written about students that studied in an academy in Kyiv.

Keywords: Kiev Mohyla Academy, the cossacks, clergy, culture, education.

Володимир Маслійчук

ОСВІТНЯ РЕФОРМА В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ: ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ НОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ 1804–1819 рр. (ДЕРЖАВА – СПІЛЬНОТА – ОСВІТА)

Відкриття та початки функціонування світських навчальних закладів мають вагоме соціальне наповнення та регіональні особливості. Велика заслуга на цьому полі діяльності належить директору училищ Чернігівської губернії Михайлу Маркову. На рівні повітів вдалося зберегти, перетворити і відкрити 10 повітових навчальних закладів (Погар, Ніжин, Стародуб, Глухів, Конотоп, Кролевець, Городня, Остер, Сосниця, Козелець). Загалом певний успіх з відкриттям повітових училищ з 1811 р. відбувся завдяки діяльності «почесних смотрителів» (представників місцевого дворянства) у повітах. Визначальними для заснування і відкриття нових навчальних закладів були не освітні комунікації, а персональні взаємини.

Ключові слова: освіта, повітове училище, почесний смотритель, міністерство, університет.

Історія освіти, відкриття та функціонування навчальних закладів на сьогодні є пріоритетом історичних досліджень. Проблеми освітніх ініціатив потребують з'ясування широкого соціального контексту й, зокрема, низки питань: ролі держави й державних ініціатив в освітньому процесі, меценатство, потреби в навчальних закладах та органи місцевого самоуправління. З часом такі проблеми увиразнюються й набувають регіонального звучання. Історія становлення світських навчальних закладів у Чернігівській губернії має значний дослідницький потенціал.

Чернігівська губернія була найконсервативнішою північною частиною «Малоросії» (колишньої Гетьманщини), де відтворені «річпосполитські», шляхетські цінності виявлялися чи не найпотужніше. Відкриття та функціонування навчальних закладів напряму залежало від соціальних відносин, ролі місцевого дрібного дворянства.

Слід визнати досить серйозну історіографію історії освіти в Чернігівській губернії. Важливе дослідження з цього питання здійснив Михайло Сухомлинов¹. Однак, здається, найвизначнішим істориком і критиком виявиться вчитель і громадський діяч Олексій Андріяшев². У своєму творі з історії навчальних закладів він – великий скептик щодо функціонування світських навчальних установ у Чернігівській губернії того часу. Його скепсис зрозумілий і подекуди влучний. Просвітницькі ідеї мали дуже малий відгомін у шкільництві. Власне, певною мірою таких же думок дотримувався і найвидатніший історик «Малоросії» та критик шляхетського стану Олександр Лазаревський³. На жаль, сьогодні, за винятком окремих публікацій⁴, майже не торкаються питання соціальної наповненості освітнього процесу на цій частині території України, хіба що констатується позитивна роль меценатів у створенні навчальних установ⁵. Перед освітою завжди ставлять завищені вимоги, однак насправді виникнення й функціонування навчальних закладів було величезним плюсом із точки

© Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури.

зору просвітницьких проєктів, великим кроком до масової освіти, поширення знань і появи публічних бібліотек, а з цього всього емансипаційних рухів: національного, соціального, феміністичного тощо.

У такому разі питання про роль держави не є випадковим: від державних ініціатив насправді залежало як відкриття, так і функціонування навчальних закладів, забезпечення цих закладів та піклування про кадри. Але поряд із цим велика освітня реформа 1803–1805 рр. у Російській імперії значною мірою спиралася на допомогу приватних осіб, церкви та місцевих поміщиків (приходські училища) і, звісно, на підтримку місцевих органів самоуправління через інститут «смотрителів».

Основні рамки цієї студії – час керівництва Чернігівською дирекцією училищ Михайла Маркова, однієї з найцікавіших, як на мене, постатей української історії XIX століття. Біографія Михайла Маркова та його інтенсивна діяльність уже добре розглянуті⁶. Це справді доволі непересічна постать, та й до всього дуже синкретична: поруч із значним і помітним зацікавленням історією, Марков збирав колекцію мінералів (яку подарував разом з окам'янілостями невідомої тварини до «натурального кабінету Чернігівської гімназії» у 1808 р.)⁷, сприяв щепленню від віспи⁸, а знайшовши в 1814 р. у садку дивну павутину, відіслав її для пояснень до Харківського університету, після чого ад'юнкт Яків Громов надав Маркову розгорнене пояснення щодо практичного значення такого «произведения ночных бабочек»⁹. Тобто Михайло Марков виявився людиною надзвичайно діяльною й допитливою. Керуючись тогочасними нормами, Михайло Марков дуже бюрократизував діяльність дирекції училищ, вів інтенсивне листування й намагався підтримувати зв'язки із впливовими чиновниками та місцевим керівництвом. Є і серйозна джерельна вада цих листів – часте згадування прізвищ без імен, що подекуди ускладнює ідентифікацію тих чи інших діячів. Але ця документація найповніша з відомих нам щодо просування освітньої реформи в окремій губернії. З усієї документації училищного комітету Харківського імператорського університету чернігівська частина до всього збережена найкраще й зосереджена в окремому фонді Центрального державного історичного архіву України в місті Києві¹⁰, Державних архівах Харківської¹¹ та Чернігівської¹² областей.

Нові «попередні» правила про «народное просвещение» у січні 1803 р. передбачали чотириступеневу освіту: приходське училище – повітове училище – гімназія – університет¹³. Так, у великих населених пунктах за підтримки церкви та дворянства мало бути приходське училище, у всіх повітових містах – повітове, а в центрі губернії – гімназії. Проєкт був доволі захмарним, бо держава не закладала коштів на утримання такої шкільної системи. Пізніший статут навчальних закладів у листопаді 1804 р. дещо вдосконалив училищно-гімназійну систему й розписав обов'язки вчителів та матеріальне забезпечення. Утім, низка правил та коло викладу були прописані надто слабо, що, здається, давало змогу директорів училищ діяти на свій розсуд.

Доволі інтенсивні зрушення на ниві створення нових навчальних закладів від кінця 1804 р. насправді виглядають як відповідь «малоросійського шляхетства» на відкриття Харківського імператорського університету. Це дуже важливий казус, бо бажання й тривалі проєкти відкрити університет у «Малоросії» успіху не мали. Остання така спроба директора Новгород-Сіверської гімназії Івана Халанського цікава у світлі новознайдених документів. Дізнавшись про проєкти відкриття університетів, Іван Халанський подав своє бачення відкриття університету в Новгороді-Сіверському малоросійському губернатору Олексієві Куракіну¹⁴. Той схвально оцінив ініціативу й у листі від 22 червня 1802 р. попросив ширшого проєкту з поясненнями витрат та планами університетських будівель. Однак Іван Халанський визнавав свою недосвідченість у складанні планів та проєктів і тому звернувся до найвідомішого «малоросійського» ревнителя освіти Василя Полетики¹⁵. Відповіді від Полетики немає, але відомо, що, з огляду на проблеми в Роменському повіті та навіть незмогу Полетики переконати місцеве шляхетство, яке в листі респондент Полетики Золотницький називає «роменськими циганами» («цыганский патриотизм заражен корыстолюбием»)¹⁶, допомогти справам освіти, у середовищі місцевого шляхетства така ініціатива зазнала фіаско.

Унаслідок низки чинників університет усе ж відкрито, але не на колишній Гетьман-

щині, а в Харкові. Це, очевидно, викликало певні нарікання в середовищі освічених «малоросійських» дворян, про що, зокрема, зазначав Ілля Тимковський – професор нововідкритого університету й організатор навчального процесу: «Желание многих, чтобы университет, вместо Харькова, учрежден был в Полтаве, как иных – в Чернигове. Без сомнения, такое заведение сделало бы честь малороссиянам, которые издревле честь любили, и, привлекая к себе юношество и целые фамилии, принося более 100 тыс. годового расхода, послужило бы к обогащению и украшению города своего... И к чему Малороссии простирать соперничество свое на место университета? Он учреждается близ ея и в крае, населенном ея племенами; несравненно приятнее обратит ей соревнование свое на содействие видам Государя Императора к воспитанию юношества»¹⁷. «Малоросійське» шляхетство взагалі дало дуже малі кошти на Харківський університет, що викликає до сьогодні цікаві історіографічні ремарки¹⁸. Однак здається, що «малороси» все ж убачали свій резон у відкритті закладів практичного напрямку або давно омріяного шляхетського корпусу. Уже пожертви 1804–1805 рр. свідчать про це. Притому вочевидь важливу роль відіграло петербурзьке «малоросійське» лобі (в особі Петра Завадовського, Віктора Кочубея, Йосипа Судієнка).

Слід визнати, що першою в Харківському навчальному окрузі стала Чернігівська гімназія, відкрита одночасно з Харківським університетом¹⁹. Упродовж 1804 р. можна спостерігати, подібно до пожертви слобідсько-українського дворянства на університет, підписування шляхетства з повітів «Малоросії» на великі суми для «построения училищ и содержания учеников при Гимназии». Так, зокрема, шляхетство Козелецького та Сосницького повітів з цією метою зобов'язувалося: по-перше, вносити по 1 рублю 25 копійок з кожної селянської душі щороку протягом п'яти років, а по-друге, внести протягом такого ж часу 22 178 рублів. Так само ніжинське шляхетство за 14 239 душ селян зобов'язувалося внести по 1 рублю 25 копійок, стародубське шляхетство пішло таким же шляхом, однак за 21 551 душу²⁰. Тобто відкриття нових закладів чи перепрофілювання старіших передбачало зобов'язання місцевого шляхетства. Шкода, але нам невідомо, настільки ці зобов'язання виконувалися. Виходячи за географічні рамки, треба визнати, що в березні 1805 р. в Пирятинському повіті Полтавської губернії (теж, власне, в «Малоросії») дружина статського радника Андріана Чепи відкрила перше досить помітне в Харківському навчальному окрузі приходське училище для селян²¹. Така швидка реакція «Малоросії» на навчальні ініціативи чомусь залишилася непоміченою й має своє пояснення. Потреба місцевого шляхетства здобути початкову освіту й навіть почасти бажання окремих філантропів дати основи знань селянам у нових закладах постає дуже наочно. Потреба в навчальних закладах мала спиратися на підтримку місцевого шляхетства, однак, як, між іншим, і у випадку із Харківським університетом, мали б знайтися постаті, що підштовхували б освічену публіку на пожертви і вчинки. Як можна зауважити з документації, у Чернігівській губернії на цю роль добре підходив директор училищ Михайло Марков (а в разі виняткової для губернії Новгород-Сіверської гімназії її директор Іван Халанський).

Уже від перших кроків училищної реформи Марков насамперед використовував особисті контакти. На час його приходу на директорську посаду в губернії було два головних народних училища – у Чернігові та Новгороді-Сіверському (тут також слід визнати, що Новгород-Сіверське училище, як по тому й гімназія з училищем, посідали дещо особнє місце й не цілком підкорялися Чернігівській дирекції). Чернігівське головне училище в 1805 р. перетворене на гімназію, а поруч із ним утворене Чернігівське повітове училище. Ще з 1789 р. існували Глухівське, Ніжинське, Стародубське малі училища, а 1800 р. відкрито училище в Погарі, невеликому місті з потужною купецькою колонією. Тобто під прямою орудою Маркова опинилася гімназія, де він став директором на одне повітове та чотири малих училища з багатьма кадровими та побутовими проблемами. Саме призначення Михайла Маркова директором училищ, певно, було непростим, як про це свідчить його біографія. У 1794 р. він був призначений губернським прокурором до Новгород-Сіверського намісництва, але через два роки намісництво скасували, і з 1797 р. Марков став радником у Чернігівській кримінальній палаті та служив у відомстві місцевого казначейства (де виявив недостачу в

10 000 рублів). У 1799 р. малоросійський губернатор Олександр Беклешов призначив Маркова директором училищ. Марков поєднував роботу на цій посаді зі службою в казначействі. Проте нова училищна реформа все ж визначила правильний напрям кар'єри Маркова. Перший візитатор училищ професор Харківського університету Ілля Тимковський був рішучим противником суміщення директорами училищ ще кількох посад, і тому 1804 р. на пораду візитатора та «имея склонность к учебной части» Марков став лише директором, а в 1806 р. (за наполягання губернатора Олексія Куракіна через обмеженість смотрителя Кондратовича, що прагнув урізати витрати на утримання бідних дворян) ще прийняв і попечительство над нововідкритим (1804 р.) будинком для бідних шляхтичів²². Марков виявився основним промоутером відкриття, поряд із Харківським університетом, Чернігівської гімназії і, відповідно, Чернігівського повітового училища як початкового етапу навчання для самої гімназії, сам розробляв план навчання, розклад та план прийому учнів у 1804–1805 рр. і був директором гімназії, як і заведено щодо суміщення посад директора гімназії та училищ²³. Перед директором губерніяльної освіти стояли непрості завдання. Передусім переведення наявних училищ на щаблі, передбачені реформою 1804 р., – перетворення малих народних училищ на повітові (тобто практично відкриття нових закладів), а в цьому разі ще й зміни в колишньому Новгород-Сіверському головному народному училищі. Щодо останнього Марков наштотував на серйозну конкуренцію в управлінні з боку директора училища Івана Халанського, урешті в Новгороді-Сіверському 1808 р. було відкрито гімназію й окреме повітове училище, які, вочевидь, директор слабо контролював, і ті заклади перебували під керівництвом Івана Халанського²⁴. Стосовно інших частин і училищ губернії Михайло Марков вдався до всього наявного в нього арсеналу доказів і наказів щодо впровадження навчальної реформи.

Треба обумовити досить важливий момент для характеристики освітніх ініціатив. Передусім, згідно з попередніми практиками, представники найзаможніших верств населення від середини XVIII ст. отримували «шляхетну освіту» поза межами «Малоросії», в імперських столицях чи навіть за кордоном, основним контингентом для освіти залишалося дрібніше шляхетство й представники нижчих прошарків. Але праця вчителя була абсолютно не цікавою для представників «шляхетства». Тому спостерігалось залучення вчительського складу з представників інших прошарків чи переведення вчителів з інших губерній і повітів. Ця важлива риса освіти насправді не зовсім сприяла як зростанню рівня професійності вчителів, так і покращенню освіти в цілому. Саме однією з найбільших проблем училищ та гімназії була кадрова: попри казенне утримання, праця вчителя була малооплачуваною, з дуже невеликими кар'єрними шансами й низькою статусною роллю. Ця плінність кадрів надто помітна, як і проблеми зі здоров'ям начебто молодих учителів. Продовжуючи розв'язувати «матеріальне питання», Марков справедливо нарікав на бідність міст, де мали влаштуватися училища²⁵. Як видно з проведення реформи, існували й певні винятки – Ніжин і Погар, де місцеві купецькі громади мали потребу в освітньому закладі й відігравали вагомий роль у його створенні. Це особливо яскраво помітно щодо Погара, невеликого, однак досить розвинутого міста, в якому від 1800 р. уже існувало училище. Великим проханням погарських мешканців (поданим 17 серпня 1803 р. через смотрителя Привалова-Гжицького, але за підписами членів магістрату й думи) було викладання німецької мови в училищі, оскільки місцеві купці часто їздили з товарами до Прибалтики й потребували тієї мови для спілкування²⁶. Можна спостерегти певний вплив на такі прохання Михайла Маркова, з огляду на його особливе ставлення до німецької мови, що, певно, є знаком навчання в пансіоні пастора Мелтінга в Петербурзі²⁷. Бо й тому директор училищ дуже сприяє особам «німецького походження» (учителю Фрідріхові Кнейперу) і навіть екзамнує на знання німецької мови майбутніх учителів²⁸. Загалом вплив німецької мови і практик протестантизму на Михайла Маркова становлять окрему цікаву тему для бодай невеликого дослідження.

Так само можна помітити невелику кількість приватних пансіонів – на час повного переходу Михайла Маркова на директорську посаду їх було лише два: пансіон Ванковського в Чернігові й Кампіоні в Ніжині; за сприяння Маркова було відкрито пансіон

Федора Константиновича в Новгороді-Сіверському²⁹, а 1805 р. почав функціонувати дівочий пансіон Фрідріха Кнейпера в Чернігові³⁰.

Ще одна важлива ремарка щодо впровадження нової системи освіти – спроба використати церковні установи в проведенні навчальної реформи, це стосувалося не лише спроб відкриття початкових, приходських шкіл при монастирях із залученням до викладів представників кліру, але й рекрутування семінаристів Чернігівської семінарії для нововідкритої Чернігівської гімназії, аби ті потім продовжили працювати вчителями в училищах губернії. Сам директор училищ пояснював таку потребу тим, що представники світських прошарків (переважно ж дрібне дворянство) після навчання не будуть учителювати, а підуть на державну (статську) службу або займуться інакшими справами. Звертаючись до єпископа Чернігівського Михаїла в 1806 р., Марков просить всілякої підтримки щодо залучення семінаристів, а також не чинити їм перепон як у переході до світського навчання, так і в разі їхнього повернення до духовної служби. Охочих спробувати себе в цивільній сфері виявилось 9 студентів, але всі вони просили грошової допомоги й забезпечення книжками, і цю справу було вирішено: тим, хто переходив із класу богослов'я, видавалося по 35 рублів, із філософії – 30, а з риторики – по 25³¹. Найцікавішим моментом виявиться те, що надалі цих дев'яти імен та прізвищ семінаристів ми не спостерігаємо серед учителів училищ губернії. Однак сама практика залучення нових учителів виявиться досить цікавою. Загалом при відкритті гімназії Маркову вдалося залучити для навчання одного студента з Київської академії, сімох учнів із Новгород-Сіверського головного народного училища і двох студентів із Чернігівської семінарії³².

Особливим питанням було відкриття нижчих шкіл (приходських). Добре розуміючи складнощі з казенним фінансуванням, Михайло Марков доклав зусиль для відкриття приватних приходських училищ у невеликих населених пунктах. Тут Михайло Марков використав особисті й родинні важелі. Відомо, що його дружиною була дворянка, надвірна радниця Христина Тинькова³³. Вочевидь, Марков скористався милістю своячки чи близької родички, бо вже в серпні 1804 р. поміщиця, надвірна радниця Анастасія Тинькова відкрила власним коштом училище в селі Купчихах біля Сосниці (одне з перших в імперії), тут велику допомогу поміщиці надав і місцевий священик Павло Лашнюков. Історія відкриття того училища, як оповідає її сам Марков, анекдотична: перебуваючи в поміщиці в гостях, він гуляв селом і в одній із хат надібав школу, де підпилий дяк учив дітей читання. «Развратность и безобразие сего училища» спонукали директора училищ звернутися до поміщиці, і та радо погодилася, порадивши також нового священика для навчання. Отець Павло Лашнюков мешкав далеко від села, щоб навчати дітей і, крім того, як свідчить його лист Маркову, потребував підручників, ще й помічника на школу³⁴. Це «училище» виявилось одним із перших в імперії. Старання Тинькової насправді винагородилися: імператор Олександр пожалував поміщиці перстень із діамантом, а священикові 300 рублів для заохочення³⁵. Усе ж основним учителем виявився помічник священика, якому поміщиця надала квартиру й жалування. На 1809 р., за свідченням Маркова, священик Павло Лашнюков перевівся в інше село, і лише шістьох дітей навчав колишній учень Чернігівського головного народного училища Іван Кузюровський (між тим занесений у подушний оклад)³⁶. Та доля цього училища виявилася сумною: 31 жовтня 1809 р. Тинькова померла, і її помістя мали розподілити між трьома спадкоємцями. Михайло Марков був опікуном її неповнолітнього сина й третини спадщини, але два інші спадкоємці відмовилися утримувати школу, і в 1810 р. училище було викреслено зі списків навчальних закладів³⁷.

Значно успішнішими виявилися інші «приходські» училища, у діяльність яких сам Марков майже не втручався. Так, у Сосницькому повіті поручик Дашевський разом зі своїм зятем місцевим протопопом Васиєм Свйонтійським (у документації зазначений як ініціатор ще й місцевий поміщик Лисенко) вирішили при побудованій ними церкві в містечку Олександрівці відкрити «приходське училище» 24 червня 1805 року³⁸. За місцевої підтримки воно продовжувало своє існування, навіть переживши чимало інших подібних «училищ». Відвідини училища Михайлом Марковим улітку 1809 р.

малюють не дуже ідилічну картину: протоієрей Василій Свіотницький абсолютно не наглядав за школою, живучи навпроти, від початку року не був у ньому жодного разу, а 1808 р. лише двічі відвідав училище; усі клопоти взяв на себе зять Свіотницького Петро Корсун (висвячений зі студентів богослов'я Київської академії), що наставляв учнів у Законі Божому й жив в училищному будинку; із заявлених же 50-ти було 36 учнів³⁹. Училище в Олександрівці, як видно з документа 1813 р., переважно функціонувало саме за сприяння священника Петра Корсуна й найнятого з 1806 р. як учителя «козацького сина» Самійла Шеремета⁴⁰.

Доволі вдалою була й ініціатива протоієрея Загорського з містечка Понуриці Кролевецького повіту. Ще 1807 р. він просив про школу, і 16 червня 1809 р. її було відкрито за учительствування дякона Шавронського (до школи вступило 36 учнів, (між ними й 5 дівчаток): 4 із дворян, 3 із міщан і 29 із селян). Кошти на училище зібрав сам протоієрей⁴¹. Восени 1809-го Михайло Марков влаштував у школі публічні іспити й у цілому був задоволений рівнем учнів⁴².

Але загальна проблема – мала кількість цих приходських училищ у губернії, навіть порівняно із сусідніми губерніями. Ініціатива священників та дворянства, заможних селян виявлялася дуже незначною. У велике місто Березну (за 36 верст від Чернігова) Марков у 1804 р. послав учителя головного училища Сильвестра Самарського-Биховця (що був родом із тих місць) для розмов зі священниками щодо відкриття приходських училищ. Священик Григорович із Петропавлівського приходу в Березні погодився відкрити школу у власному домі, ще й з обіцянкою навчати основ латини та з проханням заборонити навчати дітей дячкам⁴³. Але згадки про реалізацію цієї ініціативи й контроль над нею дирекції училищ Чернігівської губернії є поодинокими. Велике містечко залишалося без приходської школи аж до 1821 року. Так само й спроба відкрити приходське училище в містечку Суразі в 1806–1808 рр. (сприянням городничого Олександровича, що взявся звести для училища будинок і оплачувати там опалення й ремонт, доки буде на своїй посаді⁴⁴) виявилася невдалою: не було підходящої церкви, не мали результату спроби послати туди вчителі когось з учнів гімназії, отримати фінансування у «Строительной экспедиции» (установи, що опікувалася будівництвом і ремонтом навчальних закладів) чи приписати нове училище до Стародуба і стародубського смотрителя (активного в освітній сфері Івана Назар'єва). Суразькі мешканці заявляли про свою незмогу утримувати училище (а в будинку, офірованому Олександровичем, розмістилася міська ратуша)⁴⁵. Безрезультатним залишився і крок «маршала» дворянства Новомістського повіту Петра Бороздни в 1806 р. у купівлі в повітовому центрі будинку й офіри у 250 рублів для училища. Хоча міністр Петро Завадовський і висловив щодо цього подяку⁴⁶. Так само відомо про спробу відкрити приходське «училище» в містечку Серединна Буда в 1806 році.⁴⁷ У 1807 р. поміщиця Кочубей вирішила завести у своєму селі Дубовичісі Глухівського повіту приходське училище, надавши кам'яний будинок біля церкви й домовившись про навчання зі священником Корсуном⁴⁸. Загалом початок діяльності Михайла Маркова і за сприяння інших учителів виявиться доволі багатим на пропозиції і проекти, що подекуди реалізовувалися. Але визнаймо невелику кількість таких училищ, тобто загалом певний неуспіх створення приходських шкіл. Однак не слід і нехтувати збереженням «традиційної» дяківської школи, яку так зневажав Михайло Марков. Навіть наступний після Михайла Маркова директор училищ Сильвестр Самарський-Биховець, інспектуючи підлеглі училища 1822 р., зазначав причину малої кількості учнів у світських закладах: існування «закорененого у родителів предпочитання старого метода обучения детей своих при церковных школах»⁴⁹.

Інший важливий момент – перетворення малих народних училищ, що вже існували, на повітові (трикласні з певною програмою та фінансуванням). Практично це було відкриття нових навчальних закладів. Цей процес, як зазначав провідний дослідник історії освіти Олексій Андріяшев⁵⁰, тривав надто повільно. Якщо Чернігівське повітове училище було створено разом із гімназією в 1805 р. як свого роду підготовче до гімназійної освіти, то Глухівське училище було перетворене з малого народного у повітове в 1807 р. – з тривалим листуванням з керівництвом Харківського навчального

округу щодо нових правил функціонування училища і проблемами з матеріальної частини. Але протягом згаданого періоду, слід визнати, це училище виглядає досить стабільним⁵¹. Вдалося налагодити матеріальну базу й забезпечення училища книжками (почасти завдяки офірам книжок дружиною Михайла Маркова й виділенням окремих книг і дублікатів із бібліотеки Чернігівської гімназії⁵²), постійно збиралися пожертви на училище під час публічних заходів⁵³. Однак ускладнювали існування закладу конфлікти в училищному середовищі між учителями та глядачами. Особливо відзначився вчитель Роман Голенищев⁵⁴. Ще з 1805 р. він почав конфліктувати зі смотрителем Золотарьовим та місцевими мешканцями, і ці сварки тривали аж до 1818 р., поки скандального вчителя не перевели до Городні.⁵⁵ Певна стабільність цього училища також пов'язана з постійністю штатного смотрителя – з 1806 р. ним був учитель Василь Казанський⁵⁶.

Основні відкриття й перетворення училищ припали на 1812–1813 рр., що спостерігалось також і в сусідній Полтавській губернії, почасті в Слобідсько-Українській губернії, де відкривалися приходські школи. Можливо, це пов'язано з бажанням Міністерства освіти прискорити процес відкриття училищ бодай у найбільших повітових центрах.

Досить яскравим видається перетворення Ніжинського народного училища на повітове 23 травня 1812 року. Про нове відкриття училища повідомили дворян, купецтво та священників у Ніжині. Учні та учителів було зібрано в залі, куди прийшли й ніжинські цехові на чолі з ніжинським міським головою, купцем Макаром Кузнецовим, всі разом у супроводі міських музик рушили до соборної церкви святого Миколи, де зібралося багато людей. До церкви прибув ректор Харківського імператорського університету Афанасій Стойкович, а з ним почесний смотритель Павло Томара, літургію правив архімандрит Благовіщенського монастиря Віктор, але проповідь після літургії говорив священник соборної церкви Антоній Гурський («питомцы благородных наук – се ангелы!»). Після того було проспівано кант, складений учителем Єлисеєм Вояхевичем, кант славив щедроти, надані імператором Олександром («Монарха нашего рукою, щедроты льются нам рекою»). Гості та вчителі з учнями пішли потому до училища, де слухали промови вчителя Вояхевича російською мовою та вчителя Філіппа німецькою. Але ще до відкриття й такого дійства директор училищ Михайло Марков визнає, що просив смотрителя Томару, «чтоб он склонил общество нежинское, дабы оно приняло на себя снабжение некоторыми надобностями и пособиями». Прохання смотритель сприйняв на свою адресу й офірував училищу меблі й прилади, нові глобуси та кілька корисних книжок, усього на 400 рублів, відправив туди навчатися своїх двох синів. Вочевидь, Томара не вмів чи не хотів просити, бо зі здобутків повітового училища, крім щедрої пожертви самого Томари, була обіцянка Антонія Гурського навчати в повітовому училищі Закону Божого без жалування. А перед самим від'їздом Маркова до нього зайшов голова Макар Кузнецов і приніс 50 рублів на училище⁵⁷. Ніжинське училище виглядатиме доволі винятково через значну роль у його підтримці саме місцевої громади, ніжинських купців та поширення в Ніжині освітніх спроб і проектів через будівництво «гімназії» на капітали Безбородьків⁵⁸.

Значно пізніше, у 1818 р., Стародубське мале народне училище перетворено на повітове. Хоча там і був непоганий склад учителів (Юхим Ятченко, Яків Радкевич, Савелій Хитков – «отличные, самой похвалы достойные», як схарактеризував їх Михайло Марков у 1809 р.), досить активний смотритель Іван Назар'єв, але з наявністю проблем матеріального характеру – досить ветхий дім⁵⁹. Переведення відбулося, зважаючи на документацію, доволі спокійно⁶⁰.

Окремо стоїть доволі оригінальне училище в Погарі Стародубського повіту – позаштатному місті (тобто училище не слід було переводити в повітове), де місцева громада відігравала дуже помітну роль у житті навчального закладу. Утім, як виявила інспекція Маркова 1809 р., училище мало основну проблему: там навчалися діти «промышленных людей», і батьки часто забирали дітей собі на допомогу. Михайлові Маркову доводилося вживати заходів і погрожувати батькам, пояснюючи, що училища мають свій розклад, від якого не варто відступатися, крім того, є ще поняття

«репутація», тому учні, котрі не ходять на заняття, будуть відраховані⁶¹. Погарське училище фінансувалося, як і Стародубське, однак у 1818 р., після перетворення Стародубського училища на повітове, Михайло Марков відписував, що не бачить сенсу реформувати Погарське училище і наголошує на низці проблем в існуванні закладу (близькість до Стародуба, де утворено повітове училище, відсутність власного будинку, брак дівчаток-учениць і те, що уроки німецької мови на той час фінансово не підтримувалися місцевою громадою)⁶².

Уже на початку другого десятиліття XIX ст. можна спостерігати невтішну картину зі збору пожертв. Із липня 1811 р. відбувалися публічні іспити в Чернігівському повітовому училищі, квитки-запрошення були розіслані всім помітним чиновникам і для «общества граждан», але чільні особи губернії (ні губернатор, ні віце-губернатор) не відвідували вже таких зібрань⁶³. Тому часто ресурсами для пожертв, а особливо для поповнення бібліотек та кабінетів природи, ставали внески самих учителів та їхньої рідні. Знову слід зазначити особистий вплив Михайла Маркова щодо таких пожертв: учитель гімназії Василь Комлішинський подарував бібліотеці своєї ж гімназії книжку про видобування селітри, так само дружина Маркова подарувала книжки для бібліотеки Чернігівської гімназії⁶⁴. А того ж 1811 р. самі учні Чернігівського повітового училища зібрали 175 рублів для купівлі різного приладдя для навчання⁶⁵. Збирання пожертв було пов'язане з певними рекреаціями, діями, напевне, із застіллями. Треба було задіювати нових жертвовдавців і здійснювати для цього низку заходів.

Поза сумнівом, одна з найбільших заслуг Михайла Маркова – відкриття нових навчальних закладів. Вивчаючи документи, слід визнати подекуди справді велику працю в цьому напрямі директора-просвітителя. Незважаючи на низку перепон, зокрема й російсько-французьку війну 1812 р., у грудні 1812 р. вдалося відкрити училище в Конотопі Чернігівської губернії, у вересні 1813-го – у Кролевці, на 1813 р. планувалося відкриття училищ у Городні та Козельці, Острі, під ці заходи були зібрані кошти⁶⁶. Однак знову не обійшлося без украй важливих особистих впливів. Із 1810 р. міністром освіти став Олексій Кирилович Розумовський, син останнього гетьмана і власник багатьох помість у Чернігівській губернії. Якщо в колишній гетьманській столиці Глухові існувало повітове училище, то поруч, у повітовому центрі Конотопі, недалеко від якого знаходилася велика Батуринська економія міністра, такого училища не було. Пожертва від економії міністра мала б стати прикладом для місцевого шляхетства офірувати гроші на навчальний заклад, і на початку 1812 р. спостерігаємо дуже серйозний злет пожертв на відкриття Конотопського училища. Полковник Гаврило Гамалія й Батуринська економія Олексія Розумовського внесли по 500 рублів, було й чимало дрібних пожертв. Основними керівниками збирання пожертв та речей стали згаданий полковник Гамалія й повітовий маршал Зінкевич⁶⁷. Безпосередню роль Розумовського в цьому процесі визначити важко. Загалом у Конотопі подібного за масштабом масового меценатства не було ні до того, ні в наступні роки. Утім, функціонування Конотопського училища виявиться досить конфліктним, і не без участі Михайла Маркова, який посприяв призначенню на посаду штатного смотрителя Конотопського училища колишнього стряпчого й уже доволі літнього Микиту Проскурова. Той виявився бездіяльним і не знайшов спільної мови з учителями. У той же час почесний смотритель Гамалія постійно робив офіри, але, певно, за училищем не наглядав. Коли в 1818 р., прагнучи зробити огорожу й прибудувати флігель до училища, почесний смотритель оглянув будівлю, то виявив, що в училищі бракує дверей, вікон та підлоги і в закладі з трьома учителями навчалось лише 20 учнів. Це викликало низку скарг як Гамалії, так і вчителів на Проскурова й Маркова за «нерадение казенным интересам»⁶⁸.

Так само на особистісних зв'язках було відкрито повітове училище в сусідньому з Конотопом повітовому центрі Кролевці. Основну роль, як видно, тут відіграв почесний смотритель Іван Бардаков. Сам Бардаков – колишній студент Київської академії, свого часу закінчив учительську семінарію в Санкт-Петербурзі й п'ять років викладав математику в Новгород-Сіверському головному народному училищі, у 1805 р. він став учителем Чернігівської гімназії. Візитатор училищ Ілля Тимковський писав,

що Бардаков прикрасить своїми знаннями гімназію, його знають і шанують по всій губернії⁶⁹. Але, провчителювавши кілька років, Бардаков вирішив розпочати тихе поміщицьке життя у своєму маєтку поблизу Кролевця. Та щойно почалися спроби відкриття училища, Бардаков узяв у тому найбезпосереднішу участь, він був обраний почесним смотрителем училища й одразу офірував 60 рублів на майбутню купівлю будинку для училища (виявили активність й інші дворяни, зокрема майор Павло Забіла)⁷⁰. Роль Бардакова у відкритті цього училища незаперечна⁷¹. Зважаючи на наявну інформацію, училище в Кролевці відкривали 23 вересня 1813 року дуже помпезно: було влаштовано ілюмінацію, великий бенкет і бал для дворянства⁷².

Досить важливим видається відкриття училищ в інших повітових центрах протягом 1813–1818 років. 12 листопада 1814 р. було відкрито училище в Городні⁷³, але про цю подію інформації обмаль, певно, важливу роль у його відкритті відіграв почесний смотритель Олександр Бакуринський. Учні в новому училищі було обмаль (33), штатним смотрителем став учитель Кроковський (що й далі помітний в училищі), учителями – студент Харківського університету Смирнов та канцелярист Філонченков. Досить цікаво, що серед пожертв на Городнянське училище 1814 р. бачимо пожертву єврея Гірша-Оренштейна (10 рублів), що свідчить про втягнення окремих осіб єврейського походження в освітні ініціативи⁷⁴.

В Острі за сприяння почесного смотрителя Івана Танського повітове училище відкрито 10 березня 1817 р. так само з пишним церемоніалом⁷⁵. Важливо буде помітити той факт, що перед відкриттям училища 300 рублів на нього вніс шістнадцятилітній Олександр Кушелев-Безбородько⁷⁶, що з часом став основним опікуном недобудованої гімназії у Ніжині.

Великою справою виявилось відкриття училища в Сосниці у 1815–1818 роках. Попри активну участь, хоча й певну втому Михайла Маркова, з огляду на документацію, можна спостерігати й ускладнення освітніх ініціатив. У березні 1815 р. місцевому дворянству вдалося зібрати деякі кошти, з ініціативи Маркова смотрителем майбутнього училища було призначено Петра Шмакова, колишнього солдата й офіцера (власне, як і сам Марков), однак доволі літню людину (65 років), та почесним смотрителем Іллю Марковича. Маршал Сосницького повіту на зібрані гроші купив на селі дім, який мали ще перенести на місце для училища. У січні 1817 р. губернатор Микола Рєпнін затвердив основну суму з міських доходів на нове училище. Хоч училище й не було відкрите, з 1 червня 1816 р. дітей у флігелі, на місці училища, навчав учитель Равінський, що пізніше зажадав за те нагороди. Незважаючи на складнощі, училище було відкрито в перенесеному будинку 21 жовтня 1818 р., Марков був на відкритті, але «не нашел удобства к церемониальному открытию» через дощі та хворобу смотрителя Шмакова. Хоча церемоніал, певно ж, відбувся дещо пізніше за присутності нового маршала місцевого шляхетства та почесного смотрителя хорунжого Товстоліса⁷⁷. Основною проблемою для відкриття училища виявилася заборона збору із селянських душ на благодійні потреби від 14 липня 1816 р., що було практикою переважної частини меценатів, й основна частина пожертв на училище в Сосниці мала добровільний характер і становила власні кошти⁷⁸.

Навчальним закладом, на відкритті якого Михайлові Маркову не довелося бути, було училище в Козельці, на яке вже певний час збиралися кошти. Для училища була й будівля – споруджений ще 1786 р. палац для імператриці Катерини Другої, що мандрувала Україною. Але ніхто не брався ремонтувати будинок. У 1818 р. новий почесний смотритель Голенко (Голєнка) дістав ліс для ремонту й зумів зібрати разом із дворянством 5129 рублів, іншу частину взялася субсидувати «Строительная экспедиция». Таким чином, розпочали ремонт, і доки палац будувався, Голенко, сам маючи дітей, запропонував розмістити училище в себе вдома⁷⁹.

Окрема історія щодо функціонування училищ пов'язана з посадами смотрителів. Передусім існував штатний смотритель училищ, що мав опікуватися забезпеченням училищ та слідкувати за навчальним процесом і поведінкою вчителів та учнів. Переважно на ці посади призначалися самі вчителі чи представники місцевого дворянства, чиновники, таким смотрителям виплачувалася певна платня. Однак слід погодитися з

думками Олексія Андріяшева⁸⁰, що штатні смотрителі, за окремими винятками, дуже слабо й невдало виконували свої обов'язки. Більшість із цих смотрителів ставилася до свого поля діяльності байдуже, а дехто навіть шкодив, втягуючись у конфлікти з учителями та прагнучи нажитися на злиденній освітній сфері, як смотритель городничий Золотарьов у Глухові в 1806–1807 роках.⁸¹ Ще однією сферою діяльності вчителів та штатних смотрителів було заняття різними прибутковими справами, окрім вчительської та смотрительської. Так, учитель і смотритель Погарського училища Олександр Яснопольський в 1814 р. займався торгівлею горілкою⁸². Хоча щодо Погара приклад здається зрозумілим, у 1810 р. його мешканці («любя Просвещение») обрали (що вже досить показово) на штатного смотрителя корнета Петра Соболевського, аби відокремитися від стародубського смотрителя. Соболевський мав би сподобатися Маркову, бо добре знав німецьку мову, але директор училищ відповів суворою відмовою. Смотритель мав би бути затверджений Харківським університетом та пройти ще й іспит у Чернігівській гімназії (у Маркова) на знання наук, які викладають в училищі, але навіть при дотриманні тих вимог дирекція училищ не могла платити йому жалувannya, оскільки посади такого чиновника не було в штаті⁸³.

Але поволі дворянське самоврядування висувало від себе на посади ще й почесних смотрителів. Цей момент дуже важливий, і, напевно, висування відбувалося не без втручання губернської влади. Проблеми з фінансуванням училищ і невдала праця штатних смотрителів були загальноімперськими. На пропозицію згаданого міністра освіти Олексія Розумовського 26 серпня 1811 р. було вирішено сприяти бодай почасти вирішенню цих проблем запровадженням посад почесних смотрителів⁸⁴. За інструкцією в почесні смотрителі дворянством мали обиратися «из местных помещиков наиболее расположенных к наукам и имеющими личные качества», вони не отримували жалувannya, однак їхня служба вважалася на рівні з «державною», тобто з підвищенням у чинах. Такий проект сприяв залученню коштів та ширшій підтримці освіти панівними верствами.

Щодо Чернігівської губернії, то особливий сплеск зацікавлення «почесними смотрителями» бачимо 1812 р., через певний час після запровадження такої посади, проте й тут спостерігаємо втручання директора училищ. На початку 1812 р. Михайло Марков звернувся до губернського маршала дворянства Миколи Стороженка зі зверненням про заснування училищ у повітових містах⁸⁵. Це планувалося здійснювати завдяки почесним смотрителям із найпомітніших дворянських родів губернії, в січні 1812 р. були внесені такі кандидатури: у Глухові – Яків Магеровський, у Новозибкові – Іван Миклашевський, у Кролевці – Іван Бардаков, у Суражі – Олександр Ханенко, у Городні – Олександр Бакуринський, у Новгороді-Сіверському – Василь Лобисевич, у Конотопі – Микифор Федорович, в Сосниці – Михайло Дунін-Борковський, у Стародубі – Андрій Безбородько, в Острі – Іван Гаєвський, у Козельці – Степан Барановський, у Ніжині – Матвій Почека, у Чернігові – Микола Єнко⁸⁶. Але вже на травень 1812-го почесні смотрителі були змінені й дообірані: з Остерського повіту – поручик Іван Танський, у Борзнянському повіті почесним смотрителем став повітовий маршал і надвірний радник Федір Забіла. Однак того ж року спостерігаємо «плинність кадрів» почесних смотрителів.

У Мглинському та Стародубському повітах (через відсутність на місці пропонованих смотрителів) у травні 1812 року визначалися з кандидатурами⁸⁷. Нарешті було підтверджено опіку над закладами Стародубського повіту графом Іллею Безбородьком (між тим і основним опікуном будівництва «гімназії» в Ніжині), від мглинського дворянства було обрано полковника Покорського, що пообіцяв офірувати 3000 рублів на благочинство. Інакша доля очікувала повіти, де вже училища працювали. Поза впливом Маркова і місцевого дворянства через нового міністра освіти Олексія Розумовського було призначено на почесного смотрителя Павла Томару (попри бажання шляхетства щодо Матвія Почеки), а в Глухів Якова Магеровського. Визнаймо, вибір міністра, зважаючи на подальші події, був оптимальним. Власне, бачимо типову бюрократичну плутанину, бо за будь-яких обставин, згідно з інструкцією 26 серпня 1811 р., посада почесного смотрителя мала затверджуватися міністром. Перипетії з «почесними смотрителями» не припинялися, а перетворювалися на змагання обіця-

нок щодо пожертв. У Конотопі виявилось ще аж троє кандидатур на ці неоплачувані посади: майор Острянский, титулярний радник Кандиба та губернський секретар Чернявський. Те, що дворянський вибір мав затверджувати міністр освіти, мало вагомій суперечності: своє бажання бути почесними смотрителями, крім уже призначених міністром (Томари й Магеровського), висловили лише дві особи – в Городницькому повіті Бакуринський (що підтвердив своє бажання одразу пожертвувати 1000 рублів на відкриття училища, а потім переказувати 100 рублів щороку) та остерський смотритель Танський, що, однак, послався на слабе здоров'я й просив призначити замість себе сина⁸⁸, можливо, через бажання майбутніх чинів дитині.

Ці ходи Міністерства освіти за вагомої ролі Михайла Маркова насправді мали неабиякий розголос у подальшому. Посада почесного смотрителя справді вважалася почесною, і претенденти немов змагалися в спроможності пожертв та матеріальній допомозі училищам, хоч часто були далекими від освітніх проблем та потреби в тих навчальних закладах. Уже в 1817 р. колезький секретар Миклашевський, бажаючи стати почесним смотрителем, узяв на себе забезпечення сина вчителя Хиткова й офірував у повітове Стародубське училище 15 книг, а в Погарське – 14⁸⁹. Узагалі довкола «почесного смотрительства» Миклашевського бачимо низку перипетій, після відходу через хворобу попереднього смотрителя Петра Бороздни дворянство хотіло б бачити смотрителем надвірного радника Миколу Миклашевського, але той, пославшись на хворобу, висунув на цю посаду свого сина, теж Миколу, що ніс службу в Стародубському духовному правлінні. Пропозиції Миклашевських насичені щедрими обіцянками: ремонт училищного дому з внесенням 5 000 капіталу та виплати щороку по 200 рублів. Напевно, посада почесного смотрителя розглядалася як певний кар'єрний щабель.

Загалом, як би не ставитися до училищ та гімназій у Чернігівській губернії, основним буде дворянський слід, дворяни різного рівня статку виявляться основними меценатами училищ, водночас уважаючи учительську працю нестатусною, сьак-так спостерігаючи за самим навчальним процесом. Ця риса є вкрай важливою щодо майбутніх подій і значення самої освіти та її соціальних змін, рівня освіченості й дисципліни в школах. Водночас можна бачити дуже серйозні соціальні суперечності, слабкість матеріальної бази, потребу залучити до підтримки освітніх нововведень інші інституції (церкву, дворянські зібрання, а подекуди місцеве міщанське правління, купецтво). Однак впадає у вічі зосередження основної уваги смотрителів та установ на матеріальному й фінансовому наповненні училищ і велика неувага до навчального процесу.

Сам поступ освітньої реформи був досить незначним, особливо відзначимо невелику кількість приходських шкіл, соціальну обмеженість освіти, брак кадрів, своєрідності фінансування навчальних закладів (останні суперечності дали змогу звинуватити Михайла Маркова (уже після його смерті в 1828 р.) у недостачах коштів і плутанині з фінансами, що з дозволу директора училищ клялися на відсотки⁹⁰).

Говорячи про успіхи й неуспіхи Михайла Маркова і загалом освітніх ініціатив, слід визнати певний поступ щодо трансформацій і відкриття навчальних закладів. Але найголовніший висновок, який напрошується щодо становлення навчальної системи, є таким: визначальними, вочевидь, були не освітні комунікації, а персональні взаємини, що, у свою чергу, виробили власні комунікації. Цей висновок ще потребуватиме обґрунтувань, але неминуче освітня сфера того часу була відображенням соціальних процесів. І саме низька статусність учительської праці, своєрідна підтримка дворянських корпорацій, зосереджена не на кадровій чи якісній проблематиці, а на матеріальному забезпеченні, обмежений доступ до освіти відіграли основну роль у подальшому становленні освітніх структур.

1. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1864. – №8. – С. 1–94.

2. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. – К., 1865.

3. Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. – 1862. – Травень. – С. 82–89.

4. [Воїнов С.]. Михайло Марков. Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської дирекції. 1804–1805 навчальний рік // Сіверянський літопис. – 1999. – Вип. 4. – С. 76–99.
5. Півоваров О. В. Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина XVIII – перша третина XIX ст.): автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Х., 2002. – С. 11.
6. Бережков М. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – С. 271–305; Журба О. І. Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку XIX ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 65–96, Маслійчук В. Пропозиція Михайла Маркова щодо викладання історії 1803 р. // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 97–100.
7. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 32. – Арк. 2.
8. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 112. – Арк. 1–2.
9. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 158. – Арк. 1, 4.
10. ЦДІАК України. – Ф. 2162 (Харківський навчальний округ).
11. ДАХО. – Ф. 667 (Харківський університет), оп. 283, 287.
12. ДАХО. – Ф. 229 (Дирекція училищ Чернігівської губернії).
13. Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902. – Спб., 1902 – С. 63–64.
14. Неосуществившийся университет в Новгород-Северске // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 592–597.
15. ІРНБУВ. – Ф. I, спр. 61403. – Арк. 1–2.
16. ІРНБУВ. – Ф. I, спр. 61353. – Арк. 5.
17. Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени // Киевская старина. – Т. XXXIV. – 1891. – № 9. – С. 390.
18. Кравченко В. Університет для України // Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – С. 113, 123, 130.
19. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1805. – № XII. – С. 504–505.
20. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1805. – № X. – С. 300.
21. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1805. – № XII. – С. 518.
22. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 133. – Арк. 5 – 6 і зв.; ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 40. – Арк. 1–2.
23. Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. Краткая историческая записка 1805 – 1905 гг. – Чернигов, 1906. – С. 9–10.
24. Маслійчук В. «Въ городѣ маломъ, нагорномъ, здоровомъ, красивомъ и как бы одной гимназії принадлежащемъ» (Новгород-Сіверська гімназія (училище) кінця XVIII – початку XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 162–175.
25. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 2. – Арк. 18.
26. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 11 і зв.
27. Бережков М. Михаила Егорьевича Маркова разные сочинения. – С. 277.
28. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 3. – Арк. 1–3.
29. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 1. – Арк. 1, 12–13.
30. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 58. – Арк. 1–10.
31. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 43. – Арк. 1–6.
32. Тутолмин М. Столетие – С. 43.
33. Бережков М. Михаила Егоровича Маркова. – С. 278.
34. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 11. – Арк. 1 і зв.
35. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 11. – Арк. 18.
36. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 42. – Арк. 4а зв.
37. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 11. – Арк. 37.
38. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, чпр. 10. – Арк. 46.

39. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 42. – Арк. 3–4.
40. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 148а. – Арк. 1–10.
41. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 55–57.
42. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 42. – Арк. 5.
43. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 16–17.
44. Разные известия... // Периодическое сочинение о успехах народного Просвещения. – 1806. – Т. XV. – С. 265.
45. Андрияшев А. Материалы. – С. 36; ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 57. – Арк. 14; ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 94. – Арк. 13, 38.
46. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 60. – Арк. 1, 3.
47. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 50.
48. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 7. – Арк. 1.
49. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 61. – Арк. 9 зв.
50. Андрияшев А. Материалы. – С. 37–39.
51. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1811. – Т. XXIX. – С. 620–621.
52. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 60. – Арк. 5 – 7.
53. Разные известия по части Министерства народного просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1811. – Т. XXIX. – С. 620–621; 1811. – Т. XXXI. – С. 227; Т. XXXIV. – С. 158.
54. ДАЧО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 1. – Арк. 750–752.
55. ДАЧО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 14. – Арк. 173.
56. ДАЧО. – Ф. 229, оп. 2, спр. 3. – Арк. 11 зв.
57. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 107. – Арк. 36, 37, 40 зв., 47, 49.
58. Маслійчук В. Освіта і освітні ініціативи у Ніжині 1805 – 1820 роках // Ніжинська старовина. – 2017. – Вип. 23 (26). – С. 125 – 134.
59. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 42. – Арк. 5 зв. – 6.
60. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 130.
61. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 42. – Арк. 5 зв.
62. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 9. – Арк. 1 зв. – 2.
63. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 78. – Арк. 1 і зв.
64. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1811. – Т. XXXI. – С. 55.
65. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1811. – Т. XXX. – С. 99.
66. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 133. – Арк. 7 і зв.
67. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1813. – Т. XXXV. – С. 256, 269–270, 277.
68. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 24. – Арк. 12, 38, 46, 68, 77.
69. Тутолмин М. Столетие. – С. 38.
70. Разные известия по части Министерства народного Просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1814. – Т. XXXVII. – С. 172–174.
71. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 137. – Арк. 6, 15, 20, 23, 29, 30.
72. Разные известия по части Министерства народного Просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1814. – Т. XXXVIII. – С. 268–269.
73. Разные известия по части Министерства народного просвещения на 1814 г. // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1816. – Т. XLI. – С. 221.
74. Разные известия по части Министерства народного просвещения на 1814 г. // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1815. – Т. XL. – С. 130 – 131.
75. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 64–67.
76. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского императорского университета по неизданным материалам. – Харьков, 1904. – Т. II (с 1815 г. по 1835 г.). – С. 1026.
77. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 162. – Арк. 6, 8, 22, 26 зв. – 27, 44, 47, 48, 49 зв., 66, 69 зв. – 70, 76, 81, 82.

78. ЦДІАК України. – Ф.2162, оп.1, спр.124. – Арк.7, 10.
79. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 21. – Арк. 3 і зв., 4.
80. Андрияшев А. Материалы. – С. 41.
81. ЦДІАК України. – Ф.2162, оп.1, спр.45. – Арк.3.
82. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 154. – Арк. 1–2.
83. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 55. – Арк. 2 і зв., 3–5 і зв., 12.
84. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Спб, 1904. – Т. 1. – Царствование императора Александра I, 1802–1825. – С. 740–741.
85. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 115. – Арк. 1.
86. ДАХО. – Ф.667, оп.283, спр.104. – Арк.4 і зв.
87. ДАХО. – Ф.667, оп.283, спр.116. – Арк.1.
88. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 172. – Арк. 1, 2 і зв.
89. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 14 – Арк. 1–2.
90. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 544. – Арк. 5–7.

Владимир Маслийчук.

Образовательная реформа в Черниговской губернии: возникновение и функционирование новых учебных заведений 1804 – 1819 гг. (государство–общество–образование)

Открытие и начало функционирования светских учебных заведений включают в себя существенный социальный контекст и имеют региональные особенности. Огромная заслуга на этом поле деятельности принадлежит директору училищ Черниговской губернии Михаилу Маркову. На уровне уездов удалось сохранить, трансформировать и открыть 10 уездных учебных заведений (Погар, Нежин, Стародуб, Глухов, Конотоп, Кролевец, Городня, Остер, Сосница, Козелец). Определенный успех с открытием уездных училищ с 1811 г. был связан с деятельностью почетных смотрителей (представителей местного дворянства) в уездах. Определяющими для основания и открытия новых учебных заведений были не образовательные коммуникации, а персональные отношения.

Ключевые слова: образование, уездное училище, почетный смотритель, министерство, университет.

Volodymyr Masliychuk.

Educational reform in Chernihiv province: the emergence and functioning of the new institutions 1804-1819. (the State – the Community – the Education)

The opening and the beginnings of a functioning secular educational institutions have a strong social content and regional features. Establishment, conservation, transformation of schools in Chernihiv province were related to the opening of the Kharkov University 1805. Great merit in this field of activity belongs to the Director of the schools of the Chernihiv province Mikhaylo Markov.

Despite the opening of the Chernihiv gymnasium with a district school of 1805, the first attempts of opening elementary schools were not always successful. At the level of counties cannot save, convert and open 10 district schools (Pohar, Nizhyn, Starodub, Glukhiv, Konotop, Krolevets, Horodnia, Oster, Sosnytsia, Kozelets). Separately, outside of these initiatives worth Novgorod-Siversk` Gymnasium of 1808, a district school, and Nizhyn`s Greek Oleksander`s school. Elementary schools functioned only 2-3. In General, some success with the opening of County schools was due to the activity of the «pochesny smotriteli» (representatives of local nobility) in the counties.

Crucial to the establishment and opening of new schools were not educational communication but personal relationships. Low status of the teachers' work, sort of a noblemen's support for corporations, focused not on personnel or high quality problems but on the material, limited access to education have played a major role in the further development of educational structures.

Key words: education, school district, University, Department, overseer.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У статті охарактеризовано проблеми адміністративно-територіального устрою сучасної України, починаючи з 1991 р. Проаналізовано означену проблематику в історичній ретроспективі, а саме розглянуто підготовку до здійснення політико-адміністративного реформування УСРР та його перебіг у 20-х рр. XX ст.

Ключові слова: реформа, повіт, населення

Адміністративно-територіальна структура будь-якої країни ґрунтується на історичному досвіді довготривалого спільного існування людей. У територіальній ієрархії мають бути враховані розміри території та її освоєність, щільність та етнічні характеристики населення, стан інфраструктури, соціально-економічні міжрегіональні зв'язки. Отже, внутрішня організація країни залежить, у першу чергу, від того, наскільки точно в її адміністративно-територіальному поділі враховано історичні особливості території, соціально-економічні зв'язки, ресурсний потенціал, зручність комунікацій, потужність економічного центру. Ефективне управління можливе тільки у разі налагодженої взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Національно-територіальний простір України сьогодення виник у результаті довготривалої еволюції, коли на кожному новому історичному етапі з'являлися нові центри тяжіння та просторові обриси. Адміністративно-територіальний устрій країни був успадкований від СРСР. Отже, після проголошення її державної незалежності гостро постала проблема відповідності цього устрою національним інтересам. Слід зауважити, що за радянських часів Україна не мала можливості самостійно визначати свою адміністративно-територіальну структуру. У баченні радянської компартійної верхівки адміністративно-територіальна одиниця була суто штучним просторовим утворенням, що створювалося з метою реалізації директив партії і радянської влади. За таких умов допускались часті, суто механічні, зміни обрисів територіальних одиниць. Отже, після здобуття незалежності був задекларований курс на створення демократичної, правової держави та соціально орієнтованої ринкової економіки, що обумовило, серед іншого, потребу в трансформації механізмів територіальної організації¹.

Реформування адміністративно-територіальної структури України стало досить довготривалим процесом. Так, В'ячеслав Чорновіл наприкінці 80-х рр. XX ст. запропонував концепцію переходу до земельного устрою. Після проголошення державної незалежності до тексту Конституції України, ухваленої в червні 1996 р., увійшов принцип соборності, а про цю ідею забули. Тоді ж, у 1996 р., була усвідомлена необхідність приведення адміністративно-територіального устрою у відповідність до вимог часу, а отже, і необхідність розробки закону щодо визначеної проблематики. Через рік після прийняття Основного закону, влітку 1997 р., було розпочато роботу над Концепцією адміністративної реформи. Передбачалось, що Концепція стане основоположною щодо реформування державної служби, а саме: створення більш ефективного апарату державного управління та адміністративно-територіального устрою. Розробка стратегії відповідних перетворень та підготовка необхідних законо-

© Сагач Оксана Михайлівна – кандидат історичних наук, докторант Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

давчих ініціатив була покладена на Державну комісію з проведення адміністративної реформи, яку очолив екс-президент України Леонід Кравчук. У результаті робіт, проведених Комісією, була підготовлена і затверджена Концепція адміністративної реформи, а також прийняті закони «Про столицю України місто-герой Київ» та «Про місцеві державні адміністрації»².

Комісія з питань адміністративно-територіального устрою була утворена Указом Президента України у серпні 2000 р. Очолив її В. Литвин, який на той час обіймав посаду Голови Адміністрації Президента України. Основними завданнями цього новоутвореного органу стали: проведення експертиз відповідних законодавчих актів, вивчення іноземного досвіду та можливостей укрупнення сільських територіальних громад. Обґрунтування необхідності проведення реформи ґрунтувалось на розумінні того, що той адміністративно-територіальний поділ, який Україна успадкувала від СРСР, відповідав соціалістичній планово-господарській системі й був створений за галузевим принципом, перестав відповідати національним інтересам країни. Тодішній президент Л. Кучма розглядав цю реформу у контексті політичного реформування. Міжвідомча урядова комісія повинна була розпочати розробку законопроектів щодо означеного реформування вже через два роки, але дуже скоро цю роботу було майже згорнуто³.

Після «помаранчевої» революції реформування адміністративно-територіального устрою було ініційовано в черговий раз. Очолити і завершити реформу, яка була направлена на оптимізацію управління регіонами, наближення системи державної влади і управління до людей, скорочення місцевого адміністративного апарату, зрівняння економічного та соціального розвитку регіонів, доручалося віце-прем'єр-міністру з адміністративно-територіальної реформи Р. Безсмертному. За його розпорядженням було утворено спеціальну робочу групу, яка розробила проект Закону «Про територіальний устрій України». У відповідності до цієї законодавчої ініціативи, зазначена робоча група пропонувала три етапи реформування, а саме: створення громад, які були б спроможні виконувати функції місцевого самоврядування, оптимізацію територіального устрою в кордонах областей на рівні районів та оптимізацію кордонів самих областей. Під оптимізацією малось на увазі утворення трирівневої системи адміністративно-територіального устрою з громадою на найнижчому рівні, районом на наступному рівні, регіоном на найвищому. Чисельність населення громади мала становити не менше 5 тисяч жителів, району – не менше 70 тисяч, регіону – не менше 750 тисяч. Слід зазначити, що пропонувані зміни адміністративно-територіального устрою не закріплювались іншими законопроектами чи документами, а тому, за тогочасними висновками аналітиків, були суто технічними, а отже, законопроект так і не був уведений у дію⁴.

Президент-втікач В. Янукович у свою чергу ініціював реформу адміністративно-територіального устрою України. Одним з кроків, що були зроблені у цьому напрямку, стало підписання Указу про утворення Ради регіонів у квітні 2010 р., робота якої, окрім іншого, спрямовувалась і на адміністративно-територіальну реформу. Йшли заяви щодо запровадження «пілотних проектів» зі зміни районування в Київській, Одеській та Донецькій областях.⁵ «Проект реформи органів місцевого самоврядування», що був розроблений Кабінетом Міністрів у березні 2013 р., передбачав адміністративно-територіальну реформу, а саме: пропонувалось утворити три рівні адміністративно-територіальних одиниць – громади, райони, регіони. Документ був представлений на Раді регіонів за участі Президента. У 2012 р. планувалось розпочати перший підготовчий етап, що був розрахований на 2012 – 2014 рр. Другий етап планувався на 2015–2017 рр. В решті-решт реформу знову визнали несвоєчасною, оскільки, за словами радника президента М. Ставнійчук, «Не визріли умови, в тому числі економічні і соціальні, для того, щоб ми вели мову про початок серйозних дій по запровадженню адміністративно-територіальної реформи»⁵.

Останнім часом знову почали лунати пропозиції щодо необхідності проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні. Серед проблем адміністративно-територіального устрою України сьогодення називають: невідповідність

структури; неврегульованість статусу адміністративно-територіальних одиниць, які існують; невідповідність кадрового, ресурсного, організаційного потенціалу адміністративно-територіальних одиниць їхнього статусу; завелику кількість адміністративно-територіальних одиниць базового та районного рівнів та зниження за рахунок цього ефективності управління територіями. Одним з ключових напрямів суспільних трансформацій у нашій країні є реформування територіальної організації влади на засадах децентралізації. Базовою складовою цієї реформи є оптимізація просторової основи функціонування органів влади, якою є адміністративно-територіальний устрій. Основними завданнями реформи децентралізації, яку було започатковано у 2014 р., визначено досягнення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, а також утворення такої базової ланки адміністративно-територіального устрою як територіальна громада⁶.

Врахування історичного досвіду є однією з умов успіху адміністративно-територіального реформування у будь-якій країні, оскільки помилки й непродумана організація територій може розбалансувати систему державного управління, відносини між центральними і місцевими органами влади, призвести до таких соціальних, економічних і політичних наслідків, які важко передбачити. Історія адміністративно-територіального поділу України сягає глибини віків. Військова, мобілізаційна і фінансова мета переслідувалась цим поділом до кінця XVIII ст., що відбивалось у назвах адміністративно-територіальних одиниць різних періодів української історії: княжого – тьма, тисяча, десяток; литовсько-польського – держава, воєводство, повіт; козацького – полк, сотня, курінь. Починаючи з кінця XVIII ст., у тій частині України, що входила до складу Російської імперії, був запроваджений губернський поділ. Губернії в свою чергу ділились на повіти, найнижчою ланкою були волості та села. У тій же частині, яка належала до складу Австро-Угорської імперії, територія була розділена за наступною схемою – коронний край, округа, громада⁷.

Серед реформ, які здійснювались у СРСР у період переходу до непу, адміністративно-територіальна займає одне з провідних місць. Значну кількість перетворень у системі адміністративно-територіального поділу було здійснено впродовж 20-х рр. XX ст., оскільки саме в цей період Радянська Україна, яка отримала адміністративно-територіальний устрій у спадок від Російської імперії, опинилась перед необхідністю заміни його таким, який був би пристосований до завдань нової влади. Так, у 1922–1932 рр. схема адміністративно-територіального устрою змінювалась чотири рази. Наслідком першої радянської адміністративно-територіальної реформи, що відбувалась упродовж 1922–1925 рр., став перехід на триступеневу систему врядування за наступною схемою – округа, район, село. Вже у 1930 р. вона трансформувалась у двоступеневу – район, село і, зрештою, повернулась до тих принципів поділу, які були закладені за часів дореволюційного губерньського⁸.

Ще однією вагомою причиною реформування адміністративно-територіального устрою була стихійність і хаотичність територіальних перетворень, що відбувались в Україні, починаючи з 1917 р. і закінчуючи початком адміністративно-територіальної реформи. Закономірністю всіх цих перетворень було збільшення кількості адміністративно-територіальних центрів у результаті утворення нових губерній, повітів та волостей, а також реформування старих. Так, у лютому 1919 р. Раднарком УСРР видав декрет про утворення Донецької губернії, до складу якої увійшли Словолянська та Бахмутський повіти Катеринославської губернії. Центром новоствореної губернії стало місто Луганськ. Відповідно до постанови ВУЦВК «Про затвердження меж і складу Донецької губернії» від 16 квітня 1920 р., до складу губернії, крім вище означених, увійшли Маріупольський повіт Катеринославської губернії, Старобільський та частини Ізюмського і Куп'янського повітів Харківської губернії, Таганрозька округа та частини Донецької і Черкаської округ Донської області РРФСР⁹. У грудні 1920 р. центр був перенесений з Луганська у місто Бахмут¹⁰.

Відповідно до постанови ВУЦВК від 10 травня 1919 р., Херсонську губернію було розділено на дві: Одеську з центром в Одесі і Херсонську з центром у Миколаєві. 28 січня 1920 р., після звільнення півдня України від військ Денікіна, Всеукраїнським

видав нову постанову щодо розділення Херсонської губернії на Одеську і Херсонську, остання, 13 березня 1920 р. і 25 грудня 1920 р., повторно була перейменована у Миколаївську. До складу Одеської губернії увійшли такі повіти як Тираспольський, Одеський, Очаківський та Ананївський. Згідно з постановою ВУЦВК від 18 серпня 1920 р., до неї також був приєднаний Балтський повіт зі складу Подільської губернії¹¹. До складу ж Миколаївської увійшли Миколаївський, Єлисаветградський, Херсонський, Олександрійський та Дніпровський повіти. У серпні 1920 р. місто Очаків було передане до Миколаївської губернії¹².

У 1920 р. були утворені Олександрівська та Кременчуцька губернії. Проект створення Олександрівської губернії, з центром у місті Олександрівськ, був затверджений ВУЦВКом 8 липня та додатково 30 липня 1920 р. До її складу увійшли Мелітопольський та Бердянський повіти з колишньої Таврійської губернії і Олександрівський повіт з Катеринославської губернії. Згодом кількість повітів збільшилася за рахунок утворення Великотокмацького та Гуляйпільського. 23 березня 1921 р. ця губернія була перейменована у Запорізьку¹³.

Відповідно до вище названої постанови ВУЦВК від 8 липня та додатково 30 липня 1920 р., було створено Кременчуцьку губернію з центром у місті Кременчук. До складу цієї губернії увійшли Золотоношський, Хорольський, Кременчуцький повіти з Полтавської губернії, Чигиринський та Черкаський з Київської губернії та Олександрійський з Миколаївської¹⁴.

Слід відмітити і територіальні втрати означеного періоду. Так, у квітні 1919 р. Мглинський, Новомиргородський, Стародубський та Суразький повіти Чернігівської губернії в результаті угоди, укладеної між представниками республік, були передані РРФСР. Означені повіти увійшли до складу новоствореної Гомельської губернії¹⁵.

Отже, у 1920 р. УСРР складалась з дванадцяти губерній, а саме: Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Олександрівської, Донецької, Кременчуцької¹⁶. Вони різнилися за площею, чисельністю населення, кількістю повітів. Слід зауважити, що за мирним договором від 18 березня 1921 р. до Польщі відійшли Володимиро-Волинський, Дубенський, Ковельський, Кременчуцький, Луцький, Рівненський повіти та місто Острог з частиною повіту¹⁷.

Саме за таких умов у 1920-х рр. XX ст. в Україні почалась заміна всієї системи адміністративно-територіального поділу новою. 1 лютого 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про адміністративно-територіальний поділ України». Її метою було реформування адміністративно-територіального поділу за єдиним для всієї УСРР планом¹⁸. Принципи його проведення були затверджені III сесією ВУЦВК VI скликання у постанові від 25 жовтня 1922 р. «Про адміністративно-територіальний поділ України і спрощення радянського апарату». Ця постанова стала основою щодо проведення першого етапу реформи – скорочення чисельності повітів і волостей та створення замість них округ чисельністю від 400 до 600 тис. осіб та районів чисельністю від 25 до 40 тис. осіб¹⁹.

Початком адміністративно-територіального реформування 20-х рр. в Україні можна вважати 16 жовтня 1922 р., коли третя сесія ВУЦВК VI скликання затвердила триступеневу систему врядування і ліквідувала створені раніше Кременчуцьку, Миколаївську і Запорізьку губернії. Відповідно до постанови ВУЦВК від 21 жовтня 1922 р., Запорізька була приєднана до Катеринославської губернії. До цієї ж губернії був приєднаний Олександрійський повіт Кременчуцької губернії. Кременчуцький, Золотоношський та Хорольський повіти останньої, були приєднані до Полтавської, а Черкаський та Чигиринський до Київської. За вище названою постановою Миколаївська губернія була приєднана до Одеської²⁰. Отже, наприкінці 1922 р. УСРР складалась з дев'яти губерній замість дванадцяти.

З метою підготовки і проведення реформи, відповідно до постанови ВУЦВК від 29 листопада 1922 р., при ВУЦВК була створена Центральна адміністративно-територіальна комісія, основним завданням якої було попереднє опрацювання питань, пов'язаних з адміністративно-територіальним поділом УСРР, та внесення відповід-

них змін до законопроектів на затвердження законодавчим органам. Одночасно з організацією ЦАТК з метою проведення аналогічних робіт у губерніях і повітах були створені місцеві адміністративно-територіальні комісії²¹.

Фактично свою роботу ЦАТК почала з жовтня 1922 р., про що свідчать протоколи її засідань, циркуляри та розпорядження. Вже до кінця 1922 р. комісією було видано чотири циркуляри. Перший із них, виданий 24 жовтня 1922 р., стосувався питань щодо розробки проектів адміністративно-територіального устрою, порядку їхнього розгляду, організації губернських і повітових адміністративно-територіальних комісій. Другий – виданий 1 листопада 1922 р., являв собою «Інструкцію про порядок ліквідації органів управління і регулювання спірних питань при скасуванні або зміні кордонів адміністративно-територіальних одиниць». Третій – виданий 11 листопада 1922 р., охоплював питання щодо вибору окружних центрів та строків надання окремими губерніями проектів районування. Четвертий – від 26 листопада 1922 р. – «Інструкція зі складання документальних та проектних карт з районування», з відповідними формами та поясненнями. Разом з названими циркулярами, задля їхнього роз'яснення, ЦАТК видала ряд розпоряджень губернським комісіям. Отже, ЦАТК видавала основні директиви та керувала роботою місцевих комісій. Місцеві, губернські та повітові комісії вивчали адміністративні та економічні умови в існуючих на той момент повітах, складали відповідні проекти поділу та заміни повітів округами²².

У ході проведеної у 1923 р. реформи замість 102 старих повітів було створено 53 округи, а замість 1989 волостей – 706 районів.

№ п/п	Губернії	Кількість повітів	Кількість округів	Кількість волостей	Кількість районів
1	Волинська	7	3	94	39
2	Донецька	10	7	304	78
3	Катеринославська	13	7	323	87
4	Київська	14	7	251	111
5	Одеська	9	6	249	74
6	Подільська	12	6	143	93
7	Полтавська	14	7	260	89
8	Харківська	11	5	230	77
9	Чернігівська	12	5	135	58

Затверджена ВУЦИКом норма щодо чисельності населення району – 25 тис. до 40 тис. та округи – 400 тис. до 600 тис. виконувалась не завжди. Відхилення від неї як у бік збільшення, так і в бік зменшення допускалось у тих випадках, коли існували невідповідності між щільністю населення та ознаками економічного та адміністративного характеру. Округи, в яких чисельність населення була меншою за норму, знаходились у лісовій та степовій полосі України. Тут щільність населення була невеликою, і додержання встановлених норм призвело б до створення адміністративно-територіальних одиниць завеликих за розміром. Прикладом таких випадків може слугувати Малинська округа Київської губернії де чисельність населення становила 316655 осіб або ж Чернігівська та Сновська округи Чернігівської губернії з чисельністю населення 324832 та 336145 осіб відповідно. Округи, в яких чисельність населення була вищою за норму, мали своїми центрами губернські міста. Наприклад, Одеська, де чисельність населення становила 951402 осіб, або Катеринославська – 621843 осіб. Новий поділ УСРР був затверджений дев'ятьма постановами ВУЦВК від 7 березня 1923 р. – окремо для кожної губернії²³. Четверта сесія ВУЦВК 7 скликання у листопаді 1923 р. визнала «... реформу такою, що виправдала поставлену перед нею мету», однак оптимізм влади щодо перших наслідків проведеної реформи дуже скоро змінився визнанням прорахунків, допущених у ході реформування. Отже, карта округ і районів майже одразу почала перекроюватись. Уже у 1924 р. постало питання

про спрощення управлінської вертикалі. У тезах до доповіді щодо адміністративно-територіальної реформи на VII Всеукраїнському з'їзді Рад пропонувалося скасувати губерньський поділ і зменшити у черговий раз кількість округ²⁴.

Наприкінці 1924 р. у складі УСРР, відповідно до постанови третьої сесії ВУЦВК восьмого скликання від 12 жовтня 1924 р., з частин Одеської та Подільської губерній, що прилягали до Дністра, було утворено Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку²⁵.

Другий етап адміністративно-територіальної реформи почався у 1925 р. та полягав у ліквідації губерньського поділу. Губерньська ланка оголошувалась «такою, що протидіє, а не сприяє оформленню і зміцненню нових адміністративно-територіальних одиниць». Реформу було санкціоновано губерньськими з'їздами Рад і IX Всеукраїнським з'їздом. Відповідно до постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління», дев'ять губерній, з яких складалась УСРР, станом на 1 серпня 1925 р. ліквідовувались. З 15 червня 1925 р. територію України було поділено на 41 округу²⁶.

На початок 1925 р. з утворених у 1923 р. 53 округ залишалось 49. Так, в 1924 р. у процесі створення АМСРР було розформовано Балтську округу, в 1925 р. – Малинську округу Київської губернії. Крім того, Таганрозька та Шахтинська округи у тому ж таки 1925 р. відійшли до складу РСФРР²⁷. Отже, з 15 червня 1925 р. кількість округ зменшилась до 41. Щодо внесення коректив у районний поділ за період з 1925 по 1928 рр. то тут прослідковувалась тенденція до зменшення кількості районів. Якщо у 1925 р. УСРР складалась з 632 районів, то 1928 р. їх налічувалося 589. Упродовж 1925 – 1928 рр. налічувалось 36 випадків зміни окружних кордонів та 153 випадки зміни районних кордонів. З початку 1928 р. до жовтня 1929 р. ЦАТК розглянула 165 випадків зміни окружних кордонів²⁸. Зміни, що здійснювались упродовж цього періоду, полягали в укрупненні округ, створенні та розформуванні районів, перенесенні районних центрів, утворенні нових національних адміністративно-територіальних одиниць.

Окружна система адміністративно-територіального поділу України проіснувала до вересня 1930 р. Період 1923 – 1930 рр. відзначився експериментами у галузі адміністративно-територіального поділу. Зміни ці обґрунтовувались економічними потребами та скороченням витрат на державний апарат. Прив'язка адмінподілу до економічних потреб уже сама собою зумовлювала постійну його зміну, а наслідком радянської модернізації, що здійснювалась більшовицьким керівництвом, стала стрімка зміна самого суспільства. У 1930 р. було здійснено перехід до двоступеневої системи врядування за схемою центр, район. Наслідком ліквідації округ та укрупнення районів став поділ території України на 484 райони та АМСРР.

Уже на початку 1931 р. кількість районів зменшилася до 382. Як з'ясувалось на практиці, керівництво безпосередньо з Харкова такою кількістю адміністративно-територіальних одиниць виявилось неефективним, і вже у 1932 р. відбувся перехід до триступеневої системи врядування за схемою центр, область, район. У 1932 р. в Україні були утворені сім областей: Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Одеська, Харківська, Чернігівська. Ці зміни мотивувались запровадженням економічного принципу в системі адміністративно-територіального устрою²⁹.

Радянська влада розраховувала швидко й недорогою ціною позбутись складної спадщини, територіальних «нестиковок», зумовлених імперськими територіальними прирощеннями й переділами територій. Недосконалість губерньської системи, в якій не враховувались належним чином ані природно-географічні чинники, ані економічні інтереси, не кажучи вже про особливості менталітету, була очевидною. Складність завдань потребувала адекватних механізмів реформування, а з цим у правлячій партії завжди були проблеми. Логіка подвійних стандартів, коли пропагувалось «наближення до місць», а практичні кроки робились у напрямі завуальованої централізації, зумовлювала хаотичний, броунівський рух, в якому проглядалося лише «ходіння по колу» за принципом «крок вперед, два кроки назад». Тому, започаткувавши цілу серію малопопулярних реформ, влада змушена була у кінцевому підсумку повернутися до системи, яка відрізнялася від колишньої губерньської лише дробністю та іншою назвою одиниць адміністративно-територіального поділу.

Багато проблем територіальної організації, які сягають своїм корінням радянської доби, дістались у спадщину незалежній Україні. Рано чи пізно їх доведеться розв'язувати, оскільки саме вдало визначений територіальний устрій гарантує країні сталий розвиток.

1. Верменич Я. В. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри / Я. В. Верменич. – К., 2008. – С. 42–71.
2. Концепція адміністративної реформи в Україні // <http://www.kmu.gov.ua>.
3. Офіційний вісник України. – 2000. – №32. – С. 25.
4. Проект Закону «Про територіальний устрій України» // Урядовий кур'єр. – 2005.
5. Гриневич В. В. Моделі адміністративно-територіального устрою в Україні: політичні реалії, експерименти та перспектива реформування / В. В. Гриневич // Теорія та практика державного управління. – 2014. – Вип. 1. – С. 213–220.
6. Павлюк А. П., Олійник Д. І. Територіальна громада як базова ланка адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реформування. – Аналітична доповідь / А. П. Павлюк, Д. І. Олійник Д.І. та ін. – К.: НІСД, 2016. – С. 4–10.
7. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 200–203.
8. Дмитрієнко М. Ф. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті рр. / М. Ф. Дмитрієнко, О. С. Маркова // Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць / АН України. Інститут історії України; відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 67–85.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО). – Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР (далі НКВС УСРР). – Оп. 1. – Спр. Матеріали щодо адміністративно-територіального поділу Донецької губернії, 1920–1922 рр., 114 арк.
10. ЦДАВО. – Ф. 5. НКВС УСРР. – Оп. 1. – Спр 333. Листування щодо перенесення губерньського центру у Бахмут. Донецька губернія, 1920 р., 35 арк.
11. ЦДАВО. – Ф. 5. НКВС УСРР. – Оп. 1. – Спр. 326. Листування щодо адміністративно-територіального поділу по губерніях, 1920–1922 рр., 359 арк.
12. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУ України). – 1920. – № 24. – Ст. 515.
13. ЦДАВО. – Ф. 5. НКВС УСРР. – Оп. 1. – Спр. 328. Матеріали щодо утворення, адміністративно-територіального поділу Олександрівської губернії й перейменування її на Запорізьку, 1920–1922 рр., 167 арк.
14. ЦДАВО. – Ф. 5. НКВС УСРР. – Оп. 1. – Спр. 340. Матеріали щодо утворення й адміністративно-територіального поділу Кременчуцької губернії, 1920–1922 рр., 106 арк.
15. Недух А. А. Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР (1919–1970 рр.) / А. А. Недух // Український історико-географічний збірник. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – С. 197–213.
16. Область // Большая советская энциклопедия. Третье издание. – М., 1974. – Т.18. – С.551–555.
17. Недух А. А. Названа праця. – С. 197–213.
18. ЗУ України. – 1922. – № 5. – Ст. 74.
19. ЗУ України. – 1922. – № 45. – Ст. 668.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1254. Протоколи засідань ЦАТК при ВУЦВК про ліквідацію Миколаївської губернії. Протоколи нарад представників радянських і партійних організацій з питань адміністративно-територіального поділу, 1922 р., 169 арк.

21. ЗУ України. – 1922. – № 50. – Ст. 741.
22. ЦДАВО. – Ф. 5. НКВС УСРР. – Оп. 1. – Спр. 1128. Матеріали ЦАТК при ВУЦВК, 1922 р., арк. 17–43.
23. Административно-территориальное деление Украины. По данным ЦАТК. – Х., 1923. – С. 8–42.
24. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2-х ч. / Я. В. Верменич; [НАН України. Інститут історії України, Центр теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики; наук. ред. В. А. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – 370 с.
25. III сесія ВУЦВК VIII скликання, 8–12 жовтня 1924 р. – Х., 1925. – С. 44–46.
26. ЗУ України. – 1925. – № 29–30. – Ст. 233.
27. Дністрянський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / М. Дністрянський. – Л.: Світ, 1992. – 143 с.
28. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Оп. 5 (1929 р.). – Спр. 1172. Протоколи засідань ЦАТК при ВУЦВК, 1929 р., 48 арк.
29. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2-х ч. / Я. В. Верменич; [НАН України. Інститут історії України, Центр теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики; наук. ред. В. А. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – 370 с.

The article describes the problems of administrative-territorial structure of modern Ukraine since 1991. The above mentioned problem is analyzed the in historical perspective, in particular the preparation for implementation of the political and administrative reform of the USSR and its progress in the 20-ies of XX century is reviewed. It is noted that the administrative-territorial structure was inherited from the Soviet Union, therefore after the proclamation of independence a question on the conformity of the system to national interests arose. The attempts to reform the administrative and territorial structure are characterized, namely, the work on the concept of administrative reform in 1997, which the State Commission on Administrative Reform had been working on; the work of the Commission on administrative and Territorial Division, that was formed in August 2000; the activities of the working group that developed the draft law «On Territorial System of Ukraine». As for reforming the administrative-territorial structure, which was carried out in the 20-ies of XX century, the elemental changes of 1919–1920; the transition to three-level governance system by the following scheme «districts-region-village» in 1922–1925; the transformation into the two-tier system of governance by the following scheme «region-village» in 1930; the return to the principles of separation laid down in the days of pre-revolutionary provincial division in 1932 are analyzed.

Андрій Чуткий

НІМЕЦЬКИЙ ВЕКТОР ВЗАЄМИН УКРАЇНИ У СФЕРІ ОСВІТИ І НАУКИ: ДО ІСТОРІЇ СПІВПРАЦІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У розвідці досліджується місце німецького досвіду в сфері науки та освіти в справі їхнього розвитку в Україні на початку ХХ ст. Доводиться особлива роль запозичення німецького досвіду в цих сферах та пояснюються причини подальшого забуття цього стану справ в Україні. Питання досліджено на прикладі Київського комерційного інституту.

Ключові слова: Київський комерційний інститут, мікро-історія, німецька історична школа, українсько-німецькі взаємини.

Попри суттєве збільшення в останні десятиліття наукових досліджень в галузі історичних дисциплін, урізноманітнення напрямів історичних студій та загальне збільшення кількості дослідників, котрі займаються вивченням історії України, остання ще й досі зберігає низку «білих плям». Такий стан справ обумовлює актуальність як історичних досліджень загалом, так і справу їхньої подальшої диференціації в плані поглиблення мікроісторичного дискурсу. Саме це завдання (на прикладі подолання замовчування пріоритетної ролі німецької освіти, науки та господарського розвитку загалом як взірця для наслідування і запозичення в Україні на межі ХІХ–ХХ ст.) і виконує ця розвідка. Її актуальність обумовлюється й тим, що вона доводить наявність тісних міждисциплінарних зв'язків в українській науці ХІХ – початку ХХ ст., зокрема значну роль історичної складової у тогочасній економічній науці в Україні, так само як і пріоритет у ній німецької історичної школи на противагу уявленню про виключну роль англо-американської економічної науки. Додатково актуальність цього дослідження посилюється введенням у науковий обіг раніше не актуалізованих архівних джерел.

Основу джерельної бази дослідження становлять матеріали з архіву Київського комерційного інституту, які стосуються питання закордонних відряджень студентів цього вишу як в контексті загальної статистики, так і в справі їхнього відрядження до Німецької імперії. Через низку документів з архіву цього ВНЗ показано і вплив Першої світової війни на зміну ставлення до німецького досвіду, що пояснює «забуття» цього напрямку запозичень політичною кон'юнктурою.

Київський комерційний інститут обрано не випадково. Адже ж він постав в період передвоєнного економічного піднесення, був приватним вишем і першим ВНЗ економічного профілю в Україні. Все це робить його особливо цікавим об'єктом дослідження, оскільки дозволяє найповніше «проявити» наявні в економіці, науці та освіті України того часу тенденції.

На сьогодні склалось уявлення про те, що в економічній науці (як і в сфері господарських відносин) завжди панували Англія та США, які й були джерелом запозичень: класична школа політичної економії, маржиналізм, кейнсіанство та неокласика, що протягом ХІХ–ХХ ст. становили помітний струмінь економічної думки у світі й були започатковані в цих країнах (хоча і це лише часткова правда), створили враження, що так було завжди і що ці країни виступали у ролі лідерів та наставників для решти

© Чуткий Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та теорії господарства (ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», професор кафедри історії та теорії господарства).

світу. Але при цьому забувають, що, по-перше, це було вірно (та й то частково) лише для останніх кількох століть, а до того ці країни мало впливали на світ. А по-друге – завжди існувала потужна альтернатива, навіть і в ці останні кілька століть. В економічній науці вона була представлена німецькою історичною школою, так само як і в площині економічного прогресу маємо приклад стрімкого прориву Німеччини та ряду інших країн. У цьому контексті для України особливо показовим є приклад Німеччини внаслідок подібності у багатьох аспектах розвитку: пізній початок промислового перевороту та тривале збереження феодальних пережитків і аграрного характеру господарського комплексу, що було доповнено й політичною роздробленістю Німеччини та її залежністю від інших держав. Але при цьому Німеччині вдалось швидко подолати своє відставання та перетворитись на економічного лідера світу вже наприкінці XIX ст. Саме тому її досвід запозичувався, особливо ж у випадку України, яка окрім вище зазначеного, мала давні відносини із цією країною і була відносно близькою із нею також у природнокліматичному та географічному відношеннях.

Німеччина дала світу чимало у сфері науки та освіти, зокрема її історична школа стала провідною у розвитку низки дисциплін і стала базою для постання в новітній період низки провідних течій економічної думки, зокрема інституціоналізму та неокласичного напрямку. Зрештою, німецька система освіти стала еталоном і на неї рівнялись в організації освітніх закладів в багатьох країнах, зокрема й в Російській та Австро-Угорській імперіях, а отже, у підвладних їм українських землях. Не були винятком і приватні вищі, що додатково засвідчувало успішність німецького досвіду. Обрана у Київському комерційному інституті система освіти (заснована на поділі навчальних годин на лекційні та семінарські, розбиття студентів на групи для кращого вивчення дисциплін і особливо мов зі спеціальним принципом розбивки за рівнем знання мови та інші складові навчального процесу) була властива й для решти вітчизняних вишів того часу і являла запозичення німецької традиції в освіті.

Запозичення німецького досвіду в організації освітнього процесу та навіть самого типу навчального закладу було засвідчено і в промові засновника Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольського [29, с. 21–25]. Аналогічно і в лекційних курсах, що викладались у Київському комерційному інституті, викладачі застосовували термінологію, властиву для німецької історичної школи, зокрема термін «народне господарство» замість «політекономії» чи «економікс» [8; 17]. Так само при вивченні історії та економічних дисциплін велика увага приділялась вивченню впливу клімату, історії, менталітету та інших чинників на господарський розвиток країни, що було властивим саме для німецької історичної школи. І в цьому зв'язку особливо показовим був приклад засновника та першого керівника Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольського, котрий слідував принципам німецької історичної школи у своїх наукових працях [27; 28; 30; 31] і про що якість забувають, хоча аналогічною була позиція і багатьох інших науковців в Україні в той час. Що вже казати про тих науковців, що мали німецьке коріння і серед яких були визначні вчені-економісти. Так само Довнар-Запольський та інші історики, котрі досліджували господарську сферу, закономірно сприяли утвердженню міждисциплінарного підходу, властивого для німецької науки, а також важливості історичних методів та методології дослідження. Це, зокрема, чітко прослідковується у працях М. І. Туган-Барановського – найвизначнішого українського вченого-економіста кінця XIX – початку XX ст., у працях істориків В. Б. Антоновича, М. П. Дашкевича, І. В. Лучицького (який певний час викладав і в Київському комерційному інституті) та багатьох інших. При цьому заснована В. Б. Антоновичем київська історична школа, яка була провідною і об'єднала більшість кращих істориків в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., цілком базувалась на ідеях німецької історичної науки і при цьому чимало уваги приділила і вивченню економічного аспекту розвитку.

Слідування німецьким традиціям та визнання пріоритетності німецького досвіду в розвитку економіки засвідчувалось і тим, що в Київському комерційному інституті при вивченні європейських країн особливий акцент робився на Німеччині, так само як і викладалась німецька мова. Її викладання здійснювали Р. А. Берзін (з 1908 по 1920 р.), Е. А. Габерман (з 1910 по 1914 р.) та Ж. Ф. Озолін (з 1908 по 1920 р.) [3; 4; 6],

котрі походили з прибалтійських губерній Російської імперії, тобто добре володіли німецькою мовою, яка була там широко поширена. При цьому викладання вони здійснювали на високому рівні, будучи в контексті розвитку філології в Європі. Так, Р. А. Берзін навесні 1914 р. відряджався на з'їзд неофілологів у Бремені та «до Німеччини, Англії і Франції для ознайомлення з викладанням нових мов у технічних і комерційних навчальних закладах» [3, арк. 5 зв.]. У Німеччині закуповувалось й обладнання для низки спеціалізованих кабінетів інституту, виписувалась наукова література тощо.

Задля безпосереднього ознайомлення із досвідом Німеччини в економічній сфері саме до неї відряджалося чимало викладачів, а також і найбільша кількість студентів, що виїздили за кордон, що обумовлювалось і особливо тісними економічними взаєминами між Російською (звідки вивозились товари, що походили з України) та Німецькою імперіями, які до того ж постійно набирали обертів [35]. Так, із 14 студентів, що у 1912–1913 навчальному році отримали право на закордонне відрядження від інституту, 5 або понад третина спрямовувались до Німецької імперії, тоді як до решти країн – по одному [10, арк. 5 зв.]. Аналогічно й наступного, 1913–1914 навчального року до Німецької імперії були відряджені 7 студентів, тоді як до Японії, Китаю та Швейцарії – по 2, а до решти країн (серед яких, між іншим, як і минулого року, не було Англії) – по одному [10, арк. 6 зв.]. Окрім цього, ще ряд студентів звернулись з проханням про надання їм відряджень до Німеччини, але їм було відмовлено [11, арк. 32–44 зв.; 24, арк. 6–21, 24–25]. Отже, загальна кількість бажаючих поїхати у відрядження до Німецької імперії була більшою.

Так само і серед визнаних за кращі та надрукованих в «Ізвестіях» Київського комерційного інституту звітах студентів про закордонні відрядження були й присвячені відрядженню до Німеччини, зокрема І. Франкфурта «Страхова справа в Німеччині» [36], В. М. Ландо «Про цукробурякову промисловість в Німеччині» [33], З. М. Чірко «Хлібна торгівля на внутрішньому ринку Німеччини», С. С. Остапенка «Торгові палати в Німеччині» [37; 34] та ін.

Усі студентські роботи, написані на основі закордонних відряджень до Німецької імперії, характеризуються уважним ставленням їхніх авторів до теми свого дослідження, вивченням вітчизняної та зарубіжної літератур, статистичних даних, застосуванням порівняльного, критичного та інших суто наукових підходів, що робить честь їхнім авторам та дозволяє розглядати окремі з цих робіт як уже наукові, а отже, вони засвідчують і можливість перетворення їхніх авторів на справжніх науковців. Наприклад, робота З. М. Чірко цікава з двох причин: по-перше, вона присвячена збуту в Німеччині зернових, головним постачальником яких була Україна. По-друге, в ній наголошується на тому, що хоча Німеччина запозичила досвід хлібної торгівлі зі США, але додала до нього власні елементи, а саме – особлива роль держави та кооперації, що є дуже цінним і у випадку України [37, с. 1]. Цікаво, що Чірко наголосив на самостійній економічній політиці складових Німецької імперії – землях-державах [37, с. 1–2], на спільних з Україною рисах у розвитку хлібної торгівлі Німеччини у XIX ст. [37, с. 5] тощо. Також Чірко підмітив більший рівень споживчих потреб міського населення порівняно з сільським і зростання споживчих запитів суспільства по мірі економічного розвитку (а тому останні можна розглядати і як індикатор економічного поступу того або іншого суспільства) [37, с. 7–8] та зробив цілу низку інших самостійних висновків (наприклад, про те, що «зерно російське це продукт скоріше природи, аніж праці людини, особливо ж того зерна, що надходить на закордонні ринки» [37, с. 21]), що підкріплені ґрунтовною статистичною базою і загалом засвідчують самостійність мислення та застосування критичного та інших суто наукових підходів в дослідженні обраної теми та залучених джерел.

Окремо слід зазначити дослідження Г. М. Словачевського «Експорт яєць з Росії до Німеччини» [10, арк. 6]), яка, враховуючи предмет вивозу, присвячувалась товаропотокам з українських земель до Німецької імперії. Г. М. Словачевський здійснив відрядження до Німецької імперії влітку 1913 р., перебуваючи на випускному, четвертому курсі інституту, і ця публікація являє його дипломну роботу. Пояснюючи причини вибору місцем відрядження Німеччину, Г. М. Словачевський прямо зазначив, що задля прориву в економічній сфері найкраще наслідувати досвід цієї країни

в площині господарського комплексу, економічної науки та освіти [12, арк. 1]. При цьому він зазначав, що прагнув дослідити як практичну складову господарського розвитку Німеччини, так і її теоретичне вираження в німецькій літературі та через відвідування відповідних музеїв, а також «способи реклами» тощо [12, арк. 1 зв.]. Окрему увагу він планував приділити книжковій торгівлі, центром якої в Німеччині на той час був Лейпциг [12, арк. 1 зв.–4]. В якості додатку до свого прохання про надання відрядження Г. М. Словачевський подає реферат на тему «Наша зовнішня торгівля ячменем і конкуренція їй з боку інших держав на світовому ринку» [12, арк. 5–44], що доповнюється майже двома десятками таблиць і детально викладає ситуацію з експортом ячменя за останні два десятиліття. Як слідує з листів Словачевського до інституту, в червні 1913 р. він уже перебував у Німецькій імперії. З цих листів слідує, що виникла затримка з виділенням йому коштів на відрядження. Також відомо, що інститут надав йому посвідчення щодо сприяння в його роботі зі сторони російських консулів у Німецькій імперії [12, арк. 46].

Доволі сильно обґрунтовувались й відрядження інших студентів інституту до Німецької імперії, і ці особи по завершенні поїздок також подавали вичерпні звіти щодо предмету свого відрядження. Так, улітку 1913 р. до Німецької імперії (а також Швейцарії, Бельгії та Південної Франції) їздив вільно-слухач 8 семестру економічного відділення Г. К. Букшпан. У своєму поданні на ім'я директора інституту щодо надання відрядження він зазначав, що планував дослідити організацію товарно-комісійних операцій в акціонерних комерційних банках великих економічних центрів Північної Німеччини, Бельгії, Швейцарії та Південної Франції; а також серед чинників впливу на цю сферу (які він планував дослідити) називав і позаекономічні [13, арк. 1], тобто тяжив не до маржиналізму, а до німецької історичної школи.

Зазначений план маршруту цього закордонного відрядження Г. К. Букшпана був доволі типовим для тих, хто виїздив з України до Німеччини з науковою метою. Він проходив через Варшаву та Кенігсберг до Данцига, Штетина і далі до Берліна, Лейпцига, Магдебурга, Ганновера, Гамбурга та Бремена і на звороті йшов через Відень [13, арк. 1 зв.]. Мотивуючи успіх свого відрядження, Г. К. Букшпан зазначив, що закінчив Комерційну академію в Сен-Галлені, часто їздив до Європи та вільно володіє німецькою і французькою мовами, а також склав на відмінно відповідні дисципліни у Київському комерційному інституті та підготував курсову роботу на тему «Діяльність російських акціонерних комерційних банків за 3 роки (1907–1909)», яка була заслухана в засіданні Товариства економістів і отримала схвальні відгуки від його голови В. Г. Бажаєва та членів товариства Л. Г. Бараца, О. О. Русова і Є. Є. Слуцького [13, арк. 1 зв.–2 зв.].

Одночасно з Букшпаном до Німеччини (до Кельна) у відрядження влітку 1913 р. відбув слухач 7 семестру економічного відділення Г. С. Михайлов. З його заяви слідує, що керівництво інституту само зверталось до студентів з пропозицією щодо подання заяв на закордонні відрядження на канікулярний період [14, арк. 1], що підтверджується і матеріалами зі справ про закордонні відрядження інших студентів інституту [23, арк. 1]. В своєму поданні Букшпан зазначав, що ставить за мету дослідження організації міським господарством і для цього планує відвідати заняття в Кельнській вищій школі комунального господарства, читати відповідну літературу та оглянути відповідні підприємства [14, арк. 1]. Інститут подав клопотання до київського губернатора щодо надання йому закордонного паспорта та видав рекомендаційні листи до російських консулів у Німеччині з проханням про сприяння у його відрядженні [14, арк. 2–3]. Зазначу, що питання міського господарства та благоустрою Г. С. Михайлов досліджував і згодом, зокрема з 1914 р. був смотрителем земсько-міського кабінету інституту, продовжував вивчати це питання та відвідав міжнародну міську виставку в Ліоні [14, арк. 4–6].

З-поміж визначних згодом особистостей, котрі під час навчання у Київському комерційному інституті отримували відрядження до Німецької імперії, можна назвати С. С. Остапенка, котрий навесні 1919 р. став одним з перших прем'єр-міністрів незалежної України і при цьому найчіткіше сформулював орієнтацію України на Європу. 13 квітня 1912 р. він, навчаючись на 6 семестрі економічного відділення Київського

комерційного інституту, подав заяву щодо надання йому відрядження до Німеччини «для вивчення на місці питань про постановку громадських організацій та державних установ, що сприяють експорту» [9, арк. 1]. При цьому особливу увагу Остапенко бажав приділити вивченню організації експорту німецьких товарів на ринок Близького Сходу, «в особливості при експорті цукру, бавовняних тканин і спирту» [9, арк. 1], тобто тих товарів, які вивозились на близькосхідний ринок і з України. Для виконання цього завдання Остапенко планував відвідати контори найбільших експортних фірм Німеччини у Берліні, Гамбурзі (де планував дослідити і роль у розвитку торгівлі вільного порту), Дрездені та Штутгарті; а також ознайомитись з експонатами Музею торгівлі у Відні. Викладач німецької мови в інституті Берзін засвідчив, що Остапенко володіє німецькою мовою на рівні, що дозволить йому займатися в Німеччині «питанням, яке його зацікавило» [9, арк. 2].

В архіві Київського комерційного інституту також збереглися прохання щодо надання відряджень до Німецької імперії на час літніх канікул 1914 р. від студентів Д. П. Маркова (котрий прагнув дослідити організацію сільського господарства та виноробства в Німеччині і часто їздив за кордон, знав німецьку мову та готовий був поїхати у відрядження за свій кошт) [18]; О. О. Варзіна (котрий прохав командувати його до одного з російських консульств у Німеччині, бажано на рік, для практичних занять з вивчення російської торгівлі у цій країні та дії російсько-німецької торговельної угоди) [19]; В. С. Фергардта (котрий планував вивчати стан кооперативного руху в аграрному секторі в Німеччині і вже мав ряд публікацій по темі кооперації) [20]; О. М. Лепарського (котрий прохав про відрядження до Баварії для вивчення органів місцевого самоврядування в сфері їхньої господарської діяльності) [21]; С. А. Марголіна (котрий прохав про відрядження власним коштом до Лейпцига на міжнародну виставку друку та графіки) [22]; Х.-А. Я. Ортенберга (котрий прохав про надання йому відрядження до Німеччини та Голландії для вивчення перспектив для вивозу зернових до цих країн) [23].

Зазначу, що всі студенти, котрі прохали про виїзд до Німеччини з дослідницькою метою, пов'язували предмет своїх досліджень у Німеччині з можливістю застосування німецького досвіду для оптимізації у відповідних сферах в Україні. Зокрема, О. М. Лепарський зазначав, що тривалий час працював у земстві й тому планував вивчити німецький досвід у цій справі [21, арк. 2]. Між іншим, тяга до організаторської діяльності Лепарського виявилась і в інституті, де він у 1913 р. започаткував видання щотижневого «Студентського бюлетеня». В. С. Фергардт вивчав сільськогосподарську кооперацію на Київщині і хотів ознайомитись з досвідом Німеччини у цій справі [20, арк. 1–2, 4 зв. – 5 зв.]. Х.-А. Я. Ортенберг, звертаючись з проханням про надання відрядження до Німеччини, зазначав, що мешкає в Одесі, де працює під керівництвом батька у великій експортній конторі [23, арк. 1]. Щодо експорту зерна з Російської імперії, то, як слідує зі звіту Х.-А. Я. Ортенберга, місцем його вивозу були саме українські землі, в першу чергу «прилягаючі до Чорного моря», але що торгівля цілою низкою українських землеробських культур характеризується втратою позицій на міжнародному ринку [23, арк. 1 зв.], що суперечить усталеній тезі про нарощування експорту зернових напередодні Першої світової війни. Зазначу, що до справи про відрядження Ортенберга у 1914 р. до Німеччини додано невідомий раніше друкований орган інституту – «Студентський Бюлетень Київського комерційного інституту» (з зазначенням, що він виходить щотижня, починаючи з 1913 р.), у № 8 якого 26 січня 1914 р. вміщено статтю Ортенберга «Питання внутрішньої хлібної торгівлі» [23, арк. 6 зв. – 7 зв.].

На жаль, початок Першої світової війни одразу ж призвів до припинення відряджень до Німецької імперії як країни, з якою велись бойові дії. Так, внаслідок початку війни викладачі та студенти Київського комерційного інституту, як й інших українських вишів, котрі отримали право на відрядження до Німецької імперії, не змогли ним скористатись. До таких належали Р. А. Берзін, який мав вирушити до Бремена; Й. Р. Кобецький («до Німеччини та Богемії»), С. С. Новицький (до Бремена), Л. М. Яснопольський (до Берліна) [5, арк. 48] та ін. Особливо ж складно довелось тим особам, що на момент початку війни опинились поза межами Російської імперії. Так, як

слідувало з доповідної записки професора Фогеля, професор Київського комерційного інституту та Університету св. Володимира К. А. Пурієвич на момент початку бойових дій перебував у відрядженні в Німеччині і його спроба повернутись виявилась невдалою – німецька влада повернула його назад. При цьому він опинився «у скрутному становищі внаслідок нестачі коштів» [7, арк. 48 а]. Лише наприкінці вересня 1914 р. К. А. Пурієвичу вдалось повернутися до Російської імперії [7, арк. 51]. Початок війни ускладнив повернення й тих осіб, котрі перебували у закордонних відрядженнях в інших країнах. Приміром, С. М. Драгоманов, який влітку 1914 р. перебував у Швейцарії, зміг дістатися Києва лише у жовтні 1914 р., оскільки йому довелось їхати не через територію Австро-Угорщини (яка воювала з Російською імперією), а майже місяць подорожувати «через Італію, Грецію, Сербію та Болгарію» [15, арк. 48].

Проте, початок Першої світової війни означав не лише припинення поїздок до Німеччини з науковою метою та для вивчення досвіду Німеччини в господарській сфері життя. Відповідно до урядових розпоряджень, у Російській імперії було заборонено носіння німецьких орденів, нагород та відзнак [32]. Також німецькі вчені були викреслені з переліку почесних докторів вітчизняних вишів [1], а їхні погляди були визнані за ворожі. Професори низки українських вишів (зрозуміло, що почасти під тиском російської влади) мусили піддати критиці своїх німецьких колег [2]. Були виключені з роботи або навчання у межах Російської імперії й піддані воюючих з Російською імперією країн [32, с. 32].

Загалом, усе німецьке (з науковими здобутками включно) було не просто визнано за вороже, але й всі особи, котрі «були помічені» в слідуванні досягненням німецької науки чи культури, піддавались репресіям як де-факто пособники ворога. Наприклад, саме в роки Першої світової війни у зв'язку з масовими пошуками ворогів та анти-німецькими настроями у Російській імперії викладач німецької мови у Київському комерційному інституті Р. А. Берзін мусив давати спеціальне пояснення, що він по національності не німець а «латиш, російський підданий» [3, арк. 61]. Пояснення не формальне, оскільки в Київському комерційному інституті окремі особи доносили на своїх колег, котрі походили з воюючих із Російською імперією країн. Так, 9 січня 1915 р. рапорт про звільнення бібліотекаря інституту Н. Л. Ернста (в зв'язку із тим, що він був підданим Німецької імперії) подав виконуючий обов'язки правителя інституту С. І. Смирнов [16, арк. 163]. Аналогічні переслідування мали місце й в Університеті св. Володимира [26] та в інших вишах України.

Натомість у період перебування у Києві німецьких військ у 1918 р. викладач німецької мови в Київському комерційному інституті Озолін неодноразово звертався до керівництва інституту з поданнями про виплату йому надбавок за вислугу та індексації заробітної плати [6, арк. 35–37], хоча в особових справах інших викладачів інституту такої кількості подібних заяв не виявлено, тобто це не просто збіг, а спроба використати ситуацію, прикриваючись вочевидь своїм походженням. Певне пом'якшення радянсько-німецьких відносин у 1920-х роках, а потому на межі 1930–1940-х років змінилось черговим, ще більш жорстким наступом на все німецьке у роки радянсько-німецької війни, що остаточно «поховало» визначальний вплив німецької науки та господарського комплексу на розвиток вітчизняної науки і економіки в контексті запозичень. Саме тому очевидний факт про особливу роль німецької науки і німецького досвіду в сфері розвитку господарського комплексу на українську науку та економіку сьогодні сприймається як певне перебільшення.

Окрім цього, потрібно підкреслити і те, що науковці та студенти (оскільки теми дипломних робіт узгоджувались з науковими керівниками), котрі їздили у відрядження до Німецької імперії, обирали темами своїх досліджень ті, що найбільше відповідали запитам вітчизняної економіки. А отже, відбувалось не сліпе копіювання, а осмислене запозичення потрібних і корисних досягнень німецької економічної науки і практики.

Також на завершення варто особливо наголосити на тому, що аналіз дипломних робіт та рефератів студентів, написаних за результатами їхніх закордонних відряджень в останні роки перед Першою світовою війною, засвідчує доволі високий рівень самостійності мислення, застосування наукових методів, широку апеляцію до літератури та джерел, зокрема й іншомовних тощо. Все це були явища не поодинокі, а тому можна

робити висновок, що за нормальних умов тогочасні випускники українських вишів могли суттєво поповнити лави вітчизняних науковців і лише внаслідок радикальної трансформації у всіх сферах життя абсолютній більшості цих талановитих особистостей не вдалося реалізувати свій потенціал або ж він став підставою для їхнього цілеспрямованого знищення новою, радянською владою, що є додатковим свідченням її злочинної суті.

1. Держархів м. Києва (далі – Держархів м. Києва), ф. 16, оп. 354, спр. 101. Про виключення підданих воюючих з Росією держав з союзів і товариств та з числа почесних членів Університету.
2. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 401.
3. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 15. Справа позаштатного викладача Роберта Ансовича Берзіна.
4. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 42. Справа позаштатного викладача Едуарда Олександровича Габермана.
5. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 69. Справа штатного викладача Миколи Йосиповича Конрада.
6. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 103. Справа позаштатного викладача Жанно Фрітцевича Озоліна.
7. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 112. Справа позаштатного ординарного професора Костянтина Андріановича Пурієвича.
8. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 63. Програми предметів, надані до учбового комітету професорами і викладачами інституту.
9. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 511. Прохання та посвідчення про відрядження слухача економічного відділення Остапенка С.С. за кордон.
10. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 681. Протоколи засідань комерційно-технічного відділення.
11. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 696. Прохання слухачів про відрядження їх за кордон влітку 1913 р.
12. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 702. Прохання та посвідчення про відрядження дійсного слухача 8 семестру економічного відділення Григорія Михайловича Словачевського до Німеччини.
13. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 703. Прохання та посвідчення про відрядження вільного слухача економічного відділення Григорія Кельмановича Букшпана до Північної Німеччини, Бельгії та Південної Франції.
14. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 705. Прохання, доповідна записка та посвідчення про відрядження слухача економічного відділення Михайлова до Кельна і Ліона.
15. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 809. Протоколи та звіти про іспити екзаменаційної комісії інституту, статистичні дані та списки осіб, що склали іспити і отримали дипломи.
16. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 837. Циркуляри директора інституту ...
17. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 893. Програма курсів, що читаються в інституті.
18. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 917. Прохання і посвідчення про відрядження слухача економічного відділення Маркова Д. П. до Німеччини.
19. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 918. Прохання, посвідчення та листування з учбовим відділом Міністерства торгівлі та промисловості щодо відрядження слухача Варзіна А. А. до Німеччини.
20. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 919. Прохання і посвідчення про відрядження слухача економічного відділення Фергардта В. С. до Німеччини.
21. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 920. Прохання, доповідна записка та посвідчення на відрядження слухача економічного відділення Лепарського А. Н. до Німеччини.
22. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 922. Прохання і посвідчення про відрядження вільного слухача економічного відділення Марголіна С. А. до Німеччини.

23. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 923. Прохання, доповідна записка та посвідчення на відрядження слухача економічного відділення Ортенберга Х. Я. до Голландії та Німеччини.
24. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 935. Прохання слухачів, котрим відмовлено у відрядженнях за кордон в 1914 р.
25. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1345. Протокол засідання комісії про відрядження слухачів інституту по Росії та за кордон; списки та звіти тих, хто отримав призначення на відрядження (1915–1916 рр.).
26. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади. – К.: Прайм, 2001. – Кн. 2. – 697 с.
27. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. В. Довнар-Запольский. – К.: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1901. – 807 с.
28. Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства / М. В. Довнар-Запольский. – Т. 1. – К., 1911. – 266 с.
29. Довнар-Запольский М. В. Новый тип высшего образования / М. В. Довнар-Запольский // Речь, произнесенная в собрании киевского купеческого общества 23-мая 1907 г. – К., 1907. – С. 21–25.
30. Довнар-Запольский М. В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия / М. В. Довнар-Запольский. – К., 1891. – 170 с.
31. Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. / М. В. Довнар-Запольский. – К., 1905. – 307 с.
32. Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. – К., 1914. – 40 с.
33. Ландо В. М. О Свеклосахарной промышленности в Германии / В. М. Ландо // Известия Киевского коммерческого института. – Кн. XXII. – К., 1914. – С. 26–43.
34. Остапенко С. С. Торговые палаты (Handelskammern) в Германии / С. С. Остапенко // Известия Киевского коммерческого института. – К., 1914. – Кн. XXI. – С. 90–118.
35. Субботин Ю. Ф. Россия и Германия: партнеры и противники (торговые отношения в конце XIX в. – 1914 г.) / Ю. Ф. Субботин. – М., 1996. – 272 с.
36. Франкфурт И. Страховое дело в Германии / И. Франкфурт // Известия Киевского коммерческого института. – Кн. XVIII. – К., 1913. – С. 222–256.
37. Чирко З. М. Хлебная торговля на внутреннем рынке Германии / З. М. Чирко // Известия Киевского коммерческого института. – Кн. XXI. – К., 1914. – С. 1–89.

Андрей Чуткий

Немецкий вектор взаимоотношений Украины в сфере образования и науки: к истории сотрудничества в начале XX в.

В заметке изучается место немецкого опыта в сфере образования и науки в деле их развития в Украине в начале XX в. Доказывается особая роль заимствования немецкого опыта в этих областях и объясняются причины дальнейшего забвения этой ситуации в Украине. Вопрос изучается на примере Киевского коммерческого института.

Ключевые слова: Киевский коммерческий институт, микроистория, немецко-украинские отношения, немецкая историческая школа.

Andrii Chutkyi

Ukrainian-german vector of relationships in education and science: the history of collaboration at the beginning of the XX century.

The article deals with the place of the German experience in the fields of science and education – the aspect of their development in Ukraine at the beginning of the XX century. The special role of borrowing the German experience in these areas is proved and the reasons for further obliteration of the state of these affairs in Ukraine are explained. The issue is investigated through the example of the Kiev Commercial Institute.

Key words: The Kyiv Commercial Institute, microhistory, the German historical school, Ukrainian-German relationships.

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У XVII – XIX ст.

Наукова стаття присвячена розвитку досліджень історії української православної церкви у період Козацької гетьманської держави і Руїни. Особливу увагу приділено науковим працям вітчизняних істориків протягом XIX – XX ст. Здійснено періодизацію розвитку вітчизняної історіографії історії духовного життя українського народу і класифікацію основних досліджень.

Ключові слова: історіографія, класифікація, періодизація, церква, дослідження.

Історію України не можливо розглядати без окремого аналізу історії православної церкви. Адже православ'я завжди відігравало важливу роль у розвитку української нації. Протягом 70 років дослідження історії духовного життя народу було під офіційною заборонаю радянської влади. За цей час було втрачено значну кількість першоджерел, що зробило проблемним вивчення цієї сторінки історії держави. З початком 1990-х років історія православної церкви стала окремою галуззю сучасної історичної науки.

Метою даного дослідження є стан і розвиток вітчизняної історичної думки в процесі вивчення історії православної церкви в Україні періоду другої половини XVII – XVIII ст. У науковій статті зроблена спроба осмислити здобутки відомих і видатних українських учених минулого і сучасності у царині дослідження духовного життя українців у період існування Української козацької гетьманської держави.

На початку XIX ст. почала формуватися українська школа історії церкви. З'являється ряд робіт, де дослідники в загальному контексті історії України зосереджували свою увагу і на історії розвитку церкви. Перші розвідки в цьому напрямку зробили Д. Бантиш-Каменський (1788–1850) та М. Маркевич (1804–1860) [1]. На окремих аспектах історії церкви зупинялися також П. Куліш (1819–1897), А. Скальковський (1808–1898) та М. В. Закревський (1805–1871). Вони розглядали роль духовенства у суспільному житті та історію окремих монастирів та храмів [2].

Учень Д. Бантиш-Каменського та І. Срезневського – видатний український історик, письменник й громадський діяч М. І. Костомаров досліджував історію українського народу і його духовного життя. У 1840 році молодий учений підготував дисертацію, присвячену Берестейській унії 1596 року. Однак ця робота («Про причини і характер унії в Західній Росії») не була захищена через заборону Міністерства народної освіти. Дисертація побачила світ у 1841 році як окрема книга і дуже скоро стала відомою. Але це докладне, об'єктивне дослідження викликало люті протести з боку церковної влади, яка побачила в ньому відхід від офіційного трактування складної і актуальної для України проблеми. Після публічної заяви архієпископа Харківського Інокентія Борисова про «обурливий зміст» книги молодого вченого, через місяць прийшов офіційний наказ, підписаний професором М. Устряловим (за розпорядженням міністра народної освіти С. Уварова), знищити весь наклад видання.

Найвідомішою працею вченого є «Закон Божий (Книга буття українського народу)». Це унікальний за змістом твір М. Костомарова, який викладає програмні

положення Українсько-Слов'янського товариства святих Кирила й Мефодія, більш відомого під назвою Кирило-Мефодіївське братство. Більшість кирило-мефодіївців, у тому числі й сам М. Костомаров, були людьми глибоко релігійними, а народницький пафос носив у них характер майже релігійної віри. Але якщо М. Костомаров, М. Гулак і В. Білозерський були швидше слов'янофілами, аніж особами, відданими власне українській ідеї, то П. Куліш і Т. Шевченко утворювали патріотично-українське крило. Любов до України, до історії її народу в «Законі Божому», як і в інших програмних документах братства, стала центром усього ідейного навантаження цього твору. Автор подає уроки історії України на тлі загальної історії людства, в біблійно-епічному стилі викладає трагічну минувшину нашого народу.

Трактат можна умовно поділити на три логічні частини: 1. Про Бога, всесвітню історію, віру Христову. 2. Про слов'ян, Литву, Польщу, Росію та віру Христову. 3. Про Україну, козацтво та віру Христову. Віруюча людина, за схемою твору,— то серцевина історичного процесу. Віра Христова веде її до свободи. Тільки свобода забезпечує рівність, а отже, й щастя країн, народів, кожної людини зокрема. Визнаючи, що людське життя та існування всякого суспільства підкоряється законам Божим, М. Костомаров тим самим високо піднімав планку розуміння духовності у житті, й у пізнанні історичного процесу. За переконанням історика, повного осмислення, визнання та розуміння Бога не досягнув жоден народ, але найближче підійшла до цього Україна [3, с.7]. Вже на початку твору М. Костомаров показує своє бачення історії. Народи, пише він, забувши справжнього Бога, «...повидумували собі богів і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, а на всім світі сталось горе, і біднота, і хвороба, і несчастья, і незгода...». М. Костомаров був істориком народних рухів, вивчав і розумів народну душу. Минувшина України відкривалась йому, як забута історія його народу. Костомаров і його однодумці внесли до «Закону Божого» цілу розповідь про козацтво, чим переступили цензорське табу, накладене на цю тему. Від параграфа 76 й до кінця (всього 109 параграфів) трактат розкриває роль православ'я і вільного духу в житті козацтва [3, с.7-8].

Поява перших фундаментальних праць з історії релігії в Україні пов'язана з прізвиськом першого ректора Київського університету святого Володимира М. О. Максимовича (1804–1873). Це був багатоплановий дослідник із широким спектром наукових інтересів. Значну частину своїх творів М. О. Максимович присвятив вивченню історії православ'я в Україні від найдавніших часів до початку XIX ст. [3]. Значну увагу вчений приділив висвітленню впливу Брестської унії на подальший розвиток суспільно-політичних відносин. Саме його вважають одним із засновників української історіографічної науки. Перебуваючи на посаді ректора провідного європейського університету, він особисто був знайомий з митрополитом та іншими релігійними діячами.

Після проведення успішних реформ 60-х років XIX ст., починається новий етап розвитку в історіографії досліджень історії церкви в Україні. Цей період пов'язаний з такими відомими іменами, як: В. Антонович (1834–1908), Д. Багалій, М. Грушевський (1866–1934). Зокрема, В. Антонович подає матеріали з біографії переяславського єпископа Кирила Шумлянського, котрий очолював Луцьку єпархію. Особливо цінним є розгляд автором політики та нормативно-правових актів Речі Посполитої. Автор зупиняється на відносинах між православними і греко-католиками [4].

Політичні та наукові погляди М. Грушевського з часом суттєво змінювались. Але цінність його праць полягає в тому, що кожний свій висновок або припущення він підкріплює документальним матеріалом. Виокремлює науковий здобуток Михайла Сергійовича від інших праць того часу доказовість своїх наукових винаходів і підкріплення їх науковими фактами. Перелік праць історика свідчить про широкий інтерес до історії церкви в Україні [5]. Він намагався максимально переконливо показати вплив релігії на суспільне життя усього суспільства. М. Грушевському, як і багатьом ученим тієї епохи, довелося працювати в умовах функціонування різних політичних систем. Проте його погляди на історію церкви еволюціонували не в залежності від існуючої кон'юнктури, а від накопичення позитивної інформації. Саме

цей факт суттєво вплинув на стан уявлень та знань стосовно історії церкви в Україні.

У першій половині XIX ст. історія православної церкви в Україні ще тільки починала розроблятися в науковому середовищі. Окремі її епізоди розглядалися як у тодішній російській, так і в українській історіографії. Характерною особливістю наукових праць того часу було те, що православна церква в Україні розглядалася тільки в контексті історії Російської Православної Церкви і, відповідно, російської державності. Частково це питання займало і польську історіографію, котру все ж таки більше турбували суспільно-політичний вплив і діяльність церкви на землях Речі Посполитої, ніж будь-які інші аспекти історії православної церкви.

Із середини XIX ст. переважаюча частина наукових праць з історії церкви в Україні виходила із-під пера церковних істориків на сторінках суто церковних періодичних видань. Наприкінці XIX ст. першим світським науковим часописом, у котрому історія церкви на українських землях знайшла найбільш різнопланове висвітлення, зокрема в політичних аспектах, став журнал «Київська старовина». На його сторінках були відображені різні точки зору науковців, причому як представників церковної, так і світської історіографії. Церква розглядалася ними відповідно до внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації. Характерною рисою більшості дослідників, які висловлювалися з цього питання, було визнання як здійснення тиску російського уряду у внутрішній політиці на православну церкву в Україні та негативності наслідків цього, так і використання її у своїх цілях у зовнішній політиці, спрямованій проти Речі Посполитої. Саме наприкінці XIX на початку XX ст., на нашу думку, формується вітчизняний світський напрям в історичній науці по вивченню історії церкви.

Разом з названим доробком виходили роботи, присвячені церковному минулому окремих регіонів України. Так, упродовж XIX – перших десятиліть XX ст. з'явилась значна кількість праць, у яких висвітлювались локальні проблеми релігійної історії інших регіонів імперії. Ознайомлення з ними дає можливість більш точно визначити ступінь специфічності ситуації в тій чи іншій сфері церковного життя, простежити тенденції, які були притаманні в розвитку південноукраїнського та інших регіонів держави.

Серед авторів досліджень релігійної історії в цілому і церковного минулого окремих регіонів значний відсоток становили духовні особи і співробітники духовного відомства. Першою спробою систематизації церковної історії південних українських губерній після 1775 р. стала «Коротка історична відомість про Слов'янську єпархію, її архієреях і семінарії», надрукована у Харкові в «Календарі...» за 1810 р. В. Біднов, який виявив і передрукував цю роботу в Літопису Катеринославської ученої архівної комісії, зробив обґрунтоване припущення, що її авторство належить протоієрею І. Башинському, який довго працював у семінарії, був її ректором, членом Катеринославської консисторії, а тому не тільки мав доступ до джерел, але і сам був учасником деяких із описаних ним подій [6]. Фактично «Коротка історична відомість...» являє собою подані за хронологією біографії південноукраїнських єпархіальних архієреїв 1775 – 1810 рр. із включенням у них інформації про найбільш найвизначніші події церковного життя.

Процеси, які відбувались на півдні України в останній чверті XVIII – перші десятиліття XIX ст., сприяли формуванню розуміння особливостей цього краю, посиленню інтересу до його історії, розвитку місцевого патріотизму. Наприкінці 1830-х рр. краєзнавці Півдня започаткували наукове товариство в Одесі [7], що знаменувало початок систематичної і різноаспектної роботи з дослідження минулого краю. Важливим напрямом стало вивчення церковної історії. На сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» були опубліковані дослідження Г. Розанова, С. Серафимова, А. Лебединцева, М. Мурзакевича, К. Оранського [8], Ф. Лялікова [9], І. Кареліна [10], інших науковців і аматорів, які висвітлювали переважно факти біографій яскравих постатей, історію окремих храмів і монастирів, деякі помітні події релігійної історії. Варто зважати на те, що однією з пріоритетних сфер активності й багатьох із зазначених вище авторів, і в цілому Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), була археографічна діяльність стосовно публі-

кацій ОТІС і в цілому південноукраїнського історіографічного простору: місцеві історичні студії відтворювали позитивістський науковий дискурс, складовою якого стала впевненість у принциповій можливості пізнання минулого шляхом опанування і критичного засвоєння джерельної інформації. Влучним є застосування О. Журбою терміна «спресований історіографічний час» по відношенню до південноукраїнського історіографічного простору перших часів існування ОТІС: становлення різних жанрів, методів, напрямів, стилів, дисциплінарних складових історіописання відбувалось майже синхронно [11].

Серед авторів, які звертались до церковної історії краю, був великим відсоток духовних осіб. Причина тому – природний професійний інтерес до тієї сфери, в якій працювали самі ці священнослужителі та ченці; наявність, що називається, «під рукою» матеріалів для дослідження; заохочення і єпархіальним керівництвом, і окремими членами ОТІС духовенства до написання історії своїх храмів і монастирів. При тому, що багато хто з духовних осіб виступив у Записках ОТІС лише з однією публікацією, інші були активними членами товариства й досліджували різні аспекти церковного минулого [12].

Зауважимо, що більшість матеріалів архівів Катеринославської консисторії, архієрейського будинку, Самарського монастиря, парафіяльних церков, які були в розпорядженні єпископа, на сьогодні втрачені, тож праці Макаревського є надзвичайно цінним джерелом для вивчення минулого церкви на Катеринославщині [13].

Щодо методології робіт Феодосія, то єпископ обрав традиційний для свого часу шлях «слідкування за джерелами», тож більшість його праць побудовані на переказі документальних матеріалів із наведенням розлогіх цитат, завдяки чому кількість фактологічних помилок зведена до мінімуму. Крім Феодосія (Макаревського), у «Катеринославських єпархіальних відомостях», які з 1872 р. виходили з періодичністю два рази на місяць, а з 1896 р. тричі на місяць, друкували свої статті з місцевої церковної історії останньої чверті XVIII – середини XIX ст. В. Базарянінов, В. Біднов, Ф. Васильєв, В. Греков, Г. Дубинський, М. Кравченко, А. Лисенков, Є. Овсянніков, Р. Петров, А. Ржевський, О. Федоровський [14]. Низка публікацій з'явилася без підпису або лише із зазначенням ініціалів автора.

Статті, які стосувались церкви південноукраїнського регіону, публікувались у Єпархіальних відомостях інших єпархій. Зокрема деякі аспекти релігійної історії часів підпорядкування Півдня архієрейській кафедрі в Полтаві висвітлені в працях, надрукованих у «Полтавських єпархіальних відомостях» автора [15]. Деякі роботи з церковної історії краю друкувались у «Київській старовині», в публікаціях якої містились дані з етнографії та релігійного минулого українських земель. У часопису значно переважали матеріали, які мають відношення до козацьких часів, старообрядців і духоборів та їхні взаємини зі світською владою та офіційною церквою, підготовки катеринославського духовенства до зустрічі Катерини II, акт побратимства в церковній метриці 1801 р. [16].

Поодинокі статті про споруди, події та осіб, пов'язаних із церковною історією Півдня України, з'являлись на сторінках «Новоросійського календаря», «Південного збірника», «Російської Старовини», «Російського архіву», «Віри і Розуму», «Душекорисного читання», «Вчених записок імператорської Академії наук», інших видань [17].

Важливе значення в інституціалізації досліджень із регіональної історії має створення спочатку Таврійської, а пізніше Катеринославської учених архівних комісій. Пріоритетним напрямом їхньої роботи, як впливає з самих назв комісій, було опрацювання писемних джерел. Члени Таврійської ученої архівної комісії (ТУАК) сконцентрували свою активність переважно на вивченні архівних матеріалів з історії Тавриди [18].

Більш плідно на ниві створення праць з історії церкви працювали члени Катеринославської ученої архівної комісії (КУАК), яка впродовж свого існування (1903 – 1916 рр.) видала 10 випусків «Літописів». Значною мірою активізація дослідницької роботи саме в цьому напрямі відбулася завдяки науковцю В. Біднову, який обрав церковну історію предметом своїх досліджень. Під час катеринославського періоду

життя Бідновим була підготовлена і видана низка публікацій, присвячених історії Катеринославської семінарії, опису архівних фондів, які містили документи з церковної історії краю, обставинам ліквідації церковного устрою Запорозьких Вольностей, персоналіям діячів церкви [19].

Крім В. Біднова, на сторінках «Літопису КУАК» друкували роботи на церковну тематику П. Сочинський, В. Машуков, В. Данилов [20]. Ці дослідження становили лише невелику частку публікацій з церковної історії – останні складали майже четверту частину від усіх публікацій і являли собою переважно археографічні роботи. Акцентування діяльності Таврійської і Катеринославської учених архівних комісій на археографічній діяльності значною мірою зумовило методологічний підхід, який дотримувався при написанні абсолютної більшості досліджень: автори намагались чітко слідувати за джерелами, не роблячи занадто широких узагальнень.

Роботи, присвячені церкві України, з'являлись не лише в часописах, але й окремими виданнями. Серед таких праць слід виділити довідкові видання М. Родіонова, єпископа Гермогена, Ф. Міляновського. Крім робіт Гавриїла (Розанова), Феодосія (Макаревського), архимандрита Діонісія, побачила світ низка інших окремих видань, присвячених південноукраїнським монастирям. Коротко подається церковна історія 1770-х – 1840-х рр., після чого докладно викладаються події 1850-х рр. в роботі «Церковно-історичний начерк заснування в Херсоні вікаріату і його життєдіяльність» [21].

Загалом, оцінюючи внесок авторів, роботи яких з'явилися до кінця 20-х рр. ХХ ст. і були присвячені проблематиці, яку ми розглядаємо, слід зазначити їхню неабияку цінність у першу чергу для реконструкції церковної історії на мікрорівні, зважаючи на зосередження уваги на біографіях церковних діячів, минулому конкретних храмів, парафій, монастирів, навчальних закладів. Така вузька проблематика великою мірою визначалась обмеженістю більшості авторів у доступі до масивів джерел, які б дали можливість комплексно реконструювати церковне минуле краю. Адже саме слідування за джерелами розглядалось, згідно з домінуючим позитивістським підходом, як оптимальний принцип викладення матеріалу. Як панування релігійного світосприймання, так і переважання серед авторів представників духовенства відбилося на підходах до викладення та інтерпретації фактів; спостерігалось дотримання більшістю офіційної концепції стосовно однозначно позитивної ролі держави в розвитку православ'я. Перебуваючи в структурі православної церкви Російської імперії, церква в Україні відчувала на собі всі ті процеси, що відбувались у державі в цілому. Тож для адекватного відтворення церковного минулого принципово важливим є вивчення групи робіт, присвячених історії православ'я в імперії.

До середини ХІХ ст. дослідники переважно вивчали роль синодального періоду в історії російської православної церкви. Першою науковою працею в цьому напрямку стала робота архієпископа Чернігівського і Ніжинського Філарета (Гумілевського), у якій було систематизовано церковну історію держави до 1825 р. [22]. У наступних редакціях «Історії Російської Церкви» Філарет уже більш відкрито виклав свої погляди. На зростання інтересу до церковної історії значною мірою вплинули події часів підготовки і проведення реформ Олександра II. Тоді і духовенство, і широка громадськість отримали можливість вільного аналізу стану духовного відомства, його впливу на суспільство. На сторінках часописів і в окремих виданнях піднімалися питання церковного управління, устрою і побуту духовенства. Цим був підготовлений ґрунт для створення більш узагальнюючих праць з історії церкви.

Подією в історіографії стала поява досліджень професора Казанської духовної академії П. Знаменського [23]. Базуючись на великому масиві опублікованих джерел, учений звернувся до проблем духовної освіти та історії парафіяльного духовенства імперії синодального періоду. Логічно побудовані, досить удамо структуровані, чіткі у висновках дослідження П. Знаменського справили значний вплив і на багатьох сучасників, і на представників наступних поколінь науковців. Самостійною, систематизованою і методологічно вдало побудованою працею став «Порадник з історії Російської церкви» О. Доброклонського, частина четверта якого стосується синодального періоду і містить викладення подій до 1880-х рр. [24].

Паралельно зі створенням узагальнюючих праць відбувалось написання досліджень з окремих проблем церковного минулого імперії. Наприклад, Григорович опублікував кілька оглядів з різних аспектів релігійної історії держави, Д. Ростиславов присвятив свою роботу майновому стану монастирів; праці І. Знаменського висвітлювали положення духовенства за часів Катерини II і Павла I; Ф. Благовідов детально досліджував участь духовенства в справі освіти населення за часів Олександра II [25].

Меншим був такий відсоток серед авторів робіт, основним предметом яких історія церкви не була, але в яких міститься й інформація про факти, що мають пряме відношення до історії православ'я Наддніпрянщини останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Невідокремленість церкви від держави, тісне переплетення релігійної сфери з іншими сторонами життя, релігійність світогляду авторів зумовили дуже широку і різноманітну історіографію цієї групи робіт. Фактично, в дослідженнях чи не з будь-якої тематики, яка мала відношення до українських земель 1775 – 1861 рр., знаходимо згадки про храми та духовне життя парафіян. Великий масив складають роботи, які мали за головну мету висвітлення соціально-економічного розвитку регіону. Біля витоків цього напрямку стояв А. Скальковський, у працях якого знаходимо чимало згадок про різноманітні аспекти церковного життя південного краю [26]. Факти стосовно храмів, духовенства, навчальних закладів, особистостей духовного життя знаходимо в роботах про окремі населені пункти України.

Запорізькі духовні традиції знайшли висвітлення в роботах з історії козацтва Д. Яворницького [27]. Важливу інформацію стосовно участі духовенства в навчанні і вихованні населення містять роботи, присвячені світським освітнім установам регіону і в цілому системі освіти в козацькому краї: Я. Грахова та С. Веребрюсова, І. Міхневича, Г. Донцова, Д. Говорова, І. Чернявського, М. Ленца, Ф. Локтя [28]. Інформація з проблематики нашого дослідження міститься і в роботах, що належать до низки інших тематичних напрямів.

У радянський період розвитку вітчизняної науки (1917–1991 рр.) історичні концепції були зміщені в бік ідеологічних інтересів. У цей час історична наука в УРСР розвивалася в своєрідних і специфічних умовах, визначених процесами становлення нової суспільно-економічної формації. В цей період наука взагалі відчувала вплив партійної марксистсько-ленінської ідеології. В результаті такої практики вітчизняна наука в радянський період не отримала необхідного розвитку. Виходили лише поодинокі праці певного змісту та ідеологічного забарвлення [29]. В період панування партійної ідеології в радянській історичній науці тема історії православної церкви наприкінці XVII – протягом XIX ст. в Україні найбільш послідовно вивчалася представниками української зарубіжної історичної науки і, зокрема, розглядалася досить регулярно на сторінках «Українського історика», що був створений на противагу офіційній українській радянській історичній науці і «Українському історичному журналу», але, як правило, розглядав усі проблеми через призму політичних та соціальних аспектів розвитку українського суспільства.

Новий сплеск інтересу до історії православної церкви розпочався з проголошенням незалежності України. В сучасній вітчизняній науці можемо говорити про створення окремих шкіл, які вивчали історію православної церкви, починаючи з XVII ст. Переважна більшість сучасних дослідників вважає, що православна церква відігравала важливу роль у житті українського народу. Вченими досить детально було розглянуто ситуацію в Козацькій гетьманській державі, коли територія її була поділена на частини.

З 1990-х рр. у вітчизняній історичній науці здійснюється розробка різнопланових тем з історії церкви, в контексті котрих піднімалися окремі історіографічні аспекти, але вони були спрямовані головним чином на вирішення вузьких завдань із здійснення огляду наукової літератури, а не аналізу історіографічного процесу в Україні.

На нашу думку, можна говорити про те, що протягом усього розвитку української історичної науки з XIX ст. і до нинішнього часу Київський університет імені Тараса Шевченка був і залишається важливим науковим центром, навколо якого гуртувалися науковці, котрі систематично здійснювали дослідження з історії православної церкви

в Україні. За своїм значенням і впливом на подальший розвиток історичної науки у висвітленні історії православної церкви саме Київський університет є найбільш стабільним і впливовим у науковому середовищі. Весь історіографічний процес по вивченню історії православної церкви в Україні можна розділити на наступні періоди:

Перший період – XIX – поч.XX ст. – російсько-імперський період, в який відбувається становлення і розвиток української історичної науки та утверджується українська національна історіографія:

1805-1860/1861 pp. – початковий етап накопичення інформації з історії православної церкви в Україні, на якому панує церковно-історичний напрям по вивченню історії церкви в Україні:

1860/1861-1882 pp. – етап від початку систематичного видання єпархіальних видань і де початку видання «Київської старовини», який характеризується формуванням світського напрямку в історичній науці по дослідженню історії церкви;

1882-1917 pp. – етап від моменту видання «Київської старовини» до періоду національно-державного відродження України, на якому завершується формування світського напрямку в історичній науці по дослідженню історії церкви.

Другий період – 1917-1991 pp. – радянський період, в який відбувається партійна ідеологізація української історичної науки в межах УРСР та на противагу їй формується українська зарубіжна історична наука:

1917-1930-ті pp. – етап, на якому українська історична наука поступово піддається ідеологізації, і вивчення історії церкви в Україні набуває яскраво виражених атеїстичних рис і антицерковного спрямування;

1930-1970-ті pp. – етап, на якому історія церкви в Україні цілеспрямовано не вивчалася, на відміну від російської радянської історичної науки;

1970-1991 pp. – етап, на якому у Київському університеті імені Тараса Шевченка здійснюється відродження світського напрямку по вивченню історії церкви в Україні.

Третій період – з 1991 р. – сучасний період, що характеризується позбавленням ідеологічних штампів у вітчизняній науці на пострадянському просторі, відбувається поглиблення вивчення історії церкви в Україні і об'єднання у поставлених завданнях по вивченню історії із зарубіжними центрами.

Історія православної церкви в Україні кінця XVII – XIX ст. представляє одну із малодосліджених сторінок у вітчизняній історичній науці. Її вивчення, визначення місця і ролі окремих православних єпархій, окремих церковних структур (монастирів, церков), діяльності священнослужителів від найнижчого рангу до вищої православної ієрархії в українському суспільстві, у вітчизняній історіографії XIX – початку XX ст. більшою мірою носили неповний і фрагментарний характер.

Переважно істориками розглядалися лише окремі епізоди з церковного життя та взаємовідносин церкви із суспільством і державою. Найбільше уваги приділялося суспільно-політичним проблемам, але тільки деякою мірою розглядалися господарсько-економічні аспекти існування церковних структур, роль церкви у регулюванні соціальних взаємовідносин тощо. Без сумніву, найважливішим досягненням дореволюційної історіографії є введення в широкий науковий обіг нових документальних матеріалів. За цей час уперше істориками було розглянуто такі проблеми, як взаємовідносини між православним духовенством і населенням, з одного боку, та греко-католицькими і католицькими священиками і польською шляхтою, з іншого, міжархієрейські стосунки у внутрішньо-церковному житті, суспільне і правове положення монастирів і церковного кліру, політичні умови існування єпархій.

Історія православної церкви в Україні відображалася багатьма дослідниками вітчизняної історії, представниками як церковної, так і світської історіографії, зокрема в працях М. О. Максимовича, М. І. Костомарова, П. Г. Лебединцева, Ф. Г. Лебединцева, М. В. Закревського, В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського, І. В. Лучицького, О. І. Левицького, М. А. Скальковського, С. Грушевського, О. Г. Лотоцького, В. О. Пархоменка, П. К. Федоренка, О. П. Оглоблина, І. Власовського, О. П. Крижа та ін. Разом з тим, творчість більшості із цих дослідників саме в питанні вивчення ними історії церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. залишалася не дослідженою у нинішній історичній науці.

Проведений аналіз існуючої наукової літератури з історії православної церкви в Україні дає підстави стверджувати, що відсутність у вітчизняній історичній науці комплексних та узагальнюючих історіографічних досліджень з означеного питання призвела до ситуації, за якої в багатьох сучасних наукових роботах представлена досить слабка історіографічна база, що, звичайно, негативно впливає на загальний стан науки. Хоча, в історичній науці існує значний масив наукової літератури узагальнюючого характеру з історіографії, проте видана незначна кількість спеціальних історіографічних досліджень з історії православної церкви в Україні.

1. Калакура Я. Українська історіографія: теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку / Я. Калакура // Історичний журнал. – 2003. – №1. – С. 98.
2. Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографічні аспекти / В. В. Ластовський. – К.: Логос, 2006. – С. 73.
3. Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу) – К.: Либідь, 1991. – 40 с.; Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 10 т. – СПб., 1867. – Т. III. – С. 359.
4. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII ст. // Антонович В.Б. Моя сповідь. – К., 1995. – С. 510-524; Самофалова М. О. Д. І. Багалій про організацію православної церкви на Слобожанщині у XVII-XVIII ст. // Багаліївські читання в НУА. VII. Д. І. Багалій про стан та шляхи розвитку української культури. Програма і матеріали VII Багаліївських читань, 7 листопада 2006 р. – Х.: НУА, 2006. – С. 50-51.
5. Грушевський М. С. Духовна Україна (Збірка творів) / М. С. Грушевський. – К., 1994. – С. 553–557.
6. Беднов В. Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ее архиереях и семинарии / В. Беднов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (ЛЕУАК). – Екатеринослав, 1909. – Вып. 5. – С. 133 – 156.
7. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження. Історіографія історії православної церкви на півдні України. Період Російської імперії // Електронний ресурс. Режим доступу : www.M-zharkikh.name
8. Оранский К. Ново-Московский Свято-Троицкий собор / К. Оранский // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. II. – С. 829 – 832.
9. Ляликов Ф. Церковь св. великомученицы Екатерины в Херсонской крепости / Ф. Ляликов // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. I. – С. 329 – 331.
10. Карелин И. Материалы для истории Запорожья. / И. Карелин // ЗООИД. – Т. VI. – С. 523 – 538.
11. Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... д-ра історичних наук: 07.00.01. – Одеса, 2004. – С. 13 – 14.
12. Юрневич М. К истории Одесской Архангело-Михайловской монастырской церкви / М. К. Юрневич / ЗООИД. – Одесса, 1898. – Т. XXI. – С. 8 – 28.
13. Макаревский. Краткая летопись Екатеринославского кафедрального Преображенского собора // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1875. – № 17. – С. 269 – 272;
14. Базарянинов В. Закладка каменного храма и каменной больницы в м. Котовке, Новомосковского уезда // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1900. – № 25. – С. 681 – 685; Васильев Ф. Историко-статистическое описание Константино-Еленинской церкви и прихода при ней // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1873. – № 1. – С. 7 – 14; № 2. – С. 29 – 30; № 3. – С. 36 – 44; Греков В. Начало единоверия в русской церкви, положенное Преосв. Никифором Феотоки в слободе Знаменке, бывшего Екатеринославского наместничества // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1895. – № 6. – С. 137 – 153; № 7. – С. 182 – 197; № 8.

– С. 206 – 222; Дубинский Г. Историко-статистическое описание села Алексеевского (Любимовского) и прихода при его Николаевской церкви / Г. Дубинский // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1873. – № 5. – С. 65 – 77; № 6. – С. 89 – 95; № 7. – С. 97 – 104; Кравченко М. По поводу 100-летия церкви в селе Штеровке Славяносербского уезда / М. Кравченко // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1895. – № 24. – С. 692 – 710; Лисенков А. Историко-статистическое описание Бахмутского Троицкого собора / А. Лисенков // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1875. – № 13. – С. 193 – 197; № 15. – С. 225 – 236; № 16. – С. 241 – 243; Овсянников Е. Краткий исторический очерк единоверия (По поводу истекающего столетия со дня его учреждения) / Е. Овсянников // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1900. – № 28. – С. 776 – 785; № 29. – С. 813 – 823; Петров Р. К истории прошлого века (Из церковного архива с. Полог, Александровского уезда, за 1799 г.) / Р. Петров // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1901. – № 4. – С. 75 – 77; № 7. – С. 155 – 1604 Историческая записка, содержащая изложение хода дела о постройке новых зданий для Екатеринославской духовной семинарии, читанная наставником семинарии А. Ржевским на торжественном освящении здания семинарии 31-го августа 1874 года // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1874. – № 18. – С. 281 – 292; № 19. – С. 297 – 312; Федоровский А. Чудотворный образ Божией Матери Успенской Мариупольской церкви / А. Федоровский // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1889. – № 13. – С. 371 – 376; Н-ий М. Митрополит Игнатий (Из дел консисторского архива) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1872. – № 10. – С. 157 – 165; Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1876. – № 14. – С. 209 – 221; № 15. – С. 225 – 240; № 16. – С. 247 – 256; № 17. – С. 267 – 269; № 18. – С. 273 – 288; № 19. – С. 289 – 304; Н-й А. Город Верхнеднепровск и его храм (Исторический очерк) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1894. – № 11. – С. 256 – 263.

15. К-в. Несколько сведений о Славенской семинарии, открытой в Полтаве в 1776 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1863. – № 3. – С. 99 – 106; Скворцов В. Евгений Булгарис, первый Архиепископ Славянский и Херсонский // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1877. – № 22. – С. 961 – 996; № 24. – С. 1118 – 1136; Скворцов В. Никифор Феотоки, второй Архиепископ Славянский и Херсонский / В. Скворцов // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1878. – № 6. – С. 290 – 310; № 7. – С. 341 – 351.

16. Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / Упорядник: І. Лиман. // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. – 560 с.

17. Анфим. Историческая заметка о Херсонесском св. Владимира монастыре // ЗООИД. – Т. X. – Отд. III. – С. 427 – 430.

18. Известия Таврической ученой архивной комиссии (1887–1920 гг.).

19. Самофалова М. О. Переяславська Рада 1654 р. та церква / М. О. Самофалова // Переяславська Рада та гармонізація україно-російських відносин на сучасному етапі: Зб. наук. праць: За матер. Міжнародної науково-практичної конференції 18-19 грудня 2006 р. – Х.: НТУ «ХПІ», 2007. – С. 313-315.

20. Синявский А. С. Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии. 1903–1913 // Летопись Екатеринослав. ученой архив. комиссии. 1915. – Вып. 10; Ковальский Н. П., Абросимова С. В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии // Археогр. ежегодник за 1988 г. Москва, 1989; Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904–1915): Библиогр. справоч. – К., 1991; До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916 рр.): Зб. статей. Дн., 1993; Журба О. І., Абросимова С. В. Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: плани, проекти, програми видань. Катеринославська учена архівна комісія (1903–1919 рр.) // Дніпр. історико-археогр. зб. – Дніпро., 2001. – Вип. 2.

21. Гавриил. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии (Из «Истории Херсонской и Славянской епархии») // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. I. – С. 197 – 204.
22. Гумилевский. История российской церкви. – Чернигов, 1878.
23. Знаменский П. В. История Русской Церкви. – Москва-Париж, 2000;
24. Доброклонский О. Советник по истории Российской церкви. – Х., ч. 4. 1888.
25. Ростиславов Д. Исследование об имуществах наших монастырей Церковный Вестник, 1888 г., № 15, стр. 813–315; А. Родосский. Биографический Словарь студентов первых XXVIII курсов С.-Петербургской Духовной Академии (1814–1869), СПб. 1907, С. 412–413; Чистович И. История СПб. Духовной Академии, СПб. 1857, стр. 458. «Новое Время» 1888 г., № 4340, и 4841; «Русская Старина» 1880 г., июль, стр. 405–406 (Записки Д. И. Ростиславова); «Новости» 1888 г., № 89; «Сын Отечества» 1888 г., № 86.
26. Скальковский А. А. 1808 – 1897. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Одесса, 1835. Первое тридцатилетие Одессы. – Одесса, 1837. Сношения Запорожья с Крымом. Материалы для истории Новороссийского края. – Одесса, 1844. История Новой Сечи и последнего коша Запорожского. – Одесса, 1846; Хмарський В.М., Новікова Л.В. Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С. 52 – 74;
27. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – 2 том. – Львів: Світ. 1991. – 457 с.
28. Самофалова М. О. Роль і функції православної церкви в козацьку добу в публікаціях міжвоєнного періоду / М. О. Самофалова / Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції «Людина, культура, техніка в новому тисячолітті» / Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 25-26 квітня 2006 р. – Х.: Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2006. – С. 72.
29. Див. напр. Самсонов А. М. Антифеодальные народные восстания в России и церковь. – М., 1955; Гантаев Н. М. Церковь и феодализм на Руси. – М., 1960; Грекулов Е. Ф. Православная инквизиция в России. – М., 1964; Христианство и церковь в России феодального периода. – Новосибирск, 1989; Никольский Н. М. История русской церкви. – М., 1985; Русское православие: вехи истории / Под. ред. А. В. Клебанова. – М., 1989.

Научная статья посвящена развитию исследований истории украинской православной церкви в период Казацкой гетманской державы и Руины. Особенное внимание уделено научным трудам отечественных историков на протяжении XIX – XX вв. Осуществлена периодизация развития отечественной историографии истории духовной жизни украинского народа и классификация основных исследований.

Ключевые слова: историография, классификация, периодизация, церковь, исследования.

Scientific article is devoted to develop study of Ukrainian orthodox church in Kozaks Getman country and Ruin periods. Most attention is concentrated to scientific works of native historians in XIX – XX centuries. Providing of periodisation of historiografia of develop spirit life of ukrainian people and classification main scientific works.

Key words: historiografia, classification, periodisation, church, study.

Микола Тимошик

РАЙОННІ ГАЗЕТИ ЯК ОРГАНІЗАТОРИ СІЛЬКОРІВСЬКОГО РУХУ В УМОВАХ СТВЕРДЖЕННЯ В УКРАЇНІ КОМУНО-БІЛЬШОВИЦЬКОЇ СИСТЕМИ

Акцентується увага на двох тривожних тенденціях сучасної української журналістики: перевиробництво журналістських кадрів і брак професіональних, патріотичних і порядних журналістів.

У цьому контексті аналізується досвід підготовки журналістських кадрів для низової ланки радянської журналістики – районних газет в один із найдраматичніших періодів української історії – 20-30 роки XX століття.

На матеріалах рідкісних на сьогодні підшивок районних газет Чернігівщини – «Нового Села» (Ніжин), «Червоної Носівщини» (Носівка) та «Ударного Труда» (з 1958 року – «Жовтнева Зоря», Лосинівка) йдеться про специфіку місцевої преси, суть організованої нею за вказівкою вищестоящих партійних комітетів пропагандистської кампанії з розгортання в українських містечках і селах руху так званих робітничих і сільських кореспондентів, формування їхньої мережі. Детальніше йдеться про тематику публікацій дописувачів до районних газет тієї пори. Наводяться приклади доносництва сількорів на куркулів та селян-одноосібників, які не бажали вступати до колгоспів.

Ключові слова: *місцева преса, районна газета, сільський кореспондент, робітничий кореспондент, дописувач, тематика публікацій, газета «Червона Носівщина».*

*Ми – сини партії, ударники преси,
Домен мартенів сталі.
З нами вождь іде, з нами – учитель,
З нами – друг наш – СТАЛІН.*

*Дні ще завзятіші, дні ще квітучіші,
Дні бурхливіші настали.
Ми будем жити, будем боротись
Перемагати, як СТАЛІН.*

(О. Мазуркевич. «Марш робсількорів»)

Криза «перевиробництва» журналістів

Нині українська журналістика постала перед двома проблемами: перевиробництва журналістських кадрів і браком професіональних, патріотичних і порядних журналістів. Пояснення просте: фахівців цієї надто складної і надто відповідальної професії стали готувати у вишах, де ні викладачів-професіоналів, ні належної матеріальної бази немає. Ось цей показник говорить сам за себе: якщо в підрадянський період в Україні дипломи журналістів можна було отримати всього лиш у двох

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережових видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

університетах (Київському та Львівському), то нині – в більш ніж 60-ти. І це на 24 області, не враховуючи Криму.

Звідси загострення ще однієї проблеми – розбіжності в оцінці цього явища з боку теоретиків і практиків журналістики. Останні все менше стали довіряти випускникам вишів, де «прописана журналістика», все більше почали створювати власні школи журналістики. З-поміж тих, які на слуху, – курси для журналістів -початківців при редакції газети «День», телеканалах «Інтер», СТБ.

Майже сто років тому, коли на одній шостій земної кулі багнети і в'язниці стверджували новий суспільно-політичний лад, на українських теренах була криза «недовиробництва» кадрів нової преси, яка в історії журналістики отримала назву «партійно-радянська».

Спробуємо ретроспективно оглянути це явище та з'ясувати уроки з тієї проблеми для новочасної української журналістики. Для цього скористаємося архівними документами та підшивками перших після 1917 року окружних і районних газет, які виникали, для прикладу, в Чернігівському краї.

Місцева преса та її специфіка

Пресу часто називають літописцем життя. І це здебільшого відповідає дійсності. Особливо, коли йдеться не про спеціалізовану, професійно зорієнтовану, а суспільно-політичну журналістику, що передбачає широку тематику в редакційній політиці конкретного друкованого органу. Такою зазвичай є місцева преса. Зафіксовані на її шпальтах повідомлення з місць про події соціально значущого характеру, названі в них факти, прізвища, цифри стають із плином часу цінним історичним джерелом. Ожививши таке джерело, увівши його в контекст тої чи тої історичної події, маємо можливість відтворити немало призабутих, а то й зовсім невідомих епізодів з життя конкретного населеного пункту чи громади.

Результатом ліквідації на українських теренах нав'язаного московською імперією ще в 1802 році губерніяльного управління від початку 1932 року стало утворення областей. Першими були, за порядком називання, Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Харківська і Чернігівська.

Ця подія стала передумовою для утворення в радянській Україні нової мережі, *і нового типу газет – на початку окружних, а згодом районних*. Засновниками кожної з них ставали конкретні райкоми партії і райвиконкоми. Відповідно, ці дві більшовицькі інституції й були замовниками та контролерами редакційної політики утворюваних нашвидкуруч газетних колективів.

Щоправда, це не означає, що, скажімо, в колишній Ніжинській окрузі доти місцевих газет не існувало. Першою радянською газетою краю слід вважати двомовні «Известия-Вісті» як орган повітового воєнного революційного комітету та повітового комітету КП(б)У, що виходив у світ, з перервами, від 1919 до 1920 року. Після звершення громадянської війни замість цього видання оновлені ревком і повітвиконком засновують україномовне «Червоне Село». Видавалися ці газети із тривалими перервами – в 1920 і 1921 роках. На жаль, повних підшивок цих видань не збереглося навіть у найголовнішому сховищі друкарських набутоків українців – відділі періодики Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

На зміну «Червоному Селу» 1922 року в Ніжині засновується російськомовна «Пролетарская мысль», однак проіснувала лише неповні три роки.

Після реорганізації Чернігівської губернії 1923 року із 12 старих повітів на п'ять округів у окружному центрі Ніжині в листопаді 1925 року засновується потужне окружне державне видавництво «Нове село». Власну поліграфічну базу цього видавництва склала конфіскована більшовиками приватна друкарня ніжинського єврея Глезера. Видавництво було багатопрофільним: випускало підготовлені власними редакторськими і друкарськими працівниками брошури, книги, газети, торгувало власною продукцією та взятою з інших видавництв під реалізацію. Втім, проіснувало недовго – у серпні 1926 році розформоване, його друкарня була передана Ніжинському окружному міськгоспу. Головним періодичним виданням

цього видавництва стала однойменна газета – «Нове Село», що виходила в світ від 1925 до 1928 року. Втім, за даними енциклопедичного словника «Чернігівщина», газета виходила до 1937 року [1]. Однак її підшивки у відділі газетних фондів ЦНБ ім. В. Вернадського збережені лише до 1928 року. Статус її – орган Ніжинського окружного КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофради. Виходила великим форматом щотижнево, згодом – двічі, а в останній рік існування – тричі на тиждень.

Першою районною газетою в Ніжині став «Більшовик Ніжинщини», що виходив до війни. Після війни райгазета отримала назву «Радянський Ніжин», з 1963, в статусі міськрайонної, – «Під прапором Леніна».

Та повертаємося до райцентрів Носівка й Лосинівка. Районна газета «Червона Носівщина» заснована 1932 року. На початку виходила на двох сторінках формату А-2, згодом на чотирьох. Наклад газети, незважаючи на те, що район об'єднував 49 сіл, зосібно й таких великих, як Червоні Партизани, Лосинівка, Данина, Галиця, був незначним – коливався в різні роки від двох до трьох тисяч. Найбільше примірників друкувалося у першому кварталі 1935 року, напередодні відходу в окремі райони двох кушів – Лосинівського і Мринського. Так, у лютому наклад газети становив 3500 примірників, у березні – 3520. Редактори газет часто змінювалися – посада була не просто «високо ідеологічною», а й небезпечною. У ті часи за неправильно розставлені політичні акценти в якійсь надрукованій замітці з цієї посади можна було загіршити прямо на в'язничні нари. З прізвищ, які вдалося встановити за підшивками, відомі такі редактори: Сердюковський, А. Малик, Терещенко, Феценко. Останній підписував газету в 1935 році.

«Ударний Труд» як орган місцевої влади вдруге (весна 1935) утвореного Лосинівського району виходив з 1935 до червня 1958 року. Періодичність виходу: на початку, у форматі двох шпальт, – 15 разів на місяць; згодом, на чотирьох шпальтах, – двічі на тиждень. У роки війни не виходив лише в період окупації району німцями. У 1958 році на ознаменування 40-ї річниці жовтневої революції газета перейменована на «Жовтневу Зорю». З новою назвою газета проіснувала до ліквідації Лосинівського району в 1962 році. Наклад лосинівської газети коливався в межах 1000-1650 примірників. Найнижчим від був у 1944-1945 роках. Редакторами газет були: Мотильов (до 1936), Андросов (1937), І. Олефіренко (1941), І. Тунін (1945), К. Андрієць (1945). Звернімо уваги: з перелічених переважали росіяни, які ні мови, ні історії, ні культури цього сільського українського краю не знали. Зазвичай це були прислані партійні комісари, які нічого не тямали і в журналістиці, але вміли ревно і жорстко проводити партійну лінію на місцях.

З метою максимального охоплення читачів із числа школярів і молодих виробничників усі місцеві газети цієї пори засновували молодіжні сторінки. Вони виходили на шпальтах цих же газет раз або двічі на місяць, мали свої назви, свою окрему нумерацію і навіть редакторів. Такі своєрідні спецвипуски для молоді були органами райкомів комсомолу. У Ніжинському «Новому селі» це – «Більшовицькі резерви», у «Більшовику Ніжинщини» – «Передовий загін», у «Червоній Носівщині» – «Комсомолец Носівщини», в «Ударному Труді» – «Кімовець». Редактором «Кімовця» був Ожема.

З'являлися на шпальтах цих газет і «Літературні сторінки», де мали можливість друкувати свої твори початківці красного письменства.

Окрім районних газет, до місцевих ще можна віднести газети політвідділів машинно-тракторних станцій, що увійшли в радянську історію аббревіатурою МТС. Ці виробничі підрозділи створювала держава у великих селах чи містах для ведення, на договірних засадах, усіх сільськогосподарських робіт у малопотужних новоутворюваних колгоспах. До речі, перша на Чернігівщині МТС організувалася в 1930 році в селищі Куликівка, що входила до Ніжинської округи. У 1933 році їх було в області вже 41. Скажімо, на 1937 рік в Лосинівському районі було дві МТС – самій Лосинівці та Макіївці. При кожній засновувалася газета. Газети МТС проіснували до 1958 року, після чого стали багатотиражками відповідних колгоспів.

Районні газети як провідники політики правлячої партії щодо комунізації та денаціоналізації українського села

Створюючи на початку 30-х років одну з низових мереж друкованої періодики – районну пресу, партія більшовиків прагнула максимально використати у втіленні своєї політики, донесенні до кожної людини змісту і завдань радянського будівництва. Користуючись заявленою в минулі часи ленінською фразою, працівники преси ставали тими незамінними «коліщатками і гвинтиками» складного механізму всієї комуно-радянської системи, які допомагали її розвитку і ствердженню.

Однак у тих умовах навіть районні газети не могли самотужки забезпечити повного й об'єктивного висвітлення стану справ на селі. На заваді стояли: досить обмежений штат працівників редакції, суцільне бездоріжжя, відсутність телефонного зв'язку із віддаленими селами. З огляду на це компартія ініціює розгортання по всій країні масового руху робсількорів. Терміни «робсількор», «робкор», «сількор» виникли на початковому етапі більшовизації і означали появу своєрідної і досить незвичної для нових радянських людей громадської професії – робітного і селянського кореспондента.

Перед робсількорівським рухом партія ставила три головні завдання:

- постачання районних газет інформацією з місць;
- активізація читання радянської преси;
- заохочення до передплати районних, обласних та центральних більшовицьких газет якомога ширшого кола робітників і селян.

Кого розраховували більшовики залучити до цього руху на селі? Передусім, активістів сільрад і колгоспів, прихильників нових громадських формувань на селі – комітетів незаможних селян. З'являлося немало охочих носити по селу нове і трохи застрашуюче ім'я сількора з-поміж грамотних комуністів і комсомольців. База сількорів стала поповнюватися із числа нового прошарку сільської інтелігенції – радянських учителів.

Формування мережі постійних дописувачів

Центр вважав за необхідне заснувати для просвіти цієї категорії дописувачів преси перші професійні видання. Так, у 1927 році в тодішній столиці радянської України Харкові засновуються два журнали – «Робкор України» і «Селькор України», виходили вони до 1928 року як місячники. З 1929 року ці два видання були об'єднані спільною назвою – «Робселькор». Періодичність об'єданого видання зростає в окремі періоди до двотижневих випусків.

Крім цих спеціалізованих видань, які ставали своєрідною заочною лектурою в наданні азів журналістики для зовсім невідготовлених робсількорів, низка місцевих газет час від часу подавала на своїх шпальтах робсількорам своєрідні поради – про що і як писати до газети. Так, ніжинська окружна газета «Нове Село» в одному із чергових порадників робсількорам подає такі рекомендації напередодні написання будь-якого повідомлення:

«Головна заповідь – ліквідувай свою малописьменність.

Навчись писати та говорити рідною мовою.

Вивчи граматику на практиці.

Передай свої знання іншим.

Організуй гурток з тих, що пишуть на селі, бери активну участь у стінгазеті, роби спроби писати колективні статті.

Будь таким самим завзятим селькором як і досі» [2].

Від початку заснування активно взялася за створення власної сількорівської мережі редакція носівської районної газети «Червона Носівщина». Тут простежується кілька наперед продуманих акцій.

Перша стосувалася створення картотеки потенційних дописувачів із кожного села району. Для цього в лютому 1932 року редакція розробляє анкету, вміщує її в кількох

числах, пропонуючи читачам вирізати, заповнити та надіслати її до редакції. Цікавим виглядає сам запитальник. У ньому, крім загальних даних (прізвище, ім'я, по батькові; рік народження, місце роботи, посада, соціальний стан та національність, членство в КПРС, ВЛКСМ, профспілках), редакція хотіла мати додаткові дані на кожного дописувача за такими параметрами: якщо селянин, то скільки платить податку; скільки десятин землі мав до революції, скільки тепер; чи має виборчі права; чи вступив до колгоспу, яку громадську роботу виконує. На завершення анкета містила кілька запитань щодо рівня навичок писання та готовності стати сількором: з якого часу почав дописувати, чи в селі (колгоспі, бригаді, школі, сільраді) є стінгазета, чи бере участь у її творенні. Вимагався особистий підпис після заповнення всіх відповідей на поставлені запитання [3].

Друга акція: заклик активних сількорів надсилати дописи до газети іншим активістам, зроблений у формі публічного зобов'язання і виклику. Ось зразок такої незвичної на нинішній час форми залучення редакції газети потенційних читачів і дописувачів: «Викликаю. Я, учитель с. Терешківки, Кобко Степан Васильович, зобов'язуюся давати дописи до газети «Червона Носівщина», висвітлюючи життя Терешківки, колгоспників та одноосібний сектор. Викликаю вчителів Носівщини наслідувати мій приклад» [4]. Подібні зобов'язання-виклики періодично вміщувалися в цій газеті.

Третя акція: залучення сількорів до передплатної кампанії. Однією з ефективних форм такого залучення стала публікація звернень-викликів. На кшталт, скажімо, такого: «Я учень 6 групи Данинської школи Калюжний Володимир, підписався на газету «Червона Носівщина» на третьому місяці й викликаю піти за моїм прикладом всіх учнів старшого концентру, а також весь педколектив нашої школи» [5].

Четверта акція: періодичні кущові наради робсількорів – у Носівці, Лосинівці, Мрині. Так, 5 березня 1932 року у приміщенні районного сільбуду відбулася нарада робсількорів Носівського куща. Разом із робсількорами сюди запросили редколегії всіх стінгазет. Варто було сподіватися, що на цій нараді головним буде навчання активістів преси, обговорення того, як навчитися краще писати. Однак у порядку денному стояло питання... початку посівної кампанії та роль робсількорів у ній. На нараду прибули представники різних районних організацій, які вчили дописувачів із сіл, як краще розвінчувати ледарів-колгоспників та безвідповідальних керівників місцевих господарств [6].

Тематика сількорівських публікацій

Чи був помітним ефект від таких акцій – сказати важко. Наклади районних газет тієї пори коливалися в межах від півтори до трьох тисяч примірників. На перешкоді збільшення накладів ставав передусім матеріальний чинник. З одного боку, колгоспники, які отримували заробітну плату здебільшого натурою, не мали зайвих коштів, аби масово передплачувати радянську пресу, зоківно місцеву. З іншого, не горіло бажанням стимулювати цей процес і керівники колгоспів. Про причину такого їхнього небажання читач довідається згодом, коли знайомитиметься з добірками публікацій про життя колгоспів.

Утім, редакції звертали увагу на це явище, періодично публікуючи матеріали про гальмування, а то й спротив організації передплати місцевими керівниками. Ось дві показові публікації на цю тему з Данини зі сторінок «Червоної Носівщини».

У першій ідеться про те, як проходить передплата в Данині. Ситуація чи не найгірша в районі: на 800 колгоспників із трьох тамтешніх колгоспів районну газету тут передплатило лише 17. Пасе задніх тут колгосп ім. Ворошилова. Висновок до цієї публікації редакція робить такий: «Керівники данинських колгоспів повинні зрозуміти велику важливість преси у вихованні мас і добитися того, щоб кожний колгоспник передплачував та читав пресу» [7].

Приблизно через рік дописувач із Данини за підписом «Колгоспник» повідомляє, що ситуація з передплатою в селі відтоді не змінилася. Винним у цьому названо голову колгоспу ім. Шевченка Федоренка. На підтвердження цьому анонімний сількор наводить такий факт: колгоспники неодноразово заповняли відомість на газету та

зверталися за грішми до голови, але відповідь одна: «Коли б на що інше, то можна дати, а на газети не дам. Можна обійтись». Такого стану з передплатою газет у селі, резюмує дописувач, терпіти далі не можна [8].

Розпочата «Червоною Носівщиною» у лютому 1932 року акція зі створення мережі своїх представників у селах тривала трохи більше року. У квітні 1933-го редакція підбиває підсумок зробленому: кількість сількорів збільшилася на 38 чоловік. Засновано нових сільських стінгазет 15 та 28 – при колгоспних бригадах. Посилилося партійне керівництво стіннівками у Мрині, Лосинівці, Галиці. Проте, що газета виступала організатором стіннівок на місцях, часто писала про них, свідчить ось така інформація: «В колгоспі ім. Будьонного (Ганнівка) ще з 1934 року виходить стінгазета. За цей час вона викрила багато хиб і недоліків у роботі. За 1937 вже вийшло 10 номерів стіннівки» [9].

У підсумковій публікації про стан робсількорівського руху на весну 1933 року газета повідомляє, що 5 квітня в Чернігові відбудеться Перший обласний з'їзд робсількорів, і Носівський район має послати туди чотирьох кращих своїх представників [10]. Прізвища представників не названі, однак можна не сумніватися, що на подібні представницькі наради посилалися найбільш перевірені, найбільш віддані владі «ударники преси». Рівнятися саме на таких закликала редакція усіх сількорів району такими словами: «Готуючись до цього з'їзду, сількори, низова преса повинні ще більше піднести активність у виконанні завдань, що стоять перед трудівниками села в час сівби. Сталінський похід преси й робсількорів за високий врожай у нашому районі дав пожвавлення роботи преси» [11]. Тут же подається в рамці збільшеним шрифтом цитата з виступу Постишева, адресована сількорам: «Правдива критика, пов'язана з ділом, ось що може надати силу і авторитет голосу сількора. Слово, підкріплене особистим прикладом, ось найсильніша зброя».

Через три роки після інспірованого Кремлем голодомору українського народу редакція вміщує великий, чи не на половину шпальти, вірш О. Мазуркевича «Марш робсількорів», у якому поетичним рядком (до речі, досить недосконалим щодо літературної форми) окреслені основні орієнтири в роботі цих «підручних партії». Варто навести кілька строф із цього «маршу»:

Ми на заводах пером і ділом
За план до бою стали.
В нашій газеті Сталінське слово
І на прапорі – СТАЛІН.

Ми на полях беремо багаті,
Високі суцільні врожаї.
Будуєм колгоспи ми більшовицькі
Як учить партія й СТАЛІН.

Гостримо пильність – ворогів нищим,
Наш зір чистіш кристалів.
Непримиренними і невсипучими
Навчив нас бути СТАЛІН.

Ногу – твердіше, кроки – міцніше
Погляд – ясніше, дух – бадьоріше.
Вперед і вище йди сміливе,
Ударник преси і сталі.

...В нас преса – зброя є найгостріша
І найсильніша – СТАЛІН [12].

Слово Сталін, яке рефреном проходить наприкінці кожної строфи, редакція завбачливо набирає прописними літерами.

Партія вміло спрямовувала вістря пера «ударників преси і сталі» у потрібне їй русло: віталися і без перевірок друкувалися на сторінках місцевої преси будь-які факти з нещадною критикою противників колективізації, доноси на антирадянські висловлювання селян, викриття куркулів як лютих ворогів радянської влади, яким, за рішенням правлячої партії, не мало бути місця в нових соціалістичних селах.

Така не контрольована ніким на початках і не завжди об'єктивна діяльність сількорів спонукала тих, кого несправедливо було публічно знеславлено, до частих випадків розправи над деякими сількорами, аж до вбивства. А це, в свою чергу, давало черговий привід владі посилювати терор проти заможного селянства. Скажімо, події, що сталися на цьому ґрунті в селі Димівка на Миколаївщині, досить переконливо висвітлені в романі класика української радянської літератур Андрія Головка «Бур'ян».

Влада всіляко була зацікавлена в розширенні сількорівського руху і в тому, щоб історії, подібні димівській, не повторювалися. Тому всім дописувачам із місць було надане право не підписувати матеріали своїми прізвищами, а придумувати псевдоніми, щоразу різні, щоб у селі не здогадувалися, хто подав до району черговий критичний сигнал.

Оглянувши в час підготовки цієї публікації підшивки районних газет густо рясніють такими псевдонімами. Тут спостерігалися такі тенденції:

- псевдонім указував на соціальне становище дописувача або партійну приналежність (Колгоспник, Селянин, Комсомолец);
- псевдонім указував на одну з рис удачі сількора (Відданий, Зацікавлений, Надоїдливий, Нетерплячий, Невидимий, Колективіст; було навіть зрусифіковане Чуткий);
- псевдонім подавав одну з якісних характеристик людини (Свій, Приїжджий, Письменний, Менший, Бідний);
- псевдонім указував на географічне перебування дописувача (Данинський);
- псевдонім означав просто загальновживане слово, що ніяк не характеризувало дописувача (Око, Ковбаса, Дуб, зрусифіковане Піро і загадковий Ікс).

Ще однією формою активізації робсількорівського руху було вміщення окремих тематичних сторінок, повністю відведених дописам сількорів і про сількорів. Скажімо, упродовж кількох років виходила «Сторінка робсількора» у правонаступниці лосинівського «Ударного Труда» – газеті «Жовтнева Зоря». Так, на відкритті цієї сторінки вміщено замальовку з фотопортретом про кращого сількора району Миколу Хлібика з Данини. «Теми, які піднімає сількор, – наголошується у публікації, – привертають своєю життєвістю, актуальністю. Він – завжди в гущі життя. Він не лише пише про події, а й є безпосереднім учасником кожного хорошого починання. За це комсомольці колгоспу Дружба» обрали його своїм ватажком. Він – бригадир. Зарекомендував себе з хорошого боку. Побажаємо йому успіхів» [13].

Висновки

1. Через неконтрольований державою процес підготовки фахівців у вищій школі на нинішньому етапі спостерігається три негативні тенденції в підготовці журналістських кадрів в Україні: їхнє перевиробництво, брак якісно підготовлених працівників ЗМІ, розбіжність поглядів щодо шляхів усунення недоліків у цій справі.

2. Низова ланка української журналістики – місцева преса – від початків її утворення після жовтневого перевороту дбала про формування кадрового резерву власними силами, зосібно й через організацію та розгортання в районах кожної області робсількорівського руху.

3. Головними завданнями перед цією категорією дописувачів до місцевих газет тогочасної доби були три: постачання газет інформацією з місць; активізація читання радянської преси; заохочення до передплати районних, обласних та центральних більшовицьких газет якомога ширшого кола робітників і селян.

4. Масштабність і результативність робсількорівського руху забезпечувалися партійними комітетами і редакціями місцевих газет завдяки вдало продуманим організаційним акціям. Серед найголовніших були такі:

- створення картотеки потенційних дописувачів із кожного села району;
- заклик активних сількорів надсилати дописи до газет іншим активістам, зроблений у формі публічного зобов'язання і виклику;
- залучення сількорів до передплатної кампанії шляхом публікації заготовлених наперед у редакціях звернень-викликів;
- систематичне проведення районних та кущових нарад робсількорів;
- публікація на сторінках районних газет рекомендацій, методичних порад про те, як і на які теми готувати дописи до газет.

1. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – С. 554.
2. Заповіді сількора // Нове Село (м. Ніжин). – 1927. – 16 лют.
3. Анкета робсількора носівської районної газети «Червона Носівщина» // Червона Носівщина (м. Носівка). – 1932. – 5 лют.
4. Кобко С. Виклик // Там само. – 1932. – 12 бер.
5. Калюжний В. Викликаю // Там само. – 1932. – 5 лют.
6. Оголошення: Нарада робсількорів // Там само. – 1932. – 5 берез.
7. Карапута. Кожному колгоспнику – газету // Там само. – 1936. – 31 січ.
8. Колгоспник. Федоренко зриває передплату // Там само. – 1937. – 12 берез.
9. Ситник. Стінна газета викриває недоліки // Там само. – 1937. – 13 квіт.
10. Готуймося до обласного з'їзду сількорів // Там само. – 1933. – 3 квіт.
11. Там само.
12. Мазуркевич О. Марш робсількорів. // Ударний Труд (Лосинівка). – 1936. – 6 берез.
13. Сількор Микола Хлібик // Жовтнева Зоря (Лосинівка). – 1959. – 30 січ.

LOCAL PRESS STAFF: experiencing lessons of totalitarian journalism

Two alarming tendencies of modern journalism: overproduction of journalists and at the same time lack of patriotic and highly professional journalists is being stated in the article. In this context it also analyses press staff training for the lower level of Soviet journalism-district newspapers.

In this context the experience of journalist trainings for local newspapers in 20-30ss of the XXth century is analyzed.

The article presents the analysis of specific characteristics of local press, its campaign in terms of correspondents from workers and peasants organization, which was done according to the orders of communist power and their network formation. All the facts have been taken from rare collections of local newspapers of that time: "New Village" (Nizhyn), "Red Nosiivka" (Nosiivka) and "Hard Labour" ("October Star" beginning from 1958, Losynivka). It also presents a more detailed analysis of the themes of articles, written by local correspondents of that time. Examples of denunciations on rich peasants and those who didn't want to join collective farms are presented as well.

Key words: local press, district newspaper, village reporter, working reporter, publications' themes, newspaper Red Nosiivka.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

ПРИХОВАНА В АРХІВАХ ПРАВДА: З ПРИВОДУ ВИХОДУ В СВІТ ДВОТОМОВОЇ ПРАЦІ М. ТИМОШИКА «СЕЛО»

Тимошик Микола. Село: У 2-х т. Т 1: Зійти з безпам'ятства / Перед. С. Колесника. – К.: Ярославів Вал, 2017. – 420. – іл., ім. та геогр. пок., резюме англ. м.

Тимошик Микола. Село: У 2-х т. Т 2: Трудний шлях відмосковлення. – К.: Ярославів Вал, 2017. – 580. – іл., ім. та геогр. пок., резюме англ. м.

Писати про творчість Миколи Степановича Тимошика, з одного боку, досить легко, оскільки все написане ним читається і сприймається легко. Його перо журналіста за багато десятиліть роботи на різних посадах відшліфувалося надзвичайно тонко, навіть філігранно. Водночас складність, позитивна, полягає в тому, що автор також надзвичайно продуктивний і відстежити все, написане ним, досить складно. Найкращий біограф його життя і творчості – все-таки він сам – М. Тимошик. Відтворити все це може тільки він. Інші можуть лише доповнити власними баченнями того, що їм здалося, подумалося, побачилося, асоціювалося...

Інформацією про те, що світ побачив двотомник «Село», Микола Степанович «поставив на вуха» багатьох своїх друзів, інших користувачів по фейсбуку. Йдеться не лише про тих, хто, будучи в захопленні від появи цієї праці, залишив особистий відгук. Із досвіду знаю, що таких не більше третини. Всі інші також бачили цю інформацію, але із власних мотивів, міркувань не виявили бажання «засвітитися». Це тривало кілька днів. Як для мережевих засобів, це все-таки своєрідний рекорд. Переважно інформація живе один день, поки над нею не з'явиться інша, яка «придавить», відтіснить її в минуле.

Книга М. Тимошика спонукає не лише до роздумів над тими фактами, подіями, періодами, описаними в його праці, а й до асоціацій, паралелей, які викликає це дослідження. Скажімо, перший том не може не спонукати до роздумів, чому українські письменники до перевороту 1917 р. у своїй творчості звертали переважно увагу на бідність українського селянства, його нездатності до самоврядування, на нещасливі долі. Чим керувалися прозаїки, драматурги, скотившись до сентименталізму, навіть лубочності, ігноруючи чи й негативно виставляючи самодостатність українського селянина? Складається враження, що деякі з них виконували чийсь замовлення, були під чийось впливом. Так само негативно описували релігійних служителів. Другий том – Московщини – викликає паралелі з нинішнім життям України в роки незалежності.

Не зовсім хочеться погоджуватися із автором передмови С. Колесником, що «версія історії українського села Миколи Тимошика є поглядом знизу» (с. 16). Йому вторить і сам автор праці: «Йдеться про виклад української історії «знизу».

Я бачу цю історію зсередини. Автор не починає книгу з академічних видань, енциклопедичних довідників, архівних, краєзнавчих джерел свого краю, місцевої преси – все це буде згодом. Він починає із власних спогадів, того, що йому розповіла мама. Нібито й знизу, тобто з низів, від тих, хто ходить по землі, працює на ній. Саме так! Але з середини, з душі, з того, що не кожному зустрічному розкажеш, бережеш, тримаєш у пам'яті. І можеш обережно розказати своєму синові, онукові, упевнившись, що ніхто інший не чує, і в тому, що син чи внук також збереже до слушного часу.

Таки з середини! І це знахідка автора, яка оживляє історію, робить читача безпосереднім учасником подій, а не опосередкованим спостерігачем, яким найчастіше і є автор. Адже кожен, хто читав чи прочитає цю працю, обов'язково хоч де щиро чогось, але згадає свою маму, бабусю, їхні розповіді про минуле і серед усього те, що ніде не прочитаєш. А воно десятиліттями жевріло в середині душі, береглося, поки не підросне отой цікавий, який розбудить пам'ять і не викличе спонуку до відвертості. Таки погляд зсередини! Бо саме те, що всередині спонукає шукати в інших, знаходить його всередині. Саме так!

Практично в кожному українському селі є хоча б одне знакове ім'я не лише для цього села, а й для всієї України. І досить часто це ім'я знає якась частина України – переважно дослідники, а самі селяни (мешканці цього села) або не знають, або щось чули, щось пригадують із переказів батьків, дідів. Як правило, йдеться про ті знакові імена, які жили до жовтневого перевороту. Цих імен могло б бути значно більше, але маємо стільки, скільки збереглося про них інформації. Так звана «радянська влада» таки добряче попрацювала і її огризки ще й досі працюють, щоб якщо не приховати підло, то цинічно знищити джерела, що відображають минуле України. Тому чи М. Тимошику поталанило, що він віднайшов і відновив такий величезний масив інформації про свою Малу Батьківщину. Чи все-таки поталанило цій Батьківщині, що в неї є такий син, небайдужий, залюблений у неї. Швидше, все-таки, друге, тому що насамперед тільки небайдужість рухає творчу особистість до нових пошуків, знахідок, осмислення їх. Це ніби й загальні слова, які можуть стосуватися якщо не кожного, то багатьох дослідників-краєзнавців. Але кожен із них індивідуальний, особистісний. І в даному випадку не кожен із них може викликати до таких чи подібних роздумів. Ось у чому суть!

Відображаючи той чи інший історичний факт, подію чи явище, що стосується його села, автор дещо виходить за межі його, цим самим показуючи певну типовість того, що в даний історичний момент відбувалося, загальний український контекст, навіть єдність тодішньої території України. Цим самим автор ще вагомішою робить свою працю і піднімає планку для майбутніх дослідників такого типу. Вивчення мікропроцесів окремо взятого регіону – одна справа і, скажемо відверто, не менш почесна й важлива, але показати єдність процесів, наприклад, освіти, релігійного життя регіону в рамках кількох регіонів (повітів, округів) не завжди під силу авторам. М. Тимошик, як ми бачимо, з цим справляється досить легко, принаймні, це так бачиться з його праці. Але, попри все, індивідуальною, особистісною книгу роблять родзинки, пов'язані безпосередньо з автором (скажімо, розповіддю матері про І. Тарасевича, шкільний горщик і т. д.). Вони ніби й типові для кожного селянина, але читаю про них уперше. Саме вони показують внутрішнє життя села.

Оригінальність двотомника полягає і в назвах кожного з них. Автор досить промовисто окреслює, підбираючи, означуючи кожен період. Перший том присвячений дожовтневому періоду, отже, завданням автора було «Зійти з безпам'ятства». Зійти з монументального пам'ятника, побудованого московським режимом, на якому лише те, що «створено» цим режимом, а там справді лише безпам'ятство. Воно виявилось настільки масштабним в усіх відношеннях, що й після 25-ліття незалежності держави Україна не може похвалитися однастайністю в повазі до неї. За 25 років існування московської хунти вона значно більше встигла зробити в плані прихильності, зомбування населення. Але ж якими методами! Центр цього антигуманного, антилюдського ставлення до своїх громадян, до меншин знаходився в Москві. Тому другий том присвячений «трудному шляху відмосковлення». Трудний

він в усіх відношеннях. І чим повільніше й кваліше буде діяти нинішня влада, тим довше житиме синдром советський.

Автор багато часу й місця приділяє історичним екскурсам у далеке минуле, відшукуючи точки дотику з його краєм, скажімо, подарунок ікони з Афону. І це заслуга результатів пошуків автора. Не в кожного дослідника вистачає терпіння історичний сюжет показувати від початку і до кінця, навіть тоді, коли можна його відстежити за документами.

Важко сказати, чому автор не зробив акцент на тому, як у XIX столітті, конкретно в Чернігівській єпархії, відбувався своєрідний «обмін» кадрів духовного стану, коли Чернігівський єпископ мав їхати в далеку Астрахань, а звідти присилали свого. Невже не було можливості це зробити в рамках Малоросії? Отже, можна зробити висновок, що й таким чином відбувалося обрусіння духовного середовища України. Важлива й та деталь, що новий, уже московський, єпископ став частіше їздити з перевітками, і маршрут був коротким і з меншою кількістю для перевірки населених пунктів, щоб, очевидно, були триваліші паузи для чаєпиття.

Не можна обійти й опис метричних книг. Замість сухої статистики автор обрав досить цікавий шлях аналізу записів. Відстежив інтенсивність проведення вінчання у церквах, а також зробив певну класифікацію молодих за віковими характеристиками. З неї ми бачимо, що практично понад сто років тому було так само, як і зараз: були й ранні шлюби, були шлюби з чималою різницею в роках і, що прикметно сьогоднішньому часу, пізні шлюби. Це стосувалося як чоловіків, так і жінок, чим якоюсь мірою може бути заспокійливим фактором для сьогоднішнього часу, коли великий відсоток молоді в роках ще й не думає одружуватися, виходити заміж.

Дивовижні вибірки автор робить із книги народжених, вартих художнього опису, осмислення непередбачуваних доль, скажімо, предків самого автора, і справді бійцівського характеру українських жінок, які, щоб захистити свою честь, доходили навіть до самого царя. Невже це сюжет не для українських романістів? Який прекрасний приклад душевної чистоти, гідності української жінки! Як би було цікаво дізнатися про подальше життя її із кривдником, якого вона все-таки примусила визнати народжену від нього дитину та ще й вийти за нього заміж. Дивовижно!

Автор у можливих деталях описав, як у кінці XIX століття в Ніжинському повіті утворювалися нові адміністративні одиниці – волості. Сьогодні в Україні відбувається те ж саме, тільки вже з іншими назвами: громади, яких то насправді й немає, виходячи із значення, семантики слова. Яскравий приклад того, що на цій території нічого нового не відбувається ось уже протягом кількох століть – все товчуть у ступі воду. Ні інститути влади, ні навчальні заклади, які навчають, перепідготовлюють цю владу, невідомо не знають історії адміністративного устрою своєї країни, інших країн? Думається, знають і добре знають. Але дипломовані чиновники то створюють нові адміністративні одиниці, то укрупнюють, то знову ділять, то знову децентралізують. Нове життя, нові назви, а суть одна й та ж – з кожним таким поділом зникають насамперед населені пункти. «Радянська влада» боролася з хутірською системою життя українців. І досить успішно. Тепер іде війна із селами. Успіх буде ідентичний. Уже утворюються територіальні громади. Це щось на зразок советського человека.

Автор досить досвідчений у своїх творчих пошуках, їхній реалізації. За його спиною роки й роки творчого життя. Монографії, посібники, збірники, укладені ним, велика кількість статей різної жанровості й типології. Тому видання про село досить продумане структурно. Із тексту книги видно, що поза авторським текстом залишається ще величезна кількість архівних документів. Вони цікаві, вони важливі, вони потрібні сьогоднішньому читачеві, принаймні, якійсь його частині. Але автор, як умілий плавець у бурхливій річці, лавірує в морі чи навіть в окремих випадках і океані архівних текстів, вибирає не лише найважливіше, найцікавіше, а швидше всього найтипівіше, найхарактерніше тому чи тому періоду, тій чи тій події, тому чи тому явищу. Він ніби прокладає шлях, по якому йтимуть інші дослідники за цими ж документами, а якщо досліджуватимуть інший регіон, то мають орієнтир, на що звертать увагу насамперед, а потім уже щось деталізовувать. Тому дана монографія

є досить сумлінним авторським, оригінальним текстом, а з іншого боку, вона є хорошим навчальним посібником у плані історичного краєзнавства, а ще, подумалося, є чудовим матеріалом для складання місцевої енциклопедії. Хоча й сам автор інколи звертається до подібної літератури, від якої стартує в описанні якогось явища, скажімо, волосних судів. Але його текст цілком може бути розкладений на сотні й сотні, якщо не тисячі окремих тематичних статей й оформлені у вигляді енциклопедії чи подібного довідника. Безперечно, не всі статті можуть бути вичерпними, але створювати привід – так.

Читаєш, скажімо, про діяльність волосного суду і дивуєшся, як же московська влада та й інколи представники красного письменства оббріхували дореволюційні суди. По совісті, за покликом душі, по справедливості, виважено виносили свої рішення. Так, принаймні, написано в роботі М. Тимошика. Але ж він цитував документи. І як же не повірити у справедливі тодішні, а не московські, не кажучи вже про нинішні суди? Знову подумалося, якби не було того антилюдського жовтневого перевороту, а все йшло, як і йшло, то мали б, очевидно, сьогодні ми і справедливі суди, і справедливі рішення, і був би кращий порядок і все було б краще, тому що в основі був би закон, мораль, гуманність, захист ображеного, обкраденого. І були б покарані злочинці, кривдники, а не чесні люди. Тому книга М. Тимошика і в цьому питанні й тут все ставить з голови на ноги. Так само, як і в питанні встановлення механічного млина.

Виходячи навіть із праці М. Тимошика, жовтневий переворот 1917 року можна виправдати лише одним-єдиним: ним був даний шанс Малоросії стати незалежною, самостійною країною-державою чи Українською народною республікою, чи просто Україною, яким новоспечені «державники» грушевські-винниченки не зуміли, не змогли чи й не дуже хотіли скористатися.

З радістю і боєм читав про повернення історичної назви села Данина з попередніх покручів. З радістю тому, що історична справедливість восторжествувала, що ініціатор, він же і автор цієї книги, домогся цієї справедливості. Але в нього було достатнього одного і найважливішого однодумця – голови сільської ради. З боєм тому, що я теж хотів повернути історичну назву села Ярошівку, яка згадується в Іпатіївському літописі за 1149 рік, а зараз воно Українське. Мене не підтримало дві третіх мешканців села і, найтрагічніше, – так звана еліта села.

Одна з особливостей монографії М. Тимошика – це рівень викладу матеріалу. На титулі зазначено, що це «документально-публіцистична оповідь». У більшості так і є. Але творчий рівень автора не міг залишатися на рівні оповіді. Досить часто автор використовує висновкові узагальнення, аналітичні осмислення. Бачиться триєдність у викладі матеріалів: документалістика, публіцистика і, в окремих випадках, художній виклад. Наведу один приклад художнього викладу матеріалу.

Ось як описує автор появу нової мешканки села Данина княгині Александрової, яка вийшла заміж хоч і за багатого, але селянина – Трохима Дворського – й погодилася переїхати жити у село: «У селі довго переказували найголовнішу деталь із першої миті приїзду нової данинки: дещо зняквіла від відверто прискіпливих поглядів, зійшовши з воза, вона злегка прихилила голову на знак поваги до односельців Трохима й покірно попрямувала за господарем через розкриту хвіртку до хати. Розкішний хвіст довгого світло-голубого плаття тягнувся за нею по пересохлій землі, вбираючи в себе нагуляну вітрами денну пилюку. А інший хвіст, що прикріплений був у формі легкої світлої шалі до потиличного боку жіночого головного убору, так званого, дамського капелюшка, легко віявся на всі боки від вітру (*Т. 1, с. 378-379*)». І таких чи подібних описів у праці М. Тимошика багато.

Автор описав цікавий досвід створення навчальних закладів на громадські кошти. Ми якось не задумуємося над тим, що більшість навчальних закладів різного рівня навчання на території тодішньої, досовітської, України, того часу будувалися якщо не на громадські, так приватні кошти. Та про це не зараз. Але досвід данинський, думається, був поширений і в інших населених пунктах. Тому можна говорити про масовий характер, що засвідчує потяг людей до освіти, до знань. Батьки хотіли, щоб їхні діти були грамотними, мали освіту, професію. Народний процес перервала

московщина. І ми є свідками того, як наші батьки зі шкіри вилазили, а старалися дати освіту своїм дітям, щоб вони виїхали з кріпацького советського села, бо самі цього не змогли зробити, будучи в молодості безпаспортними, а значить прив'язаними до села. Хоча з допереворотного села люди не так хотіли виїжджати, а, навпаки, намагалися відійти від батьківської опіки і самим господарювати. В цьому й полягає різниця між українським селом допереворотним і після нього.

Але мене більше хвилює те, чому такі чимало українських письменників допереворотного періоду так негативно описували українське село? Припускаємо, що в ньому було багато й негативного. Але книга М. Тимошика корегує розуміння й бачення українського села, змінює ставлення до нього. І не вірити йому не можна, адже цитування оригінальних документів таки доводить інше, ніж писали тисленки й подібні до них. Чи не виконували вони чиєсь завдання, так принизливо описуючи настоятелів церков, храмів? Навіть Нечуй-Левицький, виходець із духовної сім'ї і, власне, й сам духівник, але написав «Афонського пройдисвіта»? Чому акцент робився лише на їхні негативні грані життя, побуту? Чому селян більше представляли якимись батраками, недолугими до господарювання? Щось тут не так.

Свого часу Василь Горленко у рецензії на книгу «Юмористические рассказы и сцены из малорусского народного быта. В. П. Жуковского. Киев. 1884 г.» з боєм писав: «На зорі малоросійської писемності перші письменники, люди з талантом, погіршили, присвоївши нашому сільському люду тупі і придуркуваті риси. Це могло мати пояснення в епосі, коли один вихід на сцену мужика здавався вже зухвалістю. Вихованці тих традицій, пп. Ващенки-Захарченки і tutti frutti, трималися старих переказів, але позбулися вже попередніх властивостей: розуму і веселості. Караюча Немезида розправилася по-своєму із завзятістю досі псевдонародними гаерами і нагородила їх глупотою, безапеляційним обуренням».

І з того часу хрестоматійні українські письменники у переважній більшості почали більше розважати глядача/читача, показувати його негативні, слабкі риси. Українська хрестоматійна література другої половини XIX ст., коли після реформи 1861 р. почав активно формуватися український господар, накинута їм ярлик «павуків» та «глитаїв», прославляла нещасне кохання, голоту, цим самим відсторонилася від формування здорової, багатой, духовної української нації. Тому ця ж українська хрестоматійна література другої половини XIX й початку XX століття, яку вивчали в школах, вузах, порівняно з першою половиною XIX століття є на кілька порядків нижчою у націєтворчому плані. І це не могло не відбитися на подальшому житті всіх українців, на подальшому розвитку й української літератури періоду совка.

Напрошується один висновок, що якесь гидке всевидяще око, бачачи, як українські селяни самоврядуються в частині освіти, медицини, духовного життя, регулюванні розваг у вигляді шинків та інших життєвих облаштувань, вирішили все зробити по-своєму. Почали провокувати на різні погроми, доводити до всяких революцій-переворотів, збурювати на воєнні конфлікти, проведення усіляких економічних експериментів, сприяти міграції українського населення по всій московії, переміщення з одного місця в інше, ніби то й на вищі посади, як от із отцем Огієвським, таким чином, обезкровили, обезсилили, вивели з рівноваги і, врешті-решт знову закріпачили село в московські колгоспи, майже докорінно витравивши любов до землі як до природнього явища, уміння з нею говорити, слухати її, а значить, давать усе те, що їй потрібно, а вона, в свою чергу, повертала сторицею у вигляді врожаїв. Недаремно ще до Першої світової війни так звана Росія була житницею Європи. Можливо, ці жита зібрані з російських земель, можливо, вони вирощені російськими селянами? Марево!!! Європейською житницею була Україна, українці, які змушені були годувати не лише Європу, а й Московію з усіма її награвованими територіями аж до Тихого океану.

Прочитавши перший том, перед початком читання другого тому, для експерименту, роблю певний прогноз своїх вражень стосовно цього тому – про так званий «радянський» період села – це акт звинувачення антигуманності, антилюдяності, антиприродності розвитку частини суспільства людства під назвою «радянський

союз». Це як ракова пухлина цивілізації, яку, слава Богові, локалізували, але ще не зовсім знищили, бо вона трансформувалася в інший вид, який називається викраденим ім'ям Росія, але зі збереженням усіх попередніх симптомів, насамперед великодержавного шовінізму. А зараз цей шовінізм переріс у неофашизм. Цей том (за винятком кількох останніх розділів) – готовий акт звинувачення до подання в міжнародний суд для винесення вироку: тотально заборонити існування цієї держави, всіх колишніх керівників заочно осудити, а нинішніх локалізувати і помістити у створений попередниками й ними анклав у вигляді таборів супернадзвичайно суворих режимів для довічного ув'язнення із нормою видачі хліба, води, яку вони видавали в роки голодоморів, періоду окупації нацистів, періоду хрущовської відлиги. Звичайно, це утопія, але рашисти, моксели цього заслужили.

Буквально з перших рядків, сторінок другого тому бачимо з документів, якими оперує автор, як московська влада

- 1) стала на шлях відвертої й цинічної брехні,
- 2) жорстко запроваджувала нові порядки, руйнуючи віковічні традиції самоврядуваності українського села,
- 3) грабувала різними методами і шляхами українське селянство,
- 4) створювала умови для корупції від найменших ланок керівництва,
- 5) випещувала номенклатурний клас, який в умовах незалежності України, демократичних засад переросте (і вже переріс) у клас цинічних олігархів,
- 6) відверто ігнорувала будь-які ініціативи знизу на будь-яке покращення життя селян,
- 7) насаджувала російську мову,
- 8) штучно створювати ворогів у найрізноманітніших мастях,
- 9) запроваджувала одну з найцинічніших форм впливу – зречення свого батька-матері, чоловіка,
- 10) всіма цими засобами досить швидкими темпами почала витравлювати, вибивати, вистрілювати репресіями, виморювати голодом волелюбність, самодостатність, почуття гордості українців.

Після прочитання цього тому жодного пункту не довелося викидати.

Фактично за два десятиліття (до початку війни 1941 р.) велика частина населення Східної України вже готова була віддати життя за найбільшого тирана століття чи й тисячоліття – Сталіна. Дивовижно. За чверть століття, тобто більше, ніж два десятиліття незалежної України – мінімальні поступи, більше розрухи. А тоді – семимильними кроками чи навіть ще й більшими. Сьогоднішнім керманічам України є чому навчитися у розбудові нової країни у московитів. Правда, останні цього дуже хотіли. А чи хочуть сьогоднішні? Жовтневий переворот, який ніби й дав можливість створити незалежну Українську народну республіку, але тодішня українська влада не справилася й не скористалася нею. А спроможе нинішня? Покаже час. Але поки що 25 років Україна рухається одним кроком вперед, а трьома – назад.

Складається враження, принаймні, такий висновок можна зробити з праці М. Тимошика, що московська влада в Україні багато речей робила зумисне, штучно, постійно провокуючи на конфлікти, на непорозуміння. Штучно створювала кількісну необхідність заготівлі різного збіжжя без урахування можливості селян, без урахування потреби кожної сім'ї, кількості її мешканців, наперед знаючи, що це виконати неможливо. Проте за невиконання жорстоко каралося: подвійним оподаткуванням. Людина й раз не спроможна була оплатити цей податок, а тут іще вдвічі. Цим самим так же штучно «радвлда» наживала собі ворогів. І вона знала про це. Ці вороги були їй необхідні для того, щоб було з ким боротися, реалізовувати надуману класову боротьбу. І боротися для того, щоб одну частину ворогів знищити, іншу залякати, цим самим ще дужче утвердитися.

З якого боку не подивися, з усього вона мала вигоду. Дармові продукти, тяглову силу – все забирала у вигляді податку. І цей податок був необмежений, необґрунтований, необумовлений законами, нормами. Їй потрібні були раби і вона їх одержувала. Вони народжувалися, перетворювалися мільйонами: через різні

організації від раннього дитинства до членства в партії, від обліковців, бригадирів, голів сільрад до генеральних секретарів партії. А з неугодними боролася нещадно до останніх днів свого існування. Недаремно кажуть, з брехнею світ обійдеш, а назад не повернешся. Обійшов той режим світ у вигляді робітничих, соціалістичних, комуністичних та інших партій і там розчинився, а в середині розпався. От вам і брехня, от вам і правда.

Про штучність голодомору написано багато. Але, думається, він розпочався вже з перших днів москальського режиму. Це можна простежити за другою книгою М. Тимошика. Але кульмінація його припала на 1932–33 роки, тому що темпи закабалення українського села були надто повільними. Український селянин усіляко чинив опір. А москалів це не влаштовувало. Вони нарешті вирішили поставити крапку в цьому питанні. І частково поставили. Це їм вдавалося зробити за рахунок мільйонів життів українців на терені всього «союзу». Життя українського селянина для москалів не мало ніякої цінності: ні однієї людини, ні, тим паче, мільйонів. Чим більше, тим краще. І знову подвійна вигода для москалів. На українському збіжжі було зароблено великі кошти і зменшено десь на двадцять відсотків мешканців України. І це лише за якихось трохи більше року. Раз-два, як кажуть, і в дамках. Без використання залізничного транспорту, без зайвої мороки в інших місцях «держави».

Але український селянин якийсь час був досить міцним горішком. Створити колгоспи одним махом не вдалося. Не вдалося й після такого масового голодомору, не вдалося й репресіями, адже багато селян було репресовано. Війна перебила цей процес. Дозавершили в основному створення колгоспів уже голодом 1946 року. Але ще й тоді не всі українські селяни були в колективних господарствах. Проте від них уже не було ніякої загрози московській владі. Повна перевага вже була за нею.

Голод не в повному розумінні цього слова і поняття, а недоїдання українського селянства тривало майже до середини 60-х рр., коли робота селянина обліковувалася трудоднями, на які виплачували по 15–20 копійок на трудодень, якого за день не завжди можна було й заробити, до того ж, копійки ці виплачувалися в кінці року. Коли обкладалися податками кожне фруктове дерево, накладалися різні позики і з зароблених у колгоспі грошей не вистачало, щоб виплатити всі оподаткування, не кажучи вже на власні потреби. Тому треба було шукати інші можливості, щоб оплатити все. Те, що переніс український народ, просте селянство за роки московщини, ще довго бентежитиме й шокуватиме дослідників, читачів. Отже, можна говорити про голодування українського селянства понад чотири десятки років, а роки 21–22, 32–33, 46–47 треба вважати мором, геноцидом українського селянства, українського народу. Правда, треба сюди ще додати й маловідомий на сьогодні голод у радянській Україні 1928–1929 рр.

Але що досить сильно вразило мене в цій частині книги М. Тимошика – це один кричущий факт. Якби тільки він був оприлюднений, то лише він би давав підставу москалів та їхніх українських прихвостнів називати нелюдами, гірше будь-якої тварі, звірюками. Про канібалізм у різних формах відомо багато. І це одна з крайніх форм існування суспільства, коли починають їсти одне одного. А тут ідеться про факт годування сучкою поруч із своїми цуценятами й малого дитяти, яке смоктало молоко з її молочних залоз. А ще – сучка в цей момент лизала своїм язиком плече дитини. Вона ніби краще від усіх інших розуміла стан, ситуацію цієї дитини, вона взяла на себе відповідальність за врятування її. Вона її сприйняла за своє дитя, хоча ми знаємо, як собаки захищають свою їжу. Суспільство, керівництво суспільства, яке оточувало цю дитину, відмовилося від неї, навіть більше того, все робило, щоб вона померла. А сучка вирішила навпаки!!! Оця безмовна, але наділена високим почуттям гуманності, глибинним відчуттям обов'язку матері за своїх дитинчат і, о Боже, відчуттям обов'язку врятувати людське дитинча в оточенні людей, а не серед дикої природи. Мені здається, а швидше всього, я впевнений, що більш звинувального факту в жорстокості, цинізмі московського режиму вже не може бути. І його треба закріпити у формі пам'ятника, саме пам'ятника собаці, в якій смокчуть молоко цуценята і мале дитинча, а сучка в

цей момент ще й лиже своїм язиком плече дитини. І хай тоді ізраїлі й росії після цього спробують сказати, що не було геноциду!

Репресії. Репресували не лише верхи. Практично з кожного села було репресовано десятки громадян. І знову кращі з кращих. Треба було зробити остаточну чи чергову дозачистку. Данинців також репресували. Навряд чи яке село оминула епідемія репресій. Цинічно розстріляли. І через багато років змушені таки були визнати безпідставність цих розстрілів. Але кому від цього має стати легше? Тільки не тим сім'ям, у кого були розстріляні, не всьому селу, як і не всій Україні, але хунта своє завдання по масовості виконала – населення залякала. Чого й треба було досягти.

Зі спогадів моєї мами, яка в роки війни проживала в окупованій території, знаю, що не такими вже й фашистами були німці-окупанти, як їх представляли московські окупанти. А що ж ми маємо з книги М. Тимошика, з тих документальних свідчень, які йому вдалося зібрати? Німці дозволили селянам працювати на землі чи колективно (в колгоспі), чи індивідуально – на вибір. З першого врожаю у селян не забирали нічого. Інколи ходили по селу й просили, а не відбирали, яйко-млеко. Дозволили функціонувати церкві, в якій правилася українською мовою, цією ж мовою німці спілкувалися з селянами через перекладача. Думаю, паралелі зайві, тому що вони показують зовсім із протилежного боку іншого окупанта – москаля. В цілому для України, що перший окупант – москаль, що другий – німець були одне одного варті.

Книга М. Тимошика показує безпорадність керівництва на рівні колгоспів, сіл. Так, московський режим установив свою владу, але спеціалістів-професіоналів у нього не було: вони їх винищили. А ті, хто по-справжньому міг би організувати роботу колгоспів, не хотів, оскільки їх не влаштовували репресивні методи. Український селянин звик до толерантності, а не до жорстокості. А влада була надто жорстокою, цинічною. Московській владі не потрібна була висока організація. Основне, щоб селяни каторжно працювали. Висока організація спонукає до мислення.

Не можна спокійно читати в книжці М. Тимошика про те, як московська згряя руками місцевих дегенератів винищувала духовність українського народу, його віру. Якими треба було бути циніками, знущальниками, нелюдями, щоб, скажімо, на прохання московської глушини по відношенню до України – Саратова, ліквідовувати духовні центри в Україні. Примусити тотально відмовлятися отцями від служіння в церкві, зрікатися від своїх санів, дітям зрікатися батьків-духовників, дружинам – чоловіків-духовників. Це зараз важко навіть уявити, який відбувся в двадцяті на початку тридцятих років морально-духовний терор, геноцид української духовності, культури. Адже українська церква була чи не провідною складовою української культури, в основі якої була обрядовість з величезним багажем різних фольклорно-етнографічних заходів, храмових і просто свят, освячувань, охрещувань і т. д. Все це супроводжувалося не лише проведенням молебнів, правлінь, а й веселощами, які мали в собі неймовірну кількість пісень. Недаремно ж український народ є одним із найспівучішим народом, нацією. Яка ще нація, саме нація визнана в світі співучою із сотень, тисяч націй на землі? Чи є нинішня церква так званого московського патріархату в Україні тим духовним осердям української духовності, культури? Аж смішно про це запитувати. Ніколи не була, не є й ніколи не буде, тим паче, московський піп, окупант дбати на загарбницьких територіях про місцеві інтереси. Маса прикладів, суцільні паралелі. Дивує те, що Україна, її очільники, значна частина zdegradovaniх мешканців території Україна не наступають на одні й ті ж граблі, а постійно по них ходять. Для одних це мільйонні й мільярдні прибутки, а іншим, маючи свідомість на рівні свідомості клопа, як-то на руськом легчий.

Московщина прийшла на українську землю з брехнею, з брехнею жила всі понад сімдесят років, брехнею й зараз намагається якщо не відновити, то не дати відродити Україну-державу.

Читати спокійно в книжці М. Тимошика не можна про те, як знищували в 60-х рр. церкви, перетворюючи їх у клуби, будинки культури, а в інших селах у хімічні та зернові склади, тюрми. Доводиться практично після кожної сторінки робити паузи, щоб прийти в себе. Варварство. Цинізм. Наруга. Повна бездуховність.

Чужеродний духовний садизм. Ось із чим прийшла московщина на українську землю і жорстоко повсюдно його насаджувала. Ті 74 роки московщини в Україні з повною впевненістю і відповідальністю можна назвати періодом перманентного фізичного та духовного терору і садизму. Все! А все те, що, на перший погляд, було перевагою цього режиму: надання житлоплощ у гуртожитках; квартир через 20 років після стання на чергу і проживання в гуртожитку по кілька сімей; безплатне навчання; медичне обслуговування насправді було дешевим своєрідним підкупом населення, який здійснювався за народні гроші. І цей підкуп, якщо в нього вникнути, досить швидко стає блефом, розчиняється в масі усіляких неподобств цього режиму, не може компенсувати втрати у вигляді штучно заморених голодом, несправедливо репресованих, убитих у різних війнах, спеціально відірваних від своїх земель, розірваних поколінь у кожному взято окремому роді. Українські землі не один раз були під подошвою чужинців. Але ніхто не міг зробити такий переступ, як московити: посягнути на церкви, перетворити їх на буги-муги чи завалити різними хімікатами, тотально знищувати найважливіший індикатор нації, народу – його мову. Стає незрозуміло, завдяки чому можна зламати й вихолостити душі українців, маючи такі потужні традиції патріотизму, волелюбства, які й по сьогодні ще присутні в душах, характерах українців? Очевидно, в значній частині так званих українців є інші пріоритети, через які можна вживляти вірус зради, відступництва, морального й духовного переступу.

Праця М. Тимошика мені близька з багатьох причин. Але про одну бодай кількома словами все-таки обумовлюсь. З автором у нас невелика різниця в роках. Тому те, що він описує зі своєї пам'яті, зі своїх вражень тією чи іншою мірою знане й знайоме мені також із того ж таки дитинства та юності. Шкільне життя, так звані перші гулі, на які ми ходили крадькома від батьків, учителів, яких (останніх) примушували виловлювати таких гуляк. Хоча сьогоднішні гуляки і гуляки нашого дитинства, юності – це кардинально різні. Ми співали тоді популярних пісень: і українських, і російських, танцювали під гітару, гармошку на так званих колодках під дворами. Все чи майже все було культурно й пристойно. А вистави в клубі!.. Незважаючи на те, що моє село більше належало до полтавських традицій, все одно дуже й дуже багато зафіксовано спільного. Це засвідчує єдність традицій українських сіл і водночас самотність кожного з них. Зараз уже такого майже чи й зовсім немає. Усе це знівельовано, стерилізовано московським режимом... Багато про що нагадали спогади автора, щемно нагадали.

Окремо треба сказати хоча б кілька слів про позицію автора. Зрозуміло, що взявся він за цю кількарічну роботу при своїй науково-педагогічній та громадській діяльності і зайнятості не заради чергової бібліографічної позиції у списку власних праць-публікацій чи модної теми, навіть не через те, що він родом із цього села, адже десятки вихідців із Данини, що живуть і там, і за межами села, могли б зробити цю роботу, а через те, що йому найбільше від усіх разом узятих болять, саме болять – історія села, його доля в різні часи, доля кожного мешканця. Як автор – не з боку, не споглядальним поглядом описує все, а з середини, пропустивши все не лише через свій розум, рівень своєї свідомості, а через серце, яке диктувало і розуму, і свідомості, як той чи інший епізод, факт виносити на суд майбутнім читачам. І це проглядається фактично в кожному абзаці, в кожному реченні, і це буквально стріляє в душу і серце читачеві, який і сам виріс у селі і особливо той, якому також болять доля свого і взагалі українського села. І, що найважливіше, незважаючи на цю обставину, автору багато в чому завдяки документальних фактів і, особливо, власній позиції вдалося зробити відкриття у житті дореволюційного українського села, поміняти ставлення, сприйняття до українського селянина, його духовного та господарського укладу.

Врешті-решт, як треба сприймати двотомову працю М. Тимошика? З нашого погляду, варто не лише розглядати з позицій новизни тих документів, що оприлюднив автор, тих роздумів, з якими він поділився. Нам видається, що автор підняв на таку висоту те й те, що вони почали виконувати зовсім іншу роль: документи й роздуми автора відходять на другий план, а на перший виступають паралелі, асоціації,

викликані документами й роздумами. І праця стає предметом розмірковування уже читача над тим, наскільки правдиво йому втовкмачували про українське село дожовтневого перевороту, наскільки правильний шлях до незалежності обрала нинішня влада України, чи є в неї перспективи у розбудові незалежної держави. І, на превеликий жаль, те й те в програвші. Як кажуть, не тим шляхом ідемо або знову сіли не на той поїзд. І цим самим праця автора у порівнянні з іншою літературою не лише такого спрямування виходить на перший план, оскільки є, без перебільшення, реальним формотворчим засобом любові як до малої, так і до великої Батьківщини, яка називається Україна. Таку місію чи функцію міг виконати лише той, хто сам залюблений у малу й велику Батьківщину. Але й цього мало. Нині хоча й небагато порівняно патріотів, але є. Треба ще вміти володіти словом, бути його Майстром, бути семантичним психологом, щоб врешті-решт залишити читача сам на сам із описаним, а самому, авторові, ніби відійти вбік і не насолоджуватися особистими результатом, а поспостерігати, чи все він правильно зробив, чи не сфальшивив, не схибив. Процес творчості не має меж у своїй багатогранності. І в даному випадку основна місія автором виконана. Він не лише дав інформацію, її інтерпретацію, а ними захопив і, що найважливіше, розбудив читача. Фактично ця праця є своєрідною запалювальною бомбою.

Іван ЗАБІЯКА,
історик, журналіст

Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 344 с.

В історіописанні сучасної України однією із затребуваних тем є дослідження муніципального управління (земського й міського), самоорганізації соціуму в передмодерний і модерний час. Посилений інтерес до даної тематики детермінований у тому числі суспільно-політичними змінами, що відбуваються в нашій державі, та урядовою політикою, націленою на децентралізацію. За таких обставин, безумовно, знадобиться історичний досвід, ґрунтовне й усебічне вивчення якого створює можливість запозичити приклади наслідування й уникнути помилок у процесі формування моделі взаємин держави і суспільства у новітніх реаліях.

Поміж низки наукових студій, присвячених історії громадського управління, помітно вирізняється монографія київської дослідниці Валентини Шандри «Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)». Продуманим, логічним і чітким є структурування рецензованого видання. Свої напрацювання авторка презентувала у двох розділах, що розкривають специфіку обрання та діяльності цехових і ремісничих управ, міщанських управ і староств. Перша складова наукової розвідки дає уявлення про генезу цехових і ремісничих управ від часів катерининської Жалуваної грамоти містам, в якій детально прописувалося ремісниче положення, до листопада 1917 р., відколи, згідно з декретом радянської влади, ліквідували станові й цивільні чини, а відтак, і ремісничі управи (с. 13 – 154).

Дослідниця покроково відстежила та усебічно проаналізувала законодавчі ініціативи імперського уряду стосовно станових установ ремісників. На її глибоке переконання, у колишніх землях Речі Посполитої та Гетьманщини існував цеховий устрій на залишках магдебурзького права, тримаючись на традиціях, без державної опіки майже до 1830 р. Потому централізаторська влада вдалася до переведення його на власні рейки, засновуючи цехові й ремісничі управи, роблячи їх союзниками в управлінні місцевими справами, передусім у забезпеченні фінансового становища держави (с. 267 – 268). Не можемо не погодитися з таким аргументованим трактуванням, адже аналогічний спонукальний мотив проглядається і в процесі запровадження муніципального врядування. «Його організація, – зауважив свого часу землець М. Шелгунов, – пов'язувалася насамперед з усвідомленням урядовими колами потреби простого перерозподілу праці для виходу з кризового стану»^{*}. Безперечно, дозволивши самоорганізацію місцевих громад, наділивши їх правом фінансової ініціативи й самостійного вирішення господарсько-побутових проблем, держава звільнилася від чималої частини зобов'язань і, що важливо, зекономила бюджетні кошти.

Неабияке зацікавлення викликають підрозділи 1.3 та 1.4., де показано життя цехових і ремісничих управ ізсередини (с. 82 – 154). Підібрані сюжети дозволяють достеменно довідатися про фіскально-облікові повноваження станових інституцій, способи контролю фахового рівня ремісників і можливості соціального захисту. Важливо, що актуалізоване авторкою розмаїття форм матеріальної підтримки ремісників може послугувати гарним прикладом для корпоративних взаємин у сучасних реаліях.

Характеризуючи управи як соціально-історичні органи самоврядування, дослідниця зосередилася на його прикметних ознаках – виборності, сходах і звітності. У її розумінні виборність була найголовнішою рисою самоврядності міських громад, гарантувала обрання до власних керівних органів соціально активних й авторитетних людей. Практикування загальних сходів ремісників уможливлювало не лише залагодження спірних питань, але й формувало у ремісничому середовищі певні поведінкові норми, виховувало почуття колективної відповідальності й зацікавленого наглядача за діяльністю старшин і голів. Натомість звітність, вважає В. Шандра, здійснювалася лише перед адміністрацією. Перед громадою виборні посадовці рапортували у разі

^{*} Див.: Герасименко Г. Земское самоуправление в России. – М., 1990. – С. 262.

незаконного витрачання громадських коштів, аби запобігти судовому переслідуванню (с. 268 – 269). Таке твердження дозволяє припустити, що відсутність регулярного звітування делегованих осіб про свою роботу була однією із причин службових зловживань. Вони також не обійдені увагою авторки монографії. Нею, зокрема, визначено типи правопорушень, способи притягнення до відповідальності й превентивні заходи запобігання злочинам. Залучені архівні матеріали наживо демонструють судові справи про хабарництво, привласнення громадських грошей, грубість у поводженні, схильність до чарки керівників управ у Житомирі, Умані, Києві, Харкові, Переяславі (с. 141 – 149). При цьому, цікаве зауваження висловила дослідниця щодо писарів ремісничих самоврядувань. «Вибірні старшини, – читаємо у підрозділі 1.4.2, – через свою неписьменність і малограмотність потрапляли у залежність від писарів, більше того, ті привласнювали собі їхні прерогативи. Як правило, писарі, набувши досвіду у державних установах, дозволяли собі зловживання, використовуючи недосвідченість виборних посадовців» (с. 145).

Про міщанські управи і староства йдеться у другому розділі рецензованої монографії. В. Шандра реконструювала процес формування міщанством виборних інституцій, охарактеризувала сферу їхньої компетенції й практику повсякденного врядування. Поза усяким сумнівом досягненням авторки є побудова матеріалу за проблемним принципом, поєднання фактологічної інформації з теоретичною викладкою. Такий підхід апіорі розкриває перед читачем усі грані формування та діяльності міщанських самоврядних органів. Понад те, у динаміці показано трансформування законодавчої бази, на підставі якої вибудовувалася самоорганізація міщанства. При цьому до заслуг дослідниці можемо віднести чітке демонстрування того, яким чином корелювалося правове поле діяльності міщанських виборних органів із запровадженням громадського управління у містах на підставі Жалуваної грамоти 1785 р., міських Положень 1846 р. (Петербург), 1862 р. (Москва), 1863 р. (Одеса), 1870 та 1892 рр. (с. 155 – 266).

Наскрізно через монографічне дослідження простежено процес здобуття єврейським населенням права формувати інституції ремісничого й міщанського врядування, обіймати виборні посади. Дослідниця повсякчас тримала у полі зору загальноімперське законодавство щодо межі осілості, реформу введення спрощеного ремісничого управління, Положення 1870 р., реалізоване у містах Південно-Західного краю 29 квітня 1875 р. Виклад матеріалу подано у форматі порівняння чисельності й особливостей проживання ремісників-юдеїв і міщан-юдеїв в українських губерніях Правобережжя та Лівобережжя (с. 43 – 60; 238 – 248). Добірка фактажу переконливо свідчить, що активна громадська позиція єврейства стала важливим чинником суттєвого прориву в етнічному складі посадовців самоорганізації ремісників і міщан на початку ХХ ст. Зваживши на думку представників центральної влади й губернського правління на місцях, дослідниця вважає, що держава прагнула інтегрувати єврейські громади у життя міських спільнот, але при цьому тривалий час делегати даного етносу не допускалися до станових міщанських органів. Водночас, задля стимулювання ремісництва дозволялося тим, хто набув свідоцтва про професійність, залишати місця проживання у межах смуги єврейської осілості й долучатися до наповнення товарами ринків збуту. Наприкінці ХІХ ст., наголошує авторка, прагматизм верховної влади переміг остаточно: євреям-міщанам дозволили обіймати виборні посади й очолювати міщанські управи (с. 270 – 271).

Доказом усебічної обізнаності В. Шандри з презентованою темою є ґрунтовні додатки (с. 272 – 303). Вони не лише демонструють глибину занурення у проблему, але й вочевидь наштовхують науковців на нові об'єкти дослідження. Понад те, додатки слугують своєрідним путівником, інформуючи пошуковців стосовно збереженості й репрезентативності джерельної бази. Дуже детально вивчено міщанські управи й староства в українських губерніях, відновлено особовий склад ремісничих і міщанських управ (с. 272 – 297). Властиво, що дослідниці вдалося ідентифікувати персоналії у тому числі за конфесійною приналежністю, соціальним походженням, функціональними обов'язками, професійними навичками. Приміром, характеризу-

ючи старшин цехів Одеси 1892 р., позначені місця їхнього проживання й підданства. Імпонує скрупульозність науковця при упорядкуванні географічного та іменного покажчиків (указано фах, соціальне походження). Добірка фотоматеріалів дозволяє зануритися в атмосферу тогочасного життя, відчувати дух тієї епохи (ярмарок на київському Подолі, базар в одному з міст Правобережної України, будівлі ремісничих і міщанських управ). Чимало раніше невідомих артефактів віднайдуть для себе фахівці з історії Чернігівської губернії. У цілому ж, монографія стане у нагоді широкому колу читачів не лише поміж професійних істориків, але й тих, хто цікавиться минулим нашої держави.

**Любов ШАРА,
Тамара ДЕМЧЕНКО**

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 22.08.2017. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 14,75. Обл.-вид. арк. 19,18. Тираж 300 прим. Зам. 0094.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664